

Doç. Dr. Osman Nuri Aras

1970-ci ildə Ərzurum-Xorasanda anadan olan Osman Nuri Aras 1990-cu ildə İstanbul Universiteti Siyası Elmlər Fakültəsindən məzun oldu. 1993-cü ildə Dumlupınar Universiteti İctimai Elmlər İnstitutu İqtisad Kafedrasında magistraturaya təhsilinə başlayan Aras, 1995-ci ildə "Pul Siyasətinin Daxili Tarazlıqdakı Rolu və 1980-ci il Sonrası Türkiyə Nümunəsi" adlı dissertasiyası ilə magistr dərəcəsi aldı. Eyni il Marmara Universiteti İctimai Elmlər İnstitutu İqtisad Siyasəti kafedrasında aspiranturaya başladı. 1999-cu ildə "Başlıca Pul Tələbi Nəzəriyyələri və 1980-ci il Sonrası Maliyyə Sistemindəki İnkişafın Türkiyədə Pul Tələbinə Təsiri" adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1993-98-ci illərdə Dumlupınar Universiteti Bilecik İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsində müəllim olan Osman Nuri Aras, 1999-cu ildə Rusiya Federasiyasına bağlı Dağıstan Muxtar Respublikasındakı Beynəlxalq Şərq Universitetində müəllim, 2000-ci ildən etibarən isə Azərbaycan Qafqaz Universitetində müəllim, kafedra müdiri, fakültə dekanı və prorektor kimi işləmişdir. Osman Nuri Aras 2003-2004-cü təhsil ilində araşdırma və təhsil məqsədilə Cənubi Afrika Respublikasında, 2005-2006-cı təhsil ilində isə ABŞ North Texas Universitetində olmuşdur. Hal-hazırda Türkiyə Respublikası Fatih Universitetində müəllim və Fatih Universiteti Məslək Yüksək Okulu müdiri olaraq işləyir.

Osman Nuri Arasın

1. "Pul Tələbi Pul İqaməsi və Mali İnkişaf" (Bakı-2000),
2. "Rusiya sosio-iqtisadi dəyişmə dalgası" (Bakı-2000),
3. "Azərbaycanın Xəzər İqtisadiyyatı və Strategiyası" (İstanbul-2001),
4. "Azərbaycan İqtisadiyyatı, Makro İqtisadi və Sektörel Analiz (Bakı-2003),
5. "Ağıyla Qarasıyla Cənubi Afrika" (Bakı-2004),
6. "Azərbaycan İqtisadiyyatı və Sermayə İmkanları" (Bakı-2005)

adlı kitabları nəşr olunmuşdur.

Müəllifin eyni zamanda iqtisadiyyat sahəsində əllidən çox məqaləsi bir çox mötəbər elmi jurnallarda dərc olunmuşdur.

Aras evlidir və bir uşaq atasıdır.

Elçin Süleymanov

1973-cü ildə Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalı Şişqaya kəndində anadan olan Elçin Süleymanov, 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi xətti ilə Türkiyə Respublikasının İzmir şəhərində, Dokuz Eylül Universiteti İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi Maliyyə ixtisasında bakalavr təhsilinə başlamışdır. Məzun olduqdan sonra 1996-cı ildə Çağ Ögratim İşlətmələrinin Bakı Özel Türk Liseyi iqtisadiyyat filialında ixtisas fənnləri üzrə müəllim və müdir müavini işləmişdir. 2000-ci ildə Prof. Rəhim Rəhimovun rəhbərliyi ilə "Müəsisələrin böhran zamanı idarəetmə mexanizmi" mövzusunda magistr dissertasiyasını müdafiə edərək, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti Nəzdində Xalq Təsərrüfatını İdarəetmə İnstitutunun, Biznesin Təşkil və İdarə olunması ixtisası üzrə magistr dərəcəsi almışdır. Elçin Süleymanov 2000-ci ildən Qafqaz Universitetində İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi, Maliyyə və Kredit bölməsində baş müəllim olaraq işləyir. Müxtəlif illərdə Universitet Mədəniyyət şöbəsinin müdiri, İctimai İşlər İdarəsində müdir müavini, Tələbə Dərnəkləri koordinatörü və Maliyyə kafedrasının müdir əvəzi olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Hal-hazırda Qafqaz Universiteti İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi, Maliyyə kafedrasının baş müəllimi olan müəllif, eyni zamanda 2005-ci ildən dünyanın bir çox mötəbər elmi indekslərinə daxil olan "Journal of Qafqaz University"nin redaktorudur. "Azərbaycanın müstəqillik sonrası beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlığının inkişaf və perspektivləri" mövzusunda dissertasiyası üzərində işləyən Elçin Süleymanov, qurucularından olduğu Azərbaycanın ilk virtual fikir qəzeti "Gündəlik" qəzetində, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəşr etdiyi "İqtisad" və Azərbaycan İqtisadçılar Birliyinin nəşr etdiyi "İqtisadiyyat" qəzetində iyirmidən çox iqtisadi məqalənin müəllifidir. Qafqaz Universitetinin 15 illik yubileyi münasibəti ilə gənc tədqiqatçılar və tələbələr arası "Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin elmi, siyasi, mədəni və iqtisadi istiqamətləri, bugünkü vəziyyət və perspektivlər" elmi məqalə müsabiqəsinin koordinatörü və bu müsabiqə materyalları kitabının redaktoru olan Elçin Süleymanovun, müxtəlif elmi jurnallarda və beynəlxalq konfransların nəşrlərində otuzdan çox elmi məqalə və tezisləri çap edilmişdir. Dünyanın 130 ölkəsinin müxtəlif universitetlərindən tədqiqatçıların daxil olduğu indexcopernicus şəbəkəsində, Azərbaycandan yeganə uzv olan müəllifin, ondan çox məqaləsi bu şəbəkəyə daxil edilmişdir. Azərbaycan və xarici ölkələrdə bir çox treyninq və seminarlarda iştirak edən müəllif ingilis, türk, rus, alman dillərini bilir.

Doç. Dr. Osman Nuri Aras
Elçin Süleymanov

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI

nəşriyyat sponsoru

FAB
BOYA VƏ KİMYA SƏNAYƏSİ MMC

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI

Doç. Dr. Osman Nuri ARAS
Elçin SÜLEYMANOV

Bakı – 2010

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI

Doç. Dr. Osman Nuri ARAS
Elçin SÜLEYMANOV

RƏYÇİLƏR:

Prof. Vilayət VƏLİYEV

*Azərbaycan Respublikası İqtisadi
İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar
Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru,
İqtisad Elmlər Doktoru*

Prof. Rəsul BALAYEV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin Professoru
İqtisad Elmlər Doktoru*

Dr. Həzi EYNALOV

*Qafqaz Universitetinin İqtisad və
İdarəetmə Fakültəsinin dekanı*

Doç. Dr. Cihan BULUT

*Qafqaz Universitetinin
Tədris işləri üzrə prorektoru*

ELMİ REDAKTOR:

Dr. Mais ƏZİZOV

*Qafqaz Universitetinin İqtisad və İdarəetmə
Fakültəsinin dekan müavini*

DİZAYN:

Sahib KAZIMOV

ÇAP VƏ CİLDLƏMƏ:

“Şərq-Qərb” Mətbəəsi

Aşıq Ələsgər küç., No: 17, Xətai rayonu, Bakı, Azərbaycan;
Tel: (+994 12) 374 83 43

ISBN:

*Müəlliflərin yazılı icazəsi olmadan məlumatların nə tam, nə də hissə şəklində
çap edilməsi, surətinin çıxarılması, çoxaldılması, tərcümə olunması və ya hər
hansı bir digər üsulla istifadə olunması qadağandır.*

© Dos. Dr. Osman Nuri Aras, Bakı, 2010
© Elçin Süleymanov, Bakı, 2010

ÖN SÖZ

SSRİ-nin süqutunun ardınca, 1991-ci ilin axırlarında, tarix səhnəsində beynəlxalq iqtisadi və siyasi sabillik ünsürü olmağa başlayan Azərbaycanda, on doqquz ildən artıq müddət ərzində iqtisadi-liberal nöqtəyi nəzərindən sərbəst bazar şərtlərinə görə bir iqtisadi sistem formalaşdırılmağa başlandı.

1994-cü ildə imzalanan “Əsrin Müqaviləsi” ilə başlamış Azərbaycanda sərmayə qoyuluşu, xüsusilə enerji sektoruna xarici sərmayə investisiyaları uğurlu şəkildə inkişaf edir. 2003-cü ildən etibarən isə digər sektorlara istiqamətləndirilmiş yerli və xarici investisiyanın təşviqi məqsədi ilə inkişaf proqramları həyata keçirilməyə başlandı.

Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra siyasi, sosial və iqtisadi böyümə, inkişaf və müstəqillik nöqtəyi nəzərindən müsbət mənada mühüm addımlar atdığı müşahidə edilir. Vacib hüquqi və idari nizamlamalara baxmayaraq, tətbiqi prosesə və iqtisadi göstəricilərə əks olunan müsbət inkişaf nəzərə alındıqda, Azərbaycanın XXI əsrdə dünyanın inkişaf etmiş, sivil, güclü bir dövləti olmağa namizədir. Azərbaycanda stabil inkişaf edən bir iqtisadiyyat formalaşdırılsa da, əlbəttə yenə də daha çox və əhəmiyyətli bir sıra addımların atılması vacibdir. Keçid dövrü başa çatsa da, dünya iqtisadi məkanına inteqrasiya üçün bir sıra mühim işlərin görülməsi zəruri və vacibdir.

Bu kitabın Azərbaycan iqtisadiyyatına maraq göstərən hər kəsə faydalı olması ümidi ilə.

Doç. Dr. Osman Nuri Aras
Fatih Universiteti

Elçin Süleymanov
Qafqaz Universiteti

AZƏRBAYCAN HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Ümumi Məlumatlar

<i>Azərbaycan Respublikasının yarandığı tarix</i>	28 may 1918
<i>Müstəqillik günü</i>	18 oktyabr 1991
<i>Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına qoşulduğu gün</i>	30 yanvar 1992
<i>Birləşmiş Millətlər Təşkilatına daxil olduğu gün</i>	2 mart 1992
<i>Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olduğu gün</i>	19 sentyabr 1995
<i>Avropa Şurasına daxil olduğu gün</i>	17 yanvar 2001
<i>Ərazi, min kv. km</i>	86.6
<i>Əhalinin sayı, min nəfər (2010-ci ilin əvvəlinə)</i>	9000.1
<i>1 km²-ə düşən əhalinin sıxlığı, nəfər</i>	99.65
<i>Paytaxtı</i>	Bakı
<i>Dövlət dili</i>	Azərbaycan
<i>Pul vahidi</i>	Manta
<i>Manatın ABŞ dollarına kursu (13.09.2010-ci il)</i>	0.8029

İnzibati ərazi vahidlərinin sayı:

<i>Muxtar Respublika</i>	1
<i>Rayonlar</i>	66
<i>Şəhərlər</i>	73
<i>Şəhər rayonları</i>	13
<i>Qəsəbələr</i>	259
<i>Kənd ərazi dairələri</i>	1702
<i>Kənd yaşayış məntəqələri</i>	4268

Cografi məlumatlar

ƏRAZİSİ

86.6 min km² (12% meşələr, 1.7% su hövzəsi, 54.9% yararlı torpaqlar, cümlədən 31.1 % otlaq və biçənəklə, 31.4% sair torpaqlar). Ölkə 44° və 52° şərqi uzunluq dairəsi, 38° və 42° şimal en dairəsində, Bakı 40° paralel üzərindədir.

Bakıdan şimal qütbünə qədər olan məsafə 5550 km, ekvatora qədər olan məsafə isə 4440 km-dir.

QONŞULARI

Dövlət sərhədləri Cənubdan İranla 765 km və Türkiyə ilə 15 km, şimaldan Rusiya ilə 390 km, şimali-qərbdən Gürcüstan ilə 480 km, qərbdən Ermənistan ilə 1007 km həmsərhəddir.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda ən enli sahəsinin uzunluğu 456 km-dir.

ƏN BÖYÜK GÖLLƏR

Sarısu - 67.0 km²
Ağgöl - 56.2 km²
Ağzıbirçala - 37.0 km²
Mehman - 35.0 km²
Böyükşor - 9.2 km²
Hacıqabul - 8.4 km²

Dünyada ən böyük göl: Xəzər dənizi
sahəsi 400000 km²,
dəriniyi 1025m.

ƏN YÜKSƏK DAĞ ZİRVƏSİ

Bazardüzü - 4466 m.

ƏN BÖYÜK ADALAR

Pirallahı - 14.4 km²
Çilov - 11.5 km²
Xərə-Zirə - 3.5 km²
Böyük-Zirə - 1.4 km²

ƏN BÖYÜK ÇAYLAR

Kür – 1515 km
Araz – 1072 km
Alazan (Qanıx) – 413 km
İori (Qabırri) – 389 km
Samur – 216 km
Tərtər – 200 km

Siyasi quruluş

DÖVLƏT RƏHBƏRİ: Prezident

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	1
------------	---

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ KEÇİD DÖVRÜ.....	5
--	----------

1.1. AZƏRBAYCAN MÜSTƏQİLLİKDƏN ƏVVƏLKİ DÖVRDƏ.....	7
1.1.1. Sovet İttifaqı və İttifaqın Süqutu.....	7
1.1.2. Sovet İttifaqında Azərbaycan.....	10
1.2. MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA BİRİNCİ DÖVR (1991-1994).....	12
1.2.1. İlk Dövlərdə Aparılan İslahatlar.....	14
1.3. MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA İKİNCİ DÖVR (1995-2003).....	15
1.3.1. İkinci Dövrdəki İslahatlar.....	21
1.4. MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA ÜÇÜNCÜ DÖVR (2003-Cİ İL VƏ SONRAKI DÖVR).....	23
1.5. KEÇİD DÖVRÜNÜN ÜMUMİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	24

II FƏSİL. MAKROİQTİSADİ ANALİZ.....	29
--	-----------

2.1. ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL.....	29
2.2. İNFLYASIYA.....	34
2.3. MƏŞĞULLUQ.....	37
2.4. ÖZƏLLƏŞDİRMƏ.....	40
2.4.1. Dövlət-Özəl Sektor Müqayisəsi.....	43
2.5. DÖVLƏT BÜDCƏSİ.....	45
2.6. VALYUTA SİYASƏTİ.....	47
2.7. XARİCİ TİCARƏT.....	50
2.7.1. Xarici Ticarətdə Əsas Ölkələr.....	53
2.7.2. MDB Ölkələri ilə Xarici Ticari Əlaqələr.....	54
2.8. XARİCİ BORCLAR.....	55
2.9. ƏTRAF MÜHİT VƏ EKOLOGİYA.....	59
2.10. ƏHALİ.....	61

III FƏSİL. SEKTORLAR ÜZRƏ ANALİZ.....	63
--	-----------

3.1. SƏNAYE.....	63
3.1.1. Mədən Sektoru.....	67
3.1.2. Elektrik Enerjisi.....	68
3.2. KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ HEYVANDARLIQ.....	71
3.2.1. Heyvandarlıq.....	79

3.2.2. Balıqçılıq.....	85
3.2.3. Arıçılıq.....	89
3.3. XİDMƏT SEKTORU.....	89
3.3.1 Təhsil.....	89
3.3.2 Səhiyyə.....	93
3.3.3 Turizm.....	94
3.3.4. Maliyyə.....	98
3.3.4.1. Bank.....	98
3.3.4.2. Sığorta.....	107
3.3.4.3. Qiymətli Kağızlar Birjası.....	110
3.3.5. Nəqliyyat və rabitə.....	112
3.3.5.1. Dəniz Nəqliyyatı.....	113
3.3.5.2. Avtomobil yolu nəqliyyatı.....	115
3.3.5.3. Dəmir Yolu Nəqliyyatı.....	118
3.3.5.4. Hava Yolu Nəqliyyatı.....	119
3.3.5.5. Boru xətti nəqliyyatı.....	120
3.3.5.6. Rabitə.....	120
3.3.5.7. Yeni İpək Yolu Layihəsi.....	123
3.3.5.8. Şimal-Cənub nəqliyyat koridoru.....	126
3.3.6. İnşaat.....	127

IV FƏSİL. REGIONAL ANALİZ.....131

4.1. İQTİSADİ REGIONLAR.....	131
4.1.1. Abşeron İqtisadi Regionu.....	131
4.1.2. Gəncə-Qazax İqtisadi Regionu.....	133
4.1.3. Şəki-Zaqatala İqtisadi Regionu.....	135
4.1.4. Dağlıq Şirvan İqtisadi Regionu.....	137
4.1.5. Aran İqtisadi Regionu.....	138
4.1.6. Naxçıvan İqtisadi Regionu.....	139
4.1.7. Lənkəran İqtisadi Regionu.....	141
4.1.8. Quba-Xaçmaz İqtisadi Regionu.....	143
4.1.9. Yuxarı Qarabağ İqtisadi Regionu.....	144
4.1.10. Kəlbəcər-Laçın İqtisadi Regionu.....	145
4.2. REGIONAL İNKİŞAF PROQRAMININ ZƏRURİLİYİ.....	146
4.3. REGIONLARIN İNKİŞAF PROGRAMI (2004-2008).....	148
4.3.1. Proqramın Ümumi Hədəfləri.....	149
4.3.2. Proqramın Regional Hədəfləri.....	151
4.3.3. Proqramdan Sonrakı İnkişaf.....	152
4.3.5. Proqramdan Gözlənilənlər.....	155

V FƏSİL. XƏZƏRİN ENERJİ EHTİYATLARI VƏ İQTİSADİ ƏHƏMİYYƏTİ.....159

5.1. NEFT VƏ TƏBİİ QAZ POTENSİALI.....	159
5.2.NEFT VƏ TƏBİİ QAZ MÜQAVİLƏLƏRİ.....	160
5.2.1. Əsrin Müqaviləsi “Azəri-Çıraq-Günəşli” Yataqları Müqaviləsi.....	163
5.2.2. “Şahdəniz” Yatağı Müqaviləsi.....	167

5.2.3. Digər Müqavilələr.....	169
5.2.3.1. Dənizdəki yataqlar üzrə imzalanmış müqavilələr.....	169
5.2.3.2. Sahildəki Yataqlarla bağlı Müqavilələr.....	172
5.3. NEFT VƏ TƏBİİ QAZ İSTEHSALI.....	175
5.4. NEFT VƏ TƏBİİ QAZ SEKTORUNA QOYULAN XARİCİ SƏRMAYƏLƏR.....	178
5.5. NEFT İXRAC MİQDARI VƏ GƏLİRLƏRİ.....	179
5.6. BORU XƏTTLƏRİ.....	182
5.6.1. Bakı- Novorossiysk Neft Boru Xətti.....	183
5.6.2. Bakı-Supsa Neft Boru xətti.....	183
5.6.3. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Boru Xətti.....	184
5.6.4. Bakı-Tbilisi-Ərzurum Təbii Qaz boru kəməri.....	185
VI FƏSİL. İQTİSADİYYATDA “HOLLAND SİNDROMU” VƏ ONA QARŞI TƏDBİRLƏR.....	187
6.1 HOLLANDİYA XƏSTƏLİYİ.....	187
6.2. AZƏRBAYCANDA HOLLANDİYA SİNDROMU VƏ FƏSADLARI.....	189
6.3. HOLLANDİYA XƏSTƏLİYİNƏ QARŞI HƏYATA KEÇİRİLƏN TƏDBİRLƏR.....	191
6.3.1. Dövlət Neft Fondu.....	191
6.3.1.2. Dövlət Neft Şirkətinin Özəlləşdirilməsi ya da müstəqilliyi.....	195
6.3.2. Azad İqtisadi Zonaların Qurulması Fəaliyyətləri.....	195
VII FƏSİL. AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ SİYASƏTİ.....	197
7.1. PUL SİYASƏTİ.....	197
7.2. MALİYYƏ SİYASƏTİ.....	204
7.3. VALYUTA KURSU SİYASƏTİ.....	206
VIII FƏSİL. AZƏRBAYCANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINA İNTEQRASIYA PROSESİ.....	209
8.1. İNTEQRASIYA SƏVİYYƏSİ.....	209
8.2. BEYNƏLXALQ İQTİSADİ TƏŞKİLATLARLA ƏLAQƏLƏR.....	210
8.2.1. BVF ilə Əlaqələr.....	211
8.2.2. Dünya Bankı ilə Əlaqələr.....	213
8.2.2.1. Çox Tərəfli İnvestisiya Təminat Agentliyi (MIGA) ilə Əməkdaşlıq.....	216
8.2.2.2. Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatı (IFC) ilə Əməkdaşlıq.....	216
8.2.3. Avropa Yenidən Qurma və İnkişaf Bankı ilə Əlaqələr.....	217
8.2.4. Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı ilə Əlaqələr.....	217
8.2.5. Asiya İnkişaf Bankı ilə Əlaqələr.....	218
8.2.6. İslam İnkişaf Bankı ilə Əlaqələr.....	218
8.2.7. Almaniya İnkişaf Bankı ilə Əlaqələr.....	219
8.2.8. Qaradəniz Ticarət və İnkişaf Bankı ilə Əlaqələr.....	219
8.3.XARİCİ BORCUN MƏNBƏLƏR ÜZRƏ QURULUŞU.....	220

8.4. AVROPA BİRLİYİ İLƏ ƏLAQƏLƏR	220
8.4.1. TRACECA	220
8.4.2. TACIS	223
8.4.3. INOGATE	223
8.5. REGIONAL İQTİSADI ƏLAQƏLƏR	224
8.5.1. Müstəqil Dövlətlər Birliyi	224
8.5.2. Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	224
8.5.3. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	225
8.5.4. GU(Ö)AM	226
8.6. İNTEQRASIYADA YENİ MƏQSƏDLƏR	227
8.6.1. Dünya Ticarət Təşkilatına Üzvlük	227
8.6.2. “Türk İqtisadi İttifaqı” ya da “Avrasiya İqtisadi İttifaqı” Düşüncəsi	230
IX FƏSİL. AZƏRBAYCANDA XARİCİ SƏRMAYƏ QOYULUŞLARI VƏ SƏRMAYƏ POTENSİALI	233
9.1. XARİCİ SƏRMAYƏ QOYULUŞLARI	233
9.2. İNVESTİSIYA MÜHİTİ	239
9.2.1. İnvestisiya mühitində mənfə hallar	240
9.2.2. Aparılan Qanuni Tənzimləmələr	241
9.2.3. Müəsisələrin Hüquqi Qeydiyyat Müddəti	243
9.2.4. Mülkiyyət Hüquqlarının Mühafizəsi və Müqavilələrə Hörmət	244
9.2.5. Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının qorunması	244
9.2.6. Özəl Sektora Dövlətin Maliyyə Yardımı	244
9.2.7. Tənzimləmə Sisteminin Şəffaflığı, Ümumi Standartların İdarəsi və Korrupsiya ilə Mübarizə	245
9.2.8. Milli Tənzimləmələr	245
9.2.9. Milliləşdirmə	245
9.2.10. Gəlirin Köçürülməsi və ya Yenidən Plasmanı	246
9.2.11. Mübahisələrin Həlli	246
9.2.12. İkitərəfli İnvestisiya Müqavilələri	246
9.2.13. Sərmayəyə İştiraklar və Köməklər	246
9.2.14. Vergilər və Vergi Dərəcələri	247
9.3. İNVESTİSIYA POTENSİALI	247
9.4. İNVESTİSIYA VƏ TİCARƏT SAHƏLƏRİ	248
9.4.1. Kənd Təsərrüfatı və Qida	249
9.4.2. Kimya Sənayesi	249
9.4.3. Yüngül Emal Sənayesi	249
9.4.4. İnşaat və Turizm	250
9.4.5. Nəqliyyat	250
X FƏSİL. ÖLKƏ İQTİSADİYYATININ SWOT ANALİZİ	251
10.1. GÜCLÜ TƏRƏFLƏR	252
10.1.1. Makro İqtisadi Baxımdan Güclü Tərəflər	252
10.1.2. Sektoral və Regional Baxımından Güclü Tərəflər	252
10.1.3. İqtisadi Olmayan Güclü Tərəflər	254

10.2. ZƏİF TƏRƏFLƏR	255
10.2.1. Makro İqtisadi Baxımından Zəif Tərəflər.....	255
10.2.2. Sektoral və Regional Baxımından Zəif Tərəflər.....	257
10.2.3. İqtisadi Olmayan Zəif Tərəflər.....	258
10.3. TƏHDİDLƏR	258
10.3.1. İqtisadi Təhdidlər.....	258
10.3.2. İqtisadi Olmayan Təhdidlər.....	258
10.4. FÜRSƏTLƏR	259
10.4.1. İqtisadi Fürsətlər.....	259
10.4.2. İqtisadi Olmayan Fürsətlər.....	260
10.5. TƏKLİFLƏR	261
XI FƏSİL. AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİ	265
11.1. İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN HÜQUQİ TƏMƏLLƏRİ	265
11.1.1. Kənd təsərrüfatı Sahəsində Müttəfiqlik.....	266
11.1.2. Sənaye Sahəsində Müttəfiqlik.....	266
11.1.3. Standartlar Sahəsində Müttəfiqlik.....	266
11.1.4. Enerji Sektorunda Müttəfiqlik.....	267
11.1.4.1. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Boru Xətti Layihəsi.....	267
11.1.4.2. Bakı-Tbilisi-Ərzurum Təbii Qaz Boru Xətti Layihəsi.....	168
11.1.5. Turizm Sektorunda Müttəfiqlik.....	268
11.1.6. Mədəncilik Sektorunda Müttəfiqlik.....	268
11.1.7. Təhsil Sektorunda Müttəfiqlik.....	268
11.1.8. Nəqliyyat Sektorunda Müttəfiqlik.....	269
11.1.9. Gömrük Müttəfiqliyi.....	269
11.1.10. Sosial Müdafiə Sahəsində Müttəfiqlik.....	269
11.1.11. Eximbank Krediti.....	269
11.1.12. Türk Müttəfiqlik və İnşaf Agentinin (TİKA) Fəaliyyətləri.....	270
11.2. TİCARƏT MÜNASİBƏTLƏRİ	270
11.3. TÜRKİYƏ İNVESTİSİYALARININ AZƏRBAYCANDAKI ÜSTÜNLÜYÜ	272
11.3.1. Türk İnvestisiyalarının Sektoral Bölgüsü.....	273
11.3.2. Azərbaycan Türk Sənayeci və İşadamları Beynəlxalq Cəmiyyəti (TÜSİAB).....	275
11.4. TÜRKİYƏDƏ AZƏRBAYCAN SƏRMAYƏSİ	275
11.5. YENİ DÖVR	276
XII FƏSİL. QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANININ AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATINA TƏSİRİ	279
12.1. QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI VƏ ONUN ORTAYA ÇIXIŞ SƏBƏBLƏRİ	279
12.2. MALİYYƏ BÖHRANIN AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATINA TƏSİRİ	280
12.2.1. İqtisadi böyüməyə təsiri.....	280
12.2.2. Neft və qeyri-neft sektoruna təsiri.....	281

12.2.3. Aqrar sektora təsiri.....	281
12.2.4. Ticarət sahəsinə təsiri.....	282
12.2.5. Azərbaycanın xarici dövlət borcuna təsiri.....	283
12.2.6. Tikinti sektoruna təsiri.....	284
12.2.7. Birbaşa investisiya təsiri.....	285
12.2.8. Dövlət büdcəsinə təsiri.....	286
12.2.9. Makroiqtisadiyyata təsiri.....	287
12.2.10. Mikroiqtisadi sistemə təsiri.....	288
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	291
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT.....	301
SPONSORDAN.....	313

GİRİŞ

Dünyada 1980-ci illərin ortalarından başlayaraq davam edən sosial və siyasi proses, SSRİ-nin dağılması, kommunist partiyasının tarix səhnəsindən çəkilməsi və ittifaq üzvü respublikaların hər birinin müstəqil bir dövlət olmaları ilə nəticələndi. Dünyanın ən qədim ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan, 86.6 min kvadrat kilometr ərazisi və 9 milyondan artıq əhalisi ilə, Cənubi Qafqazın şərqində, Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Azərbaycan ilk müstəqilliyini qazanan ölkələr arasında idi.

18 Oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə, müstəqil bir dövlət olaraq Azərbaycan XX əsrin sonlarında tarix səhnəsində, beynəlxalq, iqtisadi və siyasi münasibətlərdə balanslaşdırıcı bir ölkə ünvanına başlandı. Bu xüsusiyyət Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri və geopolitik mövqeyindən qaynaqlanmaqdadır. Şimaldan Rusiya, cənubdan İran kimi dövlətlə sərhəd olan Azərbaycan, eyni zamanda Türkiyə vasitəsi ilə Qərbdə meyilli siyasi və iqtisadi inkişaf kursu həyata keçirməkdədir. Bu siyasət bəzən qonşu dövlətlərin regionla bağlı bəzi münasibətlər və mübahisələrlə müşahidə olunur.

Keçid dövrü yaşayan Azərbaycanın iqtisadi inkişafını həyata keçirərək, siyasi müstəqillik və sabilliklə yanaşı, iqtisadi müstəqillik və sabilliyə də tam olaraq nail olması vacib idi. Bunun üçün keçid dövrünü yaşayan digər ölkələrdə olduğu kimi, siyasi və sosial olduğu qədər, iqtisadi olaraq da qarşılaşılacaq problemlər aradan qaldırılmalı idi.

Qarşılaşılacaq problemlər daha çox struktur xarakter daşdığından, əvvəlcə ölkə iqtisadiyyatının özünü sərbəst idarə edə biləcəyi şəkildə yenidən qurulması lazım idi. Ölkədə on səkkiz ildən artıq müddət ərzində qurulmağa çalışılan iqtisadiyyatın, liberal bir nöqtəyə nəzərdən sərbəst bazar şərtlərinə görə yenidən qurulmasında uğur qazanmaq olmuşdur.

Yeraltı ehtiyatlar baxımından zəngin bir potensiala sahib olan Azərbaycanın, iqtisadi cəhətdən əsas zənginliyi, istehsalı, digər ehtiyatlara görə birinci yerdə olan enerji qaynağı olan neft və təbii qazdır. 2010-cu ildə ixracatının doxsan faizindən çoxunun enerji daşıyıcılarının payına düşməsi bunun əyani sübutudur. Bu səbəblə struktur islahatlarının həyata keçirilməsində, sahib olunan enerji ehtiyatlarından maksimum dərəcədə istifadə edilməlidir.

Keçid dövründə dövlətin müdaxiləsi olmadan, sərmayə yığına nail olmaq və sərmayənin ən məhsuldar sahələrə istiqamətləndirilməsi həyata keçirilə bilməz. Bu səbəblə sabilliyi əldə etməkdə sərbəst bazar iqtisadiyyatındakı “görünməz əl” lə yanaşı, ikinci bir “əl” olaraq dövlət də iqtisadiyyatda rol almaqdadır.

İqtisadi qərarları qəbul etmə və həyata keçirmə baxımından əhəmiyyət kəsb edən siyasi sabillik, Azərbaycanda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin iqtidara

gəlməsiylə əldə edilmişdir. Azərbaycandakı güclü iqtidar, iqtisadi inkişafın reallaşması üçün önəmli qərarlara imza atmışdır. Bu kurs 2003-cü ildə onun layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam edilməkdədir.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan, imzaladığı müqavilələrlə həm siyasi müstəqillik, həm də iqtisadi inkişaf və müstəqillik baxımından tarixi bir fürsətdən istifadə imkanını əldə etmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın struktur islahatlarının həyata keçirilməsində ən əhəmiyyətli ünsür olan enerji ehtiyatları ilə əlaqədar önəmli müqavilələr də bu dövrdə imzalanmışdır. Neft müqavilələrində nəzərdə tutulan sərmayə qoyuluşu təxminən 60 milyard dollardır. Neft satışından əldə edilən gəlirlər isə, keçən dövr ərzində, bəzi sosial və iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır. Respublikada yaradılan əlverişli iqtisadi mühit, o cümlədən, bu sahənin inkişafı üçün dövlət tərəfindən yaradılan optimal hüquqi-normativ bazanın formalaşdırılması nəticəsində, potensial investorların ölkəmizin neft və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönləndirdikləri investisiyaların həcmində günbəgün artım müşahidə olunur. Bu artım təkə özünü nəzəri cəhətdən deyil, həm də praktiki statistik göstəricilərdə də aydın şəkildə büruzə verir.

Son proqnoz göstəriciləri nəzərə alsaq, görərik ki, 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin müqaviləsi”nin bir hissəsini təşkil edən BTC boru kəmərinin istismarı nəticəsində özünün ən sürətli ödəmə müddətində, yəni 2008-2015-ci illərdə 35-42 mlrd. ABŞ dolları həcmində gəlir əldə edilməsi gözlənilir. Neftin 1 barelinin 30-60 dollar olacağı təqdirdə layihənin son tarixlərinə qədər, yəni 2029-2030-cu illərə qədər bu sahədə götürülən ümumi gəlir həcminin 120-140 mlrd. ABŞ dollarında olması proqnozlaşdırılır.

Bütün bunlarla yanaşı iri rəqəmlərdə istifadə olunan neft gəlirlərinin istifadə onun əldə olunmasından daha vacib və aktual məsələdir. Əgər neftin tükənmə sərəvət olduğunu və paralel olaraq yaxın 40-60 illərdə ölkədə yeni yataqların tapılmaması təqdirdə onun tamamilə tükənmə təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qaldığını nəzərə alsaq, onda bu gün büdcəmizə daxil olan hər neft manatından düzgün və məqsədyönlü şəkildə istifadə potensialı sahələrin dirçəlməsinə sərf edilməsi ən əsas vəzifə kimi qarşımızda durmaqdadır.

Azərbaycanın yerləşdiyi əlverişli coğrafi, mövqeyi və təbiət şəraiti, zəngin yeraltı və yerüstü sərəvətləri burada xalq təsərrüfatının istənilən sahəsinin formalaşdırılması və inkişafına geniş zəmin yaradır. Hazırda mütəxəssislər tərəfindən Azərbaycanın inkişafına daha çox diqqət yetirilməli, prioritet sahələrinin sənaye, ticarət və xidmət, tikinti, nəqliyyat, rabitə sahələri kimi təsnifləşdirilməsi heç də təsadüfi deyildir.

Ümumiyyətlə, sahəvi təhlil nəticəsində yuxarıda göstərdiyimiz başlıca sahələrin hazırkı və perspektiv inkişaf xarakteri daha maraqlıdır. Belə ki, Azərbaycanın inkişaf potensialı qeyri-neft sənaye sahələri içərisində maşınqayırma və metal emalı sənayesi, elektroenergetika, elektronika, yüngül və yeyin-

ti, turizm sənayesi və son zamanlar inkişafına xüsusi diqqət yetirilən və bizim üçün heç də ənənəvi olmayan kosmik sənaye sahəsinin inkişafı hazırkı iqtisadi inkişaf tempi üçün daha məqsədə uyğundur. Bunlardan əhəmiyyət sırasına görə kənd təsərrüfatı, turizm, energetika, maşınqayırma və metal emalı sənayesi, yeyinti və yüngül sənaye sahələridir.

Başqa bir perspektiv inkişaf potensialı qeyri-neft sektoru kimi turizm xüsusən vurğulanmalıdır. Son statistik göstəricilər də bu sahədə ciddi irəliləyişin mövcud olduğunu ifadə edir. Belə ki, təkcə 2009-cü ildə respublikaya xarici turist axını 1,5 mln. nəfər səviyyəsində qiymətləndirildi ki, bunların da əsas hissəsi MDB, Türkiyə, Böyük Britaniya, ABŞ, Pakistan və Almaniya gələn turistlərin payına düşürdü. Bir digər perspektiv vəd edən sahə kimi insan kapitalının inkişafına yönəldilmiş müxtəlif fəaliyyətlərdir. Müasir dövrdə ölkələrin mövqeyi intellektual potensialla müəyyən olunub. ÜMM-nin artımının 40 %-ə qədərini inkişaf etmiş ölkələr effektiv təhsil sisteminin inkişafı hesabının əldə edirlər. Təhsilin inkişafına qoyulmuş investisiyaların inkişaf kapitalına qoyulan sərmayenin əsas istiqamətlərindəndir. Ümumiyyətlə, təhsilin inkişafına qoyulan investisiya iqtisadi nöqtəyi nəzərdən özünü daha tez doğruldur. Amerika alimlərinin hesablamalarına görə təhsil sisteminə çəkilən 1 dollarlıq xərc, 3-6 dollara qədər gəlir əldə etməyə imkan verir. Ona görə də mahiyyət etibarilə iqtisad və sosial inkişafın tərkib hissəsi olmaqla cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin formalaşdırılmasında iştirak edən və insanın özünün davranışına zəmin yaradan təhsil sahəsinin davamlı inkişaf etdirilməsi vacibdir. Azərbaycanda yaşlı əhəlinin savadlılıq əmsalı, xüsusilə, orta və ali təhsilli işçilərin sayı, 10.000 nəfərə düşən tələbələrin sayı, müəllimlərin sayı və s. göstəricilər ölkəmizin hələ ki, savadlılıq səviyyəsi yüksək ölkələrdən biri olduğunu təsdiqləyir. Ancaq, müxtəlif təhsil növləri tərəfindən yaradılan sosial irəliləyiş imkanları azalmağa başlamışdır. Gənclərin təhsili ilə onların əməyini məzmununun və xarakteri arasında uyğunsuzluq yaranmışdır. Təhsilin və qabiliyyətlilərin tələbatdan kənardə qalması, gənclərin şüurunda təhsilin devalvasiyasına səbəb olmuşdur.

Təhsil sahəsi ilə yanaşı insan kapitalının formalaşmasında elmin də böyük yolu vardır. 2009-cü il statistikasına əsasən Azərbaycanda elmə ayrılan vəsaitin həcmi ÜDM-in cəmi 0,18%-ni təşkil edir. Digər ölkələrdə isə bu göstərici 1-3% arasında dəyişir.

Bu baxımdan elmə ayrılan vəsaitlərin azlığı insan kapitalını inkişafı, başqa sözlə, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına və xarici ölkələrdə kadrların potensiallıq səviyyəsinin artmasına mənfi təsir göstərir.

Nəticədə onu vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir inkişaf prinsiplərinə görə inkişaf etmiş dövlət elə bir dövlətdir ki, o, özünün bütün iqtisadi-sosial və mədəni-ictimai sferalarında maksimum tərəqqiyə nail olsun. Bu prinsipi əlində rəhbər tutan ölkələr bu yolda tez-tez ciddi siyasi və iqtisadi manelərlə qarşılaşır. Lakin bu ünsürlər iqtisadi inkişafın nişanələridir. Mühüm olan isə belə çə-

tinliklərdə bürümümək üçün düzgün inkişaf strategiyası seçməkdir. Mövcud reallıqlara əsaslanaraq demək olar ki, seçilmiş inkişaf strategiyası heç bir çətinliyə baxmayaraq inkişaf etmiş və güclü Azərbaycana doğru inamla aparır.

Bu kitabda elmi tədqiqatçı nəzər nöqtəsindən keçid dövrü yaşayan Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi xarakteristikası, makroiqtisadi, sektorlar üzrə və regional analizi, iqtisadi siyasəti, beynəlxalq iqtisadi sistemlərlə inteqrasiya prosesi, xarici investisiya səviyyəsi ilə investisiya mühiti və investisiya imkanları tədqiq ediləcəkdir.

BİRİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ KEÇİD DÖVRÜ

Qədim dövrlərdə və Orta əsrlərdə ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr Ağ dəniz və Qara dəniz sahillərindəki başlıca ticarət mərkəzləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Asiyanın daxilindən, Çin və Hindistandan Ağ dəniz və Qara dəniz sahillərinə uzanan başlıca karvan yolları, xüsusilə “Böyük İpək Yolu” Azərbaycan torpaqlarından keçirdi. Şərqi Avropanı (Rusiya daxil olmaqla) və Volqa sahilini, Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaz, İran və Mərkəzi Asiyaya bağlayan məşhur karvan yolu da yenə Azərbaycandan keçirdi. Beləliklə, ölkə daxilindən keçən beynəlxalq karvan yolları dünya dövlətlərinin diqqətini qədimlərdən bəri Azərbaycana yönəlmişdi. Azərbaycan, sanki Qərb ilə Şərq arasında “qızıl körpü” rolunu oynayırdı.

Belə bir coğrafi mövqeyə sahib olması səbəbiylə Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində, 1813-cü ildə Gülistan, 1828-ci ildə Türkmənçay müqavilələri ilə Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycan olmaq üzrə iki yerə parçalanaraq, Rusiya və İran tərəfindən bölüşdürüldü. 1917-ci il bolşevik inqilabından sonra, 28 May 1918-ci ildə Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı altında qurulan və Türkiyə tərəfindən də dərhal tanınan Azərbaycan Demokratik Respublikası; təəssüflər olsun ki qısa ömürlü oldu. 1920-ci il Aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə ruslar tərəfindən işğal olunaraq Azərbaycanın iki illik müstəqilliyi tarixə qovuşdu. Azərbaycan 1922-ci ildə Sovet Sosialist Respublikası birliyinə daxil olmuş, 1936-cı ildən sonra isə “Azərbaycan SSRİ” adını almışdır. Nəhayət, Sovet İttifaqı tərkibindəki Şimali Azərbaycan, Sovet İttifaqının dağılmasıyla 1991-ci ildə yenidən müstəqilliyinə qovuşmuşdur.

1980-ci illərin sonunda Mixail Qorbaçov tərəfindən həyata keçirilən “glasnost” siyasəti nəticəsində çökən SSRİ-nin dağılmasıyla, Azərbaycan 1920-ci ildə daha çiçəklənə bilməyən müstəqilliyini təkrar əldə etdi. Azərbaycan Milli Məclisi 31 avqust 1991-ci ildə ölkənin müstəqilliyini elan etmiş, 18 oktyabr 1991-ci ildə isə Məclis Müstəqillik Qanununu qəbul etmişdir.

Müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan, sadəcə Sovet imperyalizmindən yaxa qurtarmadı, eyni zamanda totalitar Sovet rejimindən, utopik kommunist ideologiyasından və hərbi sənaye kompleksinə xidmət edən bir iqtisadi strukturdan da yaxa qurtarmış oldu.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafına və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına xidmət edən ən qiymətli milli sərvəti, Azərbaycan Respublikasının yenidən müstəqil bir dövlət olaraq dünya dövlətləri sırasında daxil olmasıdır. Çünki, Azərbaycan xalqı sadəcə müstəqil dövlətə sahib olmaqla tarixinin, taleyinin,

milli mənsubiyyətinin və zəngin təbii ehtiyatlarının sahibi olaraq iqtisadiyyatını inkişaf etdirə bilərdi.

Bugün Azərbaycan Respublikası tam müstəqildir, ərazisində heç bir xarici ölkənin ordusu yoxdur, bundan əlavə millətin və ölkənin strateji problemlərinin milli mənfəətlər çərçivəsində həlli dövlət orqanlarının səlahiyyətindədir.

Əlbəttə, siyasi müstəqilliyin qazanılması milli iqtisadiyyatın formalaşmasında başlıca rol oynayır. Ancaq, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirən göstəricilər müstəqilliyi dəyərləndirmək üçün əsas olmamalıdır.

İqtisadi inkişaf və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya baxımından ikinci amil, Azərbaycanın iqlim şərtləri ilə coğrafi şərtləri və mövqeyidir. Dünyanın on bir iqlim qurşağından doqquzu Azərbaycanda müşahidə edilir. Kənd təsərrüfatı və turizmin inkişafına geniş imkanlar açacaq şəkildə əlverişli coğrafiyaya, münbit torpaq ərazilərinə, uzun sahil zolağına, geniş otlara, meşələrə və gözəl iqlim şəraitinə sahibdir.

Coğrafi mövqeyi ilə, Yeni İpək Yolu lahiyəsi adlandırılan yolun keçid traektoriyasında olmasıyla bərabər, Orta Asiya və Xəzər enerji ehtiyatlarının dünya bazarına daşınmasının həyata keçirilməsi məqsədi ilə bəhs edilən kəmərlərin keçid xətti də Azərbaycan ərazisindən keçir.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi Avropa və Asiya ölkələri arasında iqtisadi və siyasi əlaqələrin genişləndirilməsində tarix boyunca mühüm rol oynamışdır. Müstəqilliyini qazanaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan və dünya ölkələri ilə siyasi, sosial və iqtisadi olaraq müstəqil əlaqələr quran Azərbaycanın geosiyasi mövqeyinə hal-hazırda da böyük əhəmiyyət verilir.

Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşən Azərbaycan, tədricən Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizini yaratmaq və tarixdə olduğu kimi güclü kommunikasiya mərkəzinə çevrilmə imkanına sahibdir.

İqtisadi inkişafı reallaşdırmaqda, üçüncü amil isə təbii ehtiyatlar baxımından Azərbaycanın əhəmiyyətli ehtiyatlara sahib olmasıdır. Təbii ehtiyatlar ilə zəngin olan Azərbaycanda qurğuşun, sink, mis, dəmir mədəni, barit, kobalt, mərmər, əhəng, mədən suyu, mədən duzu və qaya duzu ehtiyatları arasında diqqət çəkir. Az miqdarda qızıl və gümüş kimi dəyərli mədənlər də vardır¹.

Azərbaycanın ən mühüm təbii zənginliyi isə, istehsalı digər qaynaqlara görə birinci sırada olan neft və təbii qazdır. Azərbaycanda neftə Xəzər Dənizində, Xəzər Dənizinə uzanan Abşeron yarımadasında, Kür sahili ərazilərdə, Qobustan bölgəsində və Gəncə yaxınlığındakı ərazilərdə rast gəlinir. Neftin böyük bir qismi Xəzər dənizindən əldə edilir. Ticari istehsal başlandığı 140 ildən artıq bir müddətdə çox mühim bir rol oynayan neft, Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra da ölkənin başlıca valyuta mənbəyi və ixrac qabiliyyətinin vacib qaynağı vəziyyətindədir.

¹ Məhəmməd həsən Vəlili, *Azərbaycan*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993, s.131.

Keçid dövründə iqtisadi inkişafın reallaşmasında yuxarıda ifadə edilən amillərə sahib olan Azərbaycanın iqtisadi inkişafı müstəqillik qazandıqdan bu tarixədək üç başlıca dövrdən ibarətdir. Aşağıda Azərbaycanın müstəqillik qazanmadan əvvəlki dövr, ilə bir-birindən seçilən üç başlıca dövr olaraq, müstəqillik sonrası keçid dövrü təhlil olunacaqdır.

1.1. AZƏRBAYCAN MÜSTƏQİLLİKDƏN ƏVVƏLKİ DÖVRDƏ

1.1.1. Sovet İttifaqı və İttifaqın Süqutu

XVIII əsrin əvvəlindən bəri Sovet xalqları, Böyük Pyotr, Lenin və Qorbaçovun adıyla birgə çəkilən, üç böyük sosial-iqtisadi dövr yaşamışdır. Pyotr ilə birinci keçid dövrünü yaşayan Sovet xalqları baxımından ikinci vacib böyük keçid dövrü 1917-ci il inqilabıdır. İlk dəfə 1905-ci ildə baş verən inqilab 1917-ci ildə də çar imperiyasını yerlə bir etdi. Qısa bir müddət sonra bolşeviklər inqilabı dəstəklədilər və Ruslar demokratiya ilə bazar iqtisadiyyatını rədd etməyə məcbur oldu². Kapitalizmin daha yeni inkişafa başladığı Sovet İttifaqında, siyasi mexanizmə hakim olan “intellektual” güclər mərkəzi planlamaya əsaslanan iqtisadi təşkilat modeli olan sosializmi tətbiq etməyə başladılar. Beləliklə, yarım əsrdən artıq bir müddət ərzində, ruslar özlərini və dünyanın altıda birini əhatə edən hissəsini totalitar diktatorluq və mərkəzi planlama sistemində kütləvi şəkildə bir təcrübəyə tətbiq edərkən, beynəxalq və milli sərhədlər ilə milli mənsubiyyətlər də müxtəlif formalarda Sovet İttifaqı tərəfindən istiqamətləndirilən Leninist rejimindən meydana gələn bir dünyanın varlığına görə formalaşdırılmağa çalışıldı³.

Sovet İttifaqı 1985-ci ildən etibarən, yetmiş ildən artıq bir müddət əvvəl qədəm qoyduqları və öz inkişaf və tərəqqi taleyini həll edəcək yol ayrıcına yenidən gəlmiş, yeni bir tarixi dövrə başlamış oldu. Həm bir idarə forması, həm də güclü ideologiyaya sahib bir sistem və siyasi cazibə istiqaməti olan Marksizm-Leninizmin çöküşünə şahid olundu. Tarixin təbii inkişaf seyri və diyalektik nəzəriyyə sosializmi kökündən sarsıtdı, Maksist-Leninist təlimini həyatla və həqiqətlə əlaqəsi olmayan bir sistem olaraq rədd etdi. Bu vəziyyət dünyanın altıda birini əhatə edən, azad dünyanı daima narahat edən və qorxuya salan totalitar Sovet İttifaqında da hiss edilməyə başladı.

Sosyalist sistemin sadəcə sənayeləşmə müddətində uğurlu ola bildiyi Sovet İttifaqında, müəyyən zaman ərzində iqtisadiyyatda ortaya çıxan həddindən artıq məşğulluq, yeni texnika istehsal etməməsi, işsizliyə səbəb ola beləcəyi narahatçılığı ilə yeni texnologiyanın idxal edilməməsi, müəssisə idarə və təşkilatçılıqda

² Daniel Yergin– Thane Gustafson, *Rusiya 2011 və Dünyadakı Yeri*, (Çev: Özden Arıkan), Sabah Yayınları, İstanbul, 1994, s.1.

³ Ken Jowitt, “Yeni Dünya Düzensizliyi”, (Çev: Levənt Köker), *Demokrasinin Küresel Yükselişi*, (Der: Larry Diamond – Marc F. Plattner), Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, s.303.

uğursuzluq kimi səbəblərlə iqtisadiyyat durğunluğa girmişti. Keyfiyyətsiz mal istehsalı ilə, böyümə sürətində artışı görünməyə də, əslində baş verən hadisə satılmayan malların miqdarının artmasıydı. İstehsal alətlərindəki kollektiv mülkiyyət, həvəsləndirməni (motivasiyanı) aradan qaldırmış və bu vəziyyət iqtisadiyyatda məhsuldarlığı böyük ölçüdə aşağı salmışdı. İqtisadiyyatda rəqabətin olmaması və inkişaf strategiyasının bağlı bir iqtisadi modelə əsaslanması, müəssisələri texnologiya baxımından geridə qalmağa məcbur etmişdir. İstehlakçı seçimlərini və qaynaqların yoxsulluq dərəcəsini göstərməyən idari qiymət sistemi qaynaq paylanmasını pozmuş, qara bazarı, sui istifadəni və israfı böyük miqdarda artırmışdı. Məhsuldarlığın ilk plana çıxdığı dünyada sosializmin tıxanması və mərkəzi planlamanın natamam olmasıyla iqtisadi müvazinətin pozulması müşahidə olunmağa başladı. ABŞ ilə silah yarışına girilməsi isə investisiyaya mənfi təsir göstərərək, kənd təsərrüfatı sektorunda və istehlak malları istehsalında geriləməyə səbəb olmuşdur⁴. Nəticədə, fəza yarışlarına qatılan bir cəmiyyət minimal həyat tərzindəki bir həyat səviyyəsindən belə məhrum qalmışdır.

Belə bir şəraitdə, Sovet İttifaqı Kommunizmi, davam edən sosial-iqtisadi durğunluqla islahat arasında bir seçimlə qarşı-qarşıya qalmışdı. Ancaq, mütəvazi islahatlar durğunluğu dayandıra bilməmiş, daha köklü bir islahatın da, kommunist sistemini böyük ölçüdə zəiflətmədən keçirilməsinin mümkün olmadığı ortaya çıxmışdı⁵. Çernenkonun 1985-ci ilin mart ayında ölməsindən sonra yerinə keçən və ən az Pyotr qədər səbrsiz olan Mixail Qorbaçov, Sovet iqtisadiyyat sisteminin təşəbbüs ruhunu öldürdüyünü, işləməyə deyil təbəlliyə təşviq etdiyini, bu səbəblə iqtisadi cəhətdən inkişafın mümkün olmadığını əsas alaraq, Kommunist Partiyasının 1986-cı ilin fevralındakı plenumunda dilə gətirdiyi, *Qlastnost* və *Perestroika* siyasəti ilə sosialist dünyasının XXI əsrin başlanğıcında ciddi dəyişiklik ehtiyacını təmin etməyə çalışmışdı. Bu siyasətlə iqtisadi cəhətdən dünyaya açıq sərbəst bazar iqtisadiyyatı, siyasi cəhətdən isə plüralist demokratiya nəzərdə tutulmuşdu:

“Perestroika, bəzi etiraslı şəxslərin və ya bir liderlər qrupunun ağına gələn bir həvəs deyildir. Sosialist cəmiyyətimizdə dərin tərəqqi yoluna əsaslanan təxirə salınmaz bir zərurətdir. Bu cəmiyyət yenidən qurma üçün təkmilləşmişdir. Uzun müddətdir yenidən qurmanın həsrətini çəkməkdəydi. Perestroikanı başlatmaqda hər hansı bir gecikmə yaxın gələcəkdə, açıq danışmaq lazım gələrsə, ciddi sosial, iqtisadi və siyasi böhranlarla yüklü çox şiddətli bir vəziyyətə yol açmağa bilərdi. “Kapita-

⁴ İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-İqtisadi Tarihi*, Kaynak Yayınları, İzmir, 1997, s.246;

İsmet Ergün, “Kollektivist Bir Sistemde Piyasa Ekonomisine Geçiş Sorunları”, *Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları*, Yeni Forum Yayınları, Ankara, 1992, s.109; Yergin–Gustafson, ss. 22-23.

⁵ Marc F Plattner, “Demokrasi Anı”, (Çev: Ergun Özbudun), *Demokrasinin Küresel Yükselişi*, (Der: Larry Diamond – Marc F. Plattner), Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, s.55.

lizmdən sosializmə keçmək asandır. Yumurtaları qırıb qayqanaq bişirməyə bənzəyir. Amma sosializmdən kapitalist bir rejim hasil etmək asan deyildir. Qayqanaqdan çiy yumurta çıxarmağa çalışmaq mənasına gəlir."⁶

Qorbaçov da Çinli dostları kimi, bazar mexanizmasının kapitalizm ilə müqayisə edilməsinə qarşı çıxır, bazar kollektivinin sosialist (marksist) nəzəriyyəsinə çürütməyəcəyini irəli sürürdü. Bəzi başlıca dəyərlərdən böyük qurbanlar verməmək şərtiylə, sərbəst bazar sisteminin sosialist cəmiyyətinə uyğunlaşdırılmasına cəhd edilmiş və bunun cəmiyyətin təbiətini dəyişdirməyəcəyi düşünülmüşdür.⁷

Beləliklə, Sovet xalqları, həyata keçirilməsi asan olmayan, üçüncü böyük sosial islahat dalğasına da məruz qalmış oldular. Üçüncü keçid dövründə Rusiya diktatorluqdan demokratiyaya, mərkəzdəki planlama ilə məşğul olan şəxslər tərəfindən idarə olunan və pulun həqiqi mənadı, rol oynamadığı planlı iqtisadiyyatdan sərbəst bazar iqtisadiyyatına və dörd əsrlik bir imperatorluqdan sivil dövlətə keçid kimi, eyni anda çox çətin üç keçidi birdən həyata keçirməyi vacibləşdirən çox ağır bir gündəliklə qarşı qarşıya qaldı:

Perestroika və Glastnost siyasətinin təsiri ilə 1986-cı ildə liberal iqtisadi məfhumlar istifadə olunmağa başlanmış, 1988-ci ildə bazar, mülkiyyət, işsizlik kimi məfhumlar müzakirə olunmağa başlanmışdır. Beləliklə, özəl təşəbbüs formalarının qanuniləşdirilməsi baxımından radikal addımlar atılmışdır. 1991-ci ildə mülkiyyət haqları tanınmışdır. Ailə fermalarının qurulması, fabriklərin işçilərə verilməsi, səhmlərin çıxarılması, Qərbi firmalarla müştərək təşəbbüslərin qurulması qəbul edilmişdir.⁸

Qorbaçova görə, sosializmin və sosialist dəyərlərin yox olması mənasına gəlməyən Perestroika və Glastnost siyasətləri gözlənilməz nəticələr doğurmuşdur. Sovet xalqlarının milliyətçilik duyğuları iqtisadi cəhətdən rifahdan əvvəl müstəqilliyini düşünəcək şəkildə hərəkətə keçmişdir. Beləliklə, 1990-cı ildə edilən konstitusiyaya dəyişikliyi ilə Nazirlik sisteminə keçilmişdir. 5 Fevral 1991-ci ildə konstitusiyada edilən dəyişikliklə Kommunist Partiyasının hakimiyyətinə son verilərkən, ölkənin fəlakətə sürüklənməsinin qarşısını almaq üzrə⁹, Marksist-Leninistlərin vurduqları zərbə təşəbbüslərinin uğursuzluqla nəticələnməsinin ardınca, Kommunist Partiyası ləğv edildi. 21 dekabr 1991-ci ildə isə, Alma-Atada keçirilən zirvə ilə Müstəqil Dövlətlər Birliyi rəsmi olaraq elan edilərkən,

⁶ Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*, New York, 1987, s.17'den naklen Mustafa Özel, *Değişim və Kriz*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994. s.120.

⁷ Özel, s.114.

⁸ İlhan Uludağ-Salih Mehmedov, *Sovyetler Birliğı Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri və Türk Gruplarının Sosyo-İqtisadi Analizi Türkiye İlişkileri*, TOBB Yayınları, İstanbul, 1992, s.28.

⁹ Charles S. Fairbanks, "Moskova Darbesinden Sonra", (Çev: Levənt Köker), *Demokrasinin Küresel Yükselişi*, (Der: Larry Diamond – Marc F. Plattner), Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, s.333.

SSRİ-də dağılmış oldu¹⁰. Digər tərəfdən də “Proleterya diktatorluğu”ndan, “qabaqcılar partiyası”ndan, “düz xətt ”dən və “demokratik mərkəziyyətçilik”dən bəhs edilmədən təsəvvür edilməyəcək “Leninizmin yox oluşu” ilə ittifaqda, dünya üzərində ölkələrin uzun müddətdir istifadə etdikləri geosiyasi referans da çərçivəsini dəyişmiş oldu¹¹.

1.1.2. Sovet İttifaqında Azərbaycan

Sovet İttifaqı dövründə, bu ölkənin bir alt qurumu səciyyəsini daşıyan Azərbaycanın iqtisadi təşkilat forması və idarə etmə mexanizması ittifaqın iqtisadi strategiyası əsasında formalaşmışdı. Sənaye strukturları bütövlükdə Sovet İttifaqının ehtiyacına görə qurulmuş, böyük müəssisələrdən meydana gəlmişdir. Sovet İttifaqında mərkəzi planlama istiqamətində ölkələr arasında ixtisaslaşma və iş bölümünə aparılmışdır. Bu çərçivədə Azərbaycan iqtisadiyyatının təkan verici motor gücü xüsusiyyətindəki sənayesi keçmişdən bəri neft sənayesi olmuşdur. İxracın, əsasən, distillə edilmiş neft məhsulları, maşınqayırma və toxuculuq məhsullarıyla, şərabdan ibarət çox əhəmiyyətli bir hissəsi Rusiya və Ukrayna kimi digər respublikalarla reallaşdırılarkən, idxalın da böyük qismi yenə bu respublikalardan alınan qida məhsullarıyla, emal edilib yenidən ixrac edilmək üzrə idxal edilən xam neft məhsullarından formalaşır¹².

Hələ Sovet İttifaqı dağılmazdan əvvəl, mütəxəssislər siyasi müstəqilliyə iqtisadi baxımdan hazır olan iki respublikadan birinin Azərbaycan olduğunu qeyd edirdilər. Əlbəttə, bu dəyərləndirmə, ölkənin sadəcə təbii ehtiyatlarının zənginliyinə deyil, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf perspektivinə də əsaslanırdı. Belə ki, Azərbaycanın büdcə gəlirləri, xərclərindən çox idi. Hasil edilən milli gəlir, istifadə olunan milli gəlirdən yüksək olurdu¹³.

İqtisadi göstəricilər nəzərə alındıqda Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycanın müəyyən bir inkişaf səviyyəsinə çatdığı nəzərə çarpır. Ancaq, bu dövrdə Azərbaycanın itirdikləri qazandıqlarından daha çox olmuşdur. Belə ki, bu dövrdə iqtisadiyyatın planlamasının mərkəzdən edilməsi, ölkənin iqtisadi şərtlərinin nəzərə alınmaması nəticəsini ortaya çıxarırdı. Bir çox məhsul ya xam maddə ya da ara məhsul olaraq ayrı-ayrı ittifaq üzvü respublikalara ucuz qiymətə satılır, daha sonra da hazır məhsul olaraq yüksək qiymətdən Azərbaycana gəlirdi. Digər tərəfdən Azərbaycanın hər zaman ölkəyə gəlir gətirən neft və neft məhsulları, pambıq, tütün, şərab kimi məhsulların ixracçısı olmasına baxmayaraq,

¹⁰ Atila Artam, *Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo İqtisadi Analizleri və Türkiye İlişkileri*, Sabri Artam Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s.4,13; Uludağ-Mehmedov, s.26.

¹¹ Jowitt, s.303-308; Plattner, s.59.

¹² Azerbaijan, IMF Economic Review, Washington DC, May, 1992, s.3

¹³ Azər Əmiraslanov, “Dövlət Müstəqilliyi və Milli İqtisadiyyatın Formalaşması Problemləri”, *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Oktyabr 2001, ss.50-52.

bu məhsulların satışından əldə edilən gəlirlər ittifaq daxilində tək bir mərkəzdə toplandığı üçün, Azərbaycan öz sərvətlərində mülkiyyət haqqına sahib deyildi¹⁴.

Azərbaycan iqtisadiyyatı Sovet İttifaqı tərkibində yüksək, ancaq, düzgün qiymətləndirilməyəcək bir inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Müstəqilliyi qazanmazdan əvvəl, son iyirmi illik dövrdə, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı stabil bir dövr keçməmişdir. Məsələn, ölkədə 1960-70-ci illərdə ortalama iqtisadi böyümə nisbəti 5.2% ikən, 1970-80-ci illər arasında 7.4%-ə yüksəlmişdir. 1980-1990-cı illər arasında isə bu nisbət kəskin bir azalma trendi göstərmişdir. İqtisadiyyat 1981-85-ci illərdə ortalama 4.9%, 1986-1990-cı illərdə isə 5-6% nisbətində azalma göstərmişdir. Xüsusilə, təbii ehtiyatların, ucuz və bol əməyin daha sıx istifadəsinə əsaslanan enerji sektoru kimi sahələrə üstünlük verilməsi, iqtisadi strukturda böhran üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Yuxarıdakı analiz nəzərə alındıqda Sovet İttifaqının dağılmasının, sadəcə siyasi deyil, iqtisadi şərtlərdən də qaynaqlandığını görürük. Ayrı-ayrı respublikalardan təşkil olunan bir ittifaqın idarəsi sosial-iqtisadi inkişafı reallaşdırmaq baxımından ciddi problemlər törədirdi. Dünya iqtisadiyyatından təcrid olunan Sovet iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti, nəinki inkişaf etmiş ölkələrdən, hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdən belə geridə qalırdı¹⁵.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycanın müstəqilliyinə yenidən qovuşması ilə nəticələnən planlı iqtisadiyyatın Azərbaycan iqtisadiyyatına miras qoyduğu problemlər aşağıdakı şəkildə sıralana bilər¹⁶:

1. İqtisadi strukturun sağlam olmaması.

2. İstehsal gücünün regional və sektoral bölgüsünün bərabər olmaması.

3. İstehsal edilən malların həm keyfiyyətinin aşağı olması, həm də adam başına düşən miqdarın Sovet İttifaqından iki qat az olması. 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda istehlakın sadəcə 50%-i daxili istehsaldan əldə edilmişdir.

4. İqtisadi strukturun sağlam olmaması nəticəsində Azərbaycanın xarici ticarətində 1980-ci illərin sonlarında ixrac idxaldan 30-40% artıq olmuşdur. İqtisadi cəhətdən müsbət qiymətləndirilməli olan bu vəziyyət, ölkənin ərazi və coğrafi quruluşunun uyğun olmaması baxımından arzu edilməz bir vəziyyət idi. Belə ki, xam maddə və ara malların ixracın 55-60%-ni təşkil etməsi, ümumilikdə isə idxal və ixracın 45-50%-nin Rusiya ilə həyata keçirilməsi, daha sonra iqtisadi inkişafın ləngiməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın yenidən siyasi müstəqillik qazanmasının, Sovetlər İttifaqı dağılmazdan əvvəl Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən mənfə halların nəticəsi olan iqtisadi böhranın dərinləşdiyi bir dövrə rast gəldiyi nəzərə çarpır.

¹⁴ Əmiraslanov, ss. 53-54.

¹⁵ Əmiraslanov, s. 55.

¹⁶ Rəsim Həsənov, "Azərbaycanın İqtisadi İnkişaf Paradıqması və İqtisadi Təhlükəsizlik Konsepsiyasının Seçimi", *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Bakı, Oktyabr-2001, ss. 6-8.

1.2. MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA BİRİNCİ DÖVR (1991-1994)

Müstəqillikdən sonrakı iqtisadi inkişaf dövrünün düzgün olaraq dəyərləndirilə bilməsi üçün xüsusilə müstəqilliyin qazanıldığı şərtlərin və müstəqilliyin əldə edildiyi ilk illərdə baş verən inkişafın diqqətə alınması lazımdır¹⁷. Bu səbəblə bu başlıq altında yuxarıda bəhs edilən və Sovet sisteminin Azərbaycana buraxdığı problemlərlə baş-baş keçən müstəqilliyin qazanıldığı ilk illər və bu ilk illərdə baş verən proseslər ələ alınacaqdır:

1989-1991-ci illər siyasi müstəqilliyin əldə edilməyə çalışıldığı dövrdür. Bu dövrdə müstəqilliyi qazanmağın qarşısındakı əngəllərlə mübarizə edilmişdir.

Bu illərdən sonra 1991-94-cü illər birinci dövr olaraq dəyərləndirilə bilər. 18 oktyabr 1991-ci ildə “Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyi Haqqında” konstitusiyaya maddəsinin qəbulundan bu günə qədər 18 ildən artıq bir müddət keçib. Müstəqilliyin əldə edilməsi uğrunda verilən çətin və ağır mübarizə diqqətə alındıqda, 18 oktyabr 1991 tarixinin Azərbaycanın inkişaf prosesində nə qədər əhəmiyyətli bir yerə sahib olduğu daha yaxşı başa düşülür. Əlbəttə xalqın yerinə tələfi edilməsi mümkün olmayan bir milli sərvəti olan müstəqilliyin qorunması isə onun əldə edilməsindən qat-qat ağır və mürəkkəbdir. Bunun Azərbaycanın müstəqillikdən sonra yaşadığı proseslər bir daha ortaya qoyur.

SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycanda ixtisaslaşma və iş bölümünə əsaslanan iqtisadi struktur sona çatmış və ölkə ümumi bazarlarını itirmişdir. Xam maddə, yarı məhsul, təchizat-ekipman, bazar, maliyyə və müəssisə idarə edilməsi bərdə köhnə mərkəzi planlamaya görə təşkilatlanma səbəbiylə bir çox müəssisədə istehsal ya dayanmış ya da boş vəziyyətdə qalmışdır. Köhnə SSRİ-dəki müəssisələrlə iqtisadi əlaqələrin ortadan qalxması və ölkənin digər respublikalardakı bazarını itirməsiylə yanaşı SSRİ dövründə mərkəzdən əldə edilən sübvansiyaların da kəsilməsiylə birlikdə istehsal səviyyəsində azalmalar baş vermişdir. Ermənistan müharibəsi və Çeçenistan problemi isə, ölkənin sənayesi üçün lazımi xammaddənin idxal yollarının bağlanmasına səbəb olmuşdur.

Sovetlər İttifaqının dağılması ilə müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycanın müstəqilliyin əbədiləşdirməsi üçün, qarşısında həll etməli olduğu böyük problemlər var idi. Belə ki, XX əsrin 80-ci illərin sonlarında Azərbaycan xalqı önəmli bir böhrana girmiş; idarə etmə zəifliyi; qanuni axsaqlıqlar, etnik mənada bölücü qruplar və xalqın əməyi ilə əldə edilən iqtisadi və intellektual potensial inkişafı yerinə geriləmə dövrünə girmişdir. Bütün bu problemləri həll edə bilmək üçün, daxilində məntiqli və çox yönlü daxili və xarici siyasətin hazırlanması və tətbiqi, ölkənin təbii, texniki, iqtisadi və intellektual potensialında, sosial və siyasi enerjisində faydalı şəkildə istifadə edilməsi lazım idi¹⁸.

¹⁷ Rasim Həsənov, a.k.m. ss. 4-5.

¹⁸ Heydər Əliyev, “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin Onuncu İl Dönümü Haqqında”, *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 Mart 2001 Tarixli Fərmanı*, Bakı, 20 Mart 2001;

Lakin, problemlərin həlli üçün ciddi addımlar atılmayınca, 1990-cı illərin əvvəli Azərbaycanda iqtisadi durğunluq və böhranın artdığı illər oldu.

Bu dövrdə siyasi olaraq qeyri-stabillik və bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar ölkədə böyük iqtisadi böhran ortaya çıxmışdır. İqtisadiyyatda yüksək nisbətə işsizlik və hiper-inflyasiya dövrünə girilmişdir. Yüksək inflyasiya və qeyri-stabil sosial-siyasi mühit, iqtisadi böyüməyə, xüsusilə sənayə və kənd təsərrüfatı kimi əhəmiyyətli sahələrin inkişafına mane olmuşdur.

İstehsal həcmnin azalması və inflyasiya sürətinin yüksək olması iqtisadi böhranın və cəmiyyətdə sosial-iqtisadi gərginliyin artmasına səbəb olmuşdur.

Ölkə SSRİ-nin son illərindən başlayaraq 1988-ci ildən etibarən Ermənistanın silahlı təcavüzünə məruz qaldı və atəşkəsin imzalandığı 12 May 1994 tarixinə qədər torpaqlarının 20%-ni itirdi.

İqtisadiyyatın ümumi balansı üçün lazımı islahatların həyata keçirilməməsi, dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsinin müharibə üçün xərclənməsi, torpaqlarının 20%-i işğal edilərək 1 milyondan çox əhalinin qaçqın vəziyyətinə düşməsi, xarici sərmayənin ölkə iqtisadiyyatına çəkilə bilməməsi və özəlləşdirmənin sənaye sektorunda faktiki olaraq başlaadıla bilməməsi kimi çatışmamazlıqlar Azərbaycan iqtisadiyyatını ciddi bir böhrana aparmışdır.

Sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçidə dair strategiyanın müəyyənləşdirilməməsi səbəbiylə, bu illərdə həyata keçirilməyə çalışılan iqtisadi qərarlar da bir-biri ilə uyğun gəlməyən xarakter daşmışdır.

Keçid dövrünün ilk illərində Ermənistan ilə olan müharibə, Rusiyanın Azərbaycana nəqliyyat ambarqosu qoyması və Çeçenistan müharibəsi səbəbiylə əhəmiyyətli iki neft boru xəttinin istifadə olunma bilməməsi siyasi və hərbi problemlər iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərmişdir. Qısaca, 1991-1994-cü illər müstəqillikdən sonra bütün problemlərlə üz-üzə qalındığı, ölkədə sosial və siyasi problemlərin böhrana çevrildiyi, müharibənin olması, sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçiddə ciddi sui-istifadələrin baş verdiyi bir dövr olmuşdur.

İqtisadiyyatdakı mənfi gedişətdə ən kəskin hal isə, 1992-ci ildə ortaya çıxmışdır. 1992-94-cü illərdə ÜDM iki dəfədən çox azalaraq 1991-ci ilin 48%-i nisbətində olmuşdur¹⁹. 1990-94-cü illərdə ÜDM hər il ortalama 13-20% azalaraq 1994-cü ildə 1629.3 milyon dollar olmuşdur.

1990-cı il ilə müqayisə edildikdə 1994-cü ildə ÜDM 53%, sənaye 62%, kənd təsərrüfatı 44%, istehlak 75% və vergi hasilatı 45% azalma göstərmişdir. Nəticədə xalqın həyat standardı 3.6 dəfə, real ortalama əmək haqqı səviyyəsi isə, 80% azalmışdır. Eyni dövrdə tətbiq edilən səhv iqtisadi siyasətlər bank-maliyyə sistemində və xarici ticarətdə də ciddi problemlər yaratmışdır²⁰.

Səttar Səfərov, "Əvəzsiz Milli Sərvətimiz: Müstəqillik", *İqtisadiyyat və Audit Jurnalı*, No:10, Oktyabr-2001, ss. 5-6.

¹⁹ Asəf Nadirov, "İqtisadiyyatın Yeni İnkişaf Mərhələsi", *Azərbaycan Qəzeti*, 15 Sentyabr 2001, s.2.

²⁰ Rasim Həsənov, s.9.

1992-94-cü illər arasında inflyasiya 4 xanalı rəqəmlərə yüksəlmişdir. Pul siyasətlərindəki problem və nöqsanlar iqtisadi böhrana səbəb olmuşdur. Kreditlər isə, daha çox bank idarəçilərinin şəxsi mənafeləri istiqamətində verilmişdir.

İqtisadi böhran, istehsalın sürətlə azalmasına, qiymətlərin artmasına, bundan əlavə dövlət büdcəsinin ciddi kəsir verməsinə səbəb olmuşdur.

Vergi yığılması sistemindəki əksikliklər, vergi nisbətlərinin inflyasiya səbəbiylə eroziyaya məruz qalması kimi səbəblərlə dövlət büdcəsindəki gəlir hissəsi kəskin sürətdə azalmışdır.

Dövlət müəssisələrinə və kənd təsərrüfatı sektoruna verilən böyük miqdardakı kreditin faydasız və nəzarətsiz istifadəsi iqtisadi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir.

Bu dövrdə xarici ticarətə dair rəqəmlər də getdikcə mənfi tendensiya qazanmağa, tədiyyə balansındakı kəsirlər getikcə artmağa başlamışdır.

İqtisadi böhranın ağırlı nəticələrindən bir digəri isə, milli valyutanın dəyər itkisi şəklində ortaya çıxmışdır.

1.2.1. İlk Dövlərdə Aparılan İslahatlar

Özəl Mülkiyyət Qanunu 1991-ci ilin iyun ayında qəbul edilmişdir. 1992-ci ilin əvvəllərində qiymət liberilizasiyasına gedilmiş, eyni ilin yanvar ayında Əlavə Dəyər Vergisi tətbiqinə keçilmişdir. Aprel ayında Xarici Sərmayə Qanunu, avqust ayında isə Milli Bank Qanunu qüvvəyə minərək, pul vahidi olaraq manat bazarda fəaliyyətə başlamışdır.

1993-94-cü illərdə də davam edən müharibənin təsiriylə islahat prosesində yavaşlamalar olmuşdur. 1993-cü ilin yanvar ayında kiçik həcmli müəssisələrin özəlləşdirilməsiylə bağlı bir qanun qüvvəyə minərək, 1994-cü ilin yanvar ayında manatın yeganə valyuta vahidi olmasına qərar verilmişdir. May ayında Ermənistanla atəşkəsin imzalanması ilə iqtisadi keçid dövr təkrar sürət qazanaraq, iyun ayında İflas Qanunu qəbul edilmiş, bankların konsolidasiyası prosesinə başlanmışdır²¹.

Qısaca, 1991-94-cü illər arasında iqtisadi keçid dövrü olduqca yavaş işləyərkən, ticarətin və bazarın liberallaşmasını ehtiva edəcək islahatlar həyata keçirilməyə çalışılmışdır. Bankçılıq, özəlləşdirmə, xarici ticarətin liberilizasiyası və digər bəzi struktur dəyişiklikləri isə 1995-2000-ci illər arasında həyata keçirilməyə çalışılmışdır.

²¹ Ayhan Karaca, "Azerbaycanda Ekonomik Dönüşüm Süreci ve Reformların 10 Yılı", <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/ayhan.htm>. (13.03.2003)

1.3. MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA İKİNCİ DÖVR (1995-2003)

Seçkilər nəticəsində 1993-cü ilin yayında 30 ildən çox idarəçilik təcrübəsi olan Heydər Əliyev cənablarının Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilməsi ilə birlikdə Azərbaycan idarəçiliyində nəzərə çarpacaq dəyişikliklər olmuşdur. Həmin tarixdən etibarən hüquqi islahatların həyata keçirilməsi sürət qazanmışdır.

Bu dövrdə iqtisadiyyatda mənfəyə doğru gedişi dayandırmaq üçün iqtisadi islahatlar proqramı hazırlanarkən, stratejik iqtisadi inkişaf yolunda da modellər hazırlanmağa çalışılmışdır. Dövrün tələbinə uyğun olaraq iqtisadiyyatda sərbəst bazarın təşəkkül etdirilməsi, özəlləşdirmə və özəl sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, yeni iqtisadi strukturun, gömrük, vergi və maliyyə sisteminin yenidən qurulması, ticarətin liberallaşdırılması, torpaq və kənd təsərrüfatı islahatlarının həyata keçirilməsi, xalqın sosial imkanlarının artırılması, təhsil və səhiyyə şərtlərinin inkişaf etdirilməsi üçün lazımı hüquqi infrastrukturun yaradılması məqsədi ilə mühüm qanunlar qəbul edilmişdir²².

İqtisadiyyatda sərbəst bazar şərtlərinin yaradılmağa çalışılması, qiymətlərin, xarici ticarətin və valyuta məzənnələrinin liberallaşdırılması istiqamətində atılan addımlar ilə birlikdə inflyasiya səviyyəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmağa başlamış, büdcə kəsirləri minimuma endirilmişdir.

Görülən tədbirlər sayəsində kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi başa çatmış, xidmət sektoru daha çox özəl sahibkarlığa verilmiş, orta və böyük həcmli müəssisələrin özəlləşdirilməsinə başlanmış, makroiqtisadi stabillik əldə edilmiş, iqtisadiyyatda durğunluq dövrü sona çataraq yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyulmuş, torpaq islahatı həyata keçirilərək özəl mülkiyyətə verilmiş, kolxoz və sovxozların²³ əmlakı özəlləşdirilmiş, kənd təsərrüfatı sektorundan torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərin 5 il alınmaması qərarlaşdırılmış və vergi borcları silinmiş, bu müəssisələrə güzəştli yanacaq və enerji satışı təmin edilmişdir. Kənd təsərrüfatı sektoru üzrə özəlləşdirilməsi planlanan əmlakın 93.2 %-i özəlləşdirilmişdir. Nəticədə, 1997-ci ildən başlayaraq əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarında ildə 7%-lik artışı əldə edilmişdir²⁴.

Yerli imkanlarla iqtisadi inkişafa sürət qazandırılması mümkün olmayan Azərbaycanda beynəlxalq iqtisadi və maliyyə sistemi yaradılaraq xarici sərmayə-

²² İmran Cəfərzadə, “Əsaslı İnkişaf İlləri”, *İqtisadiyyat Qəzeti*, 18 Oktyabr-1 Noyabr 2001, s.3.

²³ *Kolxoz*: Dövlətə aid torpaqlarda istehsalla məşğul olan kollektiv kəndlərə verilən addır. Müəyyən edilmiş bir kvotaya görə məhsullarını dövlətə satmalıdırlar. Əldə etdikləri gəlirin böyük bir qismi üzvləri arasında paylanır.

Sovxoz: Birbaşa dövlət tərəfindən işlədilən kəndlərə verilən addır. Bütün gəlirləri dövlətə aiddir. İşçilər bu kəndlərdə müəyyən əmək haqqı müqabilində işləyirdilər. (Osman Nuri Aras, *Rusiya'da Tıxanan Sosyo-İqtisadi Dəyişim Dalğası*, Qafqaz Universiteti Yayınları, Bakı, 2000, s.43.)

²⁴ Ş.E.Yaqubov–A.M.Mahmudzadə, “Azərbaycan Respublikasında Aparılan Aqrar İslahatların Qiymətləndirilməsi”, *Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər*, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, ss.60-63; Cəfərzadə, s.3.

nin ölkəyə axımı əldə edilmişdir. 1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən həyata keçirilən islahatlar Azərbaycanın sosial, siyasi və iqtisadi həyatında stabilliyi əldə etməyə imkan vermişdir. Ölkədə bank sektorunun və maliyyə sisteminin yenidən qurulmasına dair mühüm addımlar atılmışdır. Sərbəst bazar iqtisadiyyatı istiqamətində atılan addımlar Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrini artırmışdır.

Yenə bu dövrdə ən böyük neft şirkətləri ilə “Əsrin Müqaviləsi” adlandırılan böyük əhəmiyyət kəsb edən neft müqavilələri imzalandı. 1994-cü ildə “Əsrin Müqaviləsi”nin imzalanması və 12 noyabr 1995-ci ildə konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə bazar iqtisadiyyatının hüquqi normativ strukturunun sürətlənməsi ilə birlikdə ölkəyə böyük həcmdə xarici sərmayə daxil olmağa başladı.

İqtisadi sistemin yenidən qurulması baxımından ən mühüm addım, ölkənin stratejik aspektdən sosial, siyasi və iqtisadi həyatında yeni dövrün başlanğıcı olaraq Azərbaycanın ilk konstitusiyasının qəbul edilməsi oldu. Yeni konstitusiya dövlət idarəçiliyinin formalaşdırılması, vətəndaşların və dövlətin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi ilə yanaşı ilk dəfə demokratik dəyərlərə sahib liberal bazar qurulma labüdlüyünü qəbul etdi. Konstitusiya ilə özəl mülkiyyətin, özəl sahibkarlığın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının hüquqi əsası müəyyən edildi. Bu baxımdan Azərbaycanda geniş mənada iqtisadi tənzimləmələrin başlanğıc ili 1995-ci il qəbul edilə bilər²⁵.

Xülasə, cəbhədə atəşkəsin, daxildə isə stabilliyin əldə edilməsindən sonra növbə artıq iqtisadi islahatlara gəlmişdi. 1994-cü ildən etibarən ölkədə sərt iqtisadi tədbirlər görülməyə başlandı, BVF ilə aparılan sıx əməkdaşlıq və BVF proqramlarının tətbiq edilməyə başlanmasıyla aparılan sərt pul siyasəti ilə qısa müddət ərzində iqtisadiyyatın ümumi balansında bir rahatlıq əldə edilərək inflasiyanın nəzarət altına alınmasına və ÜDM azalışının qarşısı alınmasına nail olundu. Nəticədə, 1996-cı ildən etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatındakı geriləmə dövrü yavaşlamağa başladı. Yaradılan inkişaf modeli real nəticələr verməyə başladı. Belə ki son beş il ərzində ÜDM 26,3% artdı, əhəlinin rifah səviyyəsi 2 qat yaxşılaşdı, iqtisadiyyatda özəl sektorun payı 29%-dən 68%-ə yüksəldi.

1994-2000-ci illər arasında neft yataqlarının müştərək istehsalı məqsədilə bağlanan müqavilələrdə iştirak edən şirkətlər tərəfindən təqribən 3,4 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur²⁶.

1994-2000-ci illər arasındakı xarici sərmayənin ümumi həcmi isə 15,9 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu miqdarın 22.8%-i maliyyə kredit, 56.3%-i neft sənayesinə, 20.9%-i isə digər sektorlara qoyulan səmayə şəklində olmuşdur.²⁷

²⁵ Rasim Həsənov, s.12; Əmiraslanov, s.57.

²⁶ Akif Musayev, “Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Strategiyası və Vergi Siyasəti”, *İqtisadiyyat və Audit Jurnalı*, No:10, Oktyabr-2001, s.12.

²⁷ Musayev, s.12.

Azərbaycan iqtisadiyyatı neft sektoruna xərclənən böyük miqdarlardakı xarici sərmayə nəticəsində köhnə SSRİ daxilində ən sürətli böyüyən iqtisadiyyatlardan biri olmuşdur. ÜDM-dakı artışı nisbəti 1998-ci ildə 10%, 1999-cu ildə isə 7.2% təşkil etmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatındakı bu böyümə neft sektorundan və neft sektoruna bağlı inşaat fəaliyyətlərindən, rabitə sahələrindən və az miqdarda kənd təsərrüfatı sektorundan qaynaqlanmışdır.

Başqa bir aspektdən baxıldıqda, 2000-ci ilin sonunda ÜDM 1990-cı ilə nəzərən 2 dəfə, bu çərçivədə sənaye sektorunda istehsal 3.3 dəfə, kənd təsərrüfatı sektorunda 2.4 dəfə aşağı olmuşdur²⁸. 1996-cı ilə qədər sərmayə həcmi 2.3 dəfə azalmaqla birlikdə daha sonrakı dövrdə baş verən artışı nəticəsində 2000-ci il sonunda investisiya həcmi 1989-cu illə müqayisədə 55 % artmışdır.

Digər tərəfdən bu dövrdə tətbiq edilən məzənnə və pul siyasətləri yüksək qiymət artışıların qarşısını alarkən, yerli pul vahidi olan manatın digər pul vahidləri qarşısında stabil bir vəziyyət əldə etməsinə nail olunmuşdur. 1994-cü ildə 1700 %-ə qədər yüksələn infilyasiya 2000-ci ildə 1,8%-ə düşmüşdür.

Birbaşa xarici investisiyalar Azərbaycanın iqtisadi canlanmasında açar rolunu oynamışdır. Birbaşa xarici investisiyaların əsas hissəsi neft hasilatı və çıxarılması sahəsinə xərclənmişdir. 1995-98-ci illər arasında sərmayədə 59.1% nisbətində artışı nəzərə çarpmışdır. Sabit sərmayənin ÜDM içindəki payı 1998-ci ildə 1995-ci ildəki payının iki mislini təşkil edərək 40.6% olmuşdur. Azərbaycanın ən əhəmiyyətli məşğulluq qaynağı olan ÜDM-də paya sahib olan ikinci əhəmiyyətli sektor olan kənd təsərrüfatı sektoruna xərclənən xarici sərmayə miqdarı isə 0.5%-dən aşağı olmuşdur. Xarici investorlar emalat sənayesinə investisiya qoymaqdan qaçmışdılar. Bunun nəticəsi olaraq da sektorun istehsal həcmi xeyli aşağı düşmüşdür.

2000-ci ildən etibarən 122 ölkə ilə iqtisadi münasibətlər qurulmuş, ticarət münasibətlərinin ümumi həcmi 2.9 milyard dollardan artıq olmuşdur. Bu miqdar 1993-cü ilə nəzərən 2.2 dəfə artıq olmuşdur²⁹.

Ölkənin iqtisadi inkişafında diqqətə alınması vacib olan mühüm bir nöqtə də həmin bu keçid və inkişafın; torpaqlarının 20%-nin Ermənistanın işğalı altında olduğu, bunun nəticəsi olaraq istehsal potensialının çox böyük bir qismindən (1/5) məhrum olduğu, 300 min iş yerini itirdiyi və bu torpaqlarda daha əvvəl yaşayan xalqın (əhalinin təqribən 12%-i) köçmək məcburiyyətində qaldığı son dərəcə ağır şərtlərdə əldə edilməsidir:

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etməsi, regiondan 290 min ailəni, digər bir ifadəylə 1 milyondan çox insanı öz ata yurdlarını tərk etməyə məcbur etmişdir. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində zərərə məruz qalan

²⁸ Məzəddin Eyyubov, "Bazar İqtisadiyyatına Keçid və Sənaye Kompleksi" *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Oktyabr-2001, ss.66-67.

²⁹ Nadirov, s.2.

27 şəhər və rayonun ümumi ərazisi 22,7 min km² idi. Dağlıq Qarabağla birlikdə, Naxçıvanın da sərhəd regionları təsir altında qalmışdır. 17.1 min km²-lik (Azərbaycan ərazisininin 20%-i) ərazi isə, hələ də Ermənistanın işğalı altındadır. İşğal edilən yuxarı Qarabağ ərazisində 87 yaşayış yeri, 7 inzibati rayon, 11 şəhər, 1.3 milyon hektar əkin sahəsi, 313 mini iri buynuzlu olmaq üzərə 600 min böyük və kiçik buynuzlu heyvan, 7000 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 850 təhsil obyektı, 650 səhiyyə mərkəzi, 120 min yaşayış yeri tərک edilmək məcburiyyə-tində qalmışdır.

Bundan əlavə regionda 160 körpü, 2300 km sulama kanalları, 15000 km elektrik xətti, 2500 transformator, 23000 km su kanalı, 2000 km təbii qaz boru xətti, 20 km kanalizasiya xətti, 160 km su tankı, 34 km qaz paylama sistemi, 35000 abunə üçün rabitə stansiyası, 4 hava limanı və Bakı-Ağdam, Bakı-Naxçıvan-Yerevan dəmir yolu xətti vardır.

Bununla yanaşı regionda 800 tibb mərkəzi, xəstəxana, poliklinika və s., 719 mədəniyyət evi, 825 kitabxana, 6 park, 47 musiqi, sənət və rəsm məktəbi, 3 teatr, 3 qalereya, 300-dən artıq tarixi abidə vardır.

Regionda maşınqayırma, qida sənayesi, elektrik və struktur materialları kimi sahələrdə 180-dən artıq sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Bu müəssisələrdə 18000-dən artıq işçi işləyirdi.

Kənd təsərrüfatına əlverişli iqlimi və torpaq quruluşunun əlverişli olması səbəbiylə regionda 320 kollektiv ferma, 90-dan artıq dövlət ferması və bəzi kənd təsərrüfatı birlik və təşkilatları fəaliyyət göstərirdi. Regiondan ölkənin buğda istehsalının 24%-i, üzüm istehsalının 41%-i, kartof istehsalının 46%-i, ət istehsalının 18%-i və gündəlik heyvan məhsullarının 34%-i əldə edilirdi. Bundan əlavə regionda 649 min hektar əkinə əlverişli yüksək məhsuldarlığa sahib ərazi, 199 min hektar əkin sahəsi və 62000 hektar uzun müddətli əkin sahəsi istifadə edilirdi.

İşğal altındakı dəmir, civə, xrom, mərmər, əhəng daşı, qızıl və mineral sular başda olmaqla təbii ehtiyatlar baxımından zənginliyə sahibdir. Bu səbəblə Azərbaycan eyni zamanda zəngin təbii ehtiyatlardan, xüsusilə 39.6 min ton ehtiyata sahib olan 3 qızıl mədəni yatağından, 4 civə və antimon yatağından məhrum olmuşdur³⁰.

İşğal edilmiş region bir çox nadir heyvan və bitki növlərinə də sahibdir.

1988-ci ildəki erməni təcavüzü nəticəsində yaşlı, qadın və uşaqların da aralarında olduğu təqribən 20000 Azərbaycan vətəndaşı ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, təqribən 4000 nəfər həbs edilmiş və itkin düşmüş, 1050 nəfər şikəst qalmışdır. 210000 tələbə təhsil imkanlarından məhrum qalmış, təhsil

³⁰ *Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 2002*, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İnkişaf Programı, 2002, s.59; Nadirov, s.2; Əmiraslanov, s.63.

sahəsində işləyən 23000 nəfər işini itirmişdir. 100 km avtomobil yolu, elektrik xətti, su, təbii qaz xətti və digər infrastruktur vasitələri məhv edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə rabitə kəsilərək mühasirəyə alınmış, 130 km uzunluğundakı dəmir yolu işğal edilmişdir. Bu səbəblə Naxçıvana sərnişin və yük daşınması imkanı ancaq İran ərazisindən mümkün olur. Digər tərəfdən nəqliyyat problemini həll etmək məqsədiylə Bakı-Naxçıvan hava yolu nəqliyyatına xərclənən transfer xərclərinin dövlət büdcəsinə gətirdiyi əlavə yük 10 milyon dollardır.

İşğaldan əvvəl İran və Azərbaycan ərazilərindən keçən və Avropadan İran, Orta Şərq və Asiya ölkələrinə dəmir yolu vasitəsilə böyük həcmdə yük daşınırdı. Ayda təqribən 3000 vaqon yük Azərbaycandan keçirdi. Bu tranzit keçidlərdən əldə edilən gəlir imkanından məhrum olmaqla da dövlət büdcəsi böyük itgiyə məruz qalır³¹.

Ümumilikdə 150000 mülki yaşayış evi, 7000 sənaye, kənd təsərrüfatı və digər sahələrdəki müəssisələr, 4400 təhsil, mədəniyyət, xəstəxana və digər dövlət müəssisələri məhv edilmişdir.

Yuxarıdakı məlumatlar diqqətə alındıqda Ermənistan ilə müharibə nəticəsində, Azərbaycan 25-50 milyard dollarlıq zərərə məruz qalmışdır.

Ardıcıl olaraq metro, dəniz nəqliyyatı, qatar, dəmir və avtomobil yolu nəqliyyatında terror hadisələri törədən Ermənilər, nəticədə aralarında yaşlı qadın, kişi və uşaqların da olduğu 2000 insanı qətlə yetirmiş, 10000 nəfəri yaralamış və ya şikəst etmişdir. Sadəcə iki metroda törədilən terror hadisələrinin zərəri milyonlarla dollar olmuşdur.

Ermənilər tərəfindən işğal edilən ərazilərdə narkotik bitkilər yetişdirilir və gizli yollarla İran, Rusiya və digər ölkələrə daşınır. Füzuli ərazisindəki Horadiz qəsəbəsindən Ordubad ərazisinə qədər uzanan 128 km məsafəlik əraziyə ermənilərin nəzarət etməsi səbəbiylə narkotik maddələrin mübadiləsi, qaçaqçılıq və yer üstü sərvətlərin İrana daşınması daha da artmışdır. Kəlbəcər və Zəngilan ərazilərində yerləşən qızıl yataqları Ermənilər tərəfindən kobud şəkildə istifadə olunur. Bu yataqların xammalı Ermənistandakı Ararat qızıl fabrikinə daşınır. Bu xammal külçə halına gətirilərək Rusiya və digər dövlətlərə satılır. Ermənistanın qızıl mədəmindən əldə etdiyi gəlirinin Ermənistan büdcəsinin təqribən 51%-ni təşkil etdiyi ifadə edilir³².

İşğal altındakı region ekolojik aspektdən də təhlükə altındadır. Regiona nüvə tullantıları daşınır.

Digər tərəfdən 25-26 %-i meşə olan işğal altındakı torpaqların yox edilməsi, regiondakı heyvan və bitki növlərinin zərər görməsi də digər bir təhlükədir. Apa-

³¹ 'Azerbaijan Economic Damages and Heavy Tolls Caused by Armenian Aggression', www.economy.gov.az/HTML/aggression.html (09.04.2005).

³² Təbriz Vəfəli, "Qarabağın İqtisadiyyatımızda İzi", *Hərbi And Qəzeti*, 1-15 Aprel 2003, s.3.

rılan hesablamalara görə meşəlik sahələrinin təqribən 8-10%-i məhv edilmişdir. Məhv edilən sahələrdəki iqtisadi itki isə təqribən 30 milyard dollardır³³.

Xəzərə axan çaylar vasitəsi ilə ildə 520-530 milyon m³ çirkli su axıntısının, 500 milyon m³-i Ermənistan və Gürcüstandan gəlir.

Ermənistanla müharibə sadəcə Azərbaycanın iqtisadi keçid dövrünə təsir etməklə qalmamış, eyni zamanda həmin müharibənin təsiri ilə formalaşan beynəlxalq əlaqələr də iqtisadi keçid dövrünə öz təsirini göstərmişdir.

Erməni işğalı nəticəsində ana vətəninə uzaq düşən köçkünlərin qarşılaşdığı problemlərin ən əsasları təhsil, səhiyyə və işsizlikdir. Bu gün maddi sıxıntılar içində yaşayan köçkünlər müvəqqəti olaraq ölkənin 70 fərqli şəhərində və regionunda yaşayırlar. Köçkünlərin qarşılaşdığı problemlərlə sadəcə “Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin İş Üzrə Dövlət Komitəsi” deyil, eyni zamanda ölkədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq və yerli özəl təşkilatlar da maraqlanırlar. Buna baxmayaraq, köçkünlər hələ də problemlərlə qarşılaşırlar. Köçkünlərin qarşılaşdığı çətinliklər daha çox təhsillə bağlıdır. Bundan əlavə köçkünlər öz uşaqlarına lazımi səviyyədə yemək, libas, məktəb üçün ləvazimat ala bilmədikləri üçün onları məktəbə göndərmirlər. Digər tərəfdən çadır şəhərlərinə, yataqxanalara və bir çox regiona yerləşdirilən köçkün məktəblərinin texniki imkanları da kifayət deyil. Bu məktəblər eyni zamanda başqa məktəblərə bağlı olaraq fəaliyyət göstərirlər. Bu səbəblə təhsil səviyyəsi həmin məktəblərdə aşağıdır. Köçkün məktəblərinin təhsil avadanlıqları kifayət qədər olmadığı üçün bir çox hallarda tələbələrin məktəbdən uzaqlaşmasına səbəb olurdu. Köçkün məktəblərində təhsil səviyyəsinin aşağı düşməsi onların valideynlərinin iqtisadi imkansızlığına və onların qarşılaşdığı sosial problemlərlə bağlıdır. Son on ildə köçkünlər arasında ölüm hadisələri, xüsusilə, uşaq ölümləri xeyli artmışdır. Köçkünlər arasında bir çox xəstəliyin sürətlə yayılması, onların qarşılaşdığı sosial və həyat səviyyələrinin çətinlikləri ilə əlaqədardır. Çadır şəhərciklərində, yataqxanalarda və yol kənarlarında, yük vaqonlarında yaşayan insanlar arasında vərəm, malarিয়া, ürək-damar, sarılıq və oxşar xəstəliklər geniş yayılmışdır. Burada yaşayan insanlar revmatizm və dəri xəstəlikləri ilə də qarşılaşırlar. Bu növ xəstəliklərlə mütəmadi olaraq mübarizələr aparılır. Bu mübarizə nəticəsində, 1995-97 illərdə çadır şəhərciklərində kütləvi hal alan malarিয়া və qotur xəstəliklərinin qarşısı alınır.

Çadır şəhərciklərində yaşayan insanların zəif bəslənməsi köçkünlər arasında bəzi xəstəliklərin artmasına səbəb olmuşdur. Son 18 ildə köçkünlər arasında şikəstlərin sayında da artım olmuşdur. Bu hal xüsusilə yeni doğulan uşaqlar arasında daha çox müşahidə edilir. Araşdırmalara görə, ev şəraitində doğulan uşaqların daha sonra bəzi problemlərlə qarşılaşdıqları müşahidə edilir. İşsizlik problemi isə, insanların səhiyyə problemləri ilə məşğul olmalarına imkan vermir³⁴.

³³ ‘Azerbaijan Economic Damages and Heavy Tolls Caused By Armenian Aggression’, www.economy.gov.az/HTML/aggression.html (09.04.2005).

³⁴ 525-ci Qəzet, 09.10.2004.

1.3.1. İkinci Dövrəki İslahatlar

Umummili Liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinin ardından ölkədə sabillik və iqtisadi inkişafın təmali qoyuldu. 1995-ci ilin yanvar ayında haqsız rəqabətlə əlaqədar bir qanun qəbul edilmişdir. 1995-ci ilin aprelində isə, ilk BVF nun sabilləşdirmə proqramı qəbul edilmişdir. 1995-ci ildə BVF və digər beynəxalq təşkilatların köməyini alan maliyyə sabillik siyasətlərinin tətbiq edilməyə başlanmasıyla iqtisadi böyümə mərhələsinə yenidən qədəm qoyulmuşdur.

1995-ci ilin sentyabrında kiçik həcmli müəssisələrin özəlləşdirilməsinə dair qanun qəbul edilmişdir. Qanun qəbul edildikdən sonra, 1996-cı ildə kiçik həcmli müəssisələrin özəlləşdirilməsinə başlanmışdır. İyun ayında Milli Bankla bağlı qanunda dəyişiklik edilərkən, sentyabr ayında bank sektorunda yenidən qurma fəaliyyətlərinə sürət verilmiş, qiymətli kağızlar bazarı fəaliyyətə başlamışdır. Avqust ayında isə, “Torpaq İslahatı Qanunu” qəbul edilmişdir.

1997-ci ilin fevral ayında dövlət alımlarında rəqabətin qorunması ilə əlaqədar qanun qəbul edilərkən, iyun ayında İflas Qanununda dəyişikliklə əlaqədar qanun qüvvəyə minmişdir. Bundan başqa iyun ayında, yeni Gömrük Qanunu qəbul edilərək sadələşdirilmiş yeni bir gömrük vergisi tətbiq edilməyə başlanmışdır. Telekommunikasiya haqqında qanun isə, iyul ayında qəbul edilmişdir.

1998-ci ildə isə enerji sektorunu yenidən bərpa etmək üçün elektro-energetika haqqında qanun qəbul edilmişdir. Avqust ayında Girov Qanunu, sentyabr ayında yeni bir Qiymətli Kağızlar Qanunu qəbul edilmişdir. 1999-cu ilin fevral ayında Məşğulluq Haqqında Qanun qəbul edilmişdir. 1999-cu ilin dekabr ayında neft gəlirlərinin vahid bir sistem altında toplanması, neft gəlirlərinin daha şəffaf qaydalara görə xəclənməsini təmin etmək məqsədiylə, mərhum Prezident Cənab Heydər Əliyev tərəfindən Neft Fondunun qurulması haqqında sərəncam verilmişdir. 1999-cu ilin sonlarında isə, Əmlak Komitəsi ləğv edilərək, yerinə 2000-ci ilin fevral ayında, dövlətə aid mülklərin özəlləşdirilməsindən məsuliyyət daşıyan Əmlak Nazirliyi təsis edilmişdir. Bundan başqa may ayında yeni bir Özəlləşdirmə Qanunu, iyun ayında isə yeni bir Vergi məəcəlləsi qəbul edilmişdir³⁵.

İqtisadi keçid prosesinin bu dövründə üç əsas məqsəd istiqamətində nəticələr əldə edilməsi³⁶ nəzərdə tutulmuşdur:

1. Ölkənin təbii ehtiyatlarının istismarı və istifadəsinin əldə edilməsi
2. Liberal-demokratik bazar prinsiplərinə müvafiq iqtisadi strukturun yaradılmasına cəhd edilməsi

³⁵ Ayhan Karaca, “Azərbaycanda İqtisadi Keçid Dövi və İslahatları 10 İli”, <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/ayhan.htm>. (12.03.2003).

³⁶ Rasim Həsənov, a.k.m. s.11.

3. Dünya iqtisadiyyatı ilə qlobal və regional iqtisadi inteqrasiyanın həyata keçirilməsinə cəhd edilməsi

Struktur dəyişikliyinə dair qəbul edilən qərarların da təsiriylə bu dövrdə meydana gələn irəliləyişlər əsas olaraq belə sıralana bilər:

1. Ölkə iqtisadiyyatında stabillik əldə edilmiş,
2. Ölkənin mühüm təbii ehtiyatlarını aktivləşdirmək strategiyası istiqamətində böyük nəaliyyətlər əldə edilmiş,
3. Torpağın özəl mülkiyyətə verilməsi ilə Azərbaycan kəndlərində yeni bir sosio-iqtisadi vəziyyət yaradılmış
4. İqtisadiyyatda liberallıq əldə edilməsi, xarici əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və xarici investorların özəlləşdirməyə qoşulmasının əldə edilməsi ilə iqtisadi inkişaf yolunda təməl, mütəmadi və əhəmiyyətli bir qaynaq əldə edilmişdir.

İqtisadi inkişafın əldə edilməsi, yeni iş yerlərinin açılması, xalqın gəlir səviyyəsinin artırılması ilə həyat standartlarının yüksəldilməsi istiqamətində çox mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədiylə Heydər Əliyevin 2001-ci ilin mart ayında imzaladığı “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Üzrə Dövlət Proqramı”na əsasən 2003-2008 ci illəri əhatə edəcək şəkildə aparılan fəaliyyətlər də mühim əhəmiyyət kəsb etdi. 2001-ci ilin iyulun 2-də BVF-nin İdarə Heyəti “Azərbaycanda Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Üzrə Dövlət Proqramı”nı təsdiq etdi.

Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması proqramının həyata keçirilməsini zəruri edən səbəblər var. Ancaq Dünya Bankının verdiyi məlumata görə Azərbaycanda xalqın 40-50%-nin gündəlik gəliri 1 dollardan aşağıdır. Bundan əlavə aparılan başqa bir hesablama görə, minimum həyat səviyyəsi üçün ayda təqribən 86 dollar lazımdır. Bir işçinin orta aylıq əmək haqqısı isə 64.4 dollardır. Bu da Azərbaycanda xalqın böyük bir hissəsinin (40-50%-nin) yoxsulluq səviyyəsində yaşadığını göstərir³⁷.

2002-ci ilin aprel və may aylarında Heydər Əliyevin yerli və xarici iş adamları ilə görüşmələrindən sonra, Əliyevin 2002-ci ilin avqust və sentyabr aylarında imzaladığı sahibkarlığı dəstəkləyən fərmanlar ilə xüsusilə vergi, gömrük, lisenziya və müəssisələrin təftişi ilə əlaqədar həyata keçirilən struktur nizamlamalarıyla sahibkarların qarşısındakı bəzi problemlərin həllinə çalışılmışdır. Aparılan bu tənzimləmələrlə sahibkarların iqtisadiyyatda yeni bir dövrün başladığı inancını artırmağa çalışılmışdır. Ölkədə yaradılan investisiya atmosferi, xarici sahibkarların diqqətini cəkməyə başlamışdır.

Sahibkarlarla aparılan görüşlər nəticəsində vergilər azaldılmış və kiçik və orta həcmli müəssisələrin inkişafı üçün proqram qəbul edilmişdir.

³⁷ Əkbər Eldaroglu, “Azərbaycan Hökuməti Yoxsulluq Problemini Həll Etməyə Çalışır”, *Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu “Azərbaycan” Bülleteni*, No:32 (152), 09 Avqust 2001.

Xülasə, 1995-2003-ci illər, sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçidin təməllərinin atıldığı, iqtisadi böhranın dərinləşməsinin sona çatması, iqtisadiyyatda şəffaflıq əldə edilməyə cəhd edildi dövr olmuşdur.

1.4. MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA ÜÇÜNCÜ DÖVR (2003-Cİ İL VƏ SONRAKI DÖVR)

2003-ci ildən sonrakı dövr müstəqillikdən sonrakı üçüncü dövr olaraq dəyərləndirilə bilər. Heydər Əliyev məktəbinin davamçısı İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə siyasi və iqtisadi kurs daha da möhkəm təməllərlə Azərbaycanın inkişafına tövhə vermişdi.

Bu dövrdə;

1. İqtisadi böyümənin sürət qazanaraq davam etdirilməsi və iqtisadi siyasətlərin gücləndirilməsi,
2. İkinci dövlət özəlləşdirmə proqramının qəbul edilməsi ilə enerji sektorunun yenidən qurulması və həcmnin artırılması,
3. Əldə edilən irəliləyişə görə, iqtisadi siyasətlərin sosial istiqamətinin gücləndirilməsi, sosial rifah səviyyəsinin artırılması, bunun tərkibində cari perspektivdə hökumətin iqtisadi siyasətində enerji sektorunun sürətlə inkişafı nəticəsində əldə edilən qaynaqların digər sektorlara istiqamətləndirilməsi, reallaşdırılması kimi mühüm məqsədlər qarşıda dururdu.

Azərbaycan hökumətinin beynəlxalq təşkilatlarla etdiyi görüşlər nəticəsində məqsədlərdən biri də hazırladığı orta müddətli yeni fəaliyyət proqramı ilə rifah səviyyəsinin artırılması idi. Bu səbəblə bu mərhələdə tətbiq ediləcək iqtisadi siyasətlərin məqsədi ilə daha çox qeyri-neft sektorunun inkişafı qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur.

Xammalda neft və neft məhsullarının üstün olduğu neft emalı, kimya, neft-kimya sənayesi və elektrik enerjisi sahələri neftin iqtisadiyyatdakı rolunu daha da artırır. Lazımi əhəmiyyətin verilməsi halında Azərbaycanda dünya səviyyəsində neft məhsulları bazarı yaradıla bilər.

Stratejik əhəmiyyətə sahib olan bu sahələrə son dövrdə böyük miqdarda xarici investisiya cəlb olunmuşdur. Sənaye sektorundakı istehsal sahələrində müasirləşdirmə və yenidən inşaat üçün lazımi işlər görülür.

Elektrik enerjisi sənayesi neft və qaz məhsullarının istifadəsinin faydalılığını artırır. Bu sahəyə xarici investisiya daha çox daxil olur.

İqtisadi inkişaf strategiyasının yaxın perspektivdə əsas məqsədi; iqtisadi nizamlamaları dərinləşdirilərək müasir bazar münasibətləri və dünya istehsal sisteminin inkişaf tendensiyası əsasında ölkənin iqtisadi sisteminin yeni inkişaf səviyyəsinə çatması olacaqdır.

Azərbaycanın iqtisadi gücünü sürətlə yüksəldəcək bu strategiya; ölkədəki təbii iqtisadi ehtiyatların aktiv istehsal mərhələsinə keçməsinə əldə etmək, bu istiqamətdə Xəzərin neft və təbii qaz ehtiyatlarının iqtisadiyyatın kompleks inkişafının əldə edilməsinə istiqamətləndirilməsi, ölkənin nəqliyyat potensialının inkişafı və məhsuldarlığının yüksəldilməsi, bəşəri ehtiyatlarında məhsuldarlığın artırılması kimi problemlərin həllini diqqətə almalıdır.

1994-cü ildə başlayan iqtisadi inkişaf strategiyası 2009-cü ildə də davam etdi. Ölkədəki inkişaf sürəti, adam başına ÜDM həcmının 5.9 min manata çatması ilə nəticələndi. Prezident İlham Əliyev tərəfindən 11 fevral 2004-cü il tarixində, Azərbaycan regionlarının 2004-2008-ci illəri əhatə edən sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar “Dövlət Proqramı” təsdiqləndi. Həmin bu proqram, Azərbaycanda regionların iqtisadi potensiallarının və təbii ehtiyatlarının məhsuldar bir şəkildə dəyərləndirilməsi ilə başda kənd təsərrüfatı sektoru olmaqla, qeyri-neft sektorlarını canlandırmaq və inkişaf etdirmək, beləliklə ölkədə məşğulluq səviyyəsini artıraraq xalqın gəlir səviyyəsinin və həyat standardının artırılmasına nail olmaq üçün atılan ən əhəmiyyətli və geniş addımlardan biridir. Dövlət proqramı 2011-ci ilə qədər ölkədə adam başına düşən ÜDM-ni 7 min dollara, özəl sektorun iqtisadiyyatdakı payını isə 85%-ə yüksəltməyi qarşısına məqsəd olaraq qoymuşdur.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı son bir neçə ildə olduqca əhəmiyyətli nailiyyətlər qazanılmışdır. Yoxsulluğun azaldılması ilə bağlı işlərə xüsusilə də regionların iqtisadi inkişafına daha çox diqqət verilir. Belə ki, Bakı xaricində qeyri-neft sektorunun inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

1.5. KEÇİD DÖVRÜNÜN ÜMUMİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Hər nə qədər beynəlxalq təşkilatlar başda olmaqla xaricdən böyük təsir olsa da, sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid və ölkə iqtisadiyyatının, üstünlük qərbə olmaq üzrə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası Azərbaycanın öz seçimi olmuşdur. Digər tərəfdən Azərbaycan öz varlığını və inkişafını özü maliyyələşdirmə mövzusunda da böyük yol qət etmişdir.

Keçid dövründə əldə edilən mövqe diqqətə alındıqda, iqtisadi müstəqilliyin ən əsas göstəriciləri Azərbaycanda təşəkkül etdiyi görünür: Artıq ölkə ərazisindəki bütün təbii ehtiyatlar, sərmayə və iqtisadi potensial böyük nisbətdə Azərbaycana aiddir. Ölkənin beynəlxalq səviyyədə tanınan milli pul vahidi (Manat) vardır. Manat ən azı Cənubi Qafqazın ən güclü pul vahidi olma istiqamətindədir.

Makroiqtisadi baxımdan ölkədə qət edilən məsafə isə qısaca belə ifadə edilə bilər: Son 15 ildə ölkədə ÜDM 4 dəfə yəni 400%, sənaye istehsal həcmi 30%, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektorunda istehsal həcmi 61%, investisiya həcmi 18.8 dəfə, nağd pul gəliri 4.5 dəfə, orta aylıq əmək haqqı 7.6 dəfə, xarici ticarət həcmi 5.5 dəfə, dövlət büdcə gəlirləri 8.6 dəfə artmışdır. Keçən dövr

ərzində 17 orta və uzun müddətli dövlət proqramı qəbul edilərək tətbiq edilmişdir. Bu da ölkədə davamlı inkişaf mərhələsini və iqlimini yaratmışdır. Son qəbul edilən regional sosial-iqtisadi inkişaf proqramı isə regional və sektoral inkişaf aspektindən atılan ən əhəmiyyətli addım olmuşdur.

Ancaq, təbii ehtiyatları hüquqi nöqtəyi nəzərdən Azərbaycana aid olmaqla birlikdə, bu mülkiyyətin iqtisadi baxımdan həyata keçirilməsində bəzi problemlər vardır. Bu problemlərin mövcud olması, müstəqilliyi inkişaf etdirmə və sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün təbii bir göstəricisi olaraq dəyərləndirilməlidir. Əsas olan problemlərin həllinə qovuşması üçün lazımi tədbirlərin gecikmədən və doğru şəkildə alınmasıdır.

Keçid dövrünün başlanğıcından etibarən dövlətin funksiyalarında dəyişikliklərdən başqa iqtisadiyyatda köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsi nəticəsində qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi mövzusunda üstünlük verilərək mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, dövlət satınalmalarını bazar mexanizminin xaricində tutan tədbirlərə son verilmişdir. Bundan əlavə xarici ticarətdə tətbiq olunan miqdar məhdudiyətləri qaldırılaraq, qeyri-sabit valyuta rejimi qəbul edilmişdir.

Digər tərəfdən keçid dövründə keçən 15 ildən artıq bir müddət ərzində əldə edilən mövqedə makroiqtisadi göstəricilər etibarilə iqtisadiyyatda stabillik də əldə edilmişdir: Manatın dəyəri stabildir, inflyasiya çox aşağı nisbətdədir, büdcə kəsirləri çox aşağıdır, ÜDM real olaraq qənaətbəxş nisbətdə və stabil olaraq artır.

Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, BMT İnkişaf Proqramı və Asiya İnkişaf Bankı kimi təşkilatlar, hökumət tərəfindən ölkədəki makroiqtisadi stabilliyin mühafizəsinə istiqamətləndirilən siyasəti müsbət dəyərləndirirlər. Bu təşkilatlar, monopoliya, qanunsuzluq, iqtisadiyyatda tarazlı sektoral və regional inkişaf ilə əlaqədar problemlərin isə, hələ də davam etməkdə olduğunu ifadə edirlər.

Digər tərəfdən BMT tərəfindən nəşr olunan İnsan İnkişaf İndeksində³⁸ dair hesablamalara görə, 1996-cı ildən başlayaraq ölkədə İnsan İnkişaf İndeksinin stabil artışı trendi seyr etdiyi müşahidə olunur. 1990-cı ildən etibarən hər il BMT-nin İnkişaf Proqramı tərəfindən nəşr edilən "İnsan İnkişafı Hesabatı"nda

³⁸ BMT İnkişaf Proqramı 1990-cı illərdən başlayaraq illik qlobal və milli bəşəri inkişaf haqqında məlumatlar nəşr olunmaqdadır. Hər bir ölkənin bəşəri inkişafını müəyyən edən məlumatlardan ibarət Bəşəri İnkişaf İndeksi əsasən ölkələrin reytingini təqdim etməkdədir. 177 dövlətin iştirak etdiyi Bəşəri İnkişaf İndeksi illik olaraq BMT tərəfindən hazırlanmaqdadır. Bu indeks adam başına gəlir, təhsil, tibbi xidmət və ömrün uzunluğu əsasında hesablanmaqdadır: BM İnkişaf Proqramı'nın (UNDP) hazırladığı 'İnsani İnkişaf Raporu' UNDP'nin salt iqtisadi böyüklüklərə dayanan Xalis Olmayan Milli Gəlir əvəzinə, milli gəlir rəqəmləri ilə yanaşı, səhiyyə, təmiz və etibarlı su və qida əldə edə bilmə, təhsil imkanlarından istifadə edə bilme imkanı kimi bir çox sosyo-mədəni kriterləri nəzərə alaraq hazırladığı üç ana indeksə əsaslanaraq hesablanan insani inkişaf səviyyəsi insanların yaşam tərzlərini sadəcə maddi/pul ölçüləriylə deyil 'yaşamaq keyfiyyəti' baxımından dəyərləndirməyi məqsədini güdür. Azərbaycan Respublikasında BMT'nin İnkişaf Proqramınınin təşəbbüsü ilə insan inkişafı ilə əlaqədar məlumatlar 1994-cü ildən etibarən hesablanmaqdadır.

dünya ölkələrində əhalinin rifahını əks etdirən göstəricidir. Bu indeks əhalinin rifahını ÜDM-dən daha geniş şəkildə özündə ehtiva edir. İnsan İnkişaf İndeksi insan inkişafının üç ölçüsünü özündə birləşdirir:

- uzun və sağlam ömür (orta ömür uzunluğu əsasında hesablanır);
- təhsil səviyyəsi (böyükər arasında savadlılıq, həmçinin ibtidai, orta və ali məktəblərdə təhsil alanların say nisbəti əsasında hesablanır);
- layiqli yaşayış standartları (alıcılıq qabiliyyəti pariteti/AQP, gəlir əsasında hesablanır).

Lakin, bu indeks insan inkişafının müfəssəl, hərtərəfli ölçü vasitəsi deyil. Məsələn, buraya gender və ya gəlir bərabərsizliyi, insan hüquqları və siyasi azadlıqların təmin olunması kimi göstəricilər daxil edilmir. Buna baxmayaraq, məhz bu indeks insan inkişafının və gəlirlə rifah arasında qarşılıqlı mürəkkəb münasibətlərin nəzərdən keçirilməsi üçün daha geniş prizmanı təmin edir. 2009 Hesabatındakı reyting sistemi istisna olmaqla əvvəlki illərdə reyting 3 kateqoriyaya bölünmüşdür. Əvvəlki sistemdə 1-dən 63-dək yerləri insan inkişafının yüksək, 64-dən 146-dək yerləri orta, daha sonra isə aşağı olduğu ölkələr tuturdu. 2009-cu ildən etibarən ölkələr 4 kateqoriyaya bölünür. Yeni sistemdə əvvəlkinə əlavə olaraq "çox yüksək" kateqoriyası daxil edilmişdir.

2007-ci ilin məlumatları əsasında hazırlanmış 2009-cu il İnsan İnkişafı Hesabatına əsasən Azərbaycanda İnsan inkişafı indeksi 0,787-yə bərabərdir və o 182 ölkə arasında 86-cı yeri tutmaqla "orta" reytingə malik olan ölkələr sırasındadır. 2006-cı ilin məlumatları əsasında hazırlanmış 2008-ci il Hesabatına əsasən Azərbaycan İnsan İnkişaf İndeksinin göstəricisi 0,758-ə bərabər olmaqla, 179 ölkə arasında 97-ci yeri tutmuşdur.

BMT-nin qəbul etdiyi qərara görə, 2015-ci ilə qədər yoxsulluq nisbətinin 50% azaldılması qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur. 2005-ci ildən etibarən BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə birlikdə "Qara Qızılın İnsan Qızılına Çevrilməsi" layihəsinin başlanılması planlanmışdır. Belə ki artıq, İlham Əliyev tərəfindən 27 sentyabr 2004-cü ildə təsdiq edilən "Qara Qızılın İnsan Qızılına Çevrilməsində Azərbaycanın Neft Gəlirlərindən Potensial Faydalanılması" layihəsi 1 2005-ci illin fevral ayında İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə BMT İnkişaf Proqramı arasında imzalanmışdır. Layihə, Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Haqqında Dövlət Proqramı və Əsrin İnkişaf Hədəfləri çərçivəsində davamlı insan inkişafını təmin məqsədilə Dövlət İnvestisiya Proqramı vasitəsilə neft gəlirlərindən faydalı şəkildə istifadə olunmasına dair makroiqtisadi tövsiyələrin və təhsil sisteminə investisiyaların istiqamətləndirilməsi vasitəsilə qeyri-neft sektorunda fəaliyyətləri artırmaq məqsədilə lazımı şəraitin yaradılmasına dair məsləhətlərin hazırlanmasını əhatə edir.

Hər bir ölkədə makroiqtisadi sabilliyin əldə edilməsi və davam etməsi üçün əvvəl siyasi sabillik olmalıdır. Bu baxımdan Heydər Əliyevin iqtidara

gəlməsinin ardından əldə edilən siyasi sabillik adına narahatçılığa sövq edən spekulasiyalar İlham Əliyevin iqtidara gəlməsi ilə minimuma endirilərək gözlənilənlər özünü doğrultmuşdur. Daha sonra da iqtisadi iqlimin əlverişliliyini və cazibəsini Bakıyla yanaşı ölkənin bütün regionlarına da daşıyacaq dövlət təşviq siyasətlərinin və proqramlarının həyata keçirilməsi və Bakı-Ceyhanın fəaliyyətə keçməsindən sonra əldə ediləcək neft ixrac gəlirləri ilə ölkə, hər bir region və sektorunu əhatə edəcək mahiyyətdə kompleks bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

İqtisadiyyatının son 15 ilində makroiqtisadi sabillik, müvəffəqiyyətli neft strategiyası, itirilən iqtisadi potensialın yenidən əldə edilməsi, radikal iqtisadi islahatlar və yenidən qurulma şəklində ifadə edilə biləcək olan inkişaf mərhələsindən sonra 2010-ci ildən etibarən Prezident İlham Əliyevin ifadəsiylə Azərbaycanda keçid dövrü başa çatmış və ölkə yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

İKİNCİ FƏSİL

MAKROİQTİSADI ANALİZ

Birinci hissədən də başa düşüldüyü kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillikdən sonrakı keçid dövründə digər ölkələr ilə müqayisədə nəzərə çarpacaq dərəcədə irəliləyişlər əldə etmişdir. Zəngin enerji ehtiyatlarının mövcud olması isə, bu sektora xarici investorları cəlb edərək iqtisadi yüksəlişə təşviq edici amillərin başında gəlir. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf, makroiqtisadi sabilliyin hökm sürdüyü bir mühitdə davam edir.

Aşağıda keçid dövrünü yaşayan Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi cəhətləri analiz ediləcəkdir.

2.1. ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL

Ölkədə müstəqilliyin əldə edildiyi ilk illərdə müasir bir vergi sisteminin tətbiq edilməməsi, xarici ticarətdəki məhdudiyətlər, milli gəlirin aşağı olması ilə yanaşı, müharibə və parçalanma nəticəsində ortaya çıxan problemlər səbəbiylə milli gəlirdə ciddi azalmalar ortaya çıxmışdır³⁹. Belə ki, sosialist iqtisadiyyatdan liberal iqtisadiyyata keçid dövrünü yaşayan Azərbaycanda 1991-1995-ci illər arasında 60% nisbətində azalma baş vermişdir.

1991-1995 ci illər arasında ÜDM-də əhəmiyyətli sayılacaq dərəcədə geriləmələr olsa da, 1995-ci ildən etibarən BVF və Dünya Bankı ilə ortaqlıq çərçivəsində başlanılan iqtisadiyyatda yenidən formalaşma və özəlləşdirmə proqramları çərçivəsində həyata keçirilməyə başlanan iqtisadi sabillik proqramı ilə 1996-cı ildən etibarən inkişaf dövrünə qədəm qoyulmuşdur. Keçid dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatı köhnə SSRİ ölkələri arasında ən sürətli böyüyən ölkələrdən biri olmuşdur. Böyümənin təkan verici qüvvəsi isə, xarici investisiya qoyuluşunun və ixrac gəlirlərinin ən çox olduğu karbohidrogen sektorudur.

1995-ci ildə 11.8% olan ÜDM, 1996-cı ildən etibarən artmağa başlamışdır. 1998-ci ildə Rusiyadakı böhrandan təsirlənməyinə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatının 10% böyüməsində, dünyada artmağa başlayan neft qiymətlərinin və neft müqavilələrinin ölkəyə cəlb etdiyi xarici investisiyanın və ilin xüsusilə son rübündə inşaat sektorundakı irəliləyişlər və xarici ticarətdəki inkişafın böyük təsiri olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatında 1999-cu ilin əvvəllərində sabitlik hökm sürməsinə baxmayaraq yenə neft və təbii qaz sektorlarına qoyulan investisiyalarda artım davam etmişdir. Ancaq, digər sektorlarda inkişaf aşağı səviyyədə qalmışdır.

³⁹ Saleh Məmmədov, *İnflyasiya və Maliyyə Bazarı*, Bakı 1998, s.48.

Cədvəl 1. Ümumi Daxili Məhsul

İllər	Milyon manat	Milyon ABŞ dollar	Adambaşına	
			manat	\$
1995	2133.8	2415.2	282.1	319.3
1996	2732.6	3180.8	357.5	416.1
1997	3158.3	3960.7	409.2	513.2
1998	3440.6	4446.4	441.5	570.6
1999	3775.1	4583.7	480.1	582.9
2000	4718.1	5272.8	595.1	665.1
2001	5315.6	5707.7	665.2	714.3
2002	6062.5	6235.9	752.9	774.4
2003	7146.5	7276	880.8	896.8
2004	8530.2	8680.4	1042	1060.3
2005	12522.5	13238.7	1513.9	1600.4
2006	18746.2	20983	2241.1	2508.5
2007	28360.5	33050.3	3351.8	3906.1
2008	38005.7	46258.2	4439.9	5403.9
2009	34060.8	42575.7	3917,3	4874,1

Qaynaq: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (ARDSK) Nəşrləri.

2000-ci ildə bu artım 1990-cı ildən bəri ən yüksək həddinə qalxaraq 11.1%-ə çatmışdır. 2000-ci ildə BMT dövlətləri arasında ən yüksək iqtisadi artım Azərbaycanda müşahidə edilmişdir. ÜDM-nin real artımına təsir edən ünsürlərdə isə dəyişikliklər olmuşdur⁴⁰.

2001-2002-ci illərdə də yenə 10% həcmində bir böyümə əldə edilmişdir. 2003-cü ildə iqtisadiyyatın bütün sahələrindəki istehsalda artım baş verdi. Bu artım əsasən də inşaat və emalat sənayesində oldu. Həmin bu sahələrdə əlavə dəyər artımı inşaatda 61%, emalatda 17.7% oldu. 2003-cü ildə ölkə daxili istehsalatda istehsalat sahələrinin çəkisi əvvəlki il ilə müqayisədə 60.1%-dən 63.1%-ə yüksəldi. Xidmət sahələrinin çəkisi isə, 31.9%-dan 30%-ə gerilədi.

2008-cü ildə iqtisadiyyatın bütün sektorlarında istehsal artımı davam etmişdir. Nəticədə, 1997-ci ildə ÜDM-nin artma sürəti 5.8%-ə, 1998-2008-ci illərdə isə 24 %-ə çatmışdır.

Neft gəlirlərinin ölkəyə daxil olması və İnkişaf Proqramı çərçivəsində atılacaq addımlar 2010-ci ildə ÜDM-nin əlli milyard dollara çatacağı proqnozlaşdırılır.

Adam başına düşən ÜDM, 1990-cı illərin birinci yarısında baş verən iqtisadi böhran səbəbiylə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. 1990-1993-cü illərdə 7

⁴⁰ "Azərbaycan Respublikasının Sosial-İqtisadi Vəziyyəti", Milli Bank İllik Hesabat-2000, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, Bakı, 2001, s.6.

dəfə azalan həyat səviyyəsi 1995-ci ildən sonra tətbiq edilməyə başlanan tədbirlərlə⁴¹ artmağa başlamışdır. 1995-ci ildən etibarən hər il artan ÜDM, nəhayət 2008-cü ildə bir əvvəlki ilə nəzərən 11.6% artaraq 3641 dollar olmuşdur. Gəlir səviyyəsindəki artım insanların mal satın alma güclərinin artmasına, bu da öz növbəsində real sektorun inkişafına zəmin yaradan amillərdən olmuşdur.

2003-2005-ci illərdə Azərbaycanda yoxsulluğun azalması və İqtisadi İnkişaf Haqqında Dövlət Proqramı 20 fevral 2003-cü ildə ölkə başçısının fərmanı ilə təsdiq edildi. Yoxsulluğun ortadan qaldırılması ilə bağlı dövlət proqramı, makro iqtisadi stabilliyin güclənməsi, gəlir əldə etmək imkanlarının artırılması, təhsil və səhiyyə sahələrinə qoyulan investisiyaların artırılması və xidmətlərin yaxşılaşdırılması, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, xalqın aşağı gəlirli hissəsinin sosial təhlükəsizliyinin artırılması, köçkünlərin həyat səviyyələrinin yaxşılaşdırılması istiqamətlərində cəmləşmişdir. İqtisadi dirçəliş və işsizlik, sosial siyasət və insan faktorunun inkişafı, regional siyasət və struktur inkişafı yanaşı mövcud potensialın inkişafı olmaqla dörd fərqli yoldan məqsədlərə çatmağa çalışılır.

Azərbaycan hökuməti 2003-2005-ci illəri əhatə edəcək “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Haqqında Dövlət Proqramı” sonrası 2006-2015 – ci illəri əhatə edəcək yeni bir proqram həyata keçirəcəkdir. İlk proqramın qəbul edildiyi 2003-cü ildə 44.7% olan yoxsulluq səviyyəsi 2010-cü ildə 11.5 %-ə düşmüşdür. Bu nisbət 2005-ci ildən etibarən hər il bir az daha aşağı düşəcəyi gözlənilir. “Uzun müddətli Davamlı İnsan İnkişaf Strategiyası” olaraq adlandırılan yeni proqramın isə məqsədi 2015-ci ilə qədər Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsini 10-15%-ə salmaqdır⁴².

2008-cü ildə minimum əmək haqqlarının artırılması ilə bağlı fərman imzalanmışdır. Fərmana görə, 80 manat olan minimum əmək haqqı 2008-cü ilin iyul ayından etibarən 105 manat olmuşdur. 2011-cı ildə minimum əmək haqqının 150 manata qaldırmağı planlaşdıran hökumət, ölkəyə neft pulları daxil olunca bu prosesi daha da sürətləndirməyi nəzərdə tutur. Məqsəd dövlət siyasətinə müvafiq olaraq xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, yoxsulluğun azaldılmasını və xalqın aşağı gəlirli hissəsinin həyat səviyyəsinin yüksəltməkdir.

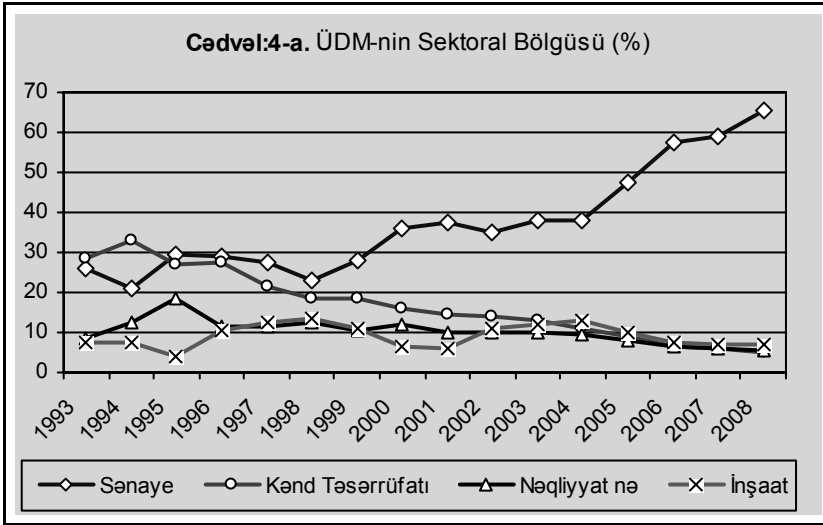
2001-2010-ci illər arasında minimum əmək haqqları 38% artmışdır. Xalqın maddi gəlirində özəl mülkiyyətə və özəl təşəbbüsə istinad edən fəaliyyətlərdən əldə edilən gəlirlər əhəmiyyətli yerə sahibdir. Özəl mülkiyyətin payı və sahibkarlığın inkişafı üçün yaradılan imkanlarla bu fəaliyyətlərdən əldə edilən gəlirlər hər il artır.

⁴¹ E. S. İmanov - E. M. Babaşov-R. H. Dayıyev, “İqtisadi İslahatlar Şəraitində Əhəlinin Sosial Müdafiəsinin Təşkili Məsələləri”, *Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər*, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, s.102.

⁴² ‘Gov't Says New Program Will Halve Poverty Level’, *Azernews*, No:10(400), March 8– March 15, 2005, s.3.

Maddi gəlirləri içində əmək haqqları ikinci yeri tutur. Rəsmi rəqəmlərə görə ortalama aylıq əmək haqqı 1995-ci ildə 14, 2000-ci ildə isə 50 dollar olmuşdur. Ortalama aylıq əmək haqqı 2003-cü ildə 383.1 min manat (78 dollar) oldu. Bu miqdar 2002-ci il ilə müqayisədə 21.4% daha çoxdur. 2010 cu ildə bu rəqəm təxminən 350 dollar olmuşdur. Ortalama əmək haqqı miqdarına görə Ermənistan və Gürcüstanı keçməyinə baxmayaraq Azərbaycan, enerji daşıyıcıları olan Rusiya və Qazaxıstan kimi ölkələrdən hələ də geridədir.

Sənaye, energetika, nəqliyyat, inşaat və maliyyə sektorlarında işləyən və ticarətlə məşğul olanların əmək haqqları digər sektorlarda işləyənlərə görə nisbətən yüksəkdir.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Ancaq, Azərbaycanda iqtisadi islahatların BVF-nin məsləhətləri istiqamətində əsasən Monetarist tərzdə həyata keçirilməsi səbəbiylə⁴³ sərt pul siyasətinin və dövlət xərclərini azaldaraq büdcə siyasətinin tətbiqi, rifah səviyyəsi çox aşağı olan və hələ arzulanan səviyyəyə çatmamış hissəsinin üstünlük təşkil etdiyi əhaliyə mənfi təsir göstərir. Bu tətbiqatlara paralel olaraq qaz, yanacaq və çörəyə tətbiq olunan subsidiyaların qaldırılması, köçkünlər, əlillər və şəhid ailələri xaricində elektrik, su, ictimai nəqliyyat kimi sahələrdə əvvəlcədən bilinən üstünlüklərin və ya güzəştlərin qaldırılması və s. keçid dövründə çətinliklərin ortaya çıxmasına səbəb olur⁴⁴.

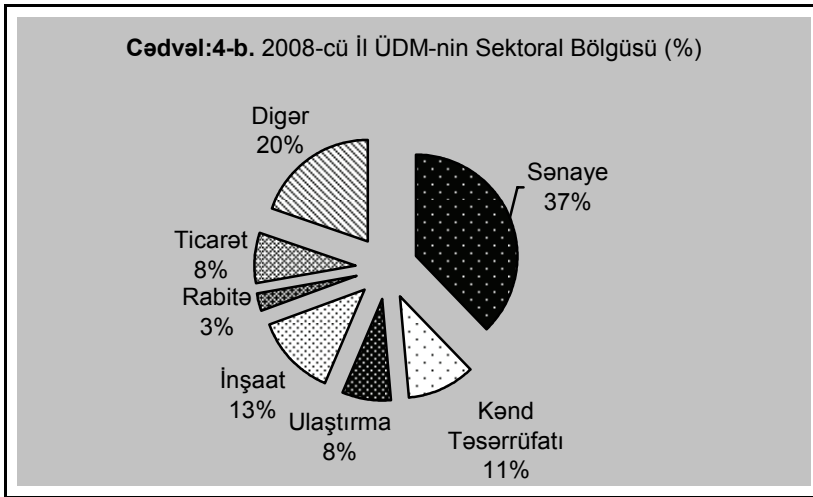
⁴³ E. Ö. Hüseynov, "Reformatika və Onun Hiper dövrə Uyğunlaşdırmanın Zəruriliyi", *Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər*, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, s.92.

⁴⁴ Faruk Arslan, "Azərbaycan Ekonomisində Geçiş Dönemi", *Hazar Bilim Sanat və Kültür Dergisi*, S.1, Bahar-2000, s.17.

Regional həcmiylə adam başına düşən milli gəlir incələndikdə Bakıda ortalamə gəlir səviyyəsinin yüksək olduğu, digər şəhərlərdə isə gəlir səviyyəsinin Bakıdakı gəlir səviyyəsinin təqribən yarısını təşkil edəcək bir səviyyədə, yəni xeyli aşağı olduğu müəyyən edilmişdir⁴⁵.

İsəlahatların tətbiq edilməsi nəticəsində ÜDM-nin sektorlar üzrə bölgüsündə və özəl sektorun iqtisadiyyatdakı çəkisində müəyyən dəyişikliklər olmuşdur.

ÜDM içində özəl sektorun çəkisi 1995-ci ildə 34% ikən, hər il artaraq 2008-cü ildə 74%-ə çatmışdır. ÜDM içində ən böyük çəkiyə isə, sənaye və təsərrüfat sektorları sahibdir. Qoyulan investisiyalar nəticəsində neft hasilatının ÜDM-dəki çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. SSRİ dövründən qalan və faydalı sənaye istehsalını dəstəkləyəcək vəziyyətdə olmayan infrastrukturun yenidən inşa edilməsiylə inşaat və nəqliyyat sektorlarında da mühüm irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Tərəqqi və inkişaf dövrü yaşayan Azərbaycanda sənayeləşmənin tamamlanması, təsərrüfat sektorunun müasirləşməsi və tam iş gücünün əldə edilə bilməsi üçün yüksək bir inkişaf sürətinə ehtiyac vardır. İnkişaf etməkdə olan bir ölkə olaraq Azərbaycandakı real milli gəlirdəki artımın yüksək olması, inkişaf etmiş ölkələrlə arasındakı uçurumu aradan qaldırmaq baxımından da xüsusi bir əhəmiyyətə sahibdir. Gəlir səviyyəsinin aşağı olması yığıcı azaltmaqda, yığıcı az olması isə öz növbəsində investisiya qoyuluşlarının azalmasına səbəb olur. İnvestisiya azlığı isə istehsal həcmindəki artımın kifayət qədər olmamasına səbəb olur. Xülasə, “kasıblar kasıb olduqları üçün kasıbdırlar” şəklində ifadə olunan kasıblıq məhdud dairəsindən qurtulmaq üçün real milli gəlirdə artım əldə edilməlidir.

⁴⁵ Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 2009, ss.16, 22.

İktisadi inkişaf sürətinin yüksək olması isə yenidən formalaşmağı vacib edən bir məqsəd olduğundan, problemin həlli uzun müddətli bir məqsəd olaraq diqqətə alınmalıdır.

Digər tərəfdən gəlir bölgüsünün nizamlanması, Azərbaycanda sürətli inkişafın ilk şərtidir. Belə ki, “varlımı daha varlı, kasıbı daha kasıb edən” kapitalist rejimi ilə gəlir və sərvət bölgüsündə ədalət diqqətə alınmadan, kapital yığıcı əldə edərək dirçəlişi həyata keçirmək mümkün olacaqdır. Çünki, birinci olaraq telekommunikasiya əsri adlandırılan zəmanəmizdə məlumat alüdəliyi, kapital yığıcısına qarşı ictimai reaksiya yaradaraq ölkə daxili ümumi stabilliyin pozulmasına səbəb ola biləcək bir səviyyədədir. Digər tərəfdən ölkədə inkişafın əldə edilməsi, əvvəlcə ölkə daxili tələb artımını vacib edər. Bu səbəblə də gəlir bölgüsünü nizamlamaq, daxili bazarı genişlədib ümumi tələbi artıraraq sənayeni təşviq edəcəkdir.

2005-ci ilin sonundan etibarən əldə edilən neft gəlirləri ilə yanaşı, təşviq siyasətləri ilə xarici sərmayənin ölkəyə çəkilməsi və bu çərçivədə 2004-2008-ci illəri əhatə edən regional sosial-iqtisadi inkişaf proqramının tətbiq edilməyə başlaması, gəlir bölgüsündə ədalət çərçivəsində real milli gəlirin yüksək səviyyədə saxlanılması üçün mövcud təhlükələri ortadan qaldırma baxımından ən vacib imkan və addımlardır.

2.2. İNFLYASIYA

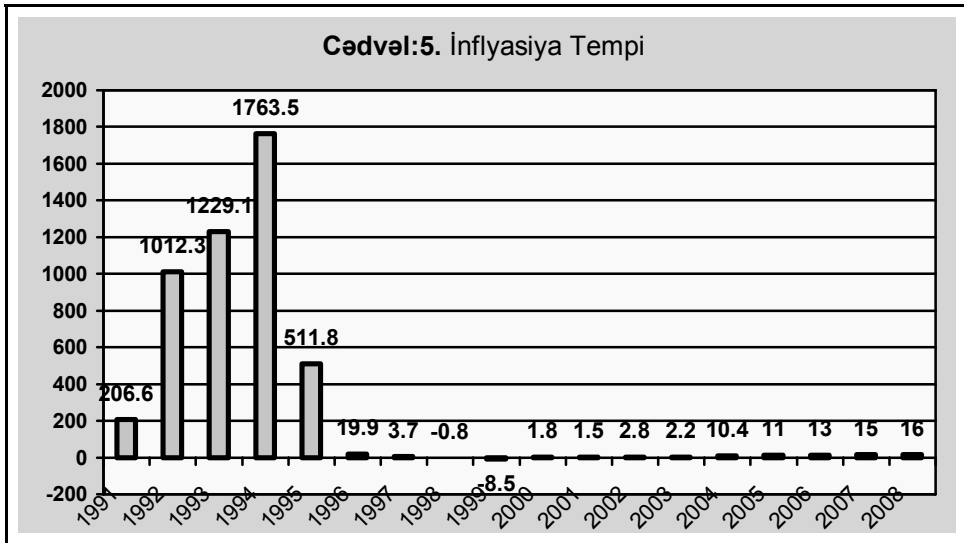
Azərbaycan xalqı inflyasiya məfhumu ilə 1990-cı illərin əvvəllərində tanış olmuşdur. İttifaq ölkələri arasında iqtisadi müstəqilliyin mövcud olduğu SSRİ-nin dağılmasından sonra şirkətlərin fəaliyyətlərinin dayanması, ümumi təklifin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına və nəticədə inflyasiyanın yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Xalqın əllərindəki malları bazara çıxartmaları ilə ümumi tələb müəyyən dərəcədə qarşılıdı. Bunun nəticəsi olaraq isə, 1990-1991-ci illərdə daha sonrakı illərə nisbətən inflyasiya nisbəti aşağı səviyyədə seyr etmişdir. İqtisadiyyatda qiymət nəzarətinin qaldırılaraq qiymətlərin üzde sərbəstləşdirilməsi və keçid dövrünün ilk dörd ilində yaşanan müharibə səbəbiylə dövlət xərclərindəki artım səbəbiylə ortaya çıxan büdcə kəsirlərinin açıq maliyyə üsulu ilə qarşılınması qiymət artımlarının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

1994-cü ilə qədər pul təklifində diqqətə alınacaq bir göstəricinin olmaması və büdcə kəsirlərini qarşılamaq üçün mütəmadi olaraq pul emissiyasına müraciət edilməsi, manatın mütəmadi olaraq dəyərini itirərək hiper-inflyasiya dövrünə girilməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə baş verən inflyasiya dövründə Rusiya-Çeçenistan müharibəsi səbəbiylə şimal dəmir yolu xəttinin bağlanması ilə idxaldakı azalış və xarici ticarət ilə əlaqədar bəzi maliyyə təşkilatlarının tətbiq

etdikləri üsullar da əsas rol oynamışdır⁴⁶. İnflyasiya dövründə Milli Bankın müdaxiləsinə baxmayaraq, Azərbaycan manatının ABŞ dollarına qarşı dəyər itir-məsi və istehlak malları seçimlərinin idxala istiqamətlənməsi də böyük rol oynamışdır.

Qısaca SSRİ-nin dağılmasının ardından miras qalan və yaşanan iqtisadi problemlər və müharibə səbəbiylə inflyasiya dörd xanalı rəqəmlərə yüksəlmişdir. 1992-1994-cü illərdə dörd xanalı rəqəm olaraq ortaya çıxan inflyasiya 1763.5% ilə 1994-cü ildə ən yüksək həddə çatmışdır. 1994-cü ilin may ayında əldə edilən atəşkəs və alınan tədbirlərlə birlikdə 1995-ci ildən etibarən inflyasiyanın azlamağa başlamasına baxmayaraq inflyasiya nisbəti 511.8% olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.2009

BVF ilə birlikdə hazırlanan inkişaf proqramlarının birincisi ilə başlayan sərt pul siyasətinin tətbiq edilməsi nəticəsində 1996-cı ildən etibarən iqtisadiyyatı inflyasiyadan xilas edəcək şəkildə qiymətlərin ümumi səviyyəsində stabillik əldə edilmişdir. Nəticə etibarıyla, hökumətin Ermənistanla imzalanan atəşkəsdən sonra tətbiq etməyə başladığı stabillik proqramı yüksək inflyasiyaya son vermişdir. Stabillik proqramının tətbiq edilməsinin nəticəsi olaraq 1997-ci ildə inflyasiya tək xanalı olmuşdur.

1998 və 1999-cu illərdə isə, qiymətlərdə əhəmiyyətli azalmalar müşahidə edilmişdir. Açıq bazar iqtisadiyyatına sahib olan Azərbaycan, milli valyutanın əsas ticarət ortaqlarının milli valyuta qarşısında dəyər qazanması nəticəsində

⁴⁶ Nəsimi Kamalov, "1990-2000 ci İllər Arasında Azərbaycan'da İnflyasiya", *Journal of Qafqaz University*, Number 6, Fall-2000, ss.67-70.

idxal mallarındakı azalmadan istifadə etmişdir. 1999-cu ildə qiymətlərdə təqribən 8.5% azalma müşahidə edilmişdir.

1999-cu ilin ikinci yarısından etibarən tətbiq edilən sərt pul siyasətinin yumuşaldılması nəticəsində 1998-1999-cu illərində deflyasiyanın baş verdiyi ölkədə 2000-ci ildən etibarən qiymətlərin ümumi səviyyəsində yenidən artım müşahidə edilməyə başlamışdır. 2005-ci ildə isə 12.4% olan inflyasiya beləliklə diqqət çəkən bir həddə çatmışdır.

2008-cü ildəki inflyasiyanın sadəcə 1/3-i milli valyuta həcmnin artması kimi maddi amillərdən qaynaqlanmışdır. İnflyasiya daha çox neftin satış qiymətindəki artım və regionda avronun yüksəlməsi ilə izah olunur.

2008-cü ildə ortaya çıxan inflyasiyada tələb amilləri, bu çərçivədə xalqın maddi gəlirində 30% artışı və investisiya həcmindəki artışı əsas rol oynamışdır. Xərclərdəki artım da rol oynamışdır. 2008-cü il sənaye məhsulları istehsal qiymətləri 10.9% artmışdır. Maya dəyəri inflyasiyası baxımından enerji məhsulları qiymətlərində meydana gələn artımda rol oynamışdır.

Qiymətlərin ümumi səviyyəsinə təsir edən xarici təsirlər olaraq neftin qiymətinin dünya bazarındakı artımı nəticəsində, xarici ticarətin həyata keçirildiyi ölkələrdə istehsal xərclərindəki artım və avronun güclənməsi səbəbiylə avro zonadan idxal olunan malların qiymətlərində müəyyən nisbətdə artım müşahidə olunmuşdur. Bundan əlavə, Rusiya sərhədlərində keçidlərdə baş verən problemlər və taxıl idxalına ƏDV üzərinə tətbiq olunan güzəştlərin sona çatması da inflyasiyaya səbəb olan amillərdəndir.

Qiymətlərin yüksəlməsi nəticəsində inflyasiya mühitinin ölkə iqtisadiyyatında yaşanması qaçınılmazdır. Enerji məhsullarının qiymətlərinin yüksəlməsi isə bu dövrü sürətləndirəcəkdir. Qiymətlərin gizli şəkildə artması və real rəqəmlərin statistikada öz əksini tam olaraq tapmaması halı həqiqətdə də belədirsə, daha sonra büdcəyə mənfi təsir göstərəcəkdir. Qiymətlərdəki artım əlbəttə ki, xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir edəcəkdir. Qiymət artımları ölkədə 49%-dən 44%-ə salınan yoxsulluq səviyyəsi yenidən yüksələcəkdir.

İqtisadiyyatda keçid dövrü yaşayan Azərbaycanda inflyasiya struktur xarakter daşıyır. İqtisadiyyatda ümumi təklif ilə ümumi tələb arasındakı balansın inkişafın dinamik dövrü ərzində əldə edilməsi asan deyil. Təsərrüfat sektorunda müasirləşmənin hələ həyata keçməmiş olması, sənaye istehsalında miqdar və növ baxımından zəiflik, istehlakçı və istehsalçı arasında marketing problemləri kimi səbəblər inflyasiyanın 2005-ci ildə iki xanalı olmasının əsas səbəbləridir.

Qiymətlərin ümumi səviyyəsində sabillik baxımından diqqət edilməsi lazım olan nöqtələrdən biri budur: Qiymət sabilliyi məqsədi ilə yüksək istehsal artımı və tam iş gücünə yaxınlaşma məqsədləri arasında ziddiyyət var. Çünki, qısa müddətdə qiymət artımları, digər şərtləri dəyişməmək şərtiylə istehsalçıların qazanc nisbətini artıracağından, istehsalçıları daha çox istehsala təşviq edər

cəkdir. Beləliklə, həm yüksək böyümə səbəbi, həm də məşğulluqda artım əldə ediləcəkdir. Bu baxımdan, nəzarət altında olmaq şərtiylə Azərbaycanda 10-15% ətrafında inflyasiya nisbəti qəbul olunur.

2.3. MƏŞĞULLUQ

Ölkə iqtisadiyyatında baş verən keçid və durğunluq səbəbiylə iş qabiliyyəti olan insanların böyük əksəriyyəti işsiz qalmışdır. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etməsi nəticəsində ərazidən 1 milyondan çox köçkünün olması da məşğulluq problemini artıran amillərdəndir. Məşğulluq potensialının beynəlxalq dövryyəsi Azərbaycanda problem olmuşdur. Azərbaycanda məşğulluğun dövryyəyə sürəti çox yüksəkdir. Bu vəziyyət ölkənin gələcək demografik vəziyyətinə ciddi təsir göstərəcəkdir. Digər tərəfdən ölkədə təcrübəli məşğulluğa verilən dəyər də az olduğundan onlar da ölkəni tərk edirlər. İşsizlərin böyük əksəriyyəti Rusiya, Türkiyə, İran kimi qonşu ölkələrə istiqamətlənirlər. Ölkəni bu şəkildə tərk edənlər arasında gənc və orta yaşlı insanlar üstünlük təşkil edirlər. Bu cür “beyin köçü” dövrünün son 5-6 ildə daha da artdığı müşahidə edilir⁴⁷. Azərbaycan hökuməti ölkə xaricinə köçənlərin ölkəyə qayıtmaları üçün 2005-ci ildən etibarən sosial islahatlara üstünlük verməyə başlamışdır.

Ermənistan və erməni işğalındakı torpaqları tərk etmək məcburiyyətində qalanların 60%-i iqtisadi olaraq aktiv qəbul edilmələrinə baxmayaraq köçkünlərin böyük bir qismi işsiz olub, dövlətdən aldıqları yardımlarla həyatlarını davam etdirməyə çalışırlar.

Dövlət işsizlik problemini həll etmək məqsədiylə bəzi qərarlar almışdır. Bir tərəfdən yeni iş yerlərinin açılması, uyğun bazar sisteminin qurulması (əmək bazarı, ixtisas dəyişmə kursları və s.), digər tərəfdən işsizlərin sosial müdafiəsi üçün tədbirlər alır. Son illərdə özəl sektorun inkişafı da bu problemin həllinə yeni imkanlar verir.

Ümumi əhalinin məşğulluq səviyyəsinin müəyyən müddət ərzində çox az bir artışı göstərdiyi müşahidə olunur. Ümumi əhalinin məşğulluq ilə təmin edilən hissəsi 1998-ci ildə 53.4%, 1999-cu ildə 56.7%, 2000-ci ildə 56.8% və 2001-ci ildə 56.9% olmuşdur. 2009-cü ildə isə bu göstərici 80% ətrafında olmuşdur.

Məşğulluğun sektorlar üzrə bölünməsi də zamanla dəyişir. Sənaye və inşaat sektorlarında istifadə olunan məşğulluq nisbəti xeyli azalmış, xidmət sektorlarında istifadə edilən məşğulluq nisbəti isə artmışdır. Təsərrüfat sektorunda işləyənlərin nisbəti 1998-ci ilə qədər demək olar ki, sabit qalarkən, bu tarixdən etibarən əhəmiyyətli dərəcədə artım müşahidə edilmişdir. 1995-ci ildən 2005-ci ilə gəldikdə məşğulluğun daha çox nəqliyyat, rabitə, təsərrüfat, turizm, inşaat

⁴⁷ “Investment Possibilities of Azerbaijan”, *Ekspert İqtisad Jurnalı*, No.7-8, 2001, s.20; Azər Mehdiyev, “Azərbaycan’ın Dünya İqtisadiyyatına İnteqrasiyasının Reallıqları”, *Ekspert İqtisad Jurnalı*, No.7-8, 2001, s.26.

sahələrində artdığı görünür. İstifadə edilən məşğulluğun sektorlar üzrə paylanması isə, aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 6. Məşğul olan əhəlinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü (min nəfər)

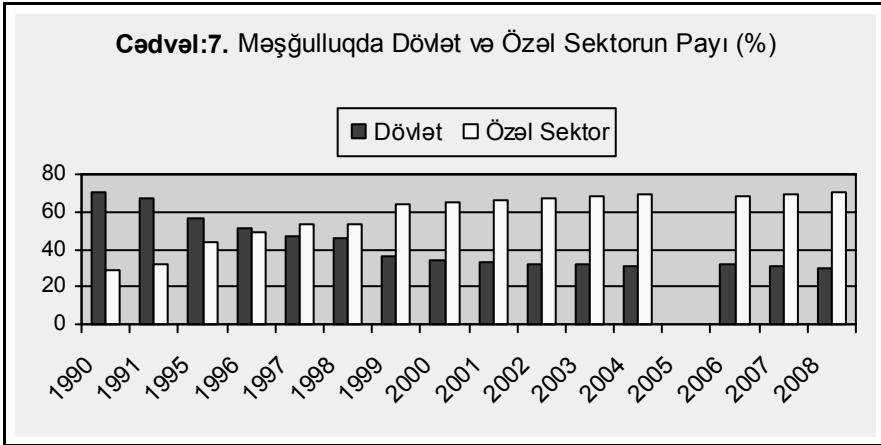
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	Yekuna görə %-lə
İqtisadiyyat üzrə – cəmi	3704.5	3850.2	3973.0	4014.1	4056.0	4071.6	100.0
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı	1517.2	1510.0	1547.2	1550.7	1553.1	1564.6	38.4
Balıqçılıq, balıqyetidirmə	2.0	3.8	4.3	4.3	4.3	4.1	0.1
Mədəncixarına sənayesi	39.6	42.2	45.0	45.0	45.0	41.2	1.0
Emal sənayesi	169.3	188.7	195.0	198.4	198.6	198.6	4.9
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	40.5	39.7	41.0	44.8	45.5	39.5	1.0
Tikinti	153.6	194.4	222.8	225.6	226.1	224.3	5.5
Topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin, məişət məmulatlarının və şəxsi istifadə əşyalarının təmiri	626.1	638.8	650.4	652.3	654.2	661.5	16.3
Mehmanxana və restoranlarla xidmətin göstərilməsi	9.8	14.2	22.0	22.8	23.3	24.2	0.6
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	167.0	191.5	201.8	206.8	208.5	210.2	5.2
Maliyyə fəaliyyəti	13.5	13.2	13.4	16.3	19.0	19.7	0.5
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və istehlakçılara xidmət göstərilməsi	98.0	100.6	106.7	120.3	139.4	139.7	3.4
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminatın vəzifələri	257.7	270.5	271.2	273.2	274.2	277.2	6.8
Təhsil	317.9	335.3	339.4	339.4	345.7	345.8	8.5
Səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	168.9	177.2	180.5	180.5	183.1	184.5	4.5
Digər kommunal, sosial və şəxsi xidmətlərin göstərilməsi	123.2	129.5	131.7	133.1	135.4	135.9	3.3
Toxunulmazlıq hüququ olan təşkilatların fəaliyyəti	0.2	0.6	0.6	0.6	0.6	0.6	0.0

Qeyd: 2009-cu ildə məşğul olanların sayından 2 087,2 min nəfəri kişilər, 1 984,4 min nəfəri isə qadınlar təşkil etmişdir.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

İstifadə olunan məşğulluğun neft və qaz hasilatı ilə əlaqədar sahələrdə ən yüksək aylıq gəlirə sahib olduğu, ortalama ən aşağı aylıq gəlirin isə səhiyyə sektorundan əldə edildiyi müşahidə edilir.

Dövlət sektorunda (dövlət təşkilatları və inzibati orqanlarında) işləyənlərin nisbəti, 1990-cı ildən etibarən mütəmadi olaraq azalır. Sərbəst bazar mexanizmində keçid və özəlləşdirmənin nəticəsi olaraq 1990-cı ildə məşğulluqda 70% olan dövlət sektorunun payı 2009-cü ildə 30%-ə düşmüşdür.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

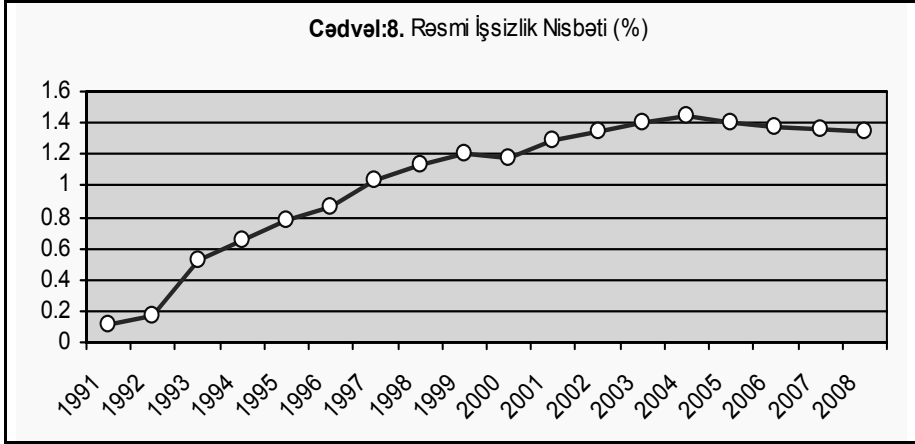
2010-ci ilin əvvəllərində ölkənin iqtisadi cəhətdən fəal əhalisinin sayı 3 milyon 998.6 min olmuşdur. Rəsmi rəqəmlərə görə bunun 3 milyon 800 mini iş ilə təmin edilmişdir. İqtisadi cəhətdən fəal olan əhali ölkə əhalisinin 46.7%-ni təşkil edir. 2009-cı ilin əvvəlindən etibarən aktiv əhalinin 56.028-i rəsmi olaraq işsiz qeyd edilmişdir. İşsizlərin böyük əksəriyyəti orta yaşlı insanlardır. Rəsmi rəqəmlərə görə, 25-35 yaş arasında olanların 15077, 35 yaşdan yuxarı olanların 30033 nəfəri işləmək arzusunda olmalarına baxmayaraq iş tapa bilmirlər.

İşsizlər arasında qadın-kişi nisbətinə gəldikdə isə, qadınların 1995-ci ildə 59.7%-nin işsiz olmasına qarşılıq, 2008-cü ildə bu göstərici azalaraq 42%-ə düşmüşdür.

Əgər statistikada göstərilən rəqəmlərin gerçək işsizlik rəqəmləri olduğunu qəbul etsək, bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdəki göstəricidən də aşağıdır. Həqiqətdə isə, ölkədə işsizlik rəqəmləri statistik rəqəmlərlə müqayisə ediləcək qədər yüksəkdir. Yenə də rəsmi olaraq işsizlik rəqəmlərinin hər il artması da diqqət çəkir. Hər nə qədər dövlət təşkilatlarının verdiyi statistikaya görə, Azərbaycanda rəsmi işsizlik nisbəti 1.5% ətrafında cərəyan etsə də, beynəlxalq təşkilatların verdikləri məlumatlara, aparılan fərqli hesablamalara və mütəxəssislərin qənaətinə görə bu nisbət 16-25% arasındadır.

İşsizliyin səbəbləri isə, fərqlilik göstərir. İşləmək qabiliyyəti olan əhalinin iş tapa bilməməsinin əsasında; sosial-iqtisadi şərait, bir sosial-iqtisadi sistemdən digərinə keçid, ölkənin hələ də müharibə şəraitində olmasıdır. Səhv və ya kifayət dərəcədə doğru olmayan iqtisadi siyasət nəticəsində bağlanan müəssisələr və ortaya çıxan işsizlər ordusu xüsusilə qeyd edilməlidir. Digər tərəfdən texnologiyadakı sürətli inkişaf səbəbiylə də orta yaşlı insanlar işlərini itirərək işsiz qalırlar. Əslində bu cür meyillər bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan bütün ölkələrin qarşılaşdıqları problemlərdəndir.

İşsizlik Azərbaycanda həllini gözləyən ən aktual məsələlərdən biridir. 2010-cü ilin əvvəllərindən etibarən ölkə vətəndaşlarının 17%-nin həyat səviyyəsi yoxsulluq səviyyəsinin altındadır. Dünya Bankı tərəfindən aparılan hesablamalara görə bu insanların günlük qazancı təqribən 1.20 dollardır.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Azərbaycanda, inkişaf etmiş ölkələrdə ixrac və investisiya qoyuluşunun azlığı bir çox müvəqqəti səbəblərin yerinə, işsizliyin əsas səbəblərinin formal xarakter daşması problemin həllinə uzun müddətli və mütəmadi siyasətlərlə nail oluna biləcəyi nəticəsini verir.

İşsizlik problemi hökumətin də qarşısında duran əhəmiyyətli problemlərdəndir. Regionlarda iqtisadiyyatın yenidən inkişaf etdirilməsi, 600 min yeni iş yerinin açılması istiqamətində görülən işlər də bunu göstərir.

2.4. ÖZƏLLƏŞDİRMƏ

Azərbaycan müstəqillikdən sonra sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçmək qərarını almış və bu istiqamətdə tədqiqatlara başlamışdır. İlk olaraq, 1993-cü ildə Özəlləşdirmə Qanununu qəbul etmiş, ancaq, bu qanunun tətbiqinə 1995-ci ildən sonra başlamışdır.

Sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçidin əsas mərhələlərindən hesab edilən və ölkə iqtisadiyyatında yenidən təşkilatlanmağın əhəmiyyətli faktorlarından biri olan və qərb sərmayəsinin də iştirak edə biləcəyi özəlləşdirmə fəaliyyətləri dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında 7 yanvar 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfdən qəbul edilən qanun ilə başlamışdır. Keçmiş dövrdən fərqli olaraq Azərbaycanın iqtisadi təməllərini dövlət mülkiyyəti, özəl mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti təşkil etməyə başlamışdır⁴⁸.

⁴⁸ Azərbaycan Respublikasının Konstitutyası, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı, 1996, s.7.

Həmin bu tarixdə qəbul olunan və 27 maddədən ibarət olan “Dövlət Mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsi Qanunu” ilə Azərbaycanda sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid işlərinin hüquqi əsasının təşkili ilə ölkədə ilk özəlləşdirmə mərhələsi 1993-cü ildə başlandıdır. Ancaq, bu proqram Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilməmişdir. 1993 və 1994-cü illərdə “Özəlləşdirmənin Dövlət Proqramı” uzun müzakirələr və reviziyalardan sonra 1995-ci ildə Milli Məclis tərəfindən təsdiqlənərək birinci özəlləşdirmə proqramı tətbiq edilməyə başlamışdır. BVF və Dünya Bankının da məsləhətləri istiqamətində özəlləşdirmə Azərbaycan idarəsinin əsas hədəfləri arasında yer almağa başlamışdır. Sistemli özəlləşdirmə və bazarın liberallaşdırılması, planlı iqtisadiyyatdan sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçidi sürətləndirən əsas tədbirlərdən olmuşdur. İstehsal səviyyəsinə dəki dövlət əmlakının üçdə ikisi birinci mərhələdə özəlləşdirilməyə çıxardılmışdır. Özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində restoran, kafe, bərbərxana, dükən, dərzixana kimi ticarətxana olaraq adlandırılacaq biləcəyimiz kiçik həcmli firmalar, özəlləşdirilməsi məcburi sayılan firmalar olublar. Neft, təbii qaz, telekommunikasiya ilə əlaqədar təşkilatlar, mədəniyyət ocaqları və mədənlər isə özəlləşdirilməmişlər. Ancaq, bu təşkilatlar Respublika Prezidenti və ya Baş Nazirin qərarına əsasən özəlləşdirilə bilirlər.

Özəlləşdirmə, 1992-ci ildə qurulan Dövlət Əmlak Komitəsi tərəfindən həyata keçirilməkdə idi. 2000-ci ildə isə, Əmlak Komitəsi ləğv edilərək özəlləşdirmədən məsuliyyət daşıyacaq şəkildə Əmlak Nazirliyi yaradıldı.

1993-1996-cı illər arasında ancaq mənzillər və taksilər özəlləşdirilmişdir.

Prezidentin 8 fevral 1997-ci il tarixli fərmanına əsasən hər biri 4 ədəd çekdən ibarət 8 milyon ədəd Dövlət Özəlləşdirmə Payından (Çek) 7.183.803 ədədi Azərbaycan vətəndaşlarına əvəzsiz paylanmışdır. Özəlləşdirmədə ölkə vətəndaşları bu çeklərlə, xarici ölkə vətəndaşları isə opsiyon adı verilən özəlləşdirmə çekləri ilə iştirak edə bildirilər.

Azərbaycanda 1995-1998-ci illəri əhatə edən birinci özəlləşdirmə proqramı, ancaq, 2000-ci illərin əvvəllərində tamamlana bilmişdir. Birinci özəlləşdirmə proqramında özəlləşdirmə proqramına alınan kiçik və orta həcmli şirkətlərin əksəriyyəti bu proqram çərçivəsində özəlləşdirilmişdi. 1996-cı ildə özəlləşdirmə sürətlənərək, sayıları 6200-ə çatan kiçik şirkətlər özəlləşdirilərkən, 1997-ci ilin sonunda bu rəqəm 15 000-ə çatmışdı.

Birinci özəlləşdirmə proqramındakı gecikmə səbəbiylə ikinci özəlləşdirmə proqramı ancaq 10.08.2000 tarixində prezident tərəfindən imzalanmışdır. Beləliklə, ikinci özəlləşdirmə proqramı iki illik gecikmə ilə tətbiq edilməyə başlamışdır.

İkinci özəlləşdirmə proqramı ilə orta və böyük həcmli şirkətlərin özəlləşdirilməsi planlanmışdır. Bununla da dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun azaldılmasına çalışılmışdır.

2001-ci ilin əvvəllərində respublika prezidenti cənab Heydər Əliyev, özəlləşdirməni sürətləndirərək emalat, enerji və kimya sektorlarında fəaliyyət göstərən 100 böyük dövlət iqtisadi təşəbbüslərinin özəlləşdiriləcəyini elan etmişdir⁴⁹. Fərqli sahələri əhatə edən təqribən 450 şirkət böyük özəlləşdirmə sahəsinə daxildir.

Özəlləşdirmə proqramına görə özəlləşdiriləcək təşkilat və müəssisələr kiçik, orta və böyük olaraq 3 qrupa ayrılmışdır. Kiçik müəssisələrin 15%-i işçilərinə qarşılıqsız verilir, 85%-i isə çek aksiyalarında satılırdı. Orta və böyük həcmli şirkətlər isə, əvvəl səhmdar cəmiyyət statusuna çevrilir, sonra özəlləşdirilirdi. Bu şirkətlər; səhmlərinin ən az 50%-i çek aksiyonları ilə, 15%-i müəssisə işçilərinə çek qarşılığında, 10%-i müəyyən məbləğ qarşılığında hərracla və qalan 25%-nin isə dövlət tərəfindən bağlı investisiya fonduna verilməsi ilə özəlləşdirilir⁵⁰.

İkinci özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində isə, rabitə, nəqliyyat, kimya, enerji kompleksi və digər sektorlardakı müəssisələrin özəlləşdirilmə prosesi davam edir.

Özəlləşdirmənin başladığı tarixdən 2005-ci ilin əvvəlinə qədər ümumi dəyəri 651.1 milyard manat olan 40.7 min kiçik həcmli şirkət özəlləşdirilmişdir. Bundan əlavə 2005-ci ilin əvvəlində 1537 dövlət şirkəti, bu çərçivədə 356 orta və böyük həcmli şirkət səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir. Nəticədə 150 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı özəl mülkiyyət sahibi olmuşdur⁵¹. Digər tərəfdən ərazi mülkiyyətində dəyişiklik nəticəsində özəl mülkiyyətə çevrilməsi nəticəsində Azərbaycanda ölkə ərazisinin 56.9%-i (4.913.639 hektar) dövlət, 23.5% (2.032.744) hektar bələdiyyə, %19.6 (1.695.123 hektar) özəl mülkiyyətə aiddir.

Birinci özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində özəlləşən kiçik və orta həcmli şirkətlər iqtisadiyyatda yüksələn bir rola sahibdirlər. 2005-ci ilin əvvəlində təqribən 47 min kiçik və orta həcmli şirkət Azərbaycanda fəaliyyət göstərirdi. Kiçik və orta həcmli şirkətləri dəstəkləmək hökumətin əsas işləri arasında çox mühüm yer tutur. Bu çərçivədə kiçik və orta böyüklüklü şirkətlərə lazım olan maliyyə qaynağını əldə etmək üçün Sahibkarlığa Yardım Milli Fondu qurulmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında, Bakı, Gəncə, Mingəçevir, Sumqayıt şəhərlərində, Abşeron, Bərdə, Xanlar, Qazax, Xaçmaz, Şəki, Göyçay, Masallı, Qusar, Ucar, Qax və Balakən rayonlarında özəlləşdirmə daha sürətli olmuşdur.

Özəlləşdirmə başlanan tarixdən 2005-ci ilin əvvəlinə qədər 361.9 min bina, bir başqa ifadəylə özəlləşdirilməsi planlanan binaların 59.5%-i özəlləşdirilmişdir.

⁴⁹ Ayhan Karaca, "Azərbaycan'da İqtisadi Dönüşüm Süreci və Reformların 10 Yılı", <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/ayhan.htm> (13.03.2003).

⁵⁰ 'Process of Privatization', www.msp.gov.az/html/eng/xod.html, (18.04.2005).

⁵¹ N. Ö. Hacıyev, "Sahibkarlıq Sektorunun İnkişafının Sürətləndirilməsi ilə Bağlı Problemlər", *Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər*, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, s.117.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004 tarixli fərmanı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Haqqında Dövlət Proqramı”nda müəyyən edilən hədəflərdən biri də dövlət müəssisə və təşkilatlarının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsidir.

Bu çərçivədə, özəlləşdirmənin ikinci mərhələsi əsasən orta və böyük həcmli şirkətlərin özəlləşdirilməsini əhatə etməsinə baxmayaraq, kiçik şirkətlərin özəlləşdirilməsinin qurtarmasına daha çox diqqət ayrılmışdır.

Tətbiq edilən islahatlar nəticəsində kiçik firmaların demək olar ki hamısı özəlləşdirilmişdir. Təsərrüfat sektorunda da önəmli hesab edilə biləcək işlər görülmüşdür. Özəlləşdirilən kiçik şirkətlərin ümumi aktiv dəyəri ÜDM-nin 6.5%-i qədərdir. Ancaq, böyük həcmli şirkətlərin özəlləşdirilməsində eyni müvəffəqiyyət əldə edilə bilməmişdir. İslahatlar dövrünün başlanğıcından bəri 1.065 orta və böyük həcmli şirkətlər səhmdar cəmiyyətlərə çevrilərək hərrac üsulu ilə özəlləşdirilmişdir.

Kiçik və orta həcmli şirkətlərin əksəriyyəti özəlləşdirilməsinə baxmayaraq, böyük həcmli dövlət şirkətlərinin özəlləşdirilməsi prosesi çox yavaş davam etməkdədir.

Özəlləşdirmə prosesinə qoşulan xarici investorların qoyduqları investisiyalar isə, hər keçən gün artır.

Əldə edilən nailiyyətlərə baxmayaraq özəlləşdirmənin və formal islahatların yavaş ilərlədiyini də gözdən qaçmamalıdır.

Çox təəssüf ki, 1995-ci ildən etibarən həyata keçirilən islahatlar (özəlləşdirmə), təsərrüfat sektorunda gözlənilən nəticələri vermədi. Həyata keçirilən islahatlar bəzi sahələrdə iqtisadi daralmanın daha da dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə özəlləşdirilən təşkilatlarda uzun illərdir işləyənlərin işsiz qalması da önəmli problemlərdəndir.

Digər tərəfdən çeşidlərlə həyata keçirilən özəlləşdirmə prosesi də gözlənilən nəticələri vermədi. Ölkədə səhmdar cəmiyyətləri qrupu təşəkkül etməməsi nəticəsində vətəndaşlar da özəlləşdirmə prosesində fəal olaraq iştirak edə bilmədilər. Belə bir hal ilk dövrlərdə yaransa da, dövlət nəzarətinin zəif olması və sosial nəzarət imkanlarının tətbiq olunması üçün lazımi hüquqi bazanın mövcud olmaması səbəbiylə səhmdar cəmiyyətlər müəyyən problemlərlə üzləşdilər. Nəticədə insanlar öz özəlləşdirmə paylarını satmağa başladılar. Səhmdar cəmiyyətlərin sayı ilk dövrlərdə 100 min ətrafında olmasına baxmayaraq, bu gün bu rəqəm 50 minə düşmüşdür. Bu özəlləşdirmə eyni zamanda dövlət büdcəsində olan sərəvətlərin miqdarına da mənfi təsir göstərməkdədir.

2.4.1. Dövlət-Özəl Sektor Müqayisəsi

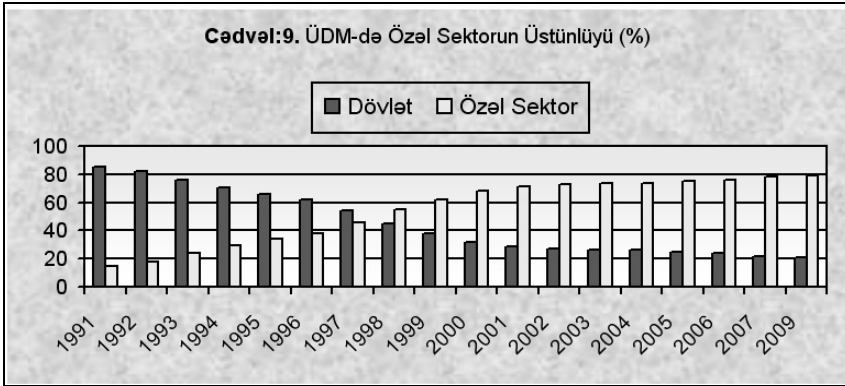
Həm dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, həm də xalqın özəl təşəbbüsünün əsasında özəl müəssisələrin qurması nəticəsində, özəl sektor iqtisadiyyatın əsasını

təşkil edir. Bəzi sektorlarda, xüsusilə də təsərrüfat sektorunda üstünlük özəl sektorun payına düşür.

Həyata keçirilən yenidən formalaşdırılma nəticəsində, iqtisadi rəqəmlərin müqayisəsindən də görüldüyü kimi ildən ilə iqtisadiyyatda özəl sektorun makro iqtisadi göstəricilərin təşəkkülündəki üstünlüyü mütəmadi olaraq artmaqdadır. İqtisadiyyatın özəl sektor hissəsində 1997-ci ildə ÜDM-nin 46%-i, 1998-ci ildə 55%-i, 1999-cü ildə 62%-i, 2000-ci ildə 68%-i, 2009-cü ildə isə 76%-i istehsal olunmuşdur. Bu da onu göstərir ki, ÜDM-nin içində dövlətin rolu get-gedə azalır.

Dövlət büdcəsinin təşəkkülündə də vergi daxil olmaları baxımından özəl sektorun rolunun artışı göstərdiyi müşahidə olunur. Əlbəttə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi iqtisadiyyatda özəl sektorun rolunun artmasında birinci amildir⁵².

2009-cü ilin sonunda sənaye məhsullarının 60%-i, kənd təsərrüfatı məhsullarının 99%-i, nəqliyyat xidmətlərinin 60%-i, rabitə xidmətlərinin isə 72%-i özəl sektorun payına düşür. Ancaq, əsas və stratejik sektorlarda dövlətin monopoliyası və üstünlüyü davam edir. SSRİ-dən miras qalan dövlət monopoliyası iqtisadi yüksəlişə mane olur. Dövlətin hegemonluğundan xilas olmağın yolu isə, böyük həcmli şirkətlərin özəlləşdirilməsidir. Ancaq, bu prosesin Azərbaycanda nisbətən yavaş həyata keçdiyini müşahidə edilir.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Məlumatları əsas aldıqda iqtisadiyyatda özəl sektorun rolunun böyük olduğu görülür. Bunun səbəbi isə, dövlət mülkiyyətində olan şirkətlərin, xüsusilə də sənaye şirkətlərinin fəaliyyət göstərməmələridir. Bundan əlavə bəzi özəl sektora aid şirkətləri özəl sektor olaraq qəbul etmək çox da doğru deyil. Misal olaraq, anonim şirkətlərin (səhmdar cəmiyyətlərinin) bir çoxu daha çox dövlət şirkətləri kimi fəaliyyət göstərir. Digər tərəfdən enerji istehsalında özəl sektorun formal xarakter daşdığı, enerji satışında ayrı-ayrı şirkətlərin özəl sektor tərəfindən işlədilməsi baxımından təkliflərin olduğu, neft və təbii qazın isteh-

⁵² Hacıyev, s.117.

salında isə özəl sektor olaraq sadəcə xarici iş adamlarının mövcud olduğu diqqətə alındıqda sənayə sektorunun əsası sayılan enerji sektorunda əslində özəl mülkiyyətin olmadığını söyləmək mümkündür⁵³.

2.5. DÖVLƏT BÜDCƏSİ

Qarabağ müharibəsi nəticəsində müdafiə xərcləri artan Azərbaycanın 1993-cü ildən etibarən dövlət büdcəsində gəlir-xərc balansı pozulmağa başlamışdır⁵⁴.

Cədvəl 10. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri

	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Gəlirlər-cəmi, mlyn. manat	714.6	2 055.2	3 868.8	6 006.6	10 762.7	10 325.9
o cümlədən:						
əlavə dəyər vergisi	190.8	599.9	737.8	1 179.2	1 910.9	2 012.8
aksizlər	22.4	141.0	187.4	402.9	486.9	485.1
mənfəətdən vergi	125.9	355.4	1 360.5	2 457.7	2 862.3	1 329.2
mədən vergisi (royalti)	50.4	53.5	100.2	123.2	147.7	121.9
əhalidən gəlir vergisi	94.0	317.4	407.3	588.6	627.2	581.9
əmlak vergisi	11.8	40.4	55.8	72.3	112.9	66.2
xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergi	63.4	205.2	139.3	293.2	449.7	418.1
rüsumlar və qeyri vergi ödənişləri	117.9	288.2	816.1	793.8	4 037.7	5 197.7
torpaq vergisi	6.7	15.3	18.5	27.1	30.6	26.2
sair	31.3	38.9	45.9	68.6	96.8	86.8
Xərclər-cəmi, mlyn. manat	764.0	2 140.7	3 790.1	6 086.2	10 774.2	10 567.9
o cümlədən:						
İqtisadiyyata	89.4	444.7	1 246.9	2 350.0	4 958.6	4 373.9
sosial-mədəni tədbirlərə	382.7	843.3	1 049.7	1 670.3	2 312.5	2 763.0
onlardan:						
təhsilə	181.8	372.5	479.1	723.0	979.7	1 147.9
mədəniyyət və kütləvi informasiya vasitələrinə	18.0	45.5	59.9	81.9	118.3	133.6
səhiyyəyə	40.9	115.3	162.0	257.2	346.2	402.4
idmana	2.5	5.1	7.2	13.4	21.9	24.7
sosial-müdafiə fonduna	104.9	217.7	330.3	578.4	825.3	1 038.9
sosial təminat fonduna verilmiş vəsaitlərə	34.5	87.2	11.2	16.4	21.1	15.5
elmə	9.3	28.8	32.0	43.9	62.1	83.3
hüquq mühafizə orqanlarına	74.4	206.4	278.7	431.3	533.9	648.9
dövlət hakimiyyəti və	37.0	123.9	142.8	198.8	252.4	289.7
idarəetmə orqanlarının saxlanması xərcləri sair	171.2	493.6	1 040.0	1 391.9	2 654.7	2 409.1

Qaynaq: Azərbaycan rəqəmlərlə 2009 ARDSK Nəşrləri.

⁵³ Nazim İmanov, "İlk On İlin Yekunları: İqtisadiyyat", *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Oktyabr-2001, ss.29-30.

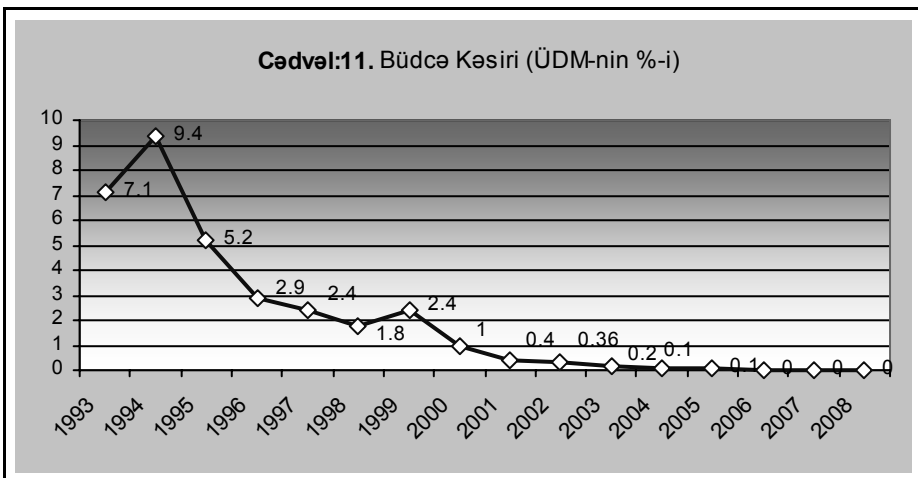
⁵⁴ Ercan Sancak, *Azərbaycan İqtisadiyyatı*, Qafqaz Unversiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1999, s.32.

Sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə həyata keçirilən islahatlar dövlət büdcəsində gəlirlərin ildən ilə artması və 1990-cı illərin əvvəlində yüksək olan büdcə kəsirinin 1995-ci ildən etibarən azalmağa başlamasına səbəb olmuşdur. 1994-cü ildə ÜDM-nin 9.4%-nə bərabər olan büdcə kəsiri 1999-cu ildə ÜDM-nin 2.4%-nə, 2000-ci ildə isə 1%-nə bərabər olmuşdur. 2001-ci ildən büdcə kəsiri azalmağa başlamış 2007-2008-ci illərdə isə büdcə profsit verməyə başlamışdır. Büdcə gəlirləri ilə yanaşı büdcə xərcləri də ildən ilə artmaqdadır. Azərbaycanda dövlət xərclərinin ÜDM-də üstünlüyünün davam etməsi müşahidə olunur. Büdcə xərclərində sosial müdafiə və təhlükəsizlik xərclərinin ildən ilə payının artdığı müşahidə olunur.

Büdcənin neftdən əldə edilən gəlirlərinin büdcə gəlirləri arasındakı yeri isə bu şəkildədir: Dövlət büdcəsi gəlirlərinə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) vasitəsilə daxil olan neftin payı 2002-ci ildə 36.5% ikən, 2003-cü ildə bu nisbət 31% olmuşdur. Ancaq, Dövlət Neft Fondundan (ARDNF) transferlər də diqqətə alındıqda neft sektorunun dövlət büdcə gəlirləri içindəki payı 39.1% olmuşdur. 2009-cü ildə isə bu nisbət 47.9% (38.6% SOCAR-ın payı və 9.3% ARDNF-dən transferlər) səviyyəsində oldu.

Son illərdə büdcə gəlirlərində meydana gələn artışıda neft ünsürü böyük rol oynayır. Rəqəmlər ildən ilə büdcə gəlirləri içində neft gəlirlərinin artdığını göstərir. Neft ixrac gəlirlərinin büdcə gəlirlərindəki payı 2010-cı ildən etibarən daha da artacaqdır.

2009-cü il rəqəmləri ilə müqayisə etdikdə 2010-cü ildə dövlət büdcəsinin neft xarici kəsirinin ÜDM-nin 2.1%i həcmində olması planlanmışdır ki, bu da hökumətin neft gəlirlərinin xərcləməsinin artırılmasına dair orta müddətli strategiyasına və 2009-cü il makro iqtisadi məqsədlərinə müvafiq gəlir.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Xərclərdə sosial bir bazaya sahib olan 2009-cı il büdcəsində, əmək haqqlarına, təhsil və müdafiə xərclərinə daha çox yer verilmişdir. Bu çərçivədə ortalamada əmək haqqları bir əvvəlki ilə görə 30% artırılmışdır. Bu artışı ilə rüşvətxorluğun azaldılmasına cəhd edildiyi müşahidə olunur. Müdafiə xərcləri isə 70% artırılmışdır. Ümumi olaraq təxminən 12 mlrd.dollar olan 2008-ci il büdcəsi, 2010-cı ildə 12 milyard manata çatmışdı ki, onun da 5 mlrd. manata yaxını neft fondundan transferidir. Azərbaycana 2006-cı ildən başlayaraq “Əsrin Müqaviləsi” çərçivəsində neft gəlirlərinin daxil olması hesabına həyata keçirilsə də, Amerikada başlayaraq dünyanı cənginə alan global maliyyə böhranı nəticəsində neft qiymətinin dünya birləşmələrində kəskin ucuzlaşması, Azərbaycan hökumətini bu addımı atmağa məcbur etdi. Dünya bazarlarında neft qiymətlərinin azalması büdcənin əvvəlki illərə nisbətən tədricən yavaş böyüməsində mühüm rol oynayır.

2.6. VALYUTA SİYASƏTİ

Azərbaycan “Rubl Regionu”ndan çıxaraq milli valyutanın tədavülünə dair qəbul edilən qanunun ardından, 1992-ci il noyabr ayında müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli valyutası olan “Manat”ı tədavülə çıxartmışdır. Azərbaycanın milli valyutası, ilk mərhələdə Rusiyanın valyutası Rubl ilə birlikdə istifadə olunurdu. Hökumətin sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçiləcəyini və özəlləşdirməni manat ilə aparacağını bildirməsi ilə yanaşı ümumi həcmnin bazarda az olması səbəbiylə ilk dövrdə dəyərini qoruyan manat, idxalın böyük bir hissəsinin rubl ilə aparılma məcburiyyətinin olması və idxal edilən məhsulların ölkələrində, xüsusilə də Rusiyada qiymətlərin liberallaşmaya paralel olaraq yüksəlməsi nəticəsində, 1993-cü ilin ortalarından etibarən rubl qarşısında dəyər itirməyə başladı. Bununla yanaşı 1993-1994-cü illərdə bank sektorunda baş verən iflaslar və manatın dəyərini itirəcəyi qorxusu, başda dollara olmaq üzrə xarici valyutaya istiqamətlənməyə, yəni valyuta əvəz etməsinə səbəb olmuşdur⁵⁵. Hər iki valyutanın mübadilə üçün istifadə olunması, ödəmələr sistemində, xarici ticarət tədiyyə balansında bəzi problemlərə səbəb olarkən, ölkədə baş verən iqtisadi böhranın dərinləşməsində də rol oynamışdır.

Nəhayət, 1994-cü ildən etibarən manat ölkədə yeganə pul vahidi olaraq fəaliyyət göstərməyə başlayır. 1994-cü ildə “Valyuta Tənzimlənməsi Haqqında” qanunun qəbul edilməsi və 1995-ci ildə anti-inflyasionist pul və kredit siyasətinin tətbiq edilməyə başlaması nəticəsində 1996-cı ilin may ayından manat dəyər və etibar qazanmağa başladı. Manat ilk illərdə inflyasiya, siyasi və iqtisadi sabilliyin olmaması kimi səbəblərlə ABŞ dolları qarşısında sürətlə dəyər itirsə də, 1995-ci ildən sonra ölkədə həyata keçirilən iqtisadi tədbirlər və sət pul siyasəti nəticəsində milli valyutada çox böyük dalğalanmalar olmamışdır.

⁵⁵ C. Şərifov, “Azərbaycanda Valyuta Bazarının Müasir Vəziyyəti və Onun İnkişaf Perspektivləri”, *Azərbaycan 21. Əsrin Astanasında*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1998, ss.551-552; Sancak, ss.51-54.

Qonşu ölkələr daha yüksək inflyasiya rəqəmlərinə sahib olduqlarından, manat bu ölkələrin valyutaları qarşısında dəyər qazanmışdır.

Milli Bankın siyasətləri və bunu dəstəkləyən neft müqavilələri nəticəsində 1997-1998-ci illərdə xarici investisiya daxil olmalarında artışı səbəbiylə manat ABŞ dolları qarşısında dəyər qazanmışdır. Həddən artıq istifadə olunan milli valyutamız ilə yanaşı 1998-ci ildə baş verən Rusiya böhranının da təsiriylə ixrac gəlirlərində önəmli miqdarda azalmalar baş vermişdir. Ancaq, 1999-cu ildən etibarən effektiv valyuta bazarında manatın dəyəri aşağı salınmış və Azərbaycanın ticari rəqabət şansı artırılmağa çalışılmışdır. 1999-cu ilin ikinci yarısında, 1995-ci ildən etibarən tətbiq olunmağa başlanan valyuta siyasətlərində yumuşama ilə birlikdə yenidən milli valyuta yüksəlməyə başlamışdır⁵⁶. 1999-cu ilin ortalarından etibarən milli valyutanın tənzimlənməsi məqsədli bazar mexanizmasına, yəni dalğalı məzənnə rejiminə keçilmiş, milli valyuta ABŞ dolları qarşısında 7% nisbətində devalüasiya edilərək ixrac məhsullarına rəqabət üstünlüyü qazandırılmağa cəhd edilmişdir.

Qısacası 1999-cu ildəki maliyyə sabilliyi, sərt pul siyasəti və devalüasiya ilə manat güc qazanmış və sabillik əldə etmişdir.

Manatın devalüasiya səbəbiylə ixrac məhsulları xaricdə ucuz, daxildə isə baha qiymətə istehlak olunmağa başlamışdır. Bundan əlavə idxal xam maddəni əsas alan ixrac məhsullarının xərcləri artmış, digər ifadəylə idxal baha olduğu üçün ixrac yolu ilə əldə edilən valyuta gəlirləri, pul vahidi manata qarşı dəyər qazanan ölkələrə geri getməyə başlamışdır.

2000-2003-cü illər arasında yumşaq bir devalüasiyaya məruz qalan manatın 2004-cü ildə bir az dəyər qazandığını müşahidə edirik. Manatın dəyər qazanmasının səbəbləri isə belə açıqlanır: 2004-cü ildə tədaviyədəki pul kütləsi 31% artarkən ölkəyə böyük həcmdə valyuta daxil olmaları valyuta məzənnələrinə təsir edir. Neft və təbii qaz istehsalının artması və ÜDM-dəki artışıla birlikdə ölkəyə valyuta daxil olmaları daha da artacaqdır. Bunlar isə manatın dəyər qazanmasına səbəb olacaqdır.

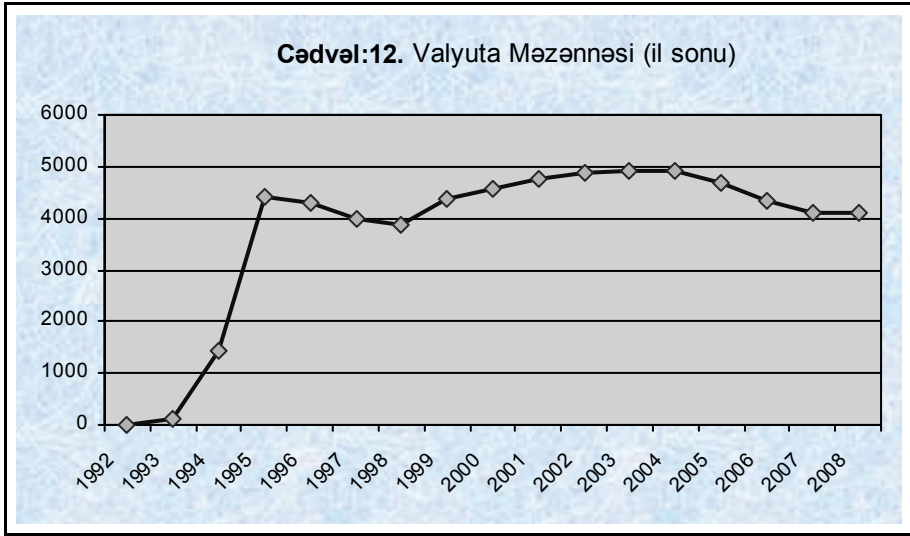
Azərbaycanın milli valyutası olan manatın dəyəri günlük olaraq Bakı Banklararası Valyuta Birjasında müəyyənləşir.

Real və nominal valyuta məzənnələri arasında ciddi fərqlər var. Valyuta məntəqələri və banklar Milli Bankın müəyyənləşdirdiyi məzənnə üzərindən ən çox (+/-) 5 manat fərqlə alım və ya satım edə bilməkdədir.

Azərbaycanın valyuta ehtiyatları kifayət qədərdir. Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) valyuta ehtiyatları 2010-cü ildə təxminən altı milyard dollar olmuşdur. Bu miqdar ölkənin təqribən 5 aylıq mal və xidmət idxalı qədərdir. Valyuta ehtiyatlarının artışı daha çox AMB-nin valyuta bazarında həyata keçir-

⁵⁶ Kamalov, s.72.

diyi alışlardan qaynaqlanmışdır. Umumiyyətlə Neft Fondu və digər rezervlər daxil edilərsə ölkənin valyuta ehtiyatı iyirmi milyard dollara çatmaqdadır.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Valyuta ehtiyatları 2004-cü il sonu etibarıyla isə, bir əvvəlki ilə görə 15.82% artaraq 876.86 milyon dollar oldu. 2004-cü ildə BVF kreditlərinin əsas və faiz ödəmələri üçün Milli Bank ehtiyatlarından 62.6 milyon dollar xərclənmişdir. Beləcə nisbi artışı 182 milyondan çox olmuşdur. Valyuta ehtiyatlarındakı artışı əsas etibarıyla ölkə daxili valyuta bazarından alışlara istinad etməkdədir. 2004-cü ildə Milli Bankın valyuta bazarına müdaxiləsi, ölkəyə ölkə xaricindən valyuta axması səbəbiylə milli valyutada baş verə biləcək devalüasiyanın qarşısı alınmışdır.

Eyni zamanda 2006-cı ilin yanvar ayının 1-dən etibarən Azərbaycanda denominasiya həyata keçirilmiş, pulun nominal dəyəri 5 000 dəfə azaldılaraq Yeni Azərbaycan Manatı tədavülə çıxarılmış və bu proses 2007-ci ilin yanvar ayının 1-ə qədər davam etdiriləcəkdir. Yeni Azərbaycan Manatının həm fiziki göstəriciləri olaraq, həm də dəyər olaraq Avroya yaxın olması müəyyən mənada ölkədə dollar hegomonluğuna zərbə vuracaqdır. Çünki ölkədəki pul əməliyyatlarının əhəmiyyətli bir hissəsi dollar ilə reallaşması, Azərbaycan manatının tədavül bazarını məhdudlaşdırırdı.

Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarının kifayət miqdarda olması əhəmiyyətlidir. 2010-cu ilin ilk aylarına ölkənin valyuta ehtiyatları 20 milyard ABŞ dolları həcmindədir. Ancaq, milli sərvətlərlə sadəcə dövlətin deyil, onun vətəndaşlarının da mülkiyyəti daxildir. Müasir dünyamızda dövlətin varlığı xəzinədəki pulun məbləğindən daha çox, onun vətəndaşlarının rifah səviyyəsinin yüksək

olması ilə ölçülür. Bu cəhətdən isə, Azərbaycanda bəzi problemlərin mövcudluğu gözə çarpır. Xalqın gəlir səviyyəsi aşağı, sosial təbəqələşmə kəskin, orta təbəqə yox deyiləcək qədər zəifdir. Bu məsələnin həllində, həm neft fondunda yığılan gəlirlərdən, həm də xarici kreditlərdən daha yaxşı istifadə edilməsi lazım gəlir⁵⁷.

2.7. XARİCİ TİCARƏT

Ölkənin Milli Bankı tərəfindən 1995-ci ildən bu günə qədər beynəlxalq standartlara cavab verəcək şəkildə tədiyyə balansının tənzimləndiyi Azərbaycanda, lazımi tənzimləmələrdə önəmli məsafələr əldə edilmədən ölkə iqtisadiyyatının integrasiyasına nail olmaq məqsədiylə xarici ticarətin tam olaraq liberallaşdırılması, ağır vəziyyətdə olan istehsal sahələrinin tənəzzülünü sürətləndirmiş, yerli istehsalı bir xeyli azaltmış və daxili bazarı tamamiylə idxala bağlı bir vəziyyətə gətirmişdir. Gec də olsa yerli istehsalın inkişafına nail olmaq üçün hökumətin tətbiq etmək istədiyi tədbirlər isə, beynəlxalq təşkilatlar, əsasən də BVF və Dünya Bankı tərəfindən etirazla qarşılanmışdır. 2001-ci il aprel ayından etibarən Azərbaycanda yeni gömrük məcəlləsi qüvvəyə minmişdir. Hökumət yerli istehsalı artırmaq üçün ölkədə istehsalı mümkün olan bir çox məhsulun idxalından alınan gömrük rüsumlarını yüksəltməyə cəhd etmişdir. Lakin, beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə müqavilələr mümkün olmadığından rüsumlar istənilən səviyyəyə qaldırılı bilməmişdir. Bəzi məhsullar üçün vergi nisbətlərinin 15%-ə yüksəldilməsinə baxmayaraq bu addımın çatmaq istənilən məqsədlərə çatmaqda kifayət etməyəcəyi düşünülür⁵⁸.

Müstəqilliyini əldə etdiyi illərin ardından 1994-1999-cu illər arasında Azərbaycanın xarici ticarət balansında kəsirlər müşahidə olunmuşdur. Ancaq, neft məhsulları ixracının artması bu kəsinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Ölkədə sosial və siyasi sabitliyin əldə edilməyə başlandığı 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə başlayan və daha sonra müvəffəqiyyətlə davam etdirilən iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində, 1993-cü illə müqayisədə xarici ticarət həcmi 1997-ci ildə 16.4%, 1998-ci ildə 24.3%, 1999-cu ildə 45.2% nisbətində və 2000-ci ildə 2.1 dəfə, 2001-ci ildə 2.7 dəfə, 2002-ci ildə 2.8 dəfə, 2004-cü ildə isə 5.2 dəfə artışı əldə edilmişdir. Azərbaycanın xarici ticarət həcmi 2005-ci ildə 2004-cü ilə nisbətə 37 % (idxal 34%, ixrac 40%) artmışdır.

1998-ci ildə manatın həddən artıq dəyər qazanması ilə ixrac gəlirləri azalarkən, idxalın artması və hidrokarbon sektorunda investisiya məqsədli yüksək miqdarda xarici investisiya daxil olmaları, xarici ticarət kəsinin 1998-ci ildə 470.3 milyon dollara qalxmasına səbəb olmuşdur.

⁵⁷ Nazim İmanov, s.28.

⁵⁸ Mehdiyev, s.23.

1999-cu ildə 106.2 milyon dollar kəsir göstərən xarici ticarət balansı, 2003-cü il xaric 2000-ci ildən etibarən ixrac rəqəmləri artmağa başlamışdır. Bunun da əsas səbəbi beynəlxalq neft müqavilələrinin yeni mərhələyə keçməsi; neft çıxartma və ixrac mərhələsinə keçməsi nəticəsində ölkədən neft ixracının böyük nisbətdə artışı ilə bağlıdır.

Neft ixracının artmağa başladığı 2000-ci ildən etibarən ixracın ÜDM-də əhəmiyyətli yerə sahib olmağa başladığını görürük.

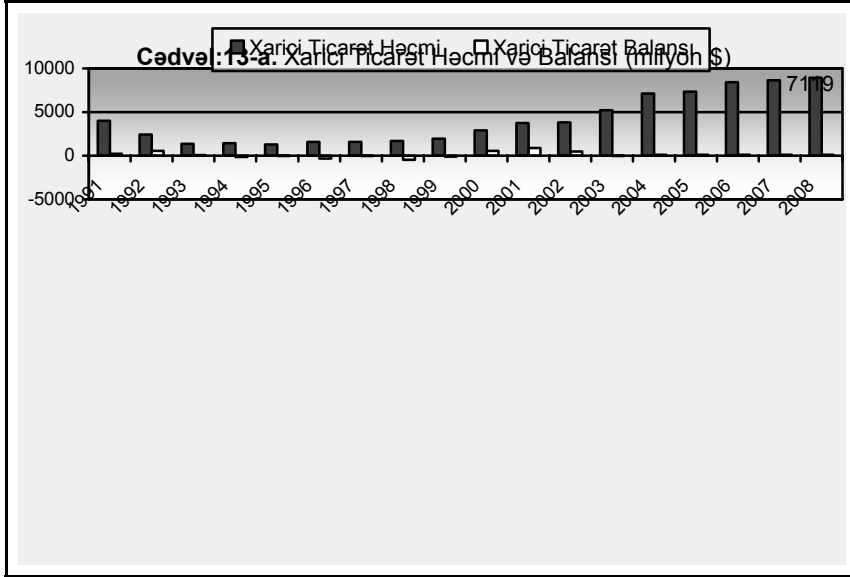
İxrac içində neft məhsulları önəmli yer tutur. Neft və neft məhsullarının ixrac içindəki payı 1998-ci ildə 64.8%, 1999-cu ildə 75.9%, 2000-ci ildə 84%, 2001-ci ildə 91.23%, 2002-ci ildə 81.23% və 2008-ci ildə 95% olmuşdur. Bu əsasən xam neftin ixracından qaynaqlanır. Bir tərəfdən dünya bazarında neftin qiymətinin artması ilə əlaqədar olaraq ölkədən ixrac olunmuş xam neftin qiyməti artmış, digər tərəfdən isə ixrac olunan xam neftin həcmi artmışdır. Azərbaycan ixrac edilən məhsulların içində neft məhsullarının üstünlük təşkil etməsi Azərbaycan iqtisadiyyatını neft qiymətlərindən asılı hala gətirmişdir. Digər ixrac məhsulları arasında isə, qida və metallar mühüm yer tutur.

Cədvəl 13-b. Azərbaycan Xarici Ticarəti (Milyon manat)

İllər	İdxal	İdxal Artışı (%)	İxrac	İxrac Artışı (%)
1991	1881.2	-	2120.9	-
1992	939.8	-50.04	1483.9	-30.03
1993	628.8	-33.09	724.6	-51.17
1994	777.9	23.71	652.7	-9.92
1995	667.6	-14.17	637.1	-2.39
1996	960.6	43.88	631.2	-0.92
1997	794.3	-17.32	781.3	23.78
1998	1076.4	35.51	606.2	-22.41
1999	1035.8	-3.77	929.6	53.34
2000	1172.0	13.15	1745.2	87.73
2001	1431.1	22.10	2314.2	32.60
2002	1665.5	16.38	2167.4	-6.34
2003	2626.4	57.69	2591.7	19.57
2004	3504.6	33.43	3614.4	39.46
2005	4 211.2	120.1	4 347.2	20.2
2006	5 266.7	125.0	6 372.2	46.5
2007	5 713.5	8.4	6 058.2	-5.2
2008	7 169.5	25.5	47 756	788
2009	6 119.70	-108.5	14 698	-307

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri 2009

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri 2008

Azərbaycan ixrac edilən məhsulların içində neft və neft məhsullarının üstünlük təşkil etməsi neft hasilatı və bunun nəticəsində də ixracının artmasıyla daha da artacaqdır. Bu isə bir sektordan asılılıq şəklində ölkə üçün böyük bir problem ola bilər. Məsələnin həlli üçün neft gəlirlərinin qeyri-neft sektorlarına istiqamətləndirilməsi lazımdır.

İxracın strukturu idxalın strukturuna görə fərqlidir. 1996-cı ildən bəri iqtisadi stabilliyə bağlı olaraq daxili tələbin yüksəlməsi ilə idxalda da sürətli bir yüksəlmə gözlənilir. Azərbaycanın 2004-cü il ticarət əlaqələrində özəl sektorun payı idxalda 72.93%, ixracda isə 49.15% olmuşdur. Eyni zamanda vurğulamaq lazımdır ki, idxalı əvəz edən yerli istehsalın artışı nəticəsində ümumi istehlak mallarının və bu çərçivədə kənd təsərrüfatı məhsulları idxalının həcmində azalma müşahidə edilir.

Ölkə, idxalda təchizat kimi investisiya malları alaraq istehsal həcmi və texnolojik səviyyəsini artırmaq istəyir.

Sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsində baş verən durğunluğun ortadan qaldırılarmaması kimi struktur problemlər səbəbiylə istehsalın olmaması, bu səbəblə də ixracın əlavə dəyəri aşağı olan xam maddə və yarı hazır mallar üzərində cəmlənməsi və digər tərəfdən milli valyuta olan manatın 1997-2000 ci illərdə ABŞ dollarına qarşı həddən artıq dəyər qazanması nəticəsində idxal daha cəzbedici hala gəlmişdir.

İnkişaf etməkdə olan digər ölkələrdə olduğu kimi idxal cəhətdən maddi düalizm içində olan Azərbaycan, mal və xidmət idxalı üçün xarici valyuta ehtiyatına sahib olmaq və mütəmadi olaraq bu ehtiyatını artırmaq məcburiyyətində

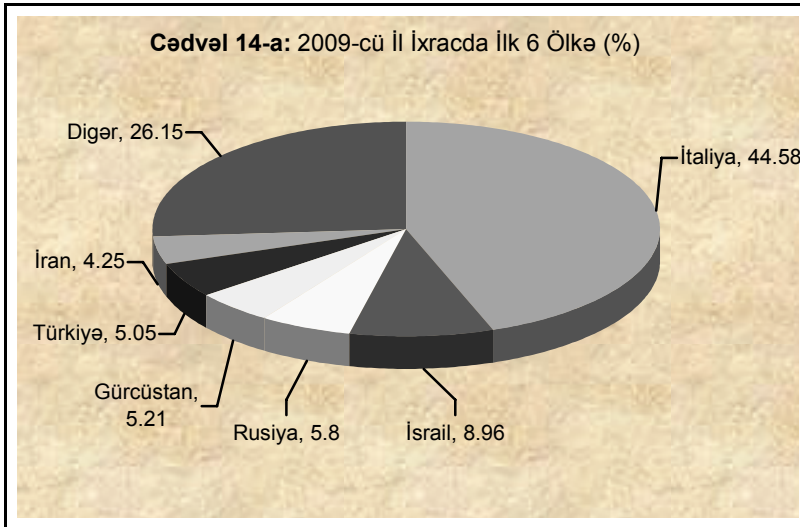
dədir. Ölkənin hələ struktur islahatı və sənayeləşmənin qurtarmamış olmağına və qeyri-neft sektorlarında ixracın zəif olmağına baxmayaraq tədiyyə balansı kəsirlərini neft gəlirləri ilə ortadan qaldıra bilər. Lakin, bu vəziyyət ölkə iqtisadiyyatı üçün yaxşı hal deyil, hətta iqtisadi bir xəstəlikdir. Həm xəstəlikdən xilas olmaq üçün, həm də neft ixracının 15-20 il sonra azalacağı diqqətə alınaraq, xarici tarazlığı davam etdirə bilmək üçün sürətli sənayeləşmə, idxalı əvəz etmək və ixracı artırmaq şəklinə sıralana biləcək uzun müddətli struktur dəyişikliklərin daha sıx və diqqətlə davam etməsi lazımdır.

2.7.1. Xarici Ticarətdə Əsas Ölkələr

Azərbaycan 2009-cü ildə dünyanın 129 fərqli ölkəsi ilə ticarət əlaqəsi qurmuşdur. İdxalın 70 %-ni Rusiya, İngiltərə, Qazaxıstan, Türkiyə, Almaniya, Ukrayna, Hollandiya, Çin, ABŞ və Yaponiya ilə həyata keçirtmişdir. İxracın isə 87 %-i isə İtaliya, İsrail, Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə, İran, Türkmənistan, İndoneziya, Xorvatiya və Fransa ilə həyata keçirtmişdir. 2009-cü ildəki xarici ticarətin 25%-i İtaliya, 12%-i Rusiya, 6%-i Türkiyə, 6%-i İngiltərə, 3.6%-i Türkmənistan, 4.6%-i İsrail, 3.5%-i Qazaxıstan, 3.3%-i Almanya, 3%-i İran, 3%-i Gürcüstan, 2.6%-i Fransa, 2.5%-i Çin və 2.3%-i Hollandiya ilə həyata keçirilmişdir.

İtaliya, Trieste terminalından həyata keçirilən neft daşımaları səbəbiylə Azərbaycanın ixrac etdiyi ölkələr içərisində ilk sıradadır.

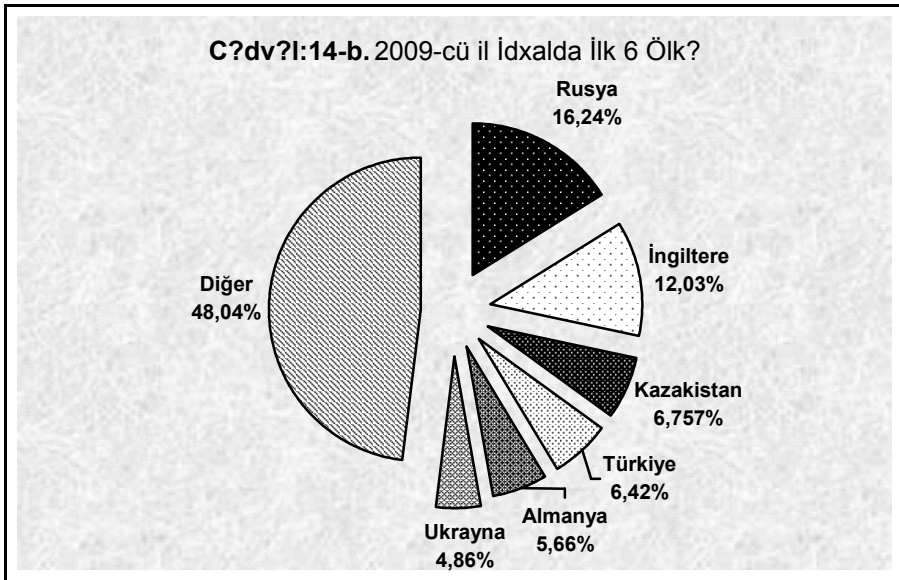
1998-ci ildə Rusiya Federasiyasında baş verən iqtisadi böhran nəticəsində edilən devalüasiya və Rus mallarının Azərbaycan valyutasına nisbətli dəyər itirməsi səbəbiylə Rusiya, Azərbaycan bazarında qiymət üstünlüyü əldə etmiş və mallarına tələbin artmasıyla Rusiya Azərbaycanın xarici ticarətində bu tarixdən etibarən ilk sıralara yüksəlmişdir.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Xarici ticarət rəqəmlərinə baxdıqda xarici ticarətin dəyişikliyə məruz qaldığı, köhnə SSRİ ölkələri ilə aparılan ticarətdən uzaqlaşib qərb bazarlarına istiqamətləndiyini görürük.

Qonşu ölkə olan İrənin isə, ixrac etdiyi məhsullarının aşağı keyfiyyətli olması səbəbiylə Azərbaycanın xarici ticarətində geridə qaldığı müşahidə olunur. Buna baxmayaraq İran Azərbaycanın xarici ticarətində önəmli bir rol oynayır. İran 1994-cü ildə ümumi ixracdakı 38%-lik payı ilə Azərbaycanın ən önəmli ixrac bazarı idi. Ancaq, 2002-ci ildə İran Azərbaycanın idxalında 3.5%, ixracında isə 1.4%-lik paya sahib olmuşdur. 2008-cü ildə isə iki ölkə arasında ticarət həcmi təqribən 200 milyon dollar olmuşdur. 2008-cü ildə İran Azərbaycanın idxalında 4.25%-lik bir paya sahib olmuşdur.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində ölkə portfelində də zaman içində dəyişikliklər olmuşdur. Bu dəyişiklik ilə Azərbaycanın daha çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə ticarət əlaqələri qurduğunu görürük.

2.7.2. MDB Ölkələri ilə Xarici Ticari Əlaqələr

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini elan etdikdən sonra xarici ticarətdə SSRİ ölkələri xaricindəki ölkələrə istiqamətlənmişdir. Ancaq, müstəqilliğin ilk illərində Azərbaycanın keçmiş iqtisadi zonaya bağlılığı davam etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının Rusiyaya tabeliyi, müstəqil iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə və milli iqtisadiyyatın formalaşmasına süni maneələr yaradırdı⁵⁹.

⁵⁹ Əmiraslanov, s.59.

MDB-nın ümumi ticarət içindəki payı 1998-ci ildə 27.7% olarkən, 1999-cu ildə bu rəqəmin 22.6% olaraq yüksəldiyini görürük. 2000-ci ildə isə, bu nisbət bir az daha genişləyərək 20.9% olmuşdur.

Bu səbəblə də, 1991-1993 cü illərdə xarici ticarətinin 80-85%-i kimi böyük bir hissəsini MDB ölkələri ilə apararı Azərbaycanın, xarici ticarət əlaqələri 1994-cü ildən etibarən köklü bir şəkildə dəyişmə göstərməsi nəticəsində MDB ölkələri ilə olan xarici ticarət həcmi mütəmadi olaraq azalmağa başlamışdır⁶⁰.

2002-ci ildə MDB ölkələri ilə xarici ticarət həcmi 894 milyon dollar olaraq müəyyənlanmışdır. Bu miqdarın 650.4 milyon dolları idxalın, 243.7 milyon dolları isə ixracın payına düşmüşdür. Bu səbəblə də, MDB ölkələri ilə ticarət əlaqələrində Azərbaycan 2002-ci ildə 406.7 milyon dollar kəsir vermişdir⁶¹.

MDB ölkələrinin Azərbaycanın idxalı içindəki payı 1991-ci ildə 80% ikən, bu nisbət 1999-cu ildə 31.4%, 2000-ci ildə 32% və 2009-cü ildə 33.9% olmuşdur.

Azərbaycanın ixracında isə MDB ölkələrinin payı 1991-ci ildə 94% ikən, bu nisbət 1999-cu ildə 22.7%, 2000-ci ildə 13.5% və 2009-cü ildə 14% olaraq həyata keçirilmişdir. 2009-cü ildə isə, bir əvvəlki ilə görə MDB ölkələri ilə ixrac həcmi iki dəfə artaraq ümumi ixrac içində MDB ölkələrinin payı 18.5%-ə yüksəlmişdir.

MDB ölkələri və Rusiya ilə aparılan xarici ticarətdə idxalda müşahidə edilən azalmanın ixraca görə daha yavaş olduğu görünür. Ukrayna kimi digər MDB ölkələrdən edilən idxal isə daha böyük həcmdə azalmışdır.

Yuxarıda da ifadə edildiyi kimi keçid dövrü ilə birlikdə xarici ticarətin formalaşmasında da müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, Azərbaycanın MDB ölkələrinə qarşı ixrac tabeliliyi azalarkən, xüsusilə Avropa İttifaqına dair ixrac rəqəmlərində önəmli artışırlar əldə edilmişdir.

2.8. XARİCİ BORCLAR

Azərbaycanın xarici borc miqdarı və xarici borclarının ÜDM içindəki payı illər etibarıyla mütəmadi olaraq artmışdır. Keçid dövrünün əvvəllərində ortaya çıxarı və get-gedə illik kəsirlərin birbaşa investisiya və maliyyə məqsədli sərmayə daxil olmaları ilə maliyyələşdirildiyi müşahidə edilir. Misal olaraq, dövlət kəsirlərinin maliyyələşdirilməsində xarici foncların istifadə edildiyi xarici borcların ÜDM-dəki payının artışından başa düşülə bilər.

1999-cu ildə xarici investisiya daxil olmalarındakı azalmaya baxmayaraq, xarici borclardakı artışı illik kəsirin xarici borc almaqla maliyyələşdirildiyini göstərir.

⁶⁰ A.V.Vəliyev, "Azərbaycanın İstehlak Bazarının Formalaşmasında MDB Ölkələri İlə İqtisadi Əlaqələrin Rolu", *Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər*, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, ss.185-186.

⁶¹ "Azərbaycan Zaman Qəzeti", 13-14 Fevral 2003, s.6.

Oxşar formada xarici borcların qaytarılmasında ən önəmli sərvət olan ixrac gəlirlərindəki artma sürətinin xarici borcun artma sürətindən aşağı olması xarici borc/ixrac nisbətində artışı səbəb olur. Xarici borc/ixrac nisbəti 1993-cü ildə 7.3%-dən, 1999-cu ildə 77.1%-ə yüksəlmişdir. Bu nisbət 2000-ci ildə 66%, 2001-ci ildə 54% və 2002-ci ildə 63% olmuşdur. Bu halda ixracın artma sürətindəki yavaşlaşmanın, ölkənin xarici borc çirkabına batmasına, yəni borcu borcla qaytaran bir məhdud manevraya səbəb ola biləcək bir xüsusiyyətə sahib olduğunu nəzərdən çıxartmamalıyıq.

Cədvəl 15. Azərbaycanın Xarici Dövlət Borcu

**Azərbaycana xaricdən cəlb edilən kreditlər və onların strukturu barədə
1 yanvar 2009-cu il tarixi vəziyyətinə məlumat (mln ABŞ dolları ilə)**

	İstifadə olunmuş və dövlət borcu hesab edilən kreditlər üzrə	
I. Cəmi kreditlərin məbləği	3001,1	
ÜDM faiz nisbəti	6,4%	
Adam başına düşən xarici borc	344,2	ABŞ dol.
II. Kreditlərin strukturu		
1. İqtisadi islahatlar üçün cəlb edilən kreditlər	344,8	11,5%
<i>Beynəlxalq Valyuta Fondu</i>	70,2	2,4%
<i>Dünya Bankı</i>	255,7	8,8%
2. İnvestisiya layihələri üçün cəlb edilən kreditlər	2591,0	88,8%
<i>Elektrik enerjisi sektoru</i>	1135,4	38,9%
<i>Kənd təsərrüfatı və meliorasiya</i>	227,6	7,8%
<i>Yol tikintisi və nəqliyyat</i>	676,9	23,2%
<i>Kimya sahəsi</i>	18,5	0,6%
<i>Neft və qaz sektoru</i>	169,5	5,8%
<i>İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa</i>	56,1	1,9%
<i>Sosial sahələr</i>	221,3	7,6%
<i>Digər sahələr</i>	80,5	2,8%
III. 2008-ci ilin 9 ayı ərzində istifadə edilən kredit	86,8	mln. ABŞ dolları
IV. 2008-ci ilin 9 ayı ərzində xarici borca xidmətlə əlaqədar xərclər	48,1	mln. ABŞ dolları
<i>əsas borc</i>	33,6	<i>mln. ABŞ dolları</i>
<i>faizlər</i>	14,6	<i>mln. ABŞ dolları</i>
<i>o cümlədən</i>		
<i>büdcədən</i>	19,4	<i>mln. ABŞ dolları</i>
<i>Beynəlxalq Valyuta Fondu üzrə əsas borcun qaytarılması</i>	21,7	<i>mln. ABŞ dolları</i>

Mənbə. www.finance.gov.az

Xarici borcların ÜDM-yə nisbətinə nəzər saldıqda 1993-cü ildə 4% olan bu nisbətin 2004-cü ildə 18.6%-ə yüksəlməsi davam etdirilə biləcək böyümənin qaynağına dair təhlükə siqnallarının çalması mənasını verir. Digər tərəfdən illik kəsirlərin məliyyələşdirilməsində xarici qaynaqlardan da istifadə edildiyindən xarici boreda böyük artmalar ortaya çıxmışdır. Borclardakı artışı baxmayaraq,

artan investisiyalarla neft istehsal və ixracındakı artmaların borcların qaytarılmasında hər hansı bir problemin ortaya çıxmasına imkan verməyəcəyi düşünülür. Hətta 2011-ci ildə Azərbaycanda ÜDM-in artım tempi 3.5 faiz proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan xarici maliyyə mənbələrindən borclanma siyasətinin tənzimlənməsinə də əlavə olaraq əhəmiyyət verir. Bunun nəticəsi olaraq 2010-ci ilin əvvəlində Azərbaycanın xarici borc (3 milyard ABŞ dolları) səviyyəsi ÜDM-nin 6.4%-nə müvafiq gəlir. Bu səbəblə də ölkənin adam başına düşən xarici borcu təqribən 350 dollardır.

Borcların sahələr üzrə bölüşdürülməsində qeyri-bərabərlik var. Məsələn, 2008-ci il ən çox kredit energetika sektoruna (33%) ayrılıb. Nəqliyyat sektoruna 9, sosial sahələrə 8, kənd təsərrüfatı və meliorasiyaya 6% ayrılıb.

İnkişaf nəticəsində, dövlət büdcəsi ilə yanaşı, valyuta ehtiyatları da ildən-ilə artır. Hazırda Azərbaycanın valyuta ehtiyatları təqribən 18 milyard dollara çatmış, eyni zamanda, təkcə Dövlət Neft Fondundakı vəsaitlərin həcmi 9 milyard dollar təşkil edir. Bütün bunlar isə həyata keçirilən layihələrin daxili mənbələr balansına maliyyələşdirilməsinə imkan verir. Təkcə bir faktı vurğulayaq ki, Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin çəkilişi üçün Gürcüstan dövlətinə 200 milyon dollar həcmində kredit ayırmışdır və bu faktın özü respublikamızın regionda lider olduğuna şübhə yeri qoymur. Bütün bunları görməyən və ya görmək istəməyən müxalif qüvvələr diqqəti daha çox Azərbaycanın xarici borclarına yönəltməyə çalışması belə vəziyyəti onların xeyrinə dəyişmişdir. Məlumat üçün bildirək ki, Azərbaycanın 2010-ci ilin əvvəlinə olan xarici dövlət borcu 3 milyard 372,1 milyon dollar təşkil etmişdir ki, bu da ümumi daxili məhsulun cəmi 7,6 faizinə, ölkənin valyuta ehtiyatlarının isə 20 faizinə bərabərdir. Göründüyü kimi, ölkənin ümumi valyuta ehtiyatları və gəlirləri bu məbləğin heç də bəzi “ekspertlərin” vurğuladığı kimi təhlükəli deyildir.

Bir məsələni də unutmamaq olmasın ki, dünyada heç bir dövlət təkbəşinə, dünyaya inteqrasiya etmədən inkişaf edə bilməz. Bu baxımdan bu gün dünyada elə bir dövlət yoxdur ki, onun xarici borcları olmasın. Dünya iqtisadi sisteminə sürətli inteqrasiya dövlətlərlə beynəlxalq maliyyə qurumları arasında qarşılıqlı öhdəliklərin, borcların formalaşmasına səbəb olur. Hətta dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətləri də müəyyən global layihələrin həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq maliyyə qurumlarından uzunmüddətli kreditlər götürürlər. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, xarici borcların artımı yalnız ÜDM-in 30 faizini ötdükdə inkişaf üçün təhlükəli tendensiya sayılır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin xarici borcları ÜDM-in 20-60 faizini təşkil etdiyi halda, Azərbaycan üzrə bu rəqəm cəmi 7,3 faizdir və onun ölkəmiz üçün heç bir təhlükəsi yoxdur.

Məlumat üçün qeyd edək ki, Rusiyanın xarici borcu 47,1 milyard dollar və ya ölkə ÜDM-nin 8 faizinə bərabərdir. Qonşu Gürcüstanın xarici borcu 1 milyard 686 milyon dollar təşkil edir ki, ÜDM həcmi nəzərə alsaq, bu çox böyük rəqəmdir. 2007-ci ilin əvvəlinə olan məlumata görə, Ukraynanın xarici borcu

65,382 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu da o deməkdir ki, 60 milyonluq ukraynalıların hər birinə orta hesabla 1000 dollardan artıq borc düşür. Ümumiyyətlə, xarici borclar Almaniyada ÜDM-in 68 faizini, Fransada 66 faizini, ABŞ-da 53 faizini, Böyük Britaniyada 43 faizini, Norveçdə 36 faizini, Qazaxıstanda 10 faizini təşkil edir. Göründüyü kimi, bu ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın xarici borcu olduqca cüzdür.

Azərbaycana böyük həcmli neft pulları daxil olmaqdadır. Eyni zamanda hökumət xarici ölkələrdən və beynəlxalq təşkilatlardan yüksək faizlə kredit alır. Anlaşılmayan cəhət odur ki, həm neft pulları, həm də alınan böyük kreditlər investisiya layihələrinə yönəldilir. O sahəyə ki, bura Azərbaycanda daha çox korrupsiya üçün münbit şəraiti olan mühit kimi tanınır. Artıq ölkənin xarici borcları təxminən 3 milyard dollar təşkil edir

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) ilə son 567 milyon dollarlıq müqaviləni də nəzərə alsaq, Azərbaycanda artıq adambaşına düşən xarici borcların həcmi 300 dolları keçib. Halbuki 2008-ci ilin yanvarına bu rəqəm 283,9 dollar təşkil edirdi. Kreditlərin strukturuna gəlincə, onların 85 faizi investisiya layihələrinə, 15 faizi isə iqtisadi islahatların sürətləndirilməsinə xərclənir. İqtisadi islahatların sürətlənməsi üçün kreditləri BVF və Dünya Bankı verib, ancaq investisiya layihələri üçün kreditləri müxtəlif beynəlxalq təşkilatlardan almışdıq. Bura əsasən BVF, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Yaponiya-nın Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankının kreditləri daxildir. İntestisiya layihələri üçün ayrılan kreditlərin böyük hissəsi enerji sektoruna yönəldilib. Bu sektora ümumi kreditlərin 35 faizi - təxminən 870 milyon dollardan çox vəsait cəlb edilib. Həcminə görə ən çox kredit ayrılan ikinci sahə yol tikintisi və nəqliyyatdır. Bu sahəyə 500 milyon dollar vəsait ayrılıb. Kreditlərin növbəti hissəsi isə kənd təsərrüfatı və meliorasiyaya yönəldilir. Burada əsasən su təsərrüfatı və meliorasiya üçün vəsait xərclənir. Hökumət kənd təsərrüfatına pul ayırmağa o qədər də həvəsli görünmür. Yalnız son vaxtlar aqrar sektora Dünya Bankı 15 milyon dollar vəsait ayırıb.

Xarici borcların böyük bir qismi beynəlxalq təşkilatlardan alınan müddətli borclardır. Azərbaycanın borclu olduğu təşkilatlar arasında Yaponiya Beynəlxalq Bankı (425 milyon dollar), Dünya Bankı (422 milyon dollar), BVF (222 milyon dollar), Alman BLG Bankı (80 milyon dollar), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (80 milyon dollar), Türkiyə Eximbank (79.5 milyon dollar), Amerikan Eximbank (52.5 milyon dollar), İslam İnkişaf Bankı (48 milyon dollar) ilk sıralarda gəlirlər⁶².

İqtisadi islahatlar üçün alınan kreditlər 455.8 milyon dollar təşkil edir ki, bunun da 208.9 milyon dollarını BVF, 246.9 milyon dollarını isə Dünya Bankı vermişdir. İntestisiya layihələri üçün verilən kreditlər isə 1132.2 milyon dollar-

⁶² “Xarici Borcumuz 2 Milyard 588 Milyon Dollara Çatıb”, *Azərbaycan Zaman Qəzeti*, 23 Mart 2008, s.5.

dır. Bunun 531.3 milyon dolları enerji sektoruna, 92.9 milyon dolları kənd təsərrüfatı, 57.6 milyon dolları kimya sənayesi, 139.2 milyon dolları nəqliyyat sektoruna, 52.8 milyon dolları işğaldan azad edilən ərazilərin yenidən bərpasına, 120.3 milyon dolları isə sosial sahələrə ayrılmışdır.

Alınan kreditlərin alınma məqsədlərinə uyğun olaraq istifadə olunub olunmaması barəsində isə bəzi şübhələr var.

Azərbaycanın Türkiyəyə olan mübahisəli borcu mövzusunda isə tərəflər razılığa gəliblər. Azərbaycanın Türkmənistanına olan borc məsələsində isə bəzi problemlər var. Azərbaycana isə, sadəcə Gürcüstan borcludur (16 milyon dollar).

Azərbaycanda xarici borcların qaytarılması üçün büdcənin 3%-i ayrılmışdır. Bu nisbət digər MDB ölkələrinə görə olduqca aşağıdır. 2008-cü ilin sonunda ÜDM-nin 6.4 %-ni təşkil edən xarici borclar Neft Fondunun sərvətləri diqqətə alındıqda Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarına müvafiq gəlir ki, bu da ölkənin maliyyə baxımından etibarlı olduğu mənasını verir. Beynəlxalq standartlara görə isə, xarici borcların ÜDM-nin 40%-ni, illik ixracın 200-250%-ni keçməsi halında təhlükəli qəbul edilir. Digər tərəfdən Azərbaycanın xarici borclarının böyük bir hissəsi 10 ildən daha artıq bir müddətə sahib kreditlərdir.

Bundan əlavə xarici ölkələr Azərbaycana bəzi yardımlar göstərirlər. Qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərini azaltmaq məqsədiylə köməkliklər göstərən ölkələr başda Yaponiya, Almaniya, İsveçrə, Türkiyə, İtaliya və Finlandiyadır. Yaponiya ilə Azərbaycan arasında iqtisadi ortaqlıqlar yüksək səviyyədədir⁶³. Yaponiya Azərbaycana xüsusilə də Ermənistanın təcavüzündən sonra məcburi köçkün vəziyyətində olanlara yardımlar göstərmişdir. Yaponiya 1993-cü ildən başlayaraq məcburi köçkünlərə beynəlxalq təşkilatlar vasitəsiylə 11 milyon 470 min ABŞ dolları həcmində yardım göstərmişdir. Yaponiya hökuməti Azərbaycandakı səfirliyi vasitəsiylə 10 ildən çoxdur ki, “Ot kökləri və insan təhlükəsizliyi” qrant proqramı çərçivəsində məcburi köçkünlərə ümumi məbləği 480 min ABŞ dolları olan səkkiz layihə həyata keçirtmişdir.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycan Almaniya ilə də texniki ortaqlığa başlamışdır. Almaniya göstərilən yardımlara görə ABŞ və Yaponiyadan sonra üçüncü yerdə mövqə tutur. Almaniya ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələr iqtisadi tənzimləmələrə bağlı olmaqla yanaşı ekologiya və tibb sahəsində də həyata keçirilir⁶⁴.

2.9. ƏTRAF MÜHİT VƏ EKOLOGİYA

86.600 km²-lik sahəsi olan Azərbaycanın torpaqlarının 50%-i kənd təsərrüfatı sahəsindən, 25%-i isə şəhər ərazilərindən ibarətdir. Azərbaycanın bitki örtüyü də çox zəngindir. Məlum olan bitki sayısı 1400-dən çoxdur.

⁶³ Geniş Məlumat Üçün Bxn: Çingiz Abbasov, *Azərbaycanın Dünya İqtisadiyyatına İntegrasiya Yolları*, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 2005, ss.59-92.

⁶⁴ Çingiz Abbasov, ss.159-164.

Azərbaycan ərazisinin 12%-i meşələrlə örtülüdür. Ölkə ərazisinin 950 000 hektarı meşəlik olaraq qəbul edilir. Ümumiyyətlə ölkədə 127 milyon m³ odun ehtiyatı var. Hökumət meşələrin sənaye və digər səbəblərə görə kəsilməsini qadağan etmişdir. Mühafizə, qayğı və ağac əkmə kimi fəaliyyətlərlə meşələrin inkişafına səy göstərilir. Ölkədəki meşələrin, çoxunu yarpaqlarını tökən ağaclarla, şam ağacları təşkil edir.

Ölkənin cənub regionunun yaşıl örtüyünü ciddi təhlükə gözləyir. Belə ki, regionda təbii qazın kifayət qədər olmaması ilə bağlı ortaya çıxan çətinliklər meşə gözətçiləri üçün də aktualdır.

Ağacların qanunsuz şəkildə kəsilməsi iki formada cərəyan edir: İnsanların bir hissəsi ağacları istilik məqsədiylə kəsərkən, digər bir hissəsi də bundan ticarət məqsədləri üçün istifadə etmək üçün kəsirlər. Ən çox ağac kəsilən regionlar isə, Lerik, Quba, Balakən və Xanlardır.

2009-cü ildə yenidən qurma tədbirləri çərçivəsində 4600 hektarlıq ərazidə yeni ağaclar əkilmişdir. Bu ərazilər daha çox Qobustan, Giləzi və Qaradağ regionlarındadır. Bundan əlavə 500 hektarlıq ərazidə isə yenidən ağac əkmək məqsədiylə işlər görülür. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi təbii yanacağın az olmasının meşələr üçün ciddi təhlükə yaratdığını hesab edir. Bu da təbii qazın ən qısa zamanda normal qrafik və normal təzyiqlə verilməməsi halında, regionlarda işsizlik, xəstəlik, uşaq ölümləri, xarici investisiyalar üçün infrastrukturun olmamağı, qanuni və qanunsuz köç kimi problemlərə meşəsizlik də əlavə ediləcəkdir.

Neft və təbii qaz Azərbaycanın ən əsas təbii sərvətləridir. Ancaq, Azərbaycan dəmir, alüminium, sink, mis, arsen, molibden, marmar və vulkan palçığı kimi zəngin mineral sərvətlərə də sahibdir.

Transqafqazın ən çox çirklilik problemi olan ölkəsi də Azərbaycandır. Son 100-150 illik sənaye fəaliyyətləri nəticəsində Azərbaycanda ekoloji vəziyyət gərginləşmişdir. Azərbaycanda ekoloji problemlər çox və fərqlilik təşkil edir. Həm hava, həm su, həm də torpaq çirkliliyi mövcuddur.

Kifayət qədər su ehtiyatına sahib olmağına baxmayaraq səth suyu çirklidir. İçməli suyun tərkibi isə getdikcə pisləşir. İçməli suyun tərkibinə ağır metalların nisbəti normaldan 10-15 dəfə artıqdır. Ölkədə ciddi su problemi olmağına baxmayaraq, suyun 29%-i nəql əsnasında itirilir.

Sənaye istehsalındakı azalışa baxmayaraq, hava çirkliliyi yüksək səviyyələrdə olmağa davam edir. Hava çirkliliyinin ən əsas səbəblərindən biri avtomobillərdir. Atmosferə daxil olan zərərli maddələrin ümumi həcminin təqribən 41%-i avtomobil nəqliyyatından qaynaqlanan tullantılardır. Avtomobillərin böyük bir hissəsi Rusiya tərəfindən istehsal olunan standart səviyyəsi aşağı olan avtomobillərdir. Digər xarici ölkələrdən gətirilən avtomobillərin böyük əksəriyyəti isə köhnədir.

Keçən illərdən qaynaqlanan toksin tullantıları isə, ölkənin ekoloji balansının pozulmasında böyük rol oynamışdır. Ölkədə 2007-cü ilin sonunda Sumqayıt şəhər müəssisələrində 4 milyon ton, Bakı şəhər müəssisələrində 340 000 ton, digər şəhər və region ərazilərində isə 37 000 ton zəhərli tullantılar olmuşdur. Orqanizm üçün olduqca təhlükəli hesab edilən zəhərli tullantılar əsasən istehsal prosesində ortaya çıxır.

Zəif sulama şərtləri səbəbiylə torpağın faydalılığı azalmışdır.

Xəzər dənizində ortaya çıxan iqtisadi problemlər də əhəmiyyətlidir. Son illərdə dəniz suyunda yüksək çirklənmə halları daha çox müşahidə edilir. Xəzər dənizini ilk olaraq axan çaylar çirkləndirir. Dənizin çirklənməsinin 70-75%-i Volqa çayının payına düşür. Səbəblər arasında inşa edilən evlərin mərkəzi kanalizasiya sisteminə daxil olmamalarını da qeyd edə bilərik. Bundan əlavə neft istehsalı və digər sənaye müəssisələrinin tullantıları da Xəzərdəki çirkliliyə səbəb olan ünsürlərdəndir.

Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması da digər bir ekoloji problemdir. Əhəmiyyətli bir balıqçılıq zonası olan Xəzər dənizinin faydalılığı bu səbəblə təhlükəyə düşür. Xəzərin səviyyəsinin 1977-1995-ci illər arasında qalxması nəticəsində 50 000 hektar ərazi su altında qalmışdır. Dəniz səviyyəsindəki qalxmanın davam etməsi halında 2015-ci ilə qədər su altında qalan ərazi 100 000 hektara çatacaqdır. Xəzərin səviyyəsinin qalxmasından ən böyük zərəri sahilə yaxın olan Azərbaycan vuracaqdır⁶⁵.

Ölkədə torpağın çirklənməsi ilə bağlı problemlər isə, 70-ci illərdən etibarən artmağa başlamışdır. Abşeron torpaqlarında ciddi çirklənmə baş verir. Sadəcə Abşeronun 30 000 hektardan çox torpaq sahəsi çirklənməyə məruz qalmışdır. Çirklili torpaqlar isə, təmizlənərək təsərrüfat, parkların salınması və digər faydalı məqsədlər üçün istifadə oluna bilər.

2.10. ƏHALİ

2010-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanın əhalisi 9.001.785 nəfər olmuşdur. Əhalinin 137 mini 2009-cü ildə anadan olmuşdur. Belə ki, 2009-cü ildə ölkədə doğum nisbəti 0.15%, ölüm nisbəti isə 0.05% olmuşdur. 1 km²-ə təqribən 96 nəfər düşür.

Əhalidə artma nisbəti son doqquz ilin ən yüksək səviyyəsi kimi gözə çarpır. Əhalinin 49%-i kişi, 51%-i isə qadındır.

Təhsilli, mütəxəssis kadralara sahib olan Azərbaycan əhalisinin 40%-ə yaxını paytaxtda yaşayır. Ümumi olaraq əhalinin 51.5%-i şəhərlərdə, 48.5%-i isə

⁶⁵ Rəşad Süleymanov, 'Xəzərin Səviyyəsinin Qalxmasından Ən Çox Ziyan Görmən Azərbaycandır', 525-ci Qəzet, No:56 (1913), 26 Mart 2005.

kəndlərdə məskunlaşıb. Ortalama həyat müddəti 72.4 ildir. Bu nisbət qadınlar üçün 75.2, kişilər üçün isə 69.6-dır⁶⁶.

1992-ci ildə başlayan "Azərbaycan-Ermənistan Dağlıq Qarabağ Müharibəsi" əsnasında, ölkə daxili siyasi çəkişmələrin də təsiriylə, 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağ ilə birlikdə torpaqlarının 20%-i itirildi. Təqribən 1 milyon Azərbaycan vətəndaşı, əhalinin 12%-i işğal olunan torpaqları tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. 2009.ildə Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində qaçqınların əksəriyyətinin məskunlaşdığı çadır şəhərcikləri ləğv edilərək qaçqınlar müasir şəhərciklərdə və qəsəbələrdə məskunlaşdırılması reallaşdırıldı. Növbəti mərhələlərdə 2010-2015 ilərində bu proses təhsil müəssisələrində müvəqqəti məskunlaşan qaçqın və məcburi köçkünlərə şamil ediləcək.

---

⁶⁶ *Investors' Handbook*, International Conference Investing in Azerbaijan- Gateway to the Newly Independent States, Baku, May 7-9 2003, s.16.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL SEKTORLAR ÜZRƏ ANALİZ

Bu fəsildə sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmətlər sektoru alt başlıqları altında, Azərbaycan iqtisadiyyatı sektorlar üzrə analiz ediləcəkdir.

3.1. SƏNAYE

Müstəqillikdən əvvəl Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas üstünlüyü sənaye sektoru təşkil edirdi. 1988-ci ildə milli gəlirin 42.1%-i sənaye sektorunun payına düşürdü. Həmin ildə sənaye sektorunda fəaliyyət göstərən 1005 sənaye obyektindən 529-u ağır sənaye, 206-sı yüngül sənaye, 263-ü kənd təsərrüfatı sənaye kompleksinə bağlı ərzaq məhsulları istehsal edən sənaye obyektii⁶⁷.

Müstəqilliyin qazanıldığı ilk illər, sənaye müəssisələrinin sərbəst bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşma illəri olaraq qiymətləndirilə bilər. 1995-ci ilin sonlarında sənaye məhsullarının fiziki həcmində, 1990-cı ilə nisbətən 70% geriləmə müşahidə olunur. Digər sektorlar da diqqətə alındıqda, 1990-cı ildən fəaliyyət göstərən 3800-dən çox müəssisənin fəaliyyəti 1995-ci ildə dayandırılmışdır. Bir qismi isə, qismən də olsa fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər. Digər tərəfdən 1990-95-ci illərdə sənaye məhsullarının istehsalının bütün sahələrdə aşağı düşdüyü qeyd alınmışdır. Hətta sənaye müəssisələrinin sayının yeni qurulan xüsusi mülkiyyətli müəssisələrlə birlikdə 1005-dən 2984-ə çıxması istehsal həcmi- nin ciddi şəkildə azalmasını əngəlləyə bilməmişdir⁶⁸.

Müstəqilliyin ilk illərində sənaye məhsulları istehsalı sahəsində dövlət nəzarətinin zəifləməsi, müvafiq stabillik proqramının olmaması və müəssisələrin yoxlamadan uzaq qalması isə, sənaye malları istehsalındakı sürətli azalmanın əsas səbəbləri olmuşdur. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, ortaya çıxan bu mənfi iqtisadi gedişat sadəcə Azərbaycandakı vəziyyətlə əlaqədar deyil, həmçinin köhnə sosialist bloku ölkələrində ortaya çıxan siyasi və iqtisadi vəziyyətlə də bağlı olmuşdur⁶⁹.

Azərbaycan sənaye potensialının 20%-lik hissəsini neftayırma avadanlıqları istehsalı sektoru və qapalı maşınqayırma-inşaat sektoru təşkil edir. Neftayırma avadanlıqları istehsalı Azərbaycanın ən qədim və başlıca sənaye sahəsidir. SSRİ dövründə bu sektor, SSRİ tələbatının 70%-ini təmin edirdi. Ancaq, köhnəlmiş texnologiya ilə istehsalın həyata keçirilməsi, xammal və ehtiyat hissə-

⁶⁷ E.Əhmədov-M.Hacıyev, *Azərbaycan İqtisadiyyatı*, Səda Nəşrləri, Bakı, 2004, s.31; Eyyubov, s.68.

⁶⁸ Eyyubov,s.69-71

⁶⁹ Eyyubov,s.72

lərin çatışmamazlığı kimi səbəblər, olkə ehtiyaclarından artıq istehsal imkanlarına sahib olan fabriklərin ya imkanlarından az istehsal etməsinə ya da ki bağlanmasına səbəb olmuşdur.

Sənaye müəssisələrinin hamısı Sovətlər İttifaqı dövründəki başqa dövlətlərlə əlaqəli olduğundan, müstəqillik əldə olunduqdan sonra sənaye sektourunda ciddi problemlər yaranmışdır. Digər tərəfdən də təchizat keyfiyyətinin aşağı olması istehsalı mənasız hala gətirmişdir.

Hökumət neftdən asılı olan sənaye sahələrini stratejik sənaye sahələri olaraq qəbul etmiş və özəlləşdirmə planı tərkibinə daxil etmişdir. Digər tərəfdən, 1995-ci ildə birgə istehsala keçmək məqsədilə xarici sərmayədarların axtarılması üzrə bir proqram təşkil olundu. Ancaq, beynəlxalq sərmayələrə bəzi məhdudyyətlər də gətirilmişdir.

Neft və neft məhsullarının üstünlük təşkil etdiyi bir sənaye strukturuna sahib olan Azərbaycanda 1990-cı ildən etibarən sürətlə aşağı düşən sənaye istehsalı həcmi, Azərbaycan və digər köhnə Sovətlər İttifaqı ölkələrində siyasi və iqtisadi stabilliyin yaranmağa başladığı 1995-ci ildən etibarən yenidən inkişaf trendinə girmişdir. 1994-cü ildə 20.8% olan nisbət, 1995-ci ildə 29.6%-ə yüksəlmişdir.

Sənaye mallarının ÜDM-dəki payı 1998-ci ildə 22.9%, 1999-cu ildə 28.2% olmuşdur. 2000-ci ildə ÜDM-dəki payı 36% olan sənaye məhsulları arasına; neft, təbii qaz, neft məhsulları, neft maşınqayırması, dəmir filizi, sement, kimya, neft-kimya və toxuculuq kimi məhsullar daxildir. 2000-ci ildə sənaye istehsalında 1999-cu ilə nisbətən ciddi artım qeydə alınmışdır. 1996-2000-ci illər iqtisadi stabilliyin yarandığı bir dövr olmaqla birlikdə, ÜDM-də qeydə alınan artım daha çox neft hasilatı sənayesindəki artımdan və bundan ası olan inşaat fəaliyyətləri nəticəsində ortaya çıxmışdır.

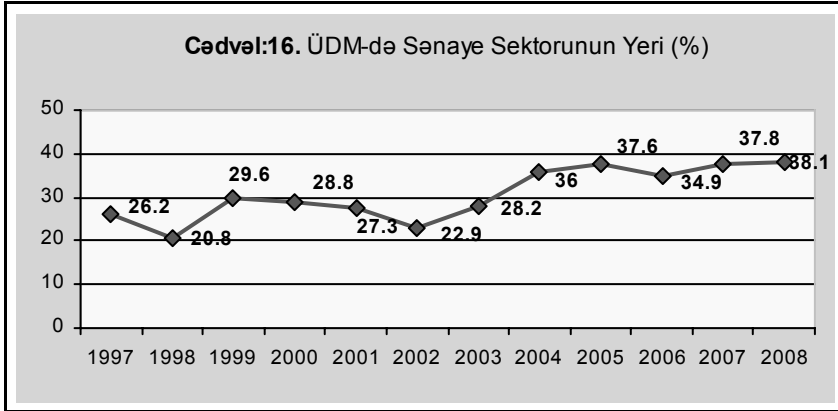
Sənaye məhsullarının ÜDM-dəki payı 2001-ci ildə 37.6% olarkən, 2002-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən aşağı düşərək 34.9% olmuşdur. Ancaq, 2003 ildən etibarən yenidən yüksərək, 2008-cü ildə 48.1% olmuşdur.

Qısacası, 1996-cı ildən etibarən makroiqtisadi stabilliyin yaradılması ilə birlikdə iqtisadiyyatda ortaya çıxan inkişaf tərsinə çevrilərək, Azərbaycanda yeni sənaye müəssisələri açılmışdır. Ölkə əhalisinin təxminən 7%-i sənaye sektorunda işlə təmin olunur.

1990-cı ildən sonrakı dəyişikliklər diqqətə alındıqda, hər nə qədər də ölkədə siyasi stabillik əldə edilmiş olsa da sənaye sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin işsizlik problemini həll edə bilmədikləri görülür.

Ölkədə qurulan sənaye müəssisələrinin 90%-i özəl sektora aid kiçik və orta həcmli müəssisələrdir.

Daha əvvəl mövcud olan sənaye müəssisələri isə köhnəlmiş texnologiyaya malik və məhsuldarlığı aşağı olan müəssisələrdir. Buna görə də, Azərbaycan neft və mədən məhsullarının böyük bir hissəsi xammal və yarım məhsul halında satılır.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri

Neft hasilatı texnologiyaları, emal sənaye sektoru və buna bağlı olan maşınqayırma-inşaat sektoru Azərbaycan sənayesinin 1/5 hissəsini təşkil edir. Enerji emalı sənayesi, elektronika və metal emalı, maşınqayırma və gəmiçilik, toxuculuq sənayeləri qabaqcıl sənaye sahələridir.

Emal sənayesi sahəsində qurulmuş çoxlu sayda müəssisələr vardır. Ancaq, digər sektorlarda olduğu kimi sənaye sektorunda da müəssisələrin çoxunun xaricdən (köhnə SSRİ ölkələrinə) asılı olması, zavodların böyük hissəsinin yarasız vəziyyətə düşməsinə səbəb olmuşdur.

Emalat sənayesində müstəqillikdən sonrakı dövrdə, emal sənayesində istehsal miqdarı baxımından 1999-cu ilə qədər geriləmə müşahidə olunmuşdur. Polad istehsalı ilə birlikdə kağız və meşə materialları, inşaat materialları, toxuculuq kimi digər emal sənayələrində də oxşar vəziyyətə rast gəlmək mümkündür. 2000-ci ildən etibarən isə emal sənayesində yenidən artım qeydə alınmışdır.

Ərzaq malları sənayesində şərab istehsalı ən mühüm istehsal sahəsidir.

Yüngül sənaye sahəsində, toxuculuq, xalçaçılıq, dəri məhsulları və mebel istehsalı əsas istehsal sahələridir.

Toxuculuq sənayesində orta, böyük və kiçik həcmli bir çox müəssisə mövcuddur (yun əyirmə, ayaqqabı, geyim və dəri emalı fabrikləri kimi). Bunlardan başqa pambıq emalı ilə məşğul olan bir çox fabrik də mövcuddur.

Xüsusilə, toxuculuq sektorunda ciddi ölçüdə geriləmə qeydə alınmışdır. Bu sahə Sovətlər İttifaqı dövründə Azərbaycan sənayesinin 10-15%-ni təşkil edirdi. Bu sahədə işlə təmin olunanların sayı 55-60 min arasında idi. 2007-ci ilə görə ölkə sənayesində toxuculuq sənayesinin payı 3-5%-dir. Bu sahədə işləyənlərin sayı isə ciddi şəkildə azalmışdır.

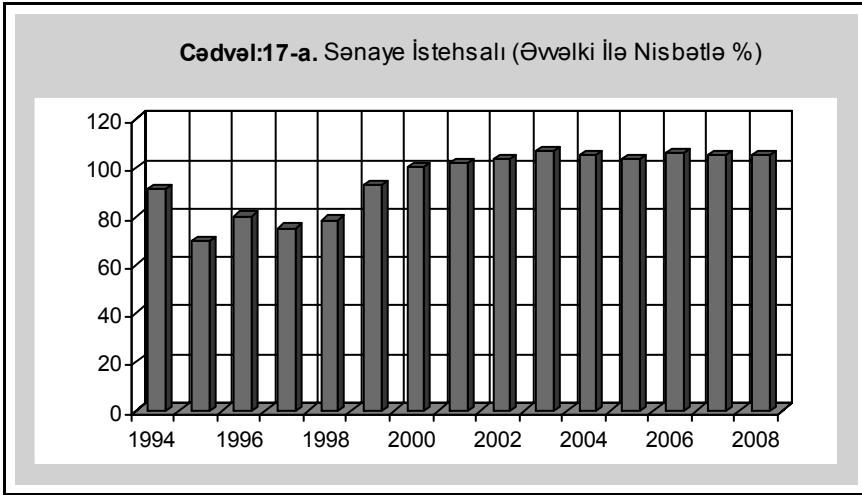
Toxuculuq və digər istehlak malları istehsal edən sektorlar, idxal olunan mallar ilə rəqabət aparmaqda çətinlik çəkirlər. Ölkədə təcili olaraq pambıq məhsullarının toxuculuq sənayesində istifadəyə hazır şəkildə inkişaf ettirilməsi

vacibdir. Çünki, istehsal olunan pambığın böyük bir hissəsi xammal şəklində xarici ölkələrə satılır, daha sonra isə toxuculuq fabrikləri istifadə etdikləri parçaları xaricdən idxal edirlər. Bu səbəblə də qeyri-neft sektorlarının inkişaf etdirilməsinə dair proqramlarda toxuculuq sənayesinin inkişaf etdirilməsi hökumətin əsas hədəflərindən biridir.

Ərzaq mallarının istehsalında isə son illərə qədər sürətli bir azalma qeydə alınmışdır.

Ağır sənayedə əsasən ara mal və yarım məhsul istehsal olunur. Ağır sənayenin əsasını neft sənayesi təşkil edir. Azərbaycanda ağır sənaye Sumqayıt şəhərində cəmləşmişdir. Ölkənin əsas sənaye müəssisələrindən 88-i buradadır. Azərbaycan hökuməti regiondakı müəssisələrin yenidən qurulması ilə əlaqədar 25 illik bir inkişaf planı hazırlamışdır. Bu planın həyata keçirilməsi üçün 30 milyard dollar həcmində xarici sərmayəyə ehtiyac vardır.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri

Məlumdur ki, sənaye komplekslərinin istehsalında müşahidə olunan ciddi nisbətdəki azalma, köhnə Sovətlər İttifaqının dağılması ilə sosialist ölkələrinin müəssisələri arasındakı əlaqənin kəsilməsilə əlaqədardır. Bu təsirin xüsusilə ağır sənaye sahələrini əhatə etdiyi görünür. Ancaq bu təsiri yüngül sənaye baxımından ifadə etmək mümkün deyil.

Sənaye sektorunda 2000-ci ildə 15.949.8 milyard manatlıq (3.564.8 min dollar) sənaye malları istehsalı ilə bir əvvəlki ilə nisbətən 6.9%-lik bir böyümədə enerji, neft-kimya fabriklərinin və özəl sektora aid müəssisələrin böyük təsiri olmuşdur. 2001-2004-cü illər arasında isə sənayedəki artım nisbəti 2000-ci ilə nisbətən aşağı olmuşdur. Neft məhsulları istehsalı nəzərə alınmadıqda isə 2007-cü ildə sənaye sektorundakı artım 8.6% olmuşdur.

Bir başqa tərəfdən ələ alındıqda, sənaye istehsalında 1997-ci ildən etibarən başlayan azalma trendi tərsinə çevrilərək artmağa başlamaqla birlikdə, Azərbaycanın 2008-cü il sonu etibarilə sənaye istehsalı hələ də 1990-cı il səviyyəsinə çatmadığı görünür.

Enerji istehsalı sənayesi, elektronika və metal emalı, maşınqayırma və gəmiçilik, toxuculuq sənayeləri qabaqcıl sənaye sahələridir. Müstəqillikdən sonra, neftə bağlı sənaye sahələrindən, metal emalı və kimya sektorlarında inkişaf başlamışdır. Xüsusilə də, son illərdə neft avadanlıqları istehsalı və metallurgiya sahələrində ciddi irəliləyişlər olmuşdur.

1 yanvar 1997-ci il tarixindən etibarən yeni Gömrük Vərgisi və ƏDV tarifləri qüvvəyə minmiş; mühafizə tədbirləri artırılmışdır. Bununla birlikdə, istehsal üçün istifadə edilən hər növ xammal, yarım məhsul, maşın və avadanlıqların idxalı gömrük vergisinə tabe tutulmuşdur.

Özəl sektorun sənaye sektoru içərisindəki payının ildən-ilə artmaqda olduğu görünür. Məsələn, sənaye malları istehsalının 1998-ci ildə 26.4%-i, 1999-cu ildə 37.3%-i, 2000-ci ildə 43.7%-i, 2002-ci ildə 53.7%-i, 2009-cü ildə isə 71 %-i özəl sektorun payına düşür. Ancaq, bu artım, özəl sektorun iqtisadiyyatdakı artmağı ilə birgə, dövlət sektoruna aid sənaye müəssisələrinin istehsal həcminin aşağı düşməsindən və bəzi məhsulların istehsalının tamamilə dayandırılmasından meydana gəlmişdir.

3.1.1. Mədən Sektoru

Azərbaycan çox zəngin yeraltı qaynaqlara malikdir. Başlıca qaynaqları; neft, təbii qaz, mis, alunit, sink, qurğuşun, sulfat, polimetall filizi, civə, molibden, dəmir filizi, barıt, kobalt, arsenik, mərmər, əhəng daşı, siyanit, mədən duzu və daş duzdur. Bir sözlə Azərbaycan həm metal filizi, həm də sənaye xammalı baxımından zəngin təbii sərvətlərə sahibdir.

Sovət dövründə təbii qaynaqların istifadəsi əsasən qısa və uzun müddətli ehtiyaclar diqqətə alınaraq planlanmışdı. Mədən yataqlarından, köhnə mərkəzi hökumət tərəfindən səmərəli şəkildə istifadə olunmayanlarının bəzilərinə məhsudarıq aşağı düşmüş, bəziləri isə bağlanmış və ya iqtisadiyyata yük olacaq vəziyyətə düşmüşdür.

Dəmir ehtiyatının təxminən 200-250 milyon ton olduğu ehtimal olunur. SSRİ dağıldıqdan sonra dəmir filizinin çıxarılması dayandırılmışdır. Bunun səbəbi isə, ən əsas müştəri olan Gürcüstanın aşağı keyfiyyəti irəli ataraq dəmir almaqdan imtina etməsi olmuşdur. Ancaq, Alman və İngilis firmaları dəmir yataqlarının bərpası ilə maraqlanırlar.

Filiz çaydakı polimetall filizi yataqlarında geniş potensial olduğu hesab edilir.

Yüksək tenör və rezervdə qızıl yataqlarının olmasına baxmayaraq, hələ də heç birisi istifadə edilmir. Azərbaycanda zəngin qızıl yataqlarının istifadə olun-

ması üçün 1997-ci ildə ABŞ-ın “RV İnvəstment” şirkəti ilə razılaşma əldə olunmuşdur. 25 illik razılaşmaya görə ABŞ şirkəti layihə əsasında 6 ədəd qızıl yatağı üçün 500 milyon dolları əməliyyat, 120 milyon dolları isə inkişaf etdirmə məqsədiylə olmaqla, təxminən 620 milyon dollar sərmayə qoyacaqdır.

Qızıl yataqları Gədəbəy, Ordubad və Erməni işğalı altında olan Kəlbəcərdə yerləşir. “RV” şirkəti, qızılın dünya bazarındakı qiymətinə bağlı olaraq yataqlarda fəaliyyətə başlamağı planlaşdırmışdır⁷⁰. 100 min ton sülfid turşusu ehtiyatları olmasına baxmayaraq, bazar imkanı tapılmamış və 1 milyon dollar dəyərinə də gümüş istehsalı, alıcı tapılmadığından dayandırılmışdır.

Mədən sektorunda təcili müasirləşməyə ehtiyac mövcudluğunu və əhəmiyyətini davam etdirir.

Qısacası, Azərbaycan, mədən sektorunda bir çox problemlə qarşı-qarşıya-dır. Çox məhdud olan mədən mallarının istehsalı müəssisələrində texnologiya geri qalmışdır.

3.1.2. Elektrik Enerjisi

Azərbaycanda imkanlarının 85%-ni istifadə edən səkkiz istilik və altı su elektrik stansiyaları mövcuddur. Sovət dövründə tikilən bu elektrik istehsalı mərkəzləri, müstəqillikdən sonra lazımi səviyyədə təsirli olmamışdır. Azərbaycanda elektrik enerjisinin 82%-i istilik, 18%-i isə su elektrik stansiyalarında istehsal olunur.

1995-ci ildən etibarən qiymət liberallaşması, enerji sektorunu da əhatə edəcək şəkildə genişləndirilərkən, ölkə daxilindəki enerji qiymətləri də dünya qiymətləri səviyyəsinə yüksəldilməyə başlanmışdır.

Azərbaycanda istehsal olunan elektrik enerjisi miqdarı lazımi ehtiyacları qarşılıya bilmir. Xüsusilə də, qış aylarında enerjiyə olan ehtiyac artdığından ciddi çətinlik yaşanır.

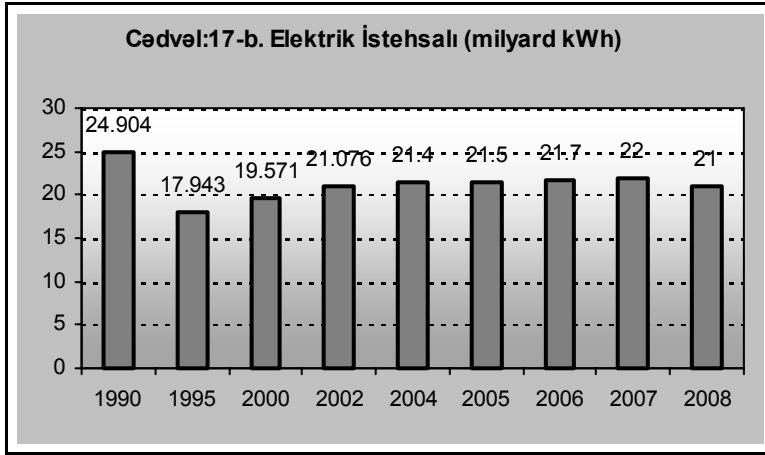
Ölkənin öz elektrik ehtiyacını qarşılıya bilməməsinin səbəbi, istehsal müəssisələrinin köhnəlməsi və təmirinin aparılmamasıdır. Texnologiya və avadanlıqlar aşınmış və köhnəlmişdir. Digər tərəfdən də enerjinin lazımi şəkildə paylanmaması səbəbiylə istehsal itkisi get-gedə artır. İstehsal itkisi bütün istehsalın təxminən 15-20%-ni təşkil edir.

Enerji ehtiyacını qarşılıya bilmək üçün Azərbaycan Rusiya, Türkiyə və İrandan enerji idxal edir. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ilə birləşmiş enerji sistemi qurmaq üçün, AB proqramına qoşulmuşdur.

Digər tərəfdən də Azərbaycan, enerji sektorundakı itkiləri aradan qaldırmaq məqsədiylə özəlləşdirmə proqramını tətbiq etmişdir. 1996-cı ildə Dövlət başçısı

⁷⁰ “Azərbaycanın qızıl yataqlarının işlənməsinə başlanacaq”, *Üç Nöqtə Qəzeti*, No:41(521), 4 Mart 2003; ‘US Company to Develop Azerbaijan's Gold Deposits in 2005’, *Azernews*, <http://www.azernews.net/view.php?id=5692> (19.03.2005).

Heydər Əliyev cənabları, dövlətin əlində olan Azərenerjinin yenidən təşkilatlanması, anonim şirkət olması və beş il müddətində özəlləşdirilməsi barəsində fərman imzalamışdır. 2000-ci ildə özəlləşdirməyə çıxarılan 16 şəbəkənin satılması istiqamətindəki uğursuzluqdan sonra (16 şəbəkədən yalnızca 4-ü üçün təklif gəlmişdi) Azərbaycan enerji baxımından beş regiona bölündü; Bakı, Naxçıvan, Şimal (Sumqayıt), Cənub (Əli-Bayramlı) və Qərb (Gəncə). Daha sonra isə, bu beş region ilə əlaqədar anonim şirkətlərin qurulması qərara alınmışdır.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri 2009

Azərbaycanda elektrik enerjisi istehsalı üçün yanacaq problemi mövcuddur. Ölkə, öz ehtiyacını qarşılamaq üçün neft və təbii qazın səmərəli olaraq istehsalını və elektrik enerjisinə çevrilməsi, texniki cəhətdən uyğun şəkildə çatdırılması və paylanması, bunun müqabilində enerji haqqlarının yığılması ilə bağlı problemlərin mövcud olması da diqqətə alınaraq başda Bakı olmaqla, Sumqayıt, Əli Bayramlı, Mingəçevir şəhərlərinin elektrik şəbəkələri, uzun müddətli idarə etmək üçün özəl sektora təslim edilmişdir. Bakı ilə bağlı təslim işləri, 2000-ci ilin dekabrında müəssisə haqqının təslim edilməsi ilə əlaqədar tenderin keçirilməsi nəticəsində, elektrik paylanmasının təşkil olunması 7 noyabr 2001-ci ildə dövlət başçısı tərəfindən imzalanan fərmanla 1 tanvar 2002-ci ildən başlamaqla bir Türk şirkəti olan “Barmek Holding”ə verilmişdir. Daha sonra Bakı və şimal zonalarının elektrik şəbəkələri “Barmek Holding” tərəfindən idarə edilsə də, digər regionların idarəsini həyata keçirən “Bayva” şirkəti ilə olan müqavilə şirkətin müraciətinə əsasən ləğv edilmiş və bu regionların elektrik şəbəkələri yenidən dövlət şirkəti olan “Azərenerji”yə geri qaytarılmışdır. 2007-ci ildən isə Bakı şəhərinin elektrik sistemini “Bakı Elektrik Şəbəkə”, Sumqayıt şəhərini isə “Sumqayıt Elektrik Şəbəkə” idarə etməkdədir.

Bəzi layihələrdə Azərbaycanın enerji sektorunun yenidən qurulmasına dəstək verilmişdir. Xarici sərmayədarların bunda böyük rolu olsa da, onların bu

sahəyə marağının neft sektorunda olduğu kimi güclü olmadığı görünür. 2002-ci ilin may ayında Yenikənd su elektrik stansiyasının inşaatı tamamlandı. Mingəçevirdə Kür çayı üzərində olan su elektrik stansiyasının 41 milyon dollar dəyərinə quruluşu layihəsi tamamlandıqdan sonra enerji potensialında ciddi artım meydana gəldi.

2000-ci ilin dekabrında Bakı yaxınlığında dəyəri 201 milyon dollar olan “Şimal” elektrik stansiyasının inşasına başlandı. Buranın fəaliyyət imkanını artırma bilmək üçün Yapon şirkətləri Mitsui və Mitsubishi, İsvəç şirkəti ABB və Türkyə şirkəti TML Borova bu layihədə sub-podratçılardır.

Alman KFW, 2000-ci ilin noyabrında da yarım stansiyaların qurulması və texniki vasitələrin əldə edilməsi üçün 15 milyon dollar dəyərində kredit ayırmışdır. Azərbaycanın enerji sektorunun yenidən qurulması üçün 2.5 milyard dollar ehtiyac olduğu hesab edilir.

Yaponyanın Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı da enerji sektorunda mühüm maliyyə mənbəyi olmuşdur. Təşkilat, sektorun inkişaf etməsi üçün 339 milyon dollar və Sumqayıtda neft-kimya mərkəzi üçün blokların inşasına 100 milyon dollar həcmində kredit vermişdir. Yapon Bankı eyni zamanda Qaradağdan regiondakı elektrik stansiyasına qaz kəmərinin çəkilməsinə də vəsait ayırmışdır.

Enerji sektorunu yaxşılaşdırmaq üçün prezident Əliyev, elektrik şəbəkəsinin uzun müddətdə idarə edilməsilə əlaqədar dörd müqavilə imzalamışdır. 2004-cü ilin sonlarında prezident tərəfindən “Alternativ Enerji Ehtiyatlarının İstifadəsi” ilə əlaqədar dövlət proqramı imzalandı. Bu istiqamətdə 2005-2015-ci illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikasının Yanacaq-Energetika Kompleksinin İnkişafı” haqqında bir dövlət proqramı da prezident tərəfindən imzalanmışdır.

Əhali ev sənayenin enerji tələbatını qarşılamaq üçün hökumət tərəfindən enerji istehsalını artırmaq məqsədilə köhnəlmiş Əli Bayramlı Elektrik Stansiyasının (1050 MVt) bərpası, özəl sektor tərəfindən orta həcmində (100 MVt) elektrik stansiyalarının inşası, kiçik həcmli su və külək enerjisi stansiyalarının inşası, yeni su elektrik stansiyalarının inşası nəzərdə tutulur⁷¹.

Həmin bu dövlət proqramı çərçivəsində hədəflərə çatma bilmək üçün təxminən 1 milyard dollara ehtiyac vardır. Proqrama görə ölkədə elektrik istehsalı 4.5% artacaqdır. Nəticədə isə, 2015-ci ildə elektrik enerjisi 2008-cü il ilə müqayisədə 1,7 dəfə artaraq 38 milyard kVt olacaqdır. Enerji sisteminin gücü isə 6,5 min MVt olacaqdır⁷².

⁷¹ *Brief Overview of Business Practices, New Investment Opportunities and Legal Environment*, Azerbaijan Investment Promotion and Advisory Foundation, Bakı, 2005, s.56.

⁷² “Enerji Sektorunun Vəziyyətini Yaxşılaşdırmaq Üçün 1 Milyard Dollar Lazımdır”, *525-ci Qəzet*, No:53 (1910), 23 Mart 2005.

3.2. KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ HEYVANDARLIQ

Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektoru, qeyri-neft sektorları arasında Azərbaycanın sosyo-iqtisadi inkişafında təsirli ola biləcək ən mühüm sektordur. Azərbaycandakı zəngin kənd təsərrüfatı sahələri və müxtəlif iqlimə malik olan regionlar, geniş növdə və keyfiyyətli məhsulun yetişdirilməsini mümkün hala gətirir. Dünyada mövcud olan 11 iqlim tipinin 9-u Azərbaycanda mövcuddur. Bu müxtəliflik subtropik iqlimdən tundra iqliminə qədər uzanır. Bir mövsümdə bir dəfədən çox məhsul əldə etmək mümkündür. Ölkə iqliminin müxtəlifliyi cürbə-cür növdə məhsulların yetişdirilməsinə imkan verir. Qısacası, iqlimi kənd təsərrüfatı üçün əlvərişli olan Azərbaycanın başlıca kənd təsərrüfatı məhsulları buğda, tütün, çay, zeytun, meyvə və tərəvəzdir. Ölkənin özünü təmin edə biləcək qədər taxıl istehsal etmək potensialı vardır.

Ərazilərin özəl mülkiyyəti, 1920-ci ildə Sovət İttifaqının Azərbaycanı işğal etməsi ilə birlikdə kənd təsərrüfatı sektorunda da sona çatarkən, kənd təsərrüfatı sahələri kolxoz (kollektiv təsərrüfat) və sovxoz (dövlət təsərrüfatı) adı verilən dövlət mülkiyyəti olan kooperativlərlə idarə olunmağa başlanmışdı. Bu dövrdə, hansı məhsulun harada istehsal olunacağı və bu məhsulların haraya göndəriləcəyi mərkəzi idarə tərəfindən planlanırdı.

Tablo 18. Kənd Təsərrüfatı Sahələri

<i>Sahələr</i>	<i>Torpaq Ehtiyatları (min hektar)</i>	<i>%-i</i>
Ümumi Ərazi	8641	100
Kənd Təsərrüfatına Əlvərişli Sahə	4588	53.1
Sulanması Mümkün Olan Sahə	3200	37
Əkin Sahəsi	1622	18.8
Meşələr	1037	12
Eroziyaya Məruz Qalan Sahə	3610	41.8

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri

Ölkənin cənub sərhəddində, İrana yaxın ərazidə yerləşən və xüsusi olaraq kələm, pambıq və bibər əkinçiliyi üçün çox əlvərişli olan Lənkəran regionu, keçmişdə “Bütün İttifaqın Bağçası” adlandırılırdı. Bundan başqa, Quba, Xaçmaz və Masallı regionlarındakı kolxoz və sovxozlarda da tərəvəzçilik xüsusi yer tuturdu. Ümumi olaraq Azərbaycan, 500.000-600.000 ton tərəvəzi İttifaq Fonduna göndərirdi.

Azərbaycan üçün pambıq istehsalı da xüsusi yerə malikdir. 1970-1980-ci illərdə hər il təxminən 1 milyon tona yaxın pambıq istehsal olunurdu. Ancaq, keçid dövründə yaranan ümumi problemlərlə birlikdə, dünya bazarında pambığın qiymətinin düşməsiylə bağlı olaraq, pambıq istehsalı böyük miqdarda azalmışdır.

Sovət dövründə böyük bir artım göstərən taxıl istehsalı, 70 və 80-ci illərdə illik 1 milyon tona qədər çıxmışdır. Bundan başqa, hektar başına əldə edilən

məhsulun miqdarı da 1913-1970-ci illər arasında üç dəfədən artıq artmışdır. Sovət idarəsi Azərbaycandakı taxıl istehsalını daha da artırmaq əvəzinə, şərab istehsalı sənayesinə üstünlük verməmişdi.

Azərbaycanda istehsalı azalan kənd təsərrüfatı məhsullarından biri də çəltikdir. Çəltik, Azərbaycanda uzun illər bəzi cənub regionlarında və şimaldakı Qafqaz dağlarının ətəklərində yetişdirilirdi. Sovət dövründə İttifaqın digər dövrlərində çox miqdarda çəltik istehsal olunması səbəbi ortaya atılaraq, Azərbaycanda çəltik istehsalı dayandırıldı.

1970-ci illərdə Azərbaycan əkinçiliyinin xüsusilə şərəbliq üzüm istehsalı istiqamətində inkişaf etdirilməsi üçün fəaliyyətlərə başlanıldı. Təxminən 70.000 - 80.000 hektar ərazi şərəbliq üzüm üçün istifadə olunmuşdu. Bu məqsədlə hədəf, 1990-cı ildən etibarən illik 3 milyon ton üzüm istehsalını təmin etmək idi.

Sovət rejimi zamanında yuxarıda bəhs edilən siyasət işığında Azərbaycanda rejimin lazım bildiyi əkinçiliyin 3 qolu inkişaf etdirilmişdi: Pambıq, şərəbliq üzüm və tərəvəz.

Bu məhsulların çox az bir qismi Azərbaycanda qalırdı. Məsələn, istehsal olunan pambıq Rusiyaya göndərilirdi.

Moskva Azərbaycanı hər zaman imperiyadan asılı halda saxlayaraq, öz hakimiyyəti altında saxlamağa meyilli sənayə mühiti formalaşdırmışdı. Azərbaycan hər il İttifaq Fondundan təxminən 1.200.000 ton süd və süd məhsulları, 35.000-40.000 ton ət və ət məhsulları alırdı. Belə ki, Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafı üçün lazım olan heyvan yemi istehsalına Sovət idarəsi tərəfindən icazə verilmirdi. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycanda digər Sovət Ölkələrinə nisbətən daha az ət və süd məhsulları istehlak olunurdu. Məsələn, Sovət İttifaqının adam başına düşən ortalama ət istehlakı 65 kq olarkən, Azərbaycanda bu rəqəm 37 kq-a yaxın olmuşdur⁷³.

SSRİ-nin dağılması ilə birlikdə, sovxozlar və kolxozlar dağılmağa başlamışdır. Makroiqtisadi və siyasi stabilliyin əldə edilməsi ilə, dövlət kənd təsərrüfatı sahəsində islahatları sürətləndirmişdir. 1995-ci ildə həyata keçirilən Kənd Təsərrüfatı İslahatı Qanunu və torpaq islahatına dair hüquqi tənzimləmələr (Torpaq Qanunu, Mülkiyyət Haqqında Qanun, Fermer Təsərrüfatlarının Qurulması Haqqında Qanun, Sahibkarlıq Haqqında Qanun v.s.) həyata keçirilməsi ilə birlikdə, sovxoz və kolxozların sayı azalarkən, fermerlərin sayı artmağa başlamışdı. Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra, özəlləşdirmənin başlanması ilə birlikdə kənd təsərrüfatı ərazilərinin də özəl mülkiyyətə verilməsini, Müstəqil Dövlətlər Birliyi içərisində həyata keçirən yeganə ölkə olmuşdur. Qazaxıstan, Özbəkistan və digər ölkələrdə isə ərazilər, müvəqqəti istifadə etmək üçün kirayəyə və ya lizinq yoluyla verilir.

⁷³ "Azərbaycan-Türkiyə Toxum İstehsalı və Tədqiqatı İşlətməsi Layihə ilə Əlaqədar Görüntülər", <http://www.tika.gov.tr/tur/projeler/tarim/main.htm>. 12.03.2003

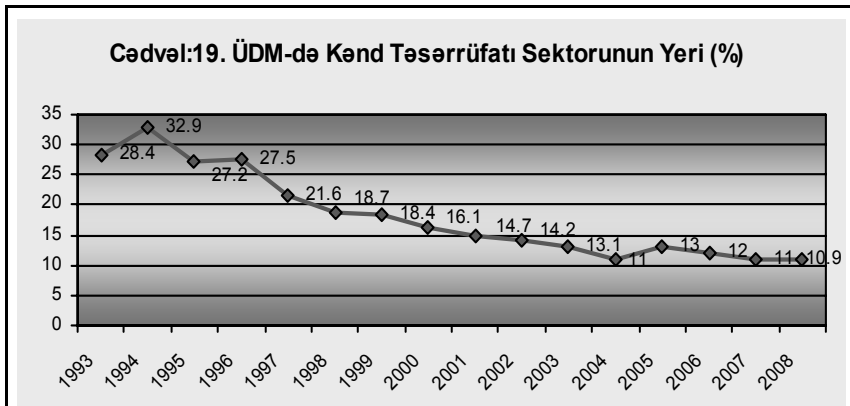
Torpaqda dövlət mülkiyyətindən, özəl mülkiyyət və kollektiv mülkiyyətə keçid böyük həcmdə həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin verdiyi məlumata görə, 1 milyondan çox insan əkin sahəsinə sahib olmuş və fermer təsərrüfatlarının sayı 40.000-ə çatmışdır.

SSRİ-nin dağılmasından sonra MDB bazarının böyük hissəsini itirən və ümumilikdə istehsal çətinliyi içərisinə düşən Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üzrə istehsalı 1990-1995-ci illər arasında 48% azalmışdır. Ancaq, daha sonra bu azalma dayandırılmışdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatında öz daxili quruluşuna müvafiq olaraq yeni dövlət siyasəti ilə sektora canlanma gətirilməsi nəticəsində, Sovət rejimi və ondan sonrakı keçid dövründə istehsalı azalan kənd təsərrüfatı mallarının istehsalında yenidən artım müşahidə olunmağa başladı. 1996-cı ildə həyata keçirilən torpaq islahatı ilə həmin bu istehsalın artımına keçilmişdir.

Aparılan özəlləşdirmələr nəticəsində, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının 99.8%-i özəl sektor tərəfindən istehsal olunur.

Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, öz daxili fəaliyyətinə əkinçiliyə dair yeni bir dövlət siyasəti çərçivəsində bu sahənin canlandırılmasını planlaşdırır. Nazirlik daxilindəki bu yeni islahatlar, Dünya Bankı, İslam İnkişaf Bankı və EBRD kimi təşkilatlar və digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınan tövsiyələr əsasında həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Ölkədə Sovet rejimi dövründə istehsalı azaldılan məhsullar yenidən istehsal imkanı qazanma ərəfəsindədir.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri

Üzüm: Bir zamanlar Azərbaycanda əkinçiliyin ən çox inkişaf edən sahələrdən biri üzümçülük olmuşdur. Üzümçülük və şarabçılıq isə Sovət dövründə kənd təsərrüfatı sektorunda xüsusi yerə sahib olmuşdur. 1990-cı ilə qədər ölkədə 275 min hektar üzüm bağı mövcud idi. İldə təxminən 2 milyon ton üzüm

əldə edilirdi. Qorbaçov dövründə alkoqolizmlə mübarizə aparılması, Azərbaycanda 150 min hektar üzüm bağının məhv edilməsinə səbəb olmuşdur⁷⁴.

Sovət rejiminin dağılmasından sonra Azərbaycan daha çox taxıl istehsalına yönəlmişdir. Sözügedən dövrdə üzüm bağları da qırılmağa başladı. Taxıl istehsalını artırmaq üçün şərəbliq üzüm bağları buğda tarlalarına çevrildi.

SSRİ dövründə, mərkəzi planlama strategiyaları çərçivəsində, bir kənd təsərrüfatı ölkəsi olaraq varlığını davam etdirən Azərbaycan 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağla birlikdə torpaqlarının 20%-ni itirən ölkənin tərəvəz, meyvə və üzüm yetişdirmək üçün əlvərişli olan kənd təsərrüfatı sahələri də əldən çıxmış və bu məhsulların istehsalında böyük nisbətdə azalma meydana gəlmişdir. Satılan üzüm və şərab üçün lazımi gəlir əldə edilə bilmədiyinə görə üzümçülüyə maraq azaldı. Nəticədə, ölkədə sadəcə 7700 hektar üzüm bağı qaldı.

Kənd təsərrüfatı sahələrinin bir hissəsinin Ermənistanın işğalına məruz qalması səbəbiylə tərəvəz istehsalı yarıya enmiş, üzüm istehsalı və şərab ixracı ciddi şəkildə azalmışdır. 117 üzüm emalı fabrikindən böyük əksəriyyəti istehsalını dayandırmışdır. Ermənilər tərəfindən işğal edilən ərazilərin böyük hissəsi məhsuldar torpaqlardır. Məsələn, Fizuli regionundan ildə 100.000 ton üzüm istehsal olunurdu. Zəngilan şəhəri üç üzüm emalı fabrikinə və 3000 hektar üzüm bağına sahib idi. Ağdam pambığı, Qubadlı isə heyvandarlığı ilə məşhur regionlar idi. Erməni işğalı səbəbiylə bu regiondan köçmək məcburiyyətində qalındıqda 145.000-ə yaxın iri buynuzlu heyvan da ərazidə qaldı.

Üzümçülük və şərəbçilik bu gün də kənd təsərrüfatı sahəsində sərmayə qoyulan sahələrdən biri olmaq potensialına sahibdir. Son illərdə Cəlilabad, Tovuz, Şəmkir, Ağstafa, Qazax, Şamaxı, Samux və digər regionlarda yenidən üzüm bağlarının salınmasına başlanmışdır. Üzümçülüyn inkişaf etdirilməsinə regionların inkişafına dair dövlət programında da yer verilmişdir.

Fındıq: İnvəstisiya imkanı olan kənd təsərrüfatı məhsullarından biri də fındıqdır. Başda Zaqatala olmaqla Bakı, Quba, və Xaçmazda istehsal edilir. Qabıqlı fındığın 65%-i AB-yə ixrac olunur.

Şəkər çuğundururu: İstehsalı yenidən gündəliyə qoyulan bir başqa məhsul da şəkər çuğundurudur. Azərbaycan, Sovət rejimi dövründən əvvəl ciddi miqdarda şəkər çuğundururu istehsal edirdi. Ancaq, Ukrayna da bu məhsulu istehsal etməyə və bütün SSRİ-nin ehtiyacını qarşılamağa başladığıda, Azərbaycanda çuğundur istehsalına ehtiyac qalmadı.

Müstəqillikdən sonra Naxçıvan, Beyləqan, Sabirabad, İmişli və Səlyan regionlarında yenidən istehsal edilməyə başlanmışdır. Ancaq ölkədə çuğundururu emal edəcək fabrikələr yoxdur. Şəkər çuğundururu əkilməsinə baxmayaraq, şəkər fabrikinin olmaması səbəbiylə, şəkər çuğundururu emal edilmək üçün sərhəddə

⁷⁴ E. Əhmədov - M. Hacıyev, a.k.ə. s.84-85.

yerləşən Biləsuvarın İranın Ərdəbil şəhərinə göndərilir. İran çuğunduru emal edib yenidən Azərbaycana geri göndərir. Bu sistem Azərbaycanın əleyhinə olduğundan ölkədə şəkər istehsal etmək üçün bəzi yeniliklər mövcuddur. Şəkər ehtiyacı təxminən 360.000 ton olan Azərbaycanda həm şəkər çuğunduru istehsalına həm də şəkər fabriklərinə ehtiyac vardır. Bu ehtiyacdən irəli gələrək Azərsun Holding tabeliyində İmişlidə şəkər fabriki tikilmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramı çərçivəsində Naxçıvan, Şəki, Masallı və Biləsuvar rayonlarında şəkər fabriklərinin qurulması planlanmışdır.

Quba və Saatlı regionunda fabriklərdə kiçik paketlərdə müxtəlif növ mürəbbələr və marmaladlar istehsal olunur. Lənkərandakı bir başqa fabrikdə də tomat istehsal olunur. Bu 3 yeni fabrik məhsullarını Yaponiya, Rusiya, Belçika və İsveç kimi ölkələrə ixrac edirlər.

Çay: Ölkədə çay istehsalının əsası 1930-cu illərdə, bu bitki yetişməsi üçün əlverişli şəraitə malik olan Lənkəran-Astara regionunda qoyulmuşdur. Çay istehsalı 1960-cı illərin sonu və 1970-ci illərin əvvəllərində ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır⁷⁵. Azərbaycanın çay istehsalı 1970-ci illərdə 34.000 tona yaxın ikən, bu miqdar ötən illər ərzində 1.900 tona qədər azalmışdır. Bu vəziyyət qismən ölkədə işlək vəziyyətdə çay emalı fabrikinin olmamasından qaynaqlanır.

Cədvəl 20. Kənd Təsərrüfatı Məhsulları İstehsalı (min ton)

İllər	Taxıl	Pambıq	Tütün	Üzüm	Çay
1990	1413.6	542.9	52.9	1196.4	30.7
1991	1346.4	539.7	57.3	1125.6	26.6
1992	1337.2	336.3	52.3	607.0	22.6
1993	1147.9	284.5	44.9	411.3	24.0
1994	1039.2	283.7	20.8	313.8	19.4
1995	921.4	274.1	11.7	308.7	9.4
1996	1018.3	274.4	11.2	275.0	3.0
1997	1127.1	124.6	15.1	145.3	1.6
1998	950.3	112.9	14.6	144.2	0.9
1999	1098.3	96.8	8.6	112.5	2.7
2000	1540.2	91.5	17.3	76.9	1.1
2001	2016.1	83.6	12.7	68.1	1.4
2002	2195.7	80.4	3.3	62.1	1.4
2003	2057.8	99.6	4.7	65.0	0.9
2004	2158.2	135.7	6.5	54.9	1.0
2005	2254.3	191.2	7.2	74.8	1.3
2006	2564.2	125.9	6.1	89.7	1.5
2007	2725.5	95.5	5.7	92.3	1.8
2008	2848.3	95.2	5.4	94.1	1.7

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri

Çay emalı fabriklərinin də özəlləşməsinə ehtiyac hiss olunur. Bakıdakı çay fabrikləri Türk şirkətləri tərəfindən satın alınmış və əkinçilər yenidən çay isteh-

⁷⁵ E. Əhmədov-M. Hacıyev, s.86.

salına başlamışdır. Bu fabrikələrdə emal olunan Azərbaycan çayı Türkiyə və Hindistan çayı ilə qarışdırılaraq satışı buraxılır⁷⁶.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar Dövlət Proqramı çərçivəsində Lənkəran və Astaranın da daxil olduğu ölkənin cənub regionunda çayçılığın inkişafı üçün bəzi tədbir və təşviqlər həyata keçirilir. Müstəqillikdən sonra yarırsız vəziyyətə düşən çay istehsalı sahələrinin yenidən yararlı vəziyyətə gətirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirilir. Təkcə Lənkəran rayonunda 1000 hektara yaxın çay plantasiyası istifadə üçün əlvərişli hala gətiriləcəkdir. Dövlət Proqramına müvafiq olaraq, 2007-ci ildə Lənkəran rayonunda çayçılığın inkişaf etdirilməsindən 19 milyard manat gəlir əldə edilməsi hədəflənmişdir.

Lənkəran və Astara çay fabrikələrinin istehsala başlaması üçün kifayət qədər sərmayə qoyulmuşdur. Cənub regionunda çayçılığın inkişafında “Azərsun Holding”in fəaliyyətləri xüsusi yerə malikdir.

Pambıq: Pambıq istehsalında qədimdən bəri mühüm bir yerə sahib olan ölkədə istehsal, böyük bir qismi Rusiya və Özbəkistandan gələn nitrat gübrəsi və kombayn kimi istehsal vasitələrinin çatışmamazlığı və bunların ehtiyat hissələrinin qiymətlərindəki artım səbəbiylə xeyli aşağı düşmüşdür.

Ölkənin pambıq istehsalı potensialı ildə 830 min tondur. İstehsal olunan pambığın 70%-i xammal olaraq ixrac edilir. Ciddi miqdarda pambıq istehsalına baxmayaraq, pambıq təmizləmə fabrikələri az saydadır. Pambıq istehsalı ilə əlaqədar əl ilə yığım (35% əl ilə yığılır), həşəratlarla lazımcıca mübarizə aparıla bilməməsi kimi problemlər yaşanır. Eyni problemlər tütün və çay istehsalında da özünü göstərir.

Tütün: Tütünçülük ölkənin daha çox Şəki-Zaqatala regionlarında inkişaf etdirilmişdir. Sovət dövrünün son illərində 62 min tona çatan tütün istehsalı müstəqillikdən sonra ciddi şəkildə azalmışdır⁷⁷. Azərbaycanın xarici ölkələrə tütün ixrac etmək imkanı yoxdur. Xaricə tütün ixrac edə bilmək üçün ölkə ərazisində 20-25 ton tütün istehsal olunmalıdır. Azərbaycanda isə ildə 4 min ton tütün yarpağı istehsal etmək mümkündür. Ölkənin siqaret istehsalçıları əsas xammal xarici ölkələrdən gətirirlər. Ölkədə istehsal olunan tütün yarpağının keyfiyyətinin aşağı olması isə bəzi regionların daha yeni-yeni bu sahə ilə məşğul olmasından irəli gəlir.

Kartof: Ölkədə 2005-cü ildə, əkin sahələrinin artmasına paralel olaraq, əvvəlki ilə görə istehsal həcmi 21%-dən çox artan kartof isə başda Rusiya olmaqla qonşu ölkələrə ixrac edilməyə başlamışdır.

Zeytun: Ölkədə zeytun yığımı və ondan istifadə hələ lazımi səviyədə istifadə edilmir. Zeytunların yığılması və istifadəsi ilə məşğul olacaq müəssisə-

⁷⁶ “Azərbaycan-Türkiyə Toxum İstehsalı və Tədqiqatı İşlətməsi Layihə ilə Əlaqədar Görüntülər”, <http://www.tika.gov.tr/tur/projeler/tarim/main.htm>. 12.06.2003

⁷⁷ E. Əhmədov-M. Hacıyev, s.87.

lərin qurulması nəticəsində ölkənin zeytun yağı tələbini də qarşılamaq mümkün olacaq. Əlbəttə ki zeytun bağlarının məhv edilməsi və ağacların kəsilməsinə də əngəl olunmalıdır.

Ölkənin Qobustan, Şirvan, Muğan, Abşeron rayonlarının bəzi regionları zeytun istehsalı üçün münasibdir. Bu ərazilərdə zeytun bağlarının salınmasından 10-15 il sonra ölkə zeytun istehsalında ciddi potensiala sahib olacaqdır.

20-ci ədəvəldə yer alan kənd təsərrüfatı məhsullarının, son iki ili çıxmaq şərtlə, ildən-ilə istehsal həcmi artan olduqca aşağı düşdüyü görülür. 21-ci ədəvəldə isə, istehsal həcmi artan kənd təsərrüfatı məhsulları haqqında məlumat öz əksini tapır. 2000-2004-cü illəri də əhatə edəcək şəkildə, beş il ərzində kartof istehsalı 3 dəfə, tərəvəz istehsalı 2 dəfə, meyvə istehsalı isə 30% artmışdır.

Ölkədə əkinçilər və istehsalçılar baxımından ən böyük problem, nəgd pul dövriyyəsinin olmaması və bunun yaradıla bilməməsidir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi hər regionda kredit mərkəzləri yaratmaq fikrindədir. Yalnız bu yolla əkinçilik üçün lazımi istehsal vasitələrinin alınmasındakı əngəllər və çatışmazlıqlar aradan qaldırıla bilər. Regionların İnkişaf Proqramı (2004-2008) çərçivəsində fermerlərə yönəlik kredit verilməsinin başlanması atılan addımlardan ən mühümüdür.

Azərbaycan kənd təsərrüfatı sektorunda mövcud olan problemləri aradan qaldırırdıqdan sonra kənd təsərrüfatı baxımından gələcəyi parlaq görünür. Çünki, Azərbaycanın iqlim və torpaq şərtləri yüksək keyfiyyətdə məhsul istehsalına imkan yaradır. Keçid dövründən sonra, istehsal sahəsində məhsuldarlığı artırmaq da mümkün olacaqdır. Damazlıq toxum, süni gübrə, dərman, avadanlıq kimi istehsal vasitələrinin əldə olunmasında və bazara çıxmaqla bağlı yaşanan problemlərin aradan qaldırılmasından sonra, kənd təsərrüfatı sektorunda böyük bir inkişafın yaşanması mümkündür.

Əhalinin 40%-ə yaxınının işlə təmin olunduğu kənd təsərrüfatı sektorunun ÜDM-dəki yeri hər il azalır. Digər tərəfdən ölkədə işləyənlərin ortalama aylıq gəliri 441 min manat və ya 90 dollar, istehsal sənayesində işləyənlərin gəliri 667 min manat, inşaat sektorunda 453 manat olduğu halda, kənd təsərrüfatı sektorunda işləyənlərin ortalama aylıq gəliri 67 min manatdır. Bu miqdar ölkədəki ortalama aylıq gəlir səviyyəsinin sadəcə 30%-ni təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan bir şəxs əldə etdiyi gəlir ilə 50-60 adamın ehtiyacını təmin edə bildiyi halda, Azərbaycanda öz ailəsinin ehtiyacını güclə təmin edə bilər.

Kənd təsərrüfatı sektorunun iqtisadiyyatdakı üstünlüyü azalarkən, işçi qüvvəsinin önəmli bir hissəsini işlə təmin etməyə davam edən kənd təsərrüfatı sektorunda bəzi islahatların aparılmasına hələ də davam edilir. Bu məqsədlə lazımi infrastruktur yaxşılaşdırılır, təhsil, araşdırma fəaliyyətləri, özəl sektor sahibkarlığı dəstəklənir, fermerlərə texnika və avadanlıq köməkliliyi göstərilir,

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yenidən təşkilatlandırılaraq ölkənin aqrar siyasətinin gücləndirilməsində təsir imkanlarının artırılması nəzərdə tutulur.

Cədvəl 21. Kənd Təsərrüfatı Məhsulları İstehsalı (min ton)

İllər	Şəkər Çuğunduru	Kartof	Tərəvəz	Meyvə
1990	-	185.2	856.2	367.4
1991	-	179.9	805.3	498.3
1992	19.8	156.0	555.1	400.9
1993	11.6	152.2	487.8	346.4
1994	17.8	150.3	482.9	323.5
1995	28.1	155.5	424.1	324.4
1996	40.1	214.6	570.0	321.2
1997	33.7	223.4	495.4	330.9
1998	41.4	312.5	502.3	390.6
1999	42.2	394.1	670.8	436.5
2000	46.7	469.0	780.8	477.0
2001	41.3	605.8	916.4	497.5
2002	115.8	694.9	974.6	516.8
2003	84.6	769.0	1046.3	572.1
2004	156.8	930.4	1076.2	420.4
2005	163.4	1081.4	1119.5	622.9
2006	137.5	997.5	1180.4	659.3
2007	142.4	1036.6	1219.3	674.5
2008	141.8	1047.2	1325.2	697.1

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri

1996-cı ildən etibarən sənayedə müşahidə olunan irəliləyiş, kənd təsərrüfatı sektorunda 1997-ci ildən etibarən başlamış və 2000-2001-2002-ci illərdə də davam etmişdir. Bu müsbət inkişafda beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın da böyük köməyi olmuşdur.

İqtisadi müstəqillik və təminat baxımından əhəmiyyətli olan aqrar sektorunun inkişafı məqsədiylə, 2001-ci ildən etibarən sektor torpaq vərgisindən başqa bütün vərgilərdən azad olunmuşdur. Bu güzəştlər “2004-2008 regionların inkişafı dövlət proqramında da diqqətə alınmışdır.

Əkinçiliyin inkişaf edən sahələrində və heyvandarlıqda həm istehsal həm də xidmət sahələri üçün yeni iş yerləri açılır.

Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektorunda həyara keçirilən reformların nəticələri də ələ alınaraq hər il daha yaxşı nəticələr əldə olunmağa başlanmışdır. Ancaq Azərbaycan, hələ də taxıl ehtiyacının sadəcə 80-85%-ni qarşılıya bilər, qalan hissəsini isə idxal edir. Ancaq, Azərbaycanın 2002-ci ildə ilk dəfə buğda ixrac etmişdir (6.400 min ton).

Əvvəlki illərlə müqayisədə ölkədə həyata keçirilən islahatlarla son illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarında artıma nail olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsulları bütün növlər üzrə 1995-ci il ilə müqayisə edildikdə, ciddi nisbətdə artmışdır. Ancaq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında əldə olunan nəticə

1990-cı ildəki səviyyəsinə bərabərdir. 2005 ildən etibarən beynəlxalq təşkilatların maddi köməyi ilə “Kənd Təsərrüfatı İnkişaf Agentliyi” xətti ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək məqsədi ilə lazımi texnika və avadanlıqların alınması üçün güzəştli kreditlər verilməsi, eyni zamanda lizing təşkilatı vasitəsilə texnikanın sektorun istifadəsinə verilməsi bu sektorun gələcəkdə daha da inkişaf etməsinə kömək edəcəkdir.

3.2.1. Heyvandarlıq

Ölkədə 1996-cı ilə qədər dövlətə aid heyvanların demək olar ki hamısı (99.8% iri buynuzlu, 98% kiçik buynuzlu) özəl sektora paylanmışdır. Qalan heyvanlar isə dövlət tərəfindən damazlıq məqsədilə istifadə olunur. Müstəqillikdən sonra ölkədə gəlir gətirən sahələrdən biri də iri buynuzlu heyvan yetişdirilməsi olmuşdur. Heyvandarlıq ölkə ehtiyacını qarşılıyaacaq səviyyədə inkişaf etmişdir. Amma, 1998-ci ilə qədər heyvandarlıq sektorunda böyük azalmalar ortaya çıxmışdır.

Keçmişlə müqayisə edildikdə ölkədə ət və süd məhsulları istehsalında artım qeydə alınmışdır. Bu istehsalın demək olar ki hamısı fermerlərin payına düşür. Ölkədə həyata keçirilən özəlləşirmə siyasətindən sonra 1998-ci ildən etibarən iri buynuzlu heyvan yetişdirilməsi artır. Bundan başqa ölkədə süd məhsullarının keyfiyyəti də yaxşılaşır. Azərbaycan şirkətləri 15 növdən artıq süd məhsulları (qatıq, pendir, süd, v.s) istehsal edirlər

Cədvəl 22. Heyvandarlıq Məhsulları İstühsalı

İllər	Ət (min ton)	Süd (min ton)	Yumurta (milyon)
1990	175.5	970.4	985.3
1991	153.5	947.7	958.2
1992	112.7	850.4	812.2
1993	92.5	798.5	584.5
1994	84.4	783.7	494.0
1995	82.0	826.5	455.8
1996	85.7	843.3	477.3
1997	90.5	881.5	492.4
1998	99.9	946.5	509.0
1999	104.6	993.4	526.3
2000	108.7	1031.1	542.6
2001	114.1	1073.7	555.5
2002	124.6	1119.9	561.6
2003	134.4	1167.8	670.6
2004	154.5	1213.7	829.4
2005	165.2	1243.8	577.9
2006	172.1	1290.7	536.3
2007	176.3	1331.1	572.5
2008	178.4	1421.3	594.2

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri

Heyvandarlıq məhsullarının istesalı ilə bağlı məlumatlar 22-ci cədvəldə əks olunmuşdur. Həm heyvandarlıq məhsulları istehsalı, həm də heyvanların sayı sürətlə artır. 2003-cü il ilə müqayisə edildikdə 2004-cü ildə kənd təsərrüfatı sektorunda ümumi məhsul 4.6%, bitkiçilikdə 3.6% olarkən, heyvandarlıq məhsullarında bu 6% artım olmuşdur.

Azərbaycan mal əti idxal etmir, amma, toyuq əti idxal edir. Ət məhsullarının 24%-i və yumurtanın 35%-i idxal edilir.

Məlumatlarda diqqət çəkən nöqtə, 1998-ci ilə qədər ət istehsalındakı geriləmənin ardından yenidən artmağa doğru irəliləməsidir. Ancaq, hələ də 1990-ci ildəki səviyyəsinə çatmamışdır.

Süd istehsalında isə, 1997-ci ilə qədər azalmadan sonra yenidən artarkən, 1997-2005-illərdə istehsalın həm mütəmadi artım göstərdiyi, həm də 1990-cı ildəki istehsal səviyyəsinin üzərində qeydə alınmışdır. Yumurta istehsalının 1998-ci ilə qədər azalma göstərdiyi, bu tarixdən sonra isə yenidən artım göstərməyə başladığı, ancaq 2004-cü ildəki istehsalın 1990-ci ildəki səviyyəsinin altında olduğu görülür.

Sektordakı Əsas Problemlər:

Ölkənin iqlim şərtlərinin kənd təsərrüfatı məhsullarının il boyunca istehsalına imkan verməsinə baxmayaraq, torpaq sahələrinin ancaq 53.1%-nin kənd təsərrüfatı üçün yararlı olması diqqət çəkir. Aparılan tədqiqatlar ölkədə adam başına düşən kənd təsərrüfatı sahəsinin ildən-ilə azaldığını göstərir. Ölkədə adam başına 0.20 hektar əkin sahəsi düşür. Bəzi regionlarda xüsusilə də Lənkəran, Astara, Abşeron, Naxçıvan Muxtar Respublikasında adam başına düşən əkin sahəsi 0.04-0.12 hektardır.

Əkinə yararlı torpaqların böyük bir qismi rütubətsiz zonaya aid olduğundan, inkişaf etmiş suvarma sistemi tətbiq etmədən rəqabət üçün əlvərişli məhsul istehsal etmək çətinlik torədir. Bir sözlə kənd təsərrüfatı sektorunu inkişaf etdirmək üçün suvarma və drenaj sistemləri vacib faktorlardır. Ancaq bir tərəfdən müasir suvarma texnologiyası istifadə olunmur, digər tərəfdən də ərazinin duzluluq səviyyəsi artır və eroziyaya məruz qalır. Xüsusilə də, Xəzər dənizinin səviyyəsindəki dəyişmə ərazini əkinə əlvərişsiz hala gətirir. Bununla bərabər Kür-Araz çayları arasında qalan torpaqlar da duzlulaşaraq və ya su altında qalaraq yararsız vəziyyətə düşür.

713 km uzunluğundakı Xəzər sahillərində və zəngin axarsularda balıqçılıq və ölkənin dəniz məhsullarının xüsusi yeri vardır. Ölkədə suvarılması mümkün olan 3200 min hektar sahənin, ancaq 1450 min hektarı suvarıla bilər. Xəzər səviyyəsinin artması səbəbiylə 1450 min hektar sulanan əkin sahəsinin 47%-indən çoxu müxtəlif şəkildə zərər görmüşdür. Su altında qalan 1450 min hektar sahənin 385 min hektardan çoxu islah səbəbindən yetərsiz vəziyyətdədir. Təkcə 2004-cü ildə Xəzərin səviyyəsinin 8 sm yüksəldiyi hesablanmışdır. Bu vəziyyət

təxminən 150 min hektar ərazinin su səviyyəsinin yüksəlməsinə məruz qalması deməkdir. Hesab edilir ki, əgər vəziyyət bu şəkildə davam edərsə Xəzərdə su səviyyəsindəki yüksəlmə 70 sm-ə çatacaqdır⁷⁸. Bundan başqa ölkədə 115 min hektara yaxın torpaq sahəsinin şoranlaşması, 167 min hektarda isə şoranlaşma ilə birlikdə su səviyyəsinin yüksəlmə prosesi gedir. İslah və suvarma sistemləri baxımından isə istifadə olunan 11-12 milyard m³ suyun 67%-i əkinçiliyin payına düşür.

Kənd təsərrüfatı sektoruna mənfi təsirlər nəticəsində 150 min hektar tütün və pambıq, 170 min hektar üzüm sahəsi zərər görürək istehsal sahəsi xaricində qalmışdır.

Kənd təsərrüfatının inkişafını, istehsal səviyyəsinin və məhsuldarlığın artmasını çətinləşdirən əsas səbəblərdən biri də son illərdə kənd təsərrüfatında maddi-texniki infrastrukturun zəifləməsidir. 1990-cı ilə ilə müqayisədə kənd təsərrüfatında istifadə olunan traktor, kombayn kimi texnikanın sayında ciddi azalma olmuşdur.

Texnikanın olduqca köhnəməsi və nəzarətsiz qalması səbəbiylə istifadə imkanı və məhsuldarlığı məhdudlaşdırır.

Son illərdə torpaqlardan istifadənin səmərəli şəkildə olmaması və istifadədə lazımi həssaslığın göstərilməməsi də kənd təsərrüfatı sektorunun ciddi problemlərindən biridir.

Heyvandarlıqla əlaqədar olaraq isə əsas problem, yem istehsalı səviyyəsinin aşağı, maliyyətinin isə yüksək olmasıdır.

Yuxarıda ifadə edildiyi kimi ölkə, xalqın ehtiyacını təmin etmək üçün lazım olan qida maddələrinin istehsalı istiqamətində çox əlvərişli təbii şərait malikdir. Ancaq, iqlim şərtləri və təbii şəraitin əlvərişli olmasına baxmayaraq; texnika çatışmazlığı və köhnəməsi, keyfiyyətli toxum, gübrə və lazımi dərmanların istifadə olunmaması (məsələn, kənd təsərrüfatında etiyac olan gübrənin sadəcə 4-5%-i qarşılır) kimi səbəblərlə ölkə potensialı lazımcına istifadə oluna bilmir⁷⁹.

Problemdən çıxış yolu fermerlərə maliyyə imkanların yaradılması, onlara istehsalda, emalatda və satışda dövlət tərəfindən lazımi köməyin göstərilməsidir.

Əlbəttə ki kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektoru ilə bağlı problemlərin həlli üçün, dünya təcrübəsindən yüksək səviyyədə istifadə edilməlidir⁸⁰.

⁷⁸ 'Rising Caspian Waters Pose Flood Threat', *Azernews* <http://www.azernews.net/view.php?id=5705>. (15.05.2005).

⁷⁹ *Azərbaycanın İqtisadi İcmalı*, Rüblik Bülleten, TASIŞ Avropa Ekspertiza Xidmeti, Bakı, İyul-Dekabr 1999, s.41; Sinan Oğan, "Bağımsızlığının Onuncu Yılında Azərbaycan Ekonomisi və Türkiyə İle Ekonomik İlişkileri", www.ceterisparibus.net/arsiv/s_ogan.pdf. (12.03.2003).

⁸⁰ Rovşən Quliyev, "Aqrar Bazarların Tənzimlənməsi Üzrə Dünya Təcrübəsi", *Məşvərət Bülleteni*, No:12(48), Mart-2002, s.39

Sektordakı Reform Fəaliyyətləri

Kənd təsərrüfatındakı reform fəaliyyətləri olaraq; torpaq reformunun həyata keçirilməsi ilə, kolxoz və sovxozların bağanaraq bu müəssisələrə aid əmlakın kəndlilərə pulsuz vərilməsi, məhsul qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı istehsal edən müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və digər fəaliyyətlər kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına mühüm sürət qazandırmışdır.

Dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektoruna ayrılan pay ildən-ilə artır. Bu artım sektorun özünü doğrultmasında mühüm faktorlardan biridir⁸¹.

Ölkədə mövcud olan təbii ehtiyatlardan səmərəli və daimi olaraq yararlanmaq, torpaq idarəsini və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, istehsal və emal xərclərini azaltmaq və istehsalın məhsuldarlığını artırmaq məqsədiylə, ucqar regionlarda fermer ittifaqlarının yaradılması, fermerlərə yerli məsləhət xidmətlərinin verilməsi, mikro kredit sisteminin qurularaq işlək vəziyyətə gətirilməsi, infrastruktur-suvarma-drenaj sisteminin müasirləşməsi kimi addımlar hazırlanan müxtəlif proqram və layihələrlə həyata keçirilməyə çalışılır.

“Azərbaycanın altı rayonunda müəssisələrin özəlləşdirilməsi” layihəsi 1996-cı ildə təsdiq edildi və 2003-cü ildə tamamlandı. Layihənin dəyəri 28.82 milyon dollardır. Layihəni maliyyələşdirənlər isə Dünya Bankı və Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı İnkişaf Fondudur. Kreditlər sözü gedən layihənin həyata keçirildiyi 113 kəndin hər birindəki şəxslərə verilmişdir.

Azərbaycanda Banklar Assosiasiyasının qərarı ilə “2002-2006-cı illərdə Kənd Təsərrüfatı Sektorunun İnkişaf Proqramı” qəbul edilmişdir. Bu proqramın həyata keçirilməsi və müvəffəqiyyətlə davam etdirilməsi, kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı sektorunda istehsalın gələcəkdə dinamik şəkildə inkişafının təmin ediləcəyini ifadə etməyə imkan verir⁸².

2004-cü ilin avqustunda isə, Azərbaycan hökuməti və dünya Bankı arasında “Aqrar sahə İnvestisiyaları” layihəsi imzalandı. Bu layihə regionlarda yaşayan nüfuzun sosyo-iqtisadi yaxşılaşdırmaq baxımından vacibdir. Layihə çərçivəsində aqrar müəssisələrin, mikro layihə investisiyalarının maliyyələşdirilməsinə köməyi nəzərdə tutmuşdur.

Son illərdə kənd təsərrüfatı regionlarında maliyyə xidmətlərinin vərilməsiylə əlaqədar bəzi işlər də görülmüşdür. Bu regionlarda 78 yeni bank filialının fəaliyyətinə icazə verilmişdir. Eyni zamanda da digər müəssisələr tərəfindən lazımi köməkliklər göstərilmişdir. Əldə olunan müsbət artıma baxmayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının mövcud vəziyyəti potensial imkanların səviyyəsindən aşağıdır. Bunun əsas səbəbi istehsal üçün lazımi şərtlərin olmaması və istehsal imkanlarından səmərəsiz istifadə edilməsidir.

⁸¹ “Son Beş İldə Kənd Təsərrüfatına 300 Milyon Dollar Xarici Sərmayə Qoyulub”, 525-ci Qəzet, 20.03.2003.

⁸² Cavadov, ss.58-60.

Heyvandarlığın inkişafı məqsədiylə süni mayalanma texnologiyasından faydalanmaq məqsədiylə heyvandarlıqla məşğul olan regionlara Hollandiyadan süni mayalanma apulları gətirilmişdir. Heyvanlara peyvəndlərin olunmasının yayılmağa başlaması və heyvan irqələrini islahat fəaliyyətləri nəticəsində canlı heyvan sayı və heyvan məhsullarının istehsalında son illərdə stabil olaraq artımlar müşahidə olunmuşdur. Bundan başqa hökumət, dövlət laboratoriyalarına nəzarəti yaxşılaşdıraraq, sərhəd keçid məntəqələrində qarantin yoxlamalarını gücləndirmiş, qida inamliyinin təmin olunması və insanların sağlam qida ilə təmin etmək üçün lazımı tədbirlər görməyə başlamışdır.

2004-2008-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramı çərçivəsində kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektoruyla əlaqədar hədəflər isə aşağıdakı kimi sıralana bilər⁸³:

- Başda Bakı və Gəncə olmaqla ölkənin böyük şəhərlərində kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan satış bazarlarının təşkilinə xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.
- Azot gübrəsi istehsal edən fabrikin tikilməsi və mövcud super fosfat fabrikinin yenidən istehsala başlamasına xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.
- Zəruri texnika və ehtiyat hissələrin istehsalına xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.
- Torpaq suvarma və islahat sisteminin yenidən qurulması və bu çərçivədə 11 ən əhəmiyyətli müəsisələrin tikilməsinə xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.
- Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsulları istehsal edən müəsisələrin, xüsusilə də kəndlərdə kiçik müəsisələrin ət, süd, meyvə və tərəvəz istehsalı müəsisələrinin qurulması.
- Emal sənayesi üçün köməkçi material olan şüşə, palstik v.s. istehsal edən müəsisələrin qurulması.
- Xalqın və qida sənayesinin şəkər tələbinin qarşılınması məqsədiylə şəkər istehsalı fabriklərinin tikilməsinə xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.
- Regional aqrar təhsil mərkəzlərinin, araşdırma institutlarının, dövlət keyfiyyətli toxumluq taxıl və damazlıq heyvan yetişdirilməsi müəsisələrinin və regionlarının texniki infrastrukturunun müasirləşdirilməsi və gücləndirilməsi, elmi araşdırmaların artırılması.
- Regionların sosyo-iqtisadi inkişafına, sosial infrastrukturun bərpasına və yenidən qurulmasına sərmayənin təşkil olunması.
- Yeni üzüm bağlarının salınması və şərab istehsal edən fabriklərin qurulması.

⁸³ İrşad Əliyev, "Agrar Sahəyə İnvestisiya İmkanları" *Dialog Azərbaycan İş Dünyası Dərgisi*, Sayı:16, Ağustos-2004, s.12-13.

- Bitki mühafizə və qarantin tədbirlərinin kifayət dərəcədə həyata keçirilməsi üçün bu sahənin infrastrukturunun inkişafı və yenidən qurulması.
- Baytarlıq və heyvan sağlamlığı ilə bağlı tədbirlərin artırılması.
- 500-700 hektar torpaq sahəsinə xidmət edən kiçik kənd təsərrüfatı xidmət müəssisələrinin qurulması.
- Kartof nişastası istehsalı müəssisələrinin qurulması.
- Başda quşçuluq olmaqla heyvandarlığın inkişafında rol oynayan yem fabriklərinin tikilməsi üçün xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.

Ümumi olaraq yuxarıda ifadə edilən və proqramda kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqla bağlı hədəflərə çatmaq üçün lazımı investisiya mühiti yaradılmağa çalışılmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq məqsədilə və bu sektorda inkişafı sürətləndirmək məqsədilə məhsulların istehsalçıları 2008-ci ilə qədər torpaq vərgisindən başqa, digər bütün vərgilərdən azad edilmişlər.

Digər tərəfdən fermerlərin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı avadanlıqlarına sahib olmaları məqsədilə müxtəlif layihələr həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatında istehsal həcmi artırılması məqsədiylə istehsal və emal müəssisələrinin qurulması və texniki problemlərin həlli diqqətə alınmışdır. Bu çərçivədə 2004-2008-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramında sərmayəsi 100% dövlətə məxsus “Aqrolizing” şirkətinin qurulmuşdur. Şirkət dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə qaynaqlarının lizinq yolu ilə hüquqi və fiziki şəxslərin yeni kənd təsərrüfatı avadanlıqları sahibi olmalarını hədəfləmişdir. Şirkət, 25 oktyabr 2004-cü il tarixli prezident fərmanı ilə qurulmuşdur. Kənd təsərrüfatı sektoruna maşınların və avadanlıqların alınması üçün “Aqrolizing” şirkətinə 2009-cü il üçün 200 milyon manat, 2010-cü il üçün 250 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur⁸⁴.

2005-ci ildən başlayaraq regionlarda kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişaf etməsi üçün Maliyyə və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi bilavasitə investisiyalarla birlikdə, beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə müttəfiqliyə əsaslanan böyük layihələrə daha çox üstünlük verəcəklər.

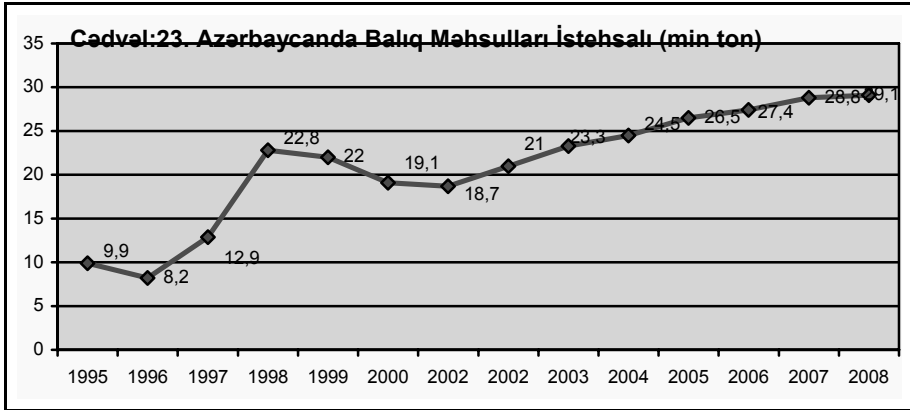
Kənd təsərrüfatı vasitələri, gübrə və toxumda yaxşılaşdırma ilə kənd təsərrüfatında istehsal həcmi ən az iki dəfə artırmaq mümkündür. Hesablamalara görə, 2009-cü ilə qədər kənd təsərrüfatı sektorunun ÜDM-dəki payının 15%-dən çox olacağı gözlənilir. 2009-cü ilə qədər kənd təsərrüfatı istehsalında 62.5% artım hədəflənir.

⁸⁴ “Aqrar Bölmədə Lizinqin Genişləndirilməsi Sahəsində Əlavə Tədbirlər Haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, <http://www.azerbaijanleasing.com/azerbaijanleasing/docs/Agro-leasing.doc>, (25.05.2005)Ş “Aqrolizing Kənd Təsərrüfatı Texnikası Alıb Lizinqə verəcək”, 525-ci Qəzet, No:43 (1900), 5 mart 2005.

3.2.2. Balıqçılıq

Xəzər dənizinin dünya bazarlarında əhəmiyyətini artıran sektorlardan birisi də balıqçılıqdır. Neft və qaz yataqları ilə birlikdə Xəzər dənizi, keyfiyyətli və zəngin balıq ehtiyatına malik qapalı su hövzəsidir. Xəzər, ən qiymətli balıq növü olan Nərə balığının əsas vətənidir. Nərə balığı eyni zamanda kürü alınan balıq növüdür. Xəzərdə Nərə balığı istehsalı və onun məhsulu olan qara kürü istehsalı qiymətli bir iqtisadi dəyər olaraq qarşımıza çıxacaqdır.

MDB ölkələrində Xəzər hövzəsi balıq ovunun 55-60%-ni, yeməli balıq məhsullarının 40-42%-ni, balıq konserv məhsullarının 50%-ni təşkil edir⁸⁵.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri

1980-cı illərin əvvəllərinə qədər Xəzər balıq populyasiyası ilə çox məşhur idi. Xüsusilə, Nərə balığından əldə edilən qara kürü bir vaxtlar Rusiyanın qərbbə qara kürü istehsalının 90%-ni təşkil edirdi. Əvvəllər 65 min ton Nərə balığı çıxarılmasına baxmayaraq, bu rəqəm 1980-cı illərin əvvəllərində 25 min tona düşmüşdür. Bu miqdar 1994-cü ilin əvvəllərində 7 min tona enmişdir. Volqa deltasında 120.000 balıqçı həyatını sadəcə bu işdən əldə edərkən, müəyyən vaxt ərzində bu sayı 2.000 balıqçıya düşmüşdür⁸⁶. Xəzərin Azərbaycan sektorunda Nərə balığı ovu 1992-ci ildə 550 ton olması müqabilində, son illərdə bu rəqəm 90 ton olmuşdur.

Son illərdə qanunsuz ovlanma ilə daha çox xırda balıqların ovlandığı Xəzərdə mühüm balıq növlərinin sayı azalmışdır. Bu miqdar hər il 10% azalır⁸⁷. Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin verdiyi məlumata görə 2007-cü ildə Xəzərdən

⁸⁵ Nəbi Nəbiyev, İqtisadiyyat Cəmiyyət və Ekoloji Mühiti, Ağrıdağ Nəşriyyatı, Bakı, 2000, ss.221.

⁸⁶ *Ətraf Mühitin Mühafizəsi Üzrə Milli Fəaliyyət Planı*, Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi, Bakı, 1998, ss.39-40; Altan Türker, "Tükenmiş Bir Çevresel Miras Orta Asya'da Sınır Ötesi Çevre Sorunları ve Doğal Kaynakların Tahriri", *Avrasya Etüdləri*, C.1, S.1, İlbahar-1995, s.42.

⁸⁷ Azərbaycan İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 1997, BMT-nin İnkişaf Proqramı, Bakı, 1997, s.64.

700 milyon dollarlıq Nərə balığı tutulmasına baxmayaraq, rəsmi rəqəmlərin 60 milyon dollar olduğu görülür. Bu isə, sadəcə Rusiyada qeyri qanuni ovlanmanın 40 qatı olduğu mənasına gəlir. Bəzi beynəlxalq mənbelərə görə Xəzər sahili ölkələrdən qərb ölkələrinə 1milyard dollar qaçaq kürü satılır.

Dünya Bankının apardığı araşdırmalara görə hər il 1 milyon ton neft tullantıları Xəzərə atılır. Xəzərdəki dioksinlə zəhərlənmiş balıqların tutulması da diqqətə alındıqda Xəzərin çirklənməsinin əsas səbəbinin neft tullantıları olduğu görülür.

1929-30-cu illərdən başlayaraq Xəzərə tökülən çaylar üzərinə tikilən hidro-texniki müəssisələr, Xəzərin sahillərində inşa edilən sənaye və inşaat sahələri ilə şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin genişləndirilməsi, dənizin ekoloji və bioloji rejiminə mənfi təsir göstərmişdir. Yavaş-yavaş dənizin tullantıqlarla çirkləndirilməsi, balıq ehtiyatının keyfiyyətinə və istehsalına mənfi təsir göstərir. Volqa və Kür çayları üzərində qurulan sulama və enerji məqsədli anbarlar qiymətli balıqların kürülmə su sahələrinin azalmasına yol açmışdır. Mühəribədən sonrakı illərdə Volqa çayının qolları üzərində qurulan böyük hidro-texniki komplekslər, bəndlər, su elektrik stansiyaları, bir çox sənaye kompleksləri açıq dənizdə çıxarılan neft və təbii qaz və daimi fəaliyyətdə olan dəniz nəqliyyatı səbəbiylə son 60 ildə Xəzərdə balıq ovlanması əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Xüsusilə, qara kürü istehsalının 90%-nin bu hövzədən əldə edildiyi günlər geridə qalmışdır. Kürü istehsalında istifadə olunan balıq növlərinin azalması nəticəsində 1952-ci illərin əvvəllərində Rusiya, Qazaxıstan, İran və Azərbaycan 20-yə yaxın fabrikində bu balıqları çoxaldarkən Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində bu fabrikələr su altında qalmış balıq istehsalında, nəticədə kürü istehsalında böyük azalmalar yaşanmışdır. Bu xüsus kürü istehsalında istifadə olunan balıq növlərinin yox olma təhlükəsiylə qarşı-qarşıya qalma təhlükəsinə səbəb olmuşdur⁸⁸.

1959-1985-ci illər arasında sadəcə Volqa çayının çirklənməsi və bəndlərə görə balıq itkisi 5 milyon tondan artıq olmuşdur. Bunun 750 min tonu kürü-süylə məşhur olan Nərə balığı növləridir.

Azərbaycanda balıqçılıq xüsusilə Xəzərdə aparılır. Xəzərin Azərbaycan sektorunda təxminən 120 növ balıq vardır və bunlardan 7-si istehlak və dərman sənayesində istifadə olunan Nərə balığı növləridir. Bir digər əhəmiyyətli balıq növü də qızıl balıqdır⁸⁹.

Azərbaycanda Nərə balığının və kürü istehsalının idarə edilməsi, istehsalı, satışı və ixrac haqqı "Azərbayq" adlı dövlət şirkətinə aiddir. 2000-ci ildə "Caspian Fish Co.-Azərbayq" adlı şirkətin açılması və 2001-ci ildə "Azərbayq" adlı döv-

⁸⁸ Budaq Budaqov –Yaqub Qərbli, Azərbaycan Respublikasının Fiziki Coğrafiyası, Öyrətmən Nəşriyyatı, Bakı, 1996, s.81; Ətraf Mühitin Mühafizəsi Üzrə Milli Fəaliyyət Planı, s.6.

⁸⁹ Yusif Vəzir Çəməniziminli,Tarihi Coğrafi və İqtisadi Azərbaycan,Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1993, s.45;Budaqov-Qərbli,s.77.

löt müəssəsinin bağlanmasıdan sonra Azərbaycanda balıq ovu və idxalı sürətlə azaldı. Ölkənin bütün balıqçılıq sektoru eyni tarixdən sonra həmin şirkətin əlində cəmləşmişdir. Ölkəyə gətirilən balıq, istehlakçılar tərəfindən “Caspian Fish Co.-Azerbaijan” adına rəsmiləşdirilir. İdxalçılar gətirdikləri balığın 20-30%-ni bu şirkətə satmaqdadır.

Ölkədə balıqçılığın inkişafı üçün yetərli şəraitin olmasının müqabilində əhalinin balıq və balıq məhsulları ilə təmini minimum səviyyəsindədir. Əhali artımı göz önünə alındıqda, balıq və balıq məhsullarına tələb 100 min tondur. Ancaq, ildə real olaraq əldə edilən balıq məhsulları bu rəqəmin 10-20%-nə bərabərdir.

Statistiki rəqəmlər illər etibarlı ilə ovlanan qiymətli balıq növlərinin nisbətində azaldığını göstərir. 1990-cı ildən 1997-ci ilə qədər Azərbaycanda balıq ovlanması və dəniz məhsulları istehsalı təxminən altı dəfə azalmışdır. 1997-2009-cü illər arası isə balıq ovlanmasında artım görülmüşdür. 2009-cü ilə gəlmişimizdə isə balıq ovunun 29 min tona çatdığı görülür.

Son illərdə Dünya Bankı kimi maliyyə təşkilatlarının və xarici sahibkarların dəstəkləri ilə həyata keçirilən layihələrlə balıq istehsalı və işləmə potensialı artırılmağa çalışılır. Məsələn, sadəcə 2008-cü ildə, Təbii Sərvətlər və Ekologiya Nazirliyinə aid Neftçala və Əli-Bayramlı balıq istehsalı fabriklərindən Xəzərə 15,5 milyon ədəd bala Nərə balığı buraxılmışdır.

Ümumilikdə isə, 2008-cü ildə fərqli balıq istehsalı fabriklərində 456.3 milyon ədəd fərqli növdə balıq balası yetişdirilərək Xəzər dənizinə, Kür çayına və daxili su hövzələrinə buraxılmışdır. Balıq və kürü istehsalına lazimi pul ayrılmasının iqtisadiyyata mühüm faydası olacaqdır.

Balıq İstehsalını Azaldan Səbəblər

Kürü çıxarılan balıq nəslinin təhlükəyə girməsində status probleminin varlığı səbəb olmuşdur⁹⁰. Sovət İttifaqı dağılmadan əvvəl istər İran, istərsə də SSRİ qaçaq balıq ovunun qarşısını almağa ciddi mənada nəzarət edirdi⁹¹. Sovət sonrası dövrdə isə balıq ovu məsələsində ölkələrin ciddi mənada bir boşluğa düşdüyü görülür. Bu vəziyyət heç şübhəsiz qaçaq balıq ovçuluğunu da özü ilə gətirmişdir. Hər nə qədər SSRİ-dən sonrakı dövrdə ölkələr balıq ovunun illik miqdarını təyin etməkdə razılaşımsalar da, qaçaq balıq ovçuluğunun qarşısı oluna bilmir.

⁹⁰ Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstan arasında Xəzərin şimal hissəsinə dair bölgü aparılmışdır. Bu bölgü Azərbaycanın ortaya qoyduğu fikrin çox az dəyişdirilmiş mahiyyətində olmuşdur: Hətta Rusiya Xəzərin sektoral bölgüsünün əleyhinə idi. Nəticədə kiçik bir dəyişikliklə Rusiya da bu fikrə, yəni Azərbaycanın fikrinə gəlmişdir. ABŞ-ın “Mobil” neft şirkəti isə Türkmənistan-Azərbaycan arasındakı anlaşmazlıq səbəbiylə “Kəpəz” yatağında fəaliyyət göstərməkdən imtina etmişdir. İran ilə də hələ razılığa gəlinməmişdir.

⁹¹ Ətraf Mühitin Mühafizəsi Üzrə Milli Fəaliyyət Planı, s.40.

Eyni şəkildə ölkələrin iqtisadi gücləriylə düz nisbətli olaraq balıq istehsalı fabriklərinin həcmi və sayı azalmış, bu sürətlə ortaya çıxan qaçaq ovçuluq aradan qaldırılmağa çalışılmışdır. Bu da, region ölkələri arasındakı razılığa əsasən təyin olunan miqdarların qorunmasını çətinləşdirmişdir.

Hidro-karbonat ehtiyatları ilə yanaşı bioloji ehtiyatları ilə də Xəzər Azərbaycanda iqtisadi inkişaf baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Mühüm neft və təbii qaz ehtiyatları ilə yanaşı Xəzər dünyanın Nərə balığı və kürü istehsalının 90%-dən çoxunu təmin qaynağı olmuşdur. Ancaq, həm çirklənmə, həm də qaçaq balıq ovu Nərə balığı ehtiyatlarının qısa müddətdə sürətli bir şəkildə azlması təhlükəsinə yaratmışdır⁹².

Ticari əhəmiyyəti olan balıq sayısının xüsusiyə aparılan istehsal fəaliyyətləri nəticəsində böyük zərərə məruz qaldığı görülür. 1950-ci illərdən başlayaraq Xəzərə axan çayların üzərində su və elektrik stansiyalarının inşa edilməsi Nərə balığının çoxalma yerlərinə böyük ziyan vurarkən, Xəzərin səviyyəsinin artmasında da Nərə balığının çoxalma yerlərinin su altında qalmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə, Nərə balığı ovu əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bundan əlavə başqa qiymətli balıq növü olan Xəzər qızıl balığının illik ovu azalmışdır. Ticari əhəmiyyəti olan Xəzərin İlan balığı, Şamayı və Ağgöz isə yox olmuşdur.

Xəzər dənizində əldə edilə biləcək bioloji sərvətlərin, xüsusiyə balıq ehtiyatlarının artırılması ancaq sahil dövlətlərinin birlikdə fəaliyyət göstərmələri ilə mümkün olacaqdır⁹³.

Bundan əlavə regionlarda son dövrdə meydana çıxan ərzaq qıtlığı qarşısında xüsusiyə ixracata dair olan dəniz məhsullarının belə bir potensiala sahib olması qarşısında region dövlətlərinin bu problemi birlikdə baxmaları qaçınılmaz hala gəlmişdir⁹⁴.

Çirklənməyə qarşı lazimi tədbirlərin alınmaması qarşısında Xəzər bir çox bioloji ehtiyatlardan kəsib qalacaqdır. Nəticədə, ən çox çirklənməyə məruz qalan regionlar olaraq Azərbaycan və Türkmənistan sahillərində gələcək 15 il ərzində dənizin 50 metr dərinliyində balıq tutulması əhəmiyyətini itirəcəkdir və dənizin 30 min metr²-lik sahəsi balıq tutulmasından yoxsul qalacaqdır⁹⁵. Balıq istehsalının artırılması üçün neft və təbii qaz çıxartma sənayesində, Xəzər hövzəsində və sahillərində yerləşən digər sənaye komplekslərində daha az tullantılı bir təmizləmə sistemi texnologiyasının istifadəsi lazımdır. Bundan əlavə, Xəzər sahili şəhərlərində və hövzəsində yaşayan 150 milyondan artıq əhəlinin tullan-

⁹² Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 1999, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı, Bakı, 1999, ss.36-37.

⁹³ Nəbiyev, ss.221-222.

⁹⁴ Nəbiyev, s.222

⁹⁵ P. Məmmədov, "Xəzərin Ekoloji Problemlərinin Həllində Ölkələrarası Əməkdaşlığın Əhəmiyyəti", Azərbaycan XXI Əsrin Astanasında, (Red. Ziyad Səmədzadə), Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1998, s.208.

tılarının təmizlənməsi, dənizdə üzən tankerlərin, sənişin gəmilərinin, neft və təbii qaz daşıyan gəmilərin dənizə buraxdığı tullantıların və neft tullantılarının təmizlənməsi lazımdır⁹⁶.

Son illərdə Dünya Bankı kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının və xarici sahibkarların dəstəyi ilə həyata keçirilən layihələrlə balıq istehsalı və istifadə potensialı artırılmağa çalışılır. Məsələn, sadəcə 2008-cü ildə, Təbii Sərvətlər və Ekologiya Nazirliyinə aid Neftçala və Əli Bayramlı balıq istehsal müəssisələrindən Xəzərə 25.5 milyon ədəd Nərə balığı buraxılmışdır.

3.2.3. Arıçılıq

Ölkədə ən yayılmış arıçılıq məhsulu baldır. Halbuki, polen, arı südü, mum, çiçək tozu kimi məhsulların istehsalı da mümkündür. Arıların mühafizə metodları və arı çoxaltma texnologiyası ölkədə aşağı səviyyədədir.

Ölkənin bala olan tələbin yerli istehsalla qarşılanması üçün arıçılıq istehsalını indiki istehsalla müqayisədə 8 dəfə artırmaq lazımdır. Bu artıma, ölkənin təbii iqlim şərtləri, zəngin bitki örtüyü və arı növləri imkan verir. Üstəlik digər sektorlar ilə müqayisə edildikdə arıçılığın inkişafına lazım olan maliyyə vəsaitinin geri ödənməsi və iş imkanları daha uyğundur.

Regionların sosial iqtisadi inkişafı ilə bağlı dövlət proqramında arıçılıq sahəsinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilir. Buna görə arıçılıqla məşğul olan ailələrin sayının 5 dəfə artırılması hədəflənir.

3.3. XİDMƏT SEKTORU

Xidmət sektorunun ÜDM-də yeri 1998-ci ildə 52.4%, 1999-cü ildə 48.0%, 2004-ci ildə 41.7%, 2006-cı ildə 40.8%, 2008-də isə təxminən 36% olmuşdur.

Aşağıdakı xidmətlər sektoru içində yer alan vacib alt sektorlara yer veriləcəkdir.

3.3.1 Təhsil

Həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi və müharibə şəraiti ilə bağlı olaraq 1990-cı illərin əvvəllərində təhsil səviyyəsində geriləmə başlanmışdır. Beləliklə, təhsil səviyyəsi yüksək olmaqla birlikdə keçid dövrünün iqtisadi şərtləri, təhsil səviyyəsinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Təhsildəki bu mənfi səhnə müstəqilliyin onuncu ilinin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. Bu tarixdən sonra isə təhsil səviyyəsi yüksəlməyə başlamışdır.

Azərbaycanda 1781 ibtidai məktəb və 4546 orta məktəb fəaliyyət göstər-məktədir. Dövlət təlim-təhsil sistemində 109 texniki peşə məktəbi və liseyi, 55 texnikum və 26 universitet fəaliyyət göstərir.

⁹⁶ Nəbiyev, s.22

1990 və 1991-ci illərdə böyük miqdarda təhsil müəssisəsi xidmətə verilmişdir. 1994-2002-ci illər arasında isə çox az sayda təhsil müəssisəsi xidmətə verilmişdir. 1990-2002-ci illərdə inşa edilən təhsil müəssisələrinin sayı isə 257-dir.

Təlim-tərbiyə müəssisələrində 1 milyon 700 min şagird ilk və orta, 200 min tələbə isə ali məktəblərdə təhsil alır. Şagirdlərin təlim-tərbiyəsi ilə 213 min təhsil işçisi məşğul olur. Təhsil işçilərinin 169.9 mini ilk və orta təhsil müəssisələrində işləyirlər.

Azərbaycanda təhsil sisteminin, dünya təhsil sistemi ilə inteqrasiyasını qurmaq məqsədiylə, dünyanın inkişaf etmiş 40-a yaxın ölkəsində 3 mindən çox Azərbaycan gənci təhsil alır. Digər tərəfdən, dünyanın 50-yə yaxın ölkəsindən təxminən 2 min nəfər Azərbaycanda təhsil alır⁹⁷.

Təhsil sektorunda özəl sektorun rolu getdikcə artır. Özəl təhsil müəssisələrində daha çox sərbəst bazar iqtisadiyyatında ehtiyac olan sahələrdə təhsil verilir. Misal üçün, özəl ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrin 25%-i iqtisadiyyat, 18% isə hüquq fakültetində təhsil alırlar.

Özəl təhsil müəssisələri içərisində “Çağ Öyrətım İşlətmələri”nin açmış olduğu təhsil müəssisələrinin təhsil sektoruna əhəmiyyətli dərəcədə faydası var.

Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşmasının ardından “Çağ Öyrətım” Şirkəti vasitəsilə 1992-ci ildə Türkiyəli iş adamları könüllü olaraq Azərbaycanda təhsil xidmətlərini başlatmışlardır.

“Çağ Öyrətım İşlətmələri” tərkibində; bir universitet (Qafqaz Universiteti), 10 lisey (Azərbaycan-Türk Özəl Liseyləri), 2 orta məktəb (Qafqaz İlk öyrətım), 10 universitetə hazırlıq kursu (Araz Kursu olmaqla cəmi 23 müəssisə var. Müəssisələrdə cəmi 6000-dən çox şagird təhsil alır və 850 təhsil işçisi işləyir.

“Çağ Öyrətım İşlətmələri” ndən 4000-dən çox məzun olan lisey şagirdi, Azərbaycanla birlikdə ABŞ, Avropa ölkələri, Rusiya, Türkiyə başda olmaqla dünyanın bir çox ölkəsində ali təhsillərini davam etdirirlər. Lisey şagirdləri iştirak etdikləri beynəlxalq elm olimpiadalarında cəmi 316 medal almaqla tarixi bir nailiyyətə imza atmışlardır.

Qafqaz Universitetindən məzun olan təxminən 1500 nəfər isə, Azərbaycanda mühüm dövlət və özəl firmalarda işləyir, ya da Azərbaycan, Türkiyə, Avropa ölkələri və ya ABŞ-da magistratura və doktorantura təhsillərini davam etdirirlər.

Məzunların işlədikləri dövlət və özəl sektora aid firmalarda, sərbəst bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun performans göstərmələri, “Çağ Öyrətım İşlətmələri”ni yenidən qurulma dövründəki təhsil sektoruna nümunə olan müəssisələr halına gətirmişdir.

⁹⁷ Misir Mərdanov, “Heydər Əliyev və Azərbaycan Təhsili”, Azərbaycan Müləlimi Qəzeti, 7-13 Mart 2003, s.3

“Çağ Öyrətım İşlətmələri” ilə birlikdə orta və ali təhsildə xidmət göstərən təhsil müəssisələri də var. Ancaq, bəzi özəl ali təhsil müəssisələrində təhsil səviyyəsinin aşağı olması, bu təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə son vərilməsi ilə nəticələnmişdir⁹⁸. Azərbaycanda Qafqaz Universiteti ilə birlikdə 15 özəl universitet fəaliyyət göstərir⁹⁹.

Təhsil sahəsində bəzi reformların edilməsinə baxmayaraq, çox mühüm bəzi problemlər varlığını hələ də davam etdirir. Dağlıq Qarabağdan məcburi köçkünlərin təhsil problemləri hələ də həllinə qovuşmamışdır. Qarabağdan qaçqın düşən ailələrin uşaqları 695 məktəbdə təhsil alırlar. Bu məktəblərin bir qismi çadır şəhərciklərində və evlərdə təhsil xidməti verir. Bu məktəblərdə 90 min şagird təhsil alır. İqtisadi problemlər, təhsilin keyfiyyətini aşağı salacaq şəkildə, təhsilə mütəmadi olaraq təsir edir. Təhsil ocaqlarının texniki təchizatı-nın kifayət etməməsi də mühüm bir problem olaraq həllini gözləyir.

Təhsil əsrindəki şagird sayının ildən-ilə artması isə ölkədə yeni bir problem məktəb çatışmamazlığının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Artıq bu problem ucqar rayonlarda deyil, paytaxtda da özünü göstərir. Şəhərdəki bir çox məktəb normadan çox şagird götürmək məcburiyyətində qalır.

2010-cü il büdcəsində təhsilə ayrılan təxminən 1300 milyon manatdır. Bu nisbət Yaponiyadakı bir Universitetin büdcəsindən 2.1 dəfə azdır. Təhsilə, səhiyyəyə, müdafiyyəyə, və digər sahələrə ayrılan vəsait ayrıldığı sektorların minimum ehtiyacının 25-30%-nə kifayət edir.

Dövlət xərclərindən təhsilə ayrılan pay təxminən 3-4% olmuşdur. Bu nisbət də təhsilə ayrılan payın həm az olduğunu, həm də azalmağa meyilli olduğunu göstərir. Təhsilə ÜDM-dən ayrılan payın kifayət etməməsi bu sahədə ciddi problemlər yaradır.

2003-2007-ci illəri əhatə edən 5 il ərzində 149 yeni təhsil müəssisəsinin tikilmişdir. Bundan əlavə, “Azərbaycanda Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Proqramı” “çərçivəsində 28 yeni təhsil müəssisəsinin inşası və 200 təhsil müəssisəsinin təmiri planlanmışdır. Bununla birlikdə Dövlət Neft Fondundan Qarabağdan qaçqın düşənlərə yardım çərçivəsində 13 yeni təhsil müəssisəsinin tikilməsi də planlaşdırılmışdır. Beləliklə, gələcək beş illik zaman zərfində 190 yeni təhsil müəssisəsinin tikilməsi, təmir və əlavə bina ilə birlikdə cəmi 1050 təhsil müəssisəsində normal şərtlərdə bir təhsil imkanı verməsi planlaşdırılmışdır¹⁰⁰.

Digər tərəfdən ölkədə 1047 şagirdə sadəcə bir kompüter düşür¹⁰¹. 2008-ci ildə hər 33 nəfərə bir kompüter düşəcək şəkildə 2005-2007-ci illərdə Azərbay-

⁹⁸ Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 2009, ss. 74-75.

⁹⁹ Mərdanov, ss.2-3. Bundan əlavə, təhsil müəssisələri haqqında geniş statistiki məlumat üçün bax. www.tehsil.20m.com; www.tehsil.azerall.info.

¹⁰⁰ “Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin Bəyanatı”, Azərbaycan Zaman Qəzeti, 15-17 Mart 2003, s.2; Azərbaycan Rəqəmlərdə, ARDSK

¹⁰¹ Ölkə daxilində isə hər 1000 nəfərdən 15-18-i kompüter istifadə edir.

canın bütün təhsil müəssisələrinin kompüterlə təchizatı haqqında proqram hazırlanmışdır.

Ölkədə güclü bir elmi potensial olmasına baxmayaraq, bu potensialdan faydalanılmır. Milli gəlirdən elmi araşdırmalara ayrılan payın dünya ortalamasından xeyli aşağıda olduğu görülür. Elmi araşdırmalara milli gəlirdən ayrılan payın dünya ortalaması 2.2% olmasına qarşılıq, bu nisbət Azərbaycanda 0.2%-dir. Bu nisbətin zamanla azalması da görülür. Bu nisbət 1990-cı ildə 0.5% olmuşdur. Elmi araşdırma edənlərin sayı (hər 100 min nəfərə 2791) dünya ortalamasından (hər 100 min nəfərə 959) yuxarıdır¹⁰². Bu vəziyyət elmi araşdırma edən alimlərin gəlir səviyyəsinin aşağı olmasına və texniki təchizatın kifayət etmədiyinə işarət edir. Nəticədə aparılan araşdırmaların səviyyəsi də aşağı olur. Halbuki təhsil və elmi araşdırmaların inkişafı bir ölkənin stratejik inkişaf yönündən biri olmalıdır.

2003-cü ildən başlayaraq 10 illik müddəti əhatə edən ikinci reform proqramı çərçivəsində Dünya Bankı, Azərbaycan təhsil sahəsinə 63 milyon dollar kredit verəcəkdir. Bu proqram üç mərhələdə həyata keçiriləcəkdir. İlk mərhələ 4 ili əhatə edir. Dünya Bankı bu dövrdə 18 milyon dollar kredit verəcəkdir. Digər iki mərhələ 3 ili əhatə edir. Dünya Bankı ikinci mərhələdə isə 25 milyon dollar kredit verəcəkdir¹⁰³.

Hökumət tərəfindən hazırlanan və 2004-2007-ci illəri əhatə edən təhsildə inkişaf proqramında Azərbaycanın təhsil sisteminin problemləri və həll yolları ümumi olaraq qiymətləndirilmişdir.

Proqramda başlıca problemlər arasında ilk və orta məktəblərdə təhsil səviyyəsinin aşağı olması, zəif maddi-texniki infrastruktur, kəndlərdə müəllim çatışmamazlığı, siniflərin və dərslər vəsaitlərinin azlığı, dərslər proqramlarının bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun olmaması, təhsil sisteminin və əmək bazarının zəif inkişafı, gənclərin aşağı səviyyədə texniki və ixtisas təhsili alması kimi problemlər əks olunmuşdur.

Problemlərin həlli üçün proqramda konkret tədbirlər nəzərə alınmışdır. Hədəflərin həyata keçməsi üçün, 4 il içərisində 616.4 milyard manat (123 milyon dollara yaxın) maliyyə vəsaitinin təhsil sektoruna istiqamətləndirilməsi planlaşdırılır. Bu vəsaitin yarısından çoxunun təxminən 382 milyard manatı təhsilin maddi texniki infrastrukturunun gücləndirilməsinə xərclənməsi düşünlür. Bunun 227.7 milyard manatı dövlət büdcəsindən, 154.3 milyard manatı büdcə xarici gəlirlərdən təmin ediləcəkdir.

Büdcə və büdcə xarici qaynaqların istifadə edilməsində səmərəliliyin artırılması, struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün 2004-2006-cı illərdə 98.3 milyard manatın sektora istiqamətləndirilməsi planlaşdırılmışdır. Bunun

¹⁰² Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 2002, ss. 72-74.

¹⁰³ Dünya Bankı Təhsilin İnkişafına 63 Milyon Dollar Kredit Ayıracaq", 525-ci Qəzet, (18.03.2003).

19.5 milyardd manatı dövlət büdcəsindən, 787.8 milyardd manatı isə Dünya Bankı kerditi (18 milyon dollar) olaraq qarşılanacaqdır. Dövlət büdcəsindən orta məktəb şagirdlərinin pulsuz təmin edilməsi üçün 99.5 milyardd manat, təhsil proqramlarının inkişafı üçün 1.1 milyardd manat, kitabxana şəbəkəsinin inkişafı və kitabxana fondunun yeniləşdirilməsi üçün 5.3 miyard manat vəsait xərclənəcəkdir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi barədə” imzaladığı Sərəncama əsasən 8 il ərzində 5 min azərbaycanlı gəncin xarici ölkədə təhsil alması nəzərdə tutulub. Bundan əlavə proqramda, təhsil sektorunda çalışanların sosial statusunun yüksəldilməsini və təqaüdlərin artırılmasını da nəzərdə tutulur.

3.3.2 Səhiyyə

Sovətlər İttifaqı sisteminin nailiyyəti olaraq dəyərləndirə biləcək şəkildə Azrbaycana, o günün şərtlərində inkişaf etmiş bir səhiyyə sistemi miras qalmışdır. Ancaq, bir tərəfdən büdcədən lazımi payın ayrılmaması, digər tərəfdən də xalqın gəlir səviyyəsinin düşməsi səbəbiylə, səhiyyə xidmətləri bu gün razı qalınacaq şəkildə deyildir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən səhiyyə müəssisələri, müasir tələblərə cavab verməyir, bir çox bina və təchizat etibariylə köhnə və yarasızdır.

Səhiyyə xərclərinin milli gəlirdən aldığı pay 1% olmuşdur. Bu da səhiyyə xərcləri üçün ayrılan payın kifayət etmədiyini göstərir.

Azərbaycanda ümumilikdə, hər 10 min nəfərə düşən həkim sayı 37.5, səhiyyə işçisi sayı 72.6, xəstəxana çarpayılarının sayı təxminən 82-dir. Bu rəqəm, təkcə Bakı üçün hesablandıqda, ümumi ortalamanın üzərində olduğu görülür. Bakıda hər 10 min nəfərə düşən təxminən 85, səhiyyə işçisi sayı 110, xəstəxana çarpayılarının sayı 115-dir. Bu vəziyyət səhiyyə xidmətlərinin Bakı xaricində daha az olduğunu göstərir.

Səhiyyə xidmətlərinin çatışmamazlığı, bəzi xəstəliklərin ildən-ilə sayının artmasına səbəb olur. Qeydə alınan xəstəliklər arasında ən çox görülənlər, yuxarı tənəffüs yolları olmaqla, tənəffüs yolları, sinir sistemi, qulaq-burun-boğaz xəstəlikləridir.¹⁰⁴

Xəstəxanaların rəsmi və qeyri-rəsmi pullu xidmətə keçirilməsi, kifayət qədər dərman, texniki təchizatın və maliyyə vəsaitinin olmaması, xidmət və dərman qiymətlərinin yüksəkliyi kimi səbəblər əhalinin səhiyyə xidmətlərindən istifadəsini azaltmışdır.

Açılan özəl yeni səhiyyə mərkəzlərinin isə, səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin artmasında mühüm rolu olur.

¹⁰⁴ Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı haqqında Hesabat 2009, ss. 53-56.

Cədvəl 24. Səhiyyə ilə Bağlı Məlumatlar

İllər	Xəstəxana	Poliklinika	Həkim	Səhiyyə İşçisi
1995	768	1779	29217	67000
1996	759	1694	28873	63200
1997	746	1630	28477	60700
1998	739	1611	28485	60600
1999	735	1614	29033	60000
2000	735	1618	29084	59900
2001	738	1603	29090	59100
2004	734	1591	29700	59500
2005	740	1652	31300	60600
2006	754	1757	32560	61141
2007	762	1764	33824	61212
2008	770	1852	34785	61324
2009	780	1887	35615	61458

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Səhiyyə sektorunda bir çox problemlərin olmasına baxmayaraq, iqtisadi inkişaf və gəlir səviyyəsinin artması ilə birkəddə bu problemlərin də azalma dövrünə girdiyi görülür.

Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı Haqqında Dövlət Proqramında 21 yeni səhiyyə müəssisəsinin açılması planlaşdırılır.

3.3.3 Turizm

Ölkədə turizm sektoru üçün lazımı iqlim, təbii gözəlliklər, tarixi və arxeoloji əsər potensialı qısaca təbii, tarixi və mədəni sərvətlər mövcuddur. Azərbaycanda təbii imkanlar arasında 11 iqlim qurşağından 9-nun mövcud olması, Xəzər dənizinin sahilləri, Xaçmaz-Lənkəran-Astara regionundakı müşəlik sahələr və müalicə məqsədiylə də faydalanıla biləcək potensialdakı qaynaq suları diqqət çəkir¹⁰⁵.

İqlim şərtlərinin əlverişli olması səbəbiylə ölkə, Sovet İttifaqı dövründə əhəmiyyətli miqdarda turist çəkirdi. Həmin dövrdəki otellər və plajlar bunu göstərir.

Azərbaycanda turizm sektorunu əmələ gətirən sahələr aşağıdakı alt bəşliklər altında cəmlənə bilər;

Tətil Turizmi: Xüsusilə yaz aylarında tətil etməyə ən uyğun regionlar Zaqatala, Şəki, Quba, Gəncə, Qazax və Lənkərandır.

Yayla və Dağ Turizmi: Azərbaycanda yayla və dağ turizmi üçün əlverişli bölgələr; Zaqatala meşəlikləri, Şəki Gələrsən Görərsən qalası, Başdaşagıl, Quba meşəlikləri, İsmayılı, Lahıç, Qəbələ, Ağdaş meşələri, Gəncə, Hacıkent, Göygöl olaraq sıralana bilər.

¹⁰⁵ Z. N. Eminov, *Azərbaycan Fiziki və İqtisadi Coğrafiyası*, Azərbaycan Coğrafiya İnstitutu Nəşriyyatı, Bakı, 2000, ss. 153-156.

Vanna və Sağlamlıq Turizmi: Azərbaycan içməli və müalicə məqsədli mineral su qaynaqları ilə zəngindir. Ölkədə 200 milyon litr su verən təqribən 2000 mineral su qaynağı var¹⁰⁶.

Digər tərəfdən “Naftalan” deyilən və dünyada sadəcə Azərbaycanda var olan neft qatışıqlı pəlçiq suyu bir maddə başda sinir sistemi olmaqla dəri, cild, qadın xəstəlikləri və s. bir çox xəstəliyə yaxşı gəlir. Azərbaycanda müalicəvi səciyyəvi sanatoriyaların çoxu Abşeron Yarımadasında yerləşir.

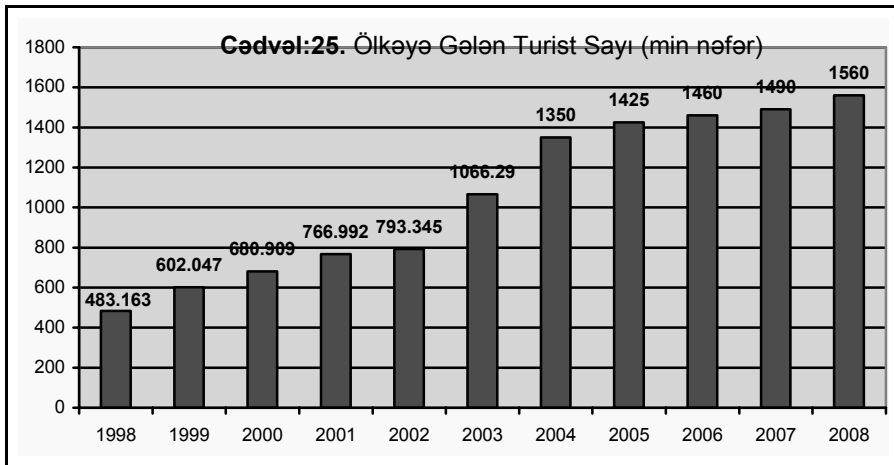
Çimərlik Turizmi: Şərqdən Xəzər dənizi tərəfindən əhatə olunan Azərbaycan plyaj turizmi baxımından da əlverişlidir. Bilgəh və ətrafı kilometrlerce uzanan plyajlara sahibdir.

Ov Turizmi: Azərbaycanda cəmi 97 növ məməli heyvan, 346 növ quş və 95 növ balıq var. Fərqli regionların ov turizminə əlverişli olduğu ölkədə ov tufəngi istifadə etmək üçün icazə alınmalıdır. Eyni zamanda hər tufəng sahibinin ovçular cəmiyyətinə üzvlüyü məcburidir.

Mədəniyyət Turizmi: Azərbaycan çox zəngin bir mədəniyyət və tarix xəzinəsinə sahibdir. Ölkədəki qədim abidə, məzar, türbə, bina və digər tarixi əsərləri qorumaq, bərpa etmək üçün müxtəlif təşkilatlar qurulmuşdur.

Təbii zənginlikləri səbəbiylə turizmin Quba-Xaçmaz, Astara-Lənkəran, Şəki-Zaqatala, Gəncə-Xanlar, Şəmkir-İsmayilli, Siyəzən-Xızı regionlarında inkişaf etəsi daha uyğundur.

Gələn turist sayı diqqətə alındıqda inkişaf etmiş ölkələrdən çox az sayıda turist gəldiyi, MDB ölkələrindən gələn tursitlərin üstünlük təşkil etdiyi görülür.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

¹⁰⁶ Əhmədov - Hacıyev, s.87.

Əslində ölkəyə gələn turist sayı açıqlanan statistiki məlumatlarda əks olunan rəqəmdən çox yüksəkdir. Açıqlamalara görə qeydiyyat sistemindəki problem səbəbiylə məlumatlar həqiqəti yansıtmır. Görülən yeni tədbirlər və qərarlarla bu problem həll edilməyə çalışılır.

Azərbaycanda daxili turizm baxımından gəlir səviyyəsinin aşağı olması, xarici turizm baxımından isə, ölkənin ölkə xaricində tanıtımının kifayət səviyyədə olmaması, əksinə Qarabağ problemi səbəbiylə Ermənistanla arasındakı münaqişənin təhlükəli bir region kimi ələ alınması önəmli mənfi amildir.

Uzun müddət turizm sektoruna aid tək bir dövlət siyasətinin və proqramının olmaması da turizm sektorunun inkişafına təsir etmişdir.

Azərbaycanın turizm baxımından ən əlverişli regionlarından biri olan Qarabağın işğal altında olması, turizm sektoru baxımından ən önəmli itkilərin başında gəlir. İşğal sonrası, Qarabağdakı turizmə mənfi təsir edəcək şəkildə Ermənilər tərəfindən regionun ekoloji balansına böyük zərərlər verilir¹⁰⁷.

Büdcədən sektorun inkişafı məqsədiylə ayrılan pay hər keçən il bir əvvəlki ilə görə çox olmasına baxmayaraq, sektorun arzu edilən inkişaf trendinə çata bilməsi üçün kifayət deyildir.

Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafını əngəlləyən digər səbəblər belə sıralana bilər:

- İstirahət komplekslərində şərtlərin lazımı səviyyədə olmaması
- Turistik sahələrə gedən yolların əlverişsiz olması,
- Turistlərin qala biləcəkləri otellərin əlverişli sağlamlıq şərtlərinə sahib olmaması,
- Ölkənin 10 ildən artıq müddətdir Ermənistanla olan müharibənin təsiri altında olması

Azərbaycan, 1994-cü ildən bəri turizm sahəsində müxtəlif ölkələrlə bir çox müttəfiqlik müqaviləsi imzalamışdır. Azərbaycan Gənclik, İdman və Turizm Nazirliyi tərəfindən, Beynəlxalq Turizm Təşkilatına üzv olduğu 27 sentyabr 2001 tarixindən sonra, turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədiylə, beynəlxalq təşkilatların maliyyə dəstəyini və digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən turizm şirkətlərinin Azərbaycana investisiya qoymalarını təşviq məqsədiylə xüsusi investisiya proqramı hazırlanmışdır. Hazırlanan sənədlərlə, ölkənin turizm sektorunun inkişafı baxımından həm tanıtılması, həm də sektora dir investisiyaların qoyulması təşviq edilməyə çalışılır. Turizm sektoru üçün lazımı kadrların yetişdirilməsi məqsədiylə də yüksək təhsil səviyyəsində bəzi fəaliyyətlər görülür. Bundan əlavə, sektorda işləyənlərin məsləki inkişaflarının təmini məq-

¹⁰⁷ R. Abbasov, s.2.

sədiylə, başda Türkiyə olmaqla bəzi ölkələrin turistik regionlarında məsləki təhsil kursları almaları təmin olunur.¹⁰⁸

Yeni yaradılan Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara və Tovuz-Qazax turizm yollarını müasir standartlara çatdırmaq məqsədiylə, Azərbaycan Turizm Nazirliyi tərəfindən, beynəlxalq turizm şirkətlərinə dəyəri 100 min dollar-50 milyon dollar arasında dəyişən layihələr təqdim edilmişdir¹⁰⁹.

Digər tərəfdən 27 avqust 2002-ci il tarixli və 1029 sayılı sərəncamla “2002-2005 İli Üçün Turizmin İnkişafına Dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Ölkə başçısı mərhum Heydər Əliyevin imzaladığı fərmanla turizm fəaliyyətləri ilə məşğul olan şirkətlər üçün verilən lisenziya müddəti iki ildən beş ilə çıxarılmışdır. Dövlət rüsumu 8 milyon manatdan 2 milyon 750 min manata endirilmişdir. (Denominasiyadan əvvəlki manat) Nəticədə turizm sektorundakı şirkətlərin sayı artaraq 130-a çatmışdır.

Ölkədə 87 otel fəaliyyət göstərir. Otellərdə xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün işlər görülür¹¹⁰. Bundan əlavə Azərbaycanda təqribən 30 yeni turistik otel inşa edilir, 7 regionda turizm-informasiya mərkəzləri yaradılır.

Turistlər üçün giriş vizasının miqdarı isə 40 dollardan 20 dollara endirilmişdir. Türkiyə Respublikası vətəndaşları isə hava limanları və sərhəd qapılarından 10 dollar müqabilində bir aylıq giriş və ölkədə yerləşmək üçün viza ala bilər.

Turizm sektorunun ildən ilə inkişaf etdiyi görülür. Məsələn, sadəcə 2003-cü ildə otel və motellərin fəaliyyətindən əldə edilən gəlir 208 milyard 214 milyon 400 min manat olmuşdur. 2003-cü ildə 74 şirkətə lisenziya verilmiş və bundan dövlət büdcəsinə 203 milyon 500 min manat gəlir əldə edilmişdir.

2008-cü ildə turizm sektorundakı artım 37%-dir. Ölkəyə gələn turist sayı hər il təqribən 20-30% artır. 2002-2009-cü illərdə 112 yeni turizm obyektinə istifadəyə verilmişdir.

2004-2008-ci illəri əhatə edən regiona inkişaf proqramında inkişaf etdirilməsi lazım olan ilk hədəflər arasında olan turizm sektoru ilə əlaqədar olaraq, regionlarda eko-turizmin inkişafı məqsədiylə hazırlanan layihələr və iş planları, bu sahəyə maraq göstərən xarici investidlərə təqdim edilmişdir.

Müxtəlif proqram və layihə və mədəniyyət tədbirlərilə Azərbaycan; turizmin bir inkişaf perspektivi ola biləcək, infrastrukturun tənzimlənməsiylə geniş bir turizm potensialına sahib olacaqdır. Hələ kifayət qədər tanınmayan və turizm investidlərini gözləyən Quba, Nabran, Şəki, İsmayılı kimi şəhərlər və

¹⁰⁸ R. Abbasov, “Azərbaycan Turizm Üçün Əhəmiyyətli Bölgədir”, *Hərbi And Qəzeti*, 1-15 Aprel, 2003, s.2; Əbülfəz Qarayev, “Azərbaycan Bu Gün Beynəlxalq Olimpiyada Oyunlarına Müvəffəqiyyətli İmza Atan Dövlətlər Sırasındadır”, *Dialog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, TUSIAB Cemiyeti, Mart-2003, s.16.

¹⁰⁹ 525-ci Qəzet, 18.04.2003.

¹¹⁰ Ə. Qarayev, s.16.

regionlardakı təbii gözəlliklərlə yanaşı, demək olar ki hər küçədə olan mədəniyyət və sənət mərkəzləriylə Bakı inkişaf etməkdə olan turizm sektorunda əvəz edilməz yerə sahib olacaqdır¹¹¹.

3.3.4. Maliyyə

Aşağıda maliyyə sektoru bank, sığorta və daşınan qiymətlər birjası alt başlıqları altında incələncəkdir.

3.3.4.1. Bank

Yeni bir sistemə keçid fəaliyyətləri davam etdirilən ölkədə eyni zamanda başda bank olmaqla, yeni bir maliyyə sistemi quruluşu da davam etdirilir.

Ölkədə Milli Bank, səhmləri dövlətə aid olan banklar, özəl sərmayəli yerli banklar və xarici sərmayəli banklar fəaliyyət göstərir.

Sərmayəsinin bütün hissəsi dövlətə aid bir hüquqi şəxs olan Milli Bank, maliyyə bazarları üzərində çox sərt bir nəzarəti var. Azərbaycanda bank sisteminin inkişaf prosesi üç mərhələyə bölünə bilər. Birinci mərhələ olaraq 1990-92-ci illər arasında Milli Bank sistemi təşəkkül etdirilmişdir. 1992-94-cü illərdə hiper-inflyasiya şərtlərində qeyri-stabil bir mühitdə bank sistemi inkişaf etmişdir. 1994-cü il və ondan sonra isə, makroiqtisadi stabil mühitdə bank sisteminin yenidən formalaşdırılaraq inkişaf edilməyə çalışılmışdır¹¹².

Azərbaycanda bank sisteminin hüquqi prinsipləri “Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Müstəqilliyinin Əsasları” haqqında 25 mayıs 1991-ci il tarixli Konstitusiyaya Qanununun “Bank sistemi və pul tədavülü” adlı 14-cü maddəsi ilə atılmışdır¹¹³. Bu maddə ilə Azərbaycanda müstəqil banka sisteminin və milli valyuta vahidinin hüquqi təməlləri, Milli Bankın status və səlahiyyətləri müəyyənləşmişdir. Milli Bank 11 fevral 1992-ci ildə qurulmuşdur.

Bank və Milli Bank barədə tənzimləmələrlə əlaqədar olaraq 7 avqust 1992-ci ildə “Milli Bank Haqqındakı Qanun”la “Banklar və Bankların Fəaliyyətləri Haqqındakı Qanun” ard-arda qüvvəyə minmişdir. 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Milli Bankının nizamnaməsi qəbul edildi. Ölkədə Milli Bank və digər banklardan ibarət bir bank sisteminin qurulması hədəflənmişdir: Pul və bank sektorunda siyasətləri müəyyənləşdirmə, nəzarət və nəzarət səlahiyyəti Milli Banka aiddir. Bank qanunu müasir mənada bütün bank fəaliyyətlərini əhatə edir, fəqət iqtisadiyyatın bütöv mənasıyla sərbəst bazar sistemində keçməməsi və bank sisteminin də müasir mənasıyla yerləşməmiş olması səbəbləriylə hədəflənənlər həyata keçirilə bilmir.

¹¹¹ Nazif Şahin, ‘Turizm və Kültürel Değerlerimiz’, *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, TÜSIAB Cemiyeti, Sayı:15, Bakü, Şubat-2004, s.30.

¹¹² *Azərbaycan Respublikası Bank Sistemi Haqqında Məlumat Məcmusu*, Azərbaycan Banklar Assosiyası Nəşriyyatı, Bakı, 2000, s.5-6.

¹¹³ Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı, <http://www.nba.az>. (08.04.2003).

Sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk illərində Azərbaycanda, bank sisteminin yaradılması səbəbiylə, bankalar üzərində güclü bir nəzarət. Hüquqi boşluqlardan da faydlanan ticari banklar sürətlə artdı. Qurulan banklar əsasən spekulatif fəaliyyətlərdə cəmləşdilər.

“Azərbaycan Respublikası Milli Bankı” haqqındakə qanun 10 iyun 1996-cı ildə, qəbul edilmişdir. Əlaqədar qanun ilə bağlı 1997, 1998, 2001, 2002 və nəhayət 2004-cü illərdə bəzi dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Nəhayət “Azərbaycan Respublikası Milli Bankı” haqqındakı qanun son halıyla 10 dekabr 2004-cü ildə ölkə başçısı İlham Əliyev tərəfindən təsdiq olunmuşdur.

“Azərbaycan Respublikasında Banklar Hakkında Qanun” son şəklilə 16 yanvar 2004-cü ildə ölkə başçısı tərəfindən təsdiq olunmuşdur.

1991-ci ildən etibarən bütün banklarda əməliyyatlar beynəlxalq muhasibat standartlarına görə aparılmağa başlandı.

Azərbaycanda maliyyə bazarı vasitələri və bank xidmətləri inkişaf etməmişdir. Ancaq, xarici bank şöbələri ilə rəqabət edə bilmək məqsədiylə yerli sərmayəli banklar, xidmət müxtəlifliliyini və keyfiyyətini artırmağa çalışırlar.

2001-ci ilin əvvəlində 158 olan bank və bank xarici bütün kredit təşkilatlarının sayı 2002-ci ildə 116-ya düşmüşdür. 2005-ci ilin əvvəli itibariylə isə 114 lisenziyalı kredit təşkilatı fəaliyyət göstərir. 2009-cü ildə xalqdan vəsait toplaqla 42, xarici valyuta vahidi ilə aparılan bank fəaliyyətlərini yerinə yetirmək üçün 43, qiymətli mədənlərlə fəaliyyət etmələrinə icazə verilən təşkilat sayı 2, təminatlar və zəmanət vermək üçün 41, plastik kartlarla fəaliyyət göstərmək üçün 30 kredit təşkilatı lisenziyaya sahibdir.

Azərbaycanda bank sayındakı artma trendi 1995-ci ilə qədər davam etmişdir. 1996 ildən etibarən isə bank sayında azalma başlamışdır.

Xüsusilə müstəqilliyin ilk illərində bankların quruluş sərmayəsinin aşağı tutulması səbəbiylə bankların sayında bir artma baş verdi. Daha sonra baş verən banker faciəsindən sonra Milli Bank quruluş sərmayəsi miqdarını mərhələli bir artışı trendinə girərkən bankların sayında da pilləli bir azalma olmuşdur. 1 oktyabr 1997-ci ildə edilən yeni tənzimləmələrlə yeni açılan banklar üçün nizamnamə sərmayəsinin kafiliyi 1.250.000 dollara, fəaliyyət gören banklar üçün isə 800.000 dollara yüksəldildi. Bu tənzimləmədən sonra kiçik banklar fəaliyyətlərini dayandırmağa başladılar.

01.01.2000 tarixində bank sistemini sağlamlaşdırma siyasəti istiqamətində bankların ən az sərmayələri 2 milyon dollara və yeni qurulacaq banklar üçün isə 5 milyon dollara çıxardılmışdır. 2002-ci ilin iyulunda isə fəaliyyət göstərən banklar üçün quruluş sərmayəsi 2.5 milyon dollara yüksəldilmişdir¹¹⁴. Quruluş sərmayələrini 2.5 milyon dollara yüksəldə bilməmələri səbəbiylə bəzi ticari

¹¹⁴ http://www.nba.az/az/statistics/monetary_indicators/info2002.shtml, (10.04.2003).

bankların birləşməsi, bəzi bankların isə fəaliyyətinə son verməsi nəticəsində daha əvvəl yüksək olan bank sayı azalmışdır. 2002-ci ildə nizamnamə sərmayəsini 2.5 milyon dollara yüksəldə bilməyən 8 bankın lisenziyası ləğv edilmişdir.

2003-cü ildə də bankların nizamnamə kapitalının artırılması prosesi davam etmişdir. Milli Bank özəl bankların nizamnamə sərmayəsini 2003-cü il iyul ayında 2.5 milyon dollardan 3 milyon dollara yüksəltmişdir. Bu isə kifayət qədər nizamnamə sərmayəsinə sahib olanan bankların fəaliyyətini dayandırması ilə nəticələnirdi. Milli Bank özəl bankların nizamnamə sərmayəsini, hər altı ayda bir 0.5 milyon dollar artıraraq tədricən 5 milyon dollara çıxarmağı planlamışdır.

Bank sektorunda quruluş sərmayəsinin artırılması istiqamətində verilən qərar nəticəsində 2001-ci ildən etibarən ölkədə 50-yə yaxın bank fəaliyyətini dayandırmışdır. Nəticədə, 1990-cı illərin əvvəlində kredit təşkilatları içərisində 240 bank fəaliyyət göstərərəkən bu sayı 2001-ci ilin əvvəlində 59-a, 2002-ci ilin əvvəllərində 53-ə və 2005-ci ilin əvvəllərində isə 43-ə düşmüşdür. Banklarının ikisi dövlət bankı, 40-ı isə özəl bankdır. Banklardan 15-i xarici sərmayəli və ya xarici sərmayə iştiraklıdır¹¹⁵.

1995-ci ilin sonunda 4 dövlət bankı Aqrobank, Sənaye Bankı, Əmanət Bank və Beynəlxalq Bank, banka aktivlərinin 80%-inə, geri ödənməyən kreditlərin 85%-inə, depozitlərin 75%-inə, şöbələrin 65%-inə və bank sektorunda işləyənlərin 70%-inə sahib idilər.

2005-ci ilin başı etibarilə ölkədə 2 dövlət (Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və Kapital Bank) bankı vardır. Hələ Sovet dövründə, 1988-ci ildə, Azərbaycanda açılan ixtisas bankları Aqroprombank, Promstroibank və Sberbankın (Aqrar Sənaye, Sənaye İnvestisiya və Əmanət Bank) 2000-ci ildə birləşdirilməsi ilə Birləşmiş Univərsal Bank anonim şirkət statusunda qurulmuşdur. 2004-cü ildə isə bankın adı Kapital Bank olaraq dəyişdirilmişdir. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı isə Sovet dövründə qurulan Vnesheconombankın şöbəsinin 1992-ci ildə dövlət bankına çevrilməsi ilə qurulan digər bir dövlət bankıdır.

Əksəriyyəti dövlət nəzarətində olan bank sektoru, xüsusilə Azərbaycan Beynəlxalq Bankının təsiri altındadırlar. Azərbaycan Beynəlxalq Bankının aktivləri bank sektorunun ümumi aktivlərinin 54%-inə uyğun gəlir. Bu nisbətə bir əvvəlki ilə görə 7 bal artması da diqqət çəkir.

Fəaliyyət göstərən bankların şöbələrinin sayı 2002-ci ilin əvvəlində 191 iken, bu sayı 2003-cü ilin əvvəlində 226-ya, 2005-ci ilin əvvəlində isə 350-yə yüksəlmişdir. Rezident olmayan banklarının şöbə sayı isə sadəcə 1 dənədir. Kredit təşkilatlarının xaricdə şöbə, təmsilçilik və s. fəaliyyətləri isə zəifdir¹¹⁶. Bu müəsisələrin xaricdə 1 şöbə, 1 təmsilçilik və 1 bağlı bank şəklində fəaliyyət göstərir.

¹¹⁵ 'Two Local Banks Merge', *Azernews*, No:09(399), March 1 – March 7, 2005, s.3.

¹¹⁶ http://www.nba.az/az/statistics/monetary_indicators/info2002.shtml, (10.04.2003).

Ölkədəki fəaliyyət göstərən banklar, şöbələrinin sayına görə incələndikdə özəl bankların şöbələrinin sayının 223, dövlət banklarının şöbə sayının isə 127, beləliklə özəl bankların şöbələrinin sayının daha çox olduğu görülür.

Azərbaycanda qurulan Türk banklarıyla yanaşı bəzi xarici bankların şöbələri də fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda xarici sərmayəli bank həm 100% xarici sərmayə, həm də müştərək olaraq qurula bilər. Banklarda xarici sərmayənin payı 30% ilə məhduddur.

Xarici bankların sektordakı payı bir çox ölkə ilə müqayisə edildikdə bu nisbətən yüksək olduğu görülür. Yerli bankların öz sərmayələrinin zəif olması isə, xarici banklarla rəqabətdə zəif olmalarına səbəb olur.

Bundan əlavə yerli və xarici banklar qurmuş olduqları “muxbir” bank əlaqələri ilə dünyanın bir çox ölkəsinə dair maddi əməliyyatları yerinə yetirirlər.

2008-cü ilin sonu etibarıyla bankların nizamnamə sərmayəsinin ümumi həcmi bir əvvəlki ilə görə 41.3% artaraq 3051.0 milyon manat olmuşdur. 2009-cü ilin yanvar ayı etibarıyla ümumi nizamnamə sərmayəsinin 340 milyon manatı dövlət banklarının, 1411 milyon manatı isə özəl bankların payına düşür. Xarici sərmayənin iştiraki ilə qurulan bankların nizamnamə fondu 352.8 milyon manatdır ki, bu da ümumi nizamnamə fondunun 32.6%-inə bərabərdir. Əlbəttə tətbiq olunan sərt pul siyasətlərinin də bank sayının azalmasında böyük təsiri olduğu diqqətə alınmalıdır.

Kredit və Kredit Faiz Nisbətləri

Bank sektorunun iqtisadiyyatdakı üstünlüyü gedərək artmış və banklara olan inamın artması ilə ümumi depozit və kredit həcmi artmışdır. Verilən kreditlərdə hər keçən il özəl sektorun payının artmağa başladığı da görülür. 2002-ci ildə verilən ümumi kreditlərin 35%-i özəl banklar tərəfindən verilərkən bu nisbət 2004-cü ildə 46% olaraq reallaşmışdır. Dövlət banklarının üstünlüyünün isə, 2002-2010-cü illər arasında 45% olduğu görülür.

Tablo 26. Kreditlər (Milyon Manat)

<i>İllər</i>	<i>Qısa müddətli</i>	<i>Qısa müddətli (%)</i>	<i>Uzun müddətli</i>	<i>Uzun müddətli (%)</i>
1995	1264.8	87.3	184.2	12.7
1997	1901.1	93.1	140.9	6.9
1998	2087.7	97.8	45.9	2.2
1999	2160.5	97.5	55.0	2.5
2002	1672.0	72.0	649.8	28.0
2004	1769.9	72.8	661.4	27.2
2006	1871.2	71.9	1129.6	28.1
2007	3435.4	72.7	1416.1	27.3
2008	4503.9	70.82	2443.4	29.1

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Xarici bank kredit təşkilatlarının kreditlər içindəki payı 2002-ci ildə 15% iken, 2008-cü ildə 8%-ə geriləmişdir. Verilən kreditlərdə xarici valyutanın davam edən bir üstünlüyü diqqət çəkir. 2002-2008-cü illərdə kreditlərin 47%-i manat, 53%-i xarici valyuta olaraq verilmişdir. Özəl sektora istiqamətləndirilən kredit miqdarlarında da mühüm artışırlar olmuşdur. Bu kimi əhəmiyyətli inkişaf lar pul kredit siyasətinin daha da müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməsinə imkan vermişdir.

Daha çox qısa müddətli olan ümumi kreditlərin 2002-ci ildə 70%-i özəl sektora istiqamətləndirilərkən, 2008-cü ildə 75.6%-i istiqamətləndirilmişdir. Dövlət sektoruna istiqamətləndirilən kreditlərin həcmi isə 2002-ci ildə bütün kreditlərin 30%-i olarkən, 2008-cü ildə 24.4% olmuşdur. Bundan əlavə verilən kreditlərdə sektoral olaraq ticaret-xidmət və nəqliyyat-rabitə sektorlarının daha böyük pay aldığı görülür.

Faiz nisbətləri bazar tərəfindən müəyyən ləşir, xəzinə təhvil lərinin iş ləm gördüyü bir bazar fəaliyyətinə keçirilərkən maliyyə sektorunun inkişafı əldə edilməyə çalışılmışdır.

Qısa müddətli kredit faiz nisbətləri 2001-ci ilin əvvəlində 19.53%, 2002-ci ilin əvvəlində 19.74% və 2003-cü ilin əvvəlində 18.17% olmuşdur. Uzun müddətli kredit faiz nisbətləri isə 2001-ci ilin əvvəlində 21.60%, 2002-ci ilin əvvəlində 20.70% və 2003-cü ilin əvvəlində 18.86% olmuşdur. Banklararası bazarda üç aylıq kredit faiz nisbətləri 2001-ci ilin əvvəlində 20.3%, 2002-ci ilin əvvəlində 19.75% və 2003-cü ilin əvvəlində 19.67% olmuşdur¹¹⁷. 2008-cü ildə isə kreditlər üçün ortalama nominal faiz nisbəti yüksəlmişdir. 2007-cü ilin sonunda 15.91% olan manatla kredit faiz nisbəti 2008-cü ilin sonu etibarıyla 15.55% olmuşdur. Ancaq, son 12 ayda inflyasiya nisbətinin 10.4% olduğu diqqətə alındıqda real faiz nisbətinin 9.76% azaldığı ifadə edilə bilər.

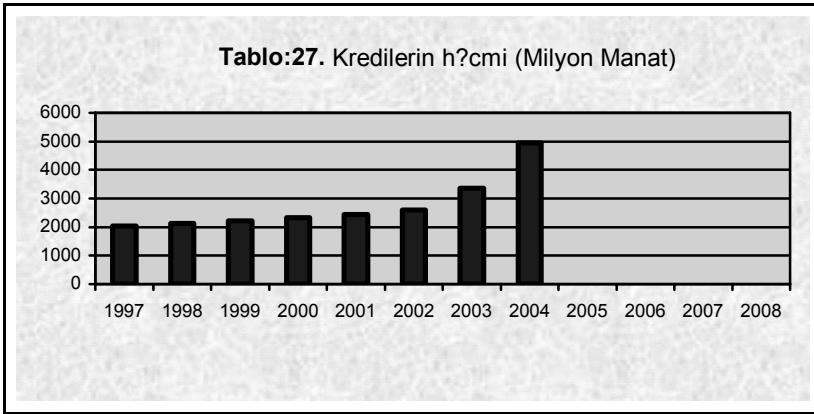
Depozit və Depozit Faiz Nisbətləri

Depozitların isə böyük bir qisminin xarici valyuta olaraq qoyulduğu görülür. 2002-ci ildə 2001-ci ilə görə 5% artışla, depozitların 85% kimi böyük bir qismi, 2004-cü ildə isə 80%-i xarici valyuta olaraq reallaşmışdır. Manatla qoyulan depozitların nisbəti isə 2002-ci ildə 15%, 2004-cü ildə isə 20% olmuşdur. Bundan əlavə depozitların böyük bir qismi dövlət banklarında toplanır. Son illərdə xalq tərəfindən xüsusilə dövlət banklarına qoyulan depozitların həcmi artmışdır. Bu vəziyyət ilk olaraq dövlət banklarına olan inamın artdığı kimi düşünülə bilər.

2008-cü ildə banklara qoyulan depozitların həcmi 77.9% artaraq 5126.3 milyon manat olmuşdur. Depozitların 1029.1 milyard manatla, 4097.2 milyard manatı isə xarici valyuta ilə reallaşmışdır. Fiziki şəxslər tərəfindən banklara

¹¹⁷ http://www.nba.az/az/statistics/monetary_indicators/interest2002.shtml;
http://www.nba.az/az/statistics/monetary_indicators/interest.shtml, (10.04.2003).

2015.6 milyon manatdepozit qoyulmuşdur ki, bu miqdar bir əvvəlki ilə görə 60% daha çoxdur. Hüquqi şəxslər tərəfindən isə 3110.7 milyon manatdepozit qoyulmuşdur ki bu miqdar bir əvvəlki ilə görə 73.5% daha çoxdur. Depozitlərin 47.6%-i özəl bankların payına düşmüşdür. Şəxsi qısa müddətli depozitlərin 53.5%, uzun müddətli depozitlərin isə 66.5% artması xalqın bank sisteminə inamının artmağa başlaması olaraq dəyərləndirilə bilər. Digər tərəfdən xarici valyutayla qoyulan depozitlərin həcmi 63.8% artarkən, manatla depozitlərin həcmninin 86.6% artması isə yerli pul vahidinə inamın artmağa başlaması şəklində dəyərləndirilə bilər.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

2009-cü ildə depozit faiz nisbətləri sabit qalmışdır. Manatla depozitlərin ortalama faiz nisbəti 2009-cü ilin sonunda bir əvvəlki ilə nisbətə 6.5%-dən 6.73%-ə yüksəlarkən, xarici valyutayla qoyulan depozitlər üçün orta faiz nisbəti 10.08%-dən 9.43%-ə düşmüşdür.

Xarici Kredit Təşkilatları

Xarici kredit təşkilatlarının sayı isə 2001-ci ilin əvvəlində 99 iken 2002-ci ilin əvvəlində 63-ə, 2009-cü ilin əvvəlində isə 45-yə düşmüşdür. Bank xarici kredit təşkilatı sayı 2009-cü ilin əvvəlində isə 70-ə yüksəlmişdir. Xarici bank kredit təşkilatlarının 25 şöbəsi fəaliyyət göstərir.

Xarici bank kredit təşkilatlarının inkişafı ilə əlaqədar bəzi problemlər mövcud olmuşdur. İlk olaraq təşkilatı tənzimləmələrin kifayət etməməsidir. Bundan əlavə kiçik həcmli kredit verilməsi də hələ Azərbaycanda tam olaraq anlaşılmamışdır. Bu təşkilatların 100-1000 dollar arası verdikləri kreditlər, keçid prosesi ilə əlaqədar müvəqqəti bir hal kimi alqılanaraq, insani yardım kimi dəyərləndirilir. Əslində kiçik həcmli kreditlərin verilməsi, bank sektorunun bu sahədə təsirli olaraq olmaması və həyat səviyyəsinin aşağı olması səbəbi ilə, Azərbaycanda kiçik həcmli sahibkarlığın inkişafı baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Bir başqa problem də bu təşkilatlar tərəfindən verilən qısa müddətli

kreditlərin, iqtisadi inkişafda bir məna ifadə etmədiyini şəkildə dəyərləndirmənin edilməsidir¹¹⁸.

Azərbaycanda “ACDI/VOCA”, “ADRA”, “FINCA”, “NNE”, “NRC”, “MC”, “OXFAM”, “IOM”, “SCF” və “WVI” kimi müxtəlif beynəlxalq kredit təşkilatı fəaliyyət göstərir.

Ölkədə mikro kredit vermək məqsədiylə 15 bank xarici kredit təşkilatı ölkədə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Mikro-Maliyyə Birliyi (AMMA) 2001-ci ildə dekabr ayında 8 mikro-maliyyə təşkilatı tərəfindən qurulmuşdur¹¹⁹. 2004-cü ilin sonu etibarıyla rəsmi olaraq qeydə alınan Azərbaycan Mikro-Maliyyə Birliyi tərkibində beynəlxalq təşkilatın yaratdığı kredit təşkilatları, Azərbaycan Mikro-Maliyyə Bankı, Alman-Azərbaycan Fondu və bank xarici digər kredit təşkilatları mövcuddur.

Ölkədə fəaliyyət göstərən mikro-maliyyə təşkilatları 54 fərqli regionda, 47 min kiçik və orta həcmli sahibkara (40%-i qadın) bəzi layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədiylə kiçik həcmli mikro-kredit verdi. Verilən hər bir kredit miqdarı 100 dollar ilə 125.000 dollar arasında dəyişir. Bu təşkilatlar iş adamlarına 2004-cü ilin sonu etibarıyla, 117 milyon 787 min dollardan çox kiçik həcmli kredit vermişdir¹²⁰. 2005-ci ilin sonunda bu rəqəmin 200 milyon dolları aşacağı hesablanmışdır.

Mikro-Maliyyə ölkədə yoksulluğun azaldılması üçün ən uyğun yollardan biri olaraq görülür. Mikro kredit verilməsi üçün Azərbaycanda geniş bir potensial və böyük fürsətlər var.

Mikro kredit verən təşkilatlardan biri də Azərbaycan Mikro-Maliyyə Bankıdır.

Azərbaycan Mikro-Maliyyə Bankı (Yeni adı ACCESBANK), 2002-ci ilin oktyabrında beynəlxalq anonim şirkətlər qrupu (AYİB, BMK, Qaradəniz Ticarət və İnkişaf Bankı, LSF Maliyyə Sistemləri) (AMMB Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Avropa Yenidən Qurma və İnkişaf Bankı, Qaradəniz Ticarət və İnkişaf Bankı, “Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW)” və “LFS Maliyyə Sistemləri”) tərəfindən qurulmuşdur. AMMB, Aİ-nin texniki dəstək proqramı və Almaniya dövləti tərəfindən dəstəklənir.

AMMB, pərakəndə bazarda mikro və kiçik həcmli kreditlərin verilməsinə 2003-cü ilin sentyabr ayında başladı. Ümumi miqdarı 1 milyon ABŞ dollarından çox olan 170 kredit verildi. Bank 2003-cü il boyunca kredit portfelini artırmağa müvəffəq oldu. 2003-cü ildə bank 7.3 milyon ABŞ dolları miqdarında 3.500-dən çox kredit verdi.

¹¹⁸ S. Eyyuboğlu, “Qeyri-Bank Kredit Təşkilatları Bazarda Hökümranlıq Edir”, *525-ci Qəzet*, 04.01.2003.

¹¹⁹ ‘Entrepreneurs to Get Loans up to \$1m’, *Azernews*, No:10(400), March 8 – March 15, 2005, s.3.

¹²⁰ Rəşad Süleymanov, “Azərbaycan Mikro Maliyyə Assosiasiyası Daşınmaz Əmlakın Təmirinə də Kredit Verir”, *525-ci Qəzet*, No:43 (1900), 5 Mart 2005.

Mikro-Maliyyə Bankı fəaliyyətə başladığı tarixdən 2005-ci ilin aprel ayına qədər 23 milyon dollar dəyərində təqribən 10 min mikro-kredit təhsis etmişdir. 100-125000 dollar arasında verilən kreditlərin illik faiz nisbətləri 18-36% arasında dəyişir¹²¹.

Digər tərəfdən Sahibkarlığa Milli Yardım Fondunun kreditləri 19 təmsilçi bank və 5 digər kredit təşkilatı vasitəsilə verilir. Aparılan son tənzimləmələrlə fond tərəfindən verilən hər bir kreditnin limiti 500.000 dollardan bir milyon dollara yüksəldilmişdir. Digər tərəfdən faiz nisbəti 7% olan kreditin müddəti isə 5 ildən 8 ilə yüksəldilmişdir. Banklar tərəfindən fondun kaynakları hesabına 63 milyon manatkredit verildi. 2004-cü ildə olduğu kimi 2005-ci ildə də fond vəsi-təsi ilə 200 milyon manat(40 milyon dollar) büdcə qaynağı sahibkarlara kredit verilməsi büdcədə diqqətə alınmışdır¹²².

Bank Sektorundakı Problemlər

Azərbaycanda maliyyə sektoru struktur etibarıyla hələlək çox güclü deyil. Azərbaycanda insanlar ticarətə daha meyillidirlər. Ancaq, bunun üçün lazımı maddi ehtiyatlara sahib deyildir. Ölkədə daha əvvəl baş verən “banker faciə-ləri” səbəbiylə xalqın banklara olan inamı qalmamışdır. Bu səbəblə də maddi ehtiyatı olanlar bunu bank xarici yollarla dəyərləndirirlər. Bir qisim insanlar bankların kredit vermə vəzifəsini də öhdəsinə götürmüşdür.

Bank sektorunda ortaya çıxan problemlərin əvvəlində likviditlik probleminin olduğu görülür.

Sektorda həddindən çox ticari bank var və əsasən, tək şöbəli struktural xüsusiyətə sahib bu banklar, məhdud həcimdə sərmayə ehtiyatlarına sahibdirlər.

Maliyyə sektoruna dair islahat işləri isə çox yavaş irəliləyir. Xüsusilə, iqtisadiyyatda böyük üstünlüyü olan yerli dövlət bankları özəlləşdirmə tərkibinə alınmış və özəlləşdirmə işləri davam edir. Azərbaycan öz bank sistemini yaratma bərsində irəliləyərkən, dövlət banklarında da yenidən formalaşdırılmaya dair işlər görülmüşdür. Sovet dövründən qalan başlıca dörd bankdan üçünün birləşdirilməsinə ancaq 2000-ci ilin iyun ayında başlanılmışdır.

Bank Sektorunda İslahatlar

Dövlət banklarında aparılan islahatlar; idarə etmənin inkişafı, yeni xidmətlərin və bazarların inkişafı, bankların təşkili inkişafı məqsədiylə Dünya Bankı'nın SAC proqramına görə aparılır¹²³.

16 fevral 2001-ci ildə Milli Bank, banklar tərəfindən aparılan milli ödəmələrinin daha sürətli şəkildə və on-line sistemində aparılmasını təmin et-

¹²¹ “Mikromaliyyələşdirmə Bankı On Mininci Kreditini Verdi”, *525-ci Qəzet*, No:57 (1914), 29 Mart 2005.

¹²² ‘Entrepreneurs to Get Loans up to \$1m’, *Azernews*, No:10(400), March 8 – March 15, 2005, s.3.

¹²³ *İllik Hesabat*, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, 2000.

mək üçün AZIPS sistemini qurmuşdur¹²⁴. Bu sistem beynəlxalq standartlara cavab verəcək şəkildə SWIFT əsasında qurulmuşdur.

Bank sektorundakı əksikliklərin aradan qaldırılması məqsədiylə, hökumət 1999-cu ildə Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondunun nəzarəti ilə islahat proqramları hazırlamışdır. Strategiyanın əsas məqsədləri hökumətə bağlı bankların yenidən təşkil edilməsi və özəlləşdirilməsi, özəl bankların birləşməsi, Azərbaycan Milli Bankının tənzimləyici, nəzarət edici xüsusiyyətinin artırılması və təftiş, muhasibat da daxil olmaqla sağlam, təsirli və rəqabətə əsaslanan texniki, inkişaf edən infrastruktur yaradıla bilməsidir.

2002-ci ildə Milli Bank, sisteminin gücləndirilməsi üçün kiçik və orta həcmli müəssisələrə maddi köməkliliyin artırılmasına dair bank islahatlarına davam etmişdir. Dövlət banklarının özəl sektora təhvilə üçün mühüm işlər görülmüşdür. Rəqabətin artması məqsədi ilə xarici sərmayənin bank sektoruna təşviq prosesi daha da asanlaşdırılmışdır. Bank sektorunun inkişafı üçün bu sahədə infrastruktur fəaliyyətlərinə sürət verilmişdir. Bank ilə əlaqədar yeni qanunlar hazırlanmağa başlanmışdır.

Azərbaycanda bank sisteminin inkişafına əlverişli şərtləri yaratmaq, bu sektora nümunəvi iş təcrübəsini və texnologiyanı çəkmək, beləcə qoyulan investisiyaları sürətləndirmək məqsədiylə Azərbaycan Beynəlxalq Bankının quruluş sərmayəsinin 20%-nin Avropa İnkişaf Bankına satılması planlaşdırılmışdır.

Azərbaycanın bank bazarında nəğdsiz ödəmələrə keçid prosesi getdikcə sürətlənir. Nəğdsiz ödəmələrə keçidin dünya təcrübəsi; xalqın maliyyə qaynaqlarının banklara çəkilməsi ölkədəki iqtisadi vəziyyəti keyfiyyət baxımından yaxşılaşdırdığını və bunun da, xalqın sosial həyat standartlarını yüksəltdiyini göstərir.

Bank sistemində 2005-ci ilin yanvar ayından etibarən Azərbaycanda “İnternet Bankçılığı” və “Mobil Bank” ödəmə sistemləri tətbiq olunmağa başlandı. Bu fəaliyyətlər Dünya Bankının (DB) və Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) məsləhətlərinə əsasən həyata keçirilmişdir.

Bugün Azərbaycanın bank bazarında müştərilərə xidmət imkanları genişləndirilir və onların tələblərinə maksimum dərəcədə uyumlu dünya standartlarında xidmətlər təqdim edilir.

Ölkədə bank sektorunun inkişafı və beləcə xalqın banklara olan inamını yenidən təmin etmək üçün depozit sığorta fondu yaradılmalı və depozitlərin sığortalanması haqqında qanun qəbul edilməlidir. Depozit sığorta fondunun yaradılması səbəbiylə ortaya çıxacaq problemlər üçün də Milli Bankın, bankları maliyyə hesablarını həqiqətə uyğun göstərmələri üçün siyasət təqib etməlidir.

---

¹²⁴ “Banki i Biznes”, *Zerkalo Qəzeti*, 28 Fevral 2001.

İslahatlar çərçivəsində depozitlərin sığortalanması üçün bəzi işlər görülmüşdür. Depozit Sığorta Fondunun qurulmasına və fəaliyyətlərinə dair tənzimləmələrin 2011-ci ildə ayrı bir qanunla tənzimlənməsi planlanmışdır.

Bank sektorunda infrastruktur işləri, ödəmə sistemi, muhasibat sistemi, bank nəzarəti və hüquqi infrastruktur kimi işlər də davam edəcəkdir. Bank sektorunun inkişafı isə özəl sektor baxımından, xüsusilə asan kredit tapmaq imkanları əldə etməsinə imkan verəcəkdir¹²⁵.

3.3.4.2. Sığorta

Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra ilk dövrlərdə görülən işlərdən biri də əvvəlki sistemdə mövcud olan Dövlət Sığorta Təşkilatının Azərbaycandakı təşkilatı olan Azərbaycan Dövlət Sığorta Şirkətinin yenidən təşkilatlanması olmuşdur.

20 sentyabr 1991-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Kommersiya (Ticarət) Şirkəti”nin qurulması haqqında fərman çıxarıldı. Bu fərmana əsasən, Dövlət Sığorta Kommersiya Şirkəti müstəqil, Maliyyə Nazirliyinin nəzarətindən sərbəst, öz şərtlərinə görə işləyə bilən, öz-özünü maliyyələşdirən bir şirkət olaraq 22 noyabr 1991-ci ildə nizamnaməsi təsdiq olunaraq fəaliyyətə başladı. 24 yanvar 1994-cü il tarixində şirkətin nizamnaməsi Nazirlər Kabineti tərəfindən dəyişdirildi və qüvvəyə mindi. Xüsusilə, 2000-2008-cü illər ərzində, standart işlər üçün sığorta sektorunun hüquqi infrastrukturunu yaradılmağa çalışılmışdır.

Dövlət Sığorta Kommersiya Şirkəti təkrar sığorta sahəsində “LLOYD” (İngiltərə) sığorta şirkətləri qrupunun “SEJWICK”, “WILLS FABER & DUMAS” sığorta broker qrupları, “MUNHEN RE” (Almaniya) Təkrar Sığorta Şirkəti, “Asia” (İran) Şirkəti və “Lukoil” (Rusiya) sığorta A. Ş. ilə müttəfiqlik içindədir.

Ölkədə sığorta sektorunun inkişafı məqsədiylə atılmalı ikinci addım isə, sektorda monopoliyaya son qoymaktır. Bu məqsəd istiqamətində qısa bir müddət sonra Dövlət Sığorta Şirkətinə rəqib xüsusiyyətdə təsirli işləyən şirkətlər sığorta şirkətləri sektorda özlərini göstərməyə başladı.

Sığorta şirkətləri 1992-ci il dən etibarən xarici müttəfiqlərlə birlikdə, 1995-ci ildən etibarən isə yerli sərmayəli olaraq qurulmağa başlandı.

2009-cü ilin əvvəli etibarilə ölkədə 28 sığorta şirkəti mövcud olmuşdur. Bunların 22-si milli və 7-si isə xarici sərmayəli (İngiltərə, Türkiyə, Rusiya, İran, ABŞ, İtaliya) müştərək sığorta şirkətidir¹²⁶.

Sığorta şirkətlərinin quruluş sərmayələrinin cəmi üçüncü xarici sərmayənin payı 10.5%-dir¹²⁷. Xarici sığorta şirkətləri Azərbaycanda sığorta sektoruna hər

¹²⁵ “Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 2003-cü il Üçün Pul-Kredit Siyasətinin Başlıca İstiqamətləri Barədə Bəyanatı”, <http://www.nba.az/az/analitic/bayanat2003-10.shtml>, (18.04.2003).

¹²⁶ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi-2002, www.azstat.org, (8.4.2003).

keçən gün daha çox maraq göstərirlər. Ancaq, xarici investorların sığorta sektorunda monopoliyasının qarşısını almaq üçün bəzi məhdudiyətlər qoyulmuşdur. Məsələn, xarici sərmayədarlar ancaq sığorta sektorunun maksimum 49%-nə sahib ola bilirlər. Bu səbəblə xarici investorlar ölkədə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətini satın almaqdansa, onların hissələrinə sahib olmağı üstün tuturlar.

2009-cü ilin əvvəli etibarıyla ölkədə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin nizamnamə sərmayəsinin ümumi həcmi bir əvvəlki ilə görə 46.7% artmışdır. Bu çərçivədə 22 yerli sığorta şirkətinin ümumi nizamnamə sərmayəsi 39.7% artarkən, 7 xarici sərmayəli müştərək sığorta şirkətinin ümumi nizamnamə sərmayəsi 26% artmışdır. Nizamnamə sərmayəsinin 82%-i yerli, 18%-i isə xarici sərmayəli müştərək sığorta şirkətlərinin payına düşür. Sığorta sektorundakı şirkətlərin ümumi sərmayələrinin böyük bir hissəsi 5 fevral 2002-ci ildə qurulan və 1 aprel 2002-ci ildə lisenziya alan Beynəlxalq Sığorta Şirkətinə aiddir.

5 yanvar 1993-cü ildə 436 sayılı “Azərbaycan Respublikası Sığorta Haqqında Qanun” çıxarıldı. Daha sonra bu qanunu dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədiylə yeni “Sığorta Qanunu” 25 iyun 1999-cu meclis tərəfindən qəbul edildi və 19 Avqust 1999’da Cümhurbaşqanınca onaylanaraq qüvvəyə girdi. Sığorta ildə sektora dair bu qanunlar xaricində bəzi qanunlar da çıxarılmışdır.

1994-cü ildən başlanan neft müqavilələrinin imzalanması Azərbaycana böyük miqdarda sərmayə girişinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq, sığorta şirkətlərinin böyük bir hissəsi neft sektoruna istiqamətləndirilmişdir.

Azərbaycanda baş verən xarici vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və xarici hüquqi şəxslər, ölkə vətəndaşları və şirkətləri ilə bərabər sığorta haqqına sahibdirlər.

Sığorta sektorunda aparılan islahatlar çərçivəsində, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin quruluş sərmayələri mərhələli olaraq artırılmışdır. 4 may 2000-ci ildə Azərbaycan prezidentinin sığorta haqqında imzaladığı sərəncam sərəgisində Nazirlər Kabinetində alınan qərarlaq sığorta təşkilatları üçün mərhələli olaraq qərarlaşdırılan quruluş sərmayəsi belədir¹²⁸: 01.01.2002 tarixinə qədər 500 milyon manat, 01.07.2002 tarixinə qədər 750 milyon manat, 01.01.2003 tarixinə qədər 1 milyard manat, 01.07.2003 tarixinə qədər 1.5 milyard manat, 01.01.2004 tarixinə qədər 2 milyon manat(404.000\$). 2005-ci ilin yanvar ayından etibarən isə hər bir sığorta şirkətinin nizamnamə sərmayəsinin minimum 2.5 milyon manat(510.000\$) olmalı olduğuna qərar verilmişdir.

Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin 2004-cü ildə aldığı qərara görə, ölkədə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri nizamnamə sərmayələrinin minimum həcmi tədricən 2010-ci ilə qədər 5 milyard manata (təqribən 1.000.000\$), təkrar sığorta şirkətləri isə 10 milyard manata yüksəltməlidirlər. 2004-cü ildən başla-

¹²⁷ http://bizimasr.media-az.com/arxiv_2002/iyul/148/sosium.html, (9.4.2003).

¹²⁸ “Sığortaların Nizamnamə Kapitalı Artırılır”, *Ekspert İqtisad Jurnalı*, No:5-6 (17-18), 2001, s.4.

yaraq, sığorta şirkətləri hər il öz sərmayələrini 500 milyon manat artırmalıdırlar. Təkrar sığorta şirkətləri isə hər il öz sərmayələrinə 1 milyon manat əlavə etməlidirlər. Nazirlər Kabinetinin “Sığorta və şirkətlərinin nizamnamə sərmayəsinin minimum həcmnin müəyyənləşməsi” haqqındakı qərarına müvafiq olaraq sığorta bazarında fəaliyyət göstərən şirkətlər nizamnamə sərmayələrini 2006-cı ildə 3, 2007-ci ildə 3.5, 2008-ci ildə 4, 2009-cu ildə 4.5, 2010-cu ildə isə 5 milyard manata yüksəltməlidirlər. Nəticədə 2010-cu ilin əvvəlində sığorta şirkətlərinin nizamnamə sərmayəsinin minimum həcmi 5 milyard manat, təkrar sığorta şirkətlərininki isə 10 milyon manat olmalıdır.

Yeni qurulan sığorta şirkətlərinin nizamnamə sərmayəsinin minimum həcmi isə 5 milyard manat, təkrar sığorta şirkətlərininki isə 10 milyon manat olmalıdır.

Sərmayələri diqqətə alındıqda sığorta şirkətlərinin çoxunun kiçik və orta həcmli şirkətlər olduğu görülür. Ölkədə sığorta fəaliyyətlərinin 90%-lik həcmi ni 10 sığorta Şirkəti yerinə gətirirən, geriyə qalan 10%-lik hissə isə digər sığorta şirkətlərinin payına düşmüşdür.

Sığorta sektorunda xarici sığorta şirkətləri daha çox təsirə sahibdirlər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlər əsasən öz ölkələrindəki sığorta şirkətlərində sığorta olurlar. Bundan əlavə yerli sığorta şirkətləri də ödəmə qabiliyyətləri zəif olduğu üçün böyük həcmli sığorta müqavilələrini ölkə xaricində təkrar sığorta (reasurans) etdirirlər.

Sığorta Xidmətləri

Sığorta şirkətləri yerli və xarici şirkətlərə və iş adamlarına müxtəlif sığorta xidmətləri təklif edərək bir çox riski təminat altına alırlar. Sığorta sektorunda 35 fərqli sığorta növü vardır. Bu sığorta növlərindən 9-u icbari, 26-sı isə könüllü sığortadır. Ən geniş yayılan sığorta növləri, qəza, yanğın, səhiyyə, fərdi qəza, yük, avtomobil, maliyyə riski, həyat, mühəndislik, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sığortasıdır.

Sığorta şirkətlərinin daha çox kiçik həcmli müəssisələrdə cəmləşdikləri görülür. Ancaq, sərbəst bazar sistemində keçildikdən sonra sığorta sektorunun da inkişaf ilə sığorta xidmətlərinin sayı da hər keçən il artacaqdır. Könüllü sığorta növlərinin, icbari sığorta növlərindən daha çox olması da Azərbaycanda sığorta bazarının inkişafının bir göstəricisidir.

Torpaq sürüşməsi, sel və su daşması kimi fəlakətlər son dövrlərdə Azərbaycanda da baş verir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələr və xalq əmlaklarını sığortalamaqla, hər hansı bir təbii fəlakət ya da fərdi müdaxilələr nəticəsində ortaya çıxacaq böyük həcmdəki zərəri qarşılıya bilmək imkanına sahibdirlər¹²⁹.

¹²⁹ Ələvsət Qocayev, “Azərbaycan İqtisadiyyatında Sığortanın Rolü”, *Dialog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, Sayı:15, TUSİAB Cəmiyyəti, Bakü, Şubat-2004, ss.40-41.

Sığorta Haqqları

Sığorta şirkətlərinin topladıqları sığorta haqqları ildən ilə artır. 2004-cü ildəki ümumi haqqları miqdarı 2003-cü ilə görə 14.5% artaraq 287.3 milyon manat olmuşdur. Yığılan sığorta haqqlarının 92.5%-i könüllü sığorta növlərinə aiddir. Alınan sığorta haqqlarının 91.9%-i yerli sığorta şirkətlərinin payına düşür. Sığorta edilən hadisələr üçün ödənən 70.7 milyon manatısa ümumi sığorta haqqlarının 21.6%-nə müvafiq gəlir.

Azərbaycanda sığorta sektoru hələ inkişaf mərhələsindədir və iqtisadiyyata faydası, digər maliyyə təşkilatlarıyla müqayisədə, çox deyildir. Ölkənin sığorta bazarında mövcud sığorta dövryyəsi Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) 1%-dən də azdır¹³⁰.

Sığorta Sektorundakı Təməl Problemlər

Sığorta sektorunun inkişafının yavaş seyr etməsində, yerli xalq və müəssisələrin sığorta xidmətlərindən olduqca az faydalanmasının səbəbləri arasında gəlir səviyyəsinin aşağı olması və xalqın sığortanın faydalarını kifayət qədər bilməməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda insanların sığorta sektoruna maraqlarının və inamlarının az olmasının əsas səbəblərindən bir digəri də şirkətlərin məlumatlandırılma və tanıtım fəaliyyətlərinin kifayət etməməsidir.

Ölkənin dinamik inkişafının təməl ünsürlərindən olan sığorta sektorunun inkişafı və sektorun inam verməsi, xarici investisiyaların ölkəyə axınını da artıracaq amillərdən biri olacaqdır.

3.3.4.3. Qiymətli Kağızlar Birjası

Birjanın formalaşması ilə əlaqədar qanuni tənzimləmələr “Qiymətli Kağızlar və Birjalar Haqqında” qanunun qəbul edilməsi ilə başlamışdır. Birjanın inkişafı Azərbaycanda özəlləşdirmə mərhələsinin başlaması ilə daha da vüsət almışdır. 30 dekabr 1998-ci ildə Azərbaycan prezidenti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komissiyasının Yaradılması” ilə əlaqədar fərman imzalamışdır. Qiymətli Kağızlar Birjası haqqında ən mühim məlumatlar, “Maliyyə Bazarı Haqqında” Milli Depozit Sistemi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci fəslinin 3.cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Qanunun əlaqədar maddəsində Qiymətli Kağızlar Birjası ilə əlaqədar dövlət tənzimləməsi haqqında məlumat verilərək, iştirakların nə şəkildə və kimlər tərəfindən həyata keçiriləcəyi açıqlanır. 1998-ci ildən etibarən Qiymətli Kağızlar bazarının qurulmasına xüsusi diqqət göstərilir. Qiymətli Kağızlar bazarının fəaliyyət prinsipləri isə “dövlət qısa müddətli istiqrazlarının emisiyası haqqında” qanuna əsasən müəyyənləşmişdir.

¹³⁰ A.Azizova, “Minfin Podvodit Itogi ‘Strahovogo’ Goda”, *Zerkalo Qəzeti*, No. 15(108), Bakı, 2002, ss.16-18.

18 şirkət tərəfindən qurulan Bakı Qiymətli Kağızlar Birjası faktiki olaraq 15 fevral 2000 ci il tarixində qurulmuş və rəsmi açılışı 2004-cü ildə reallaşmışdı. 30 işçidən ibarət ticari salona sahib olan birja, texniki təhcizat baxımından, hər cür qiymətli kağızın ticari fəaliyyət görməsi üçün əlvərişlidir. Birja, Avropa Qiymətli Kağızlar Birjası, İstanbul Qiymətli Kağızlar Birjası, Fessaloniki Qiymətli Kağızlar Birjası, INISIT, İnterfaks, Azərbaycan Milli Bankı, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və Azərbaycan İnvəstisiyaların Təşviqi və Məsələhət Fondu ilə əməkdaşlıq edir¹³¹.

Birjada ilk illərdə dövlət tərəfindən ixrac edilən daşınan qiymətlərin fəaliyyət görməsinə baxmayaraq, daha sonrakı illərdə kooperativ və anonim şirkətlərə aid Qiymətli Kağızlar da fəaliyyət görməyə başlamışdır.

Ölkədə Qiymətli Kağızlar bazarının bütün mənası ilə formalaşdığını və müəyyən bir fəaliyyət həcminə nail olduğunu demək hələlik tezdir. Xüsusilə, maliyyə hərəkətlərinin məhdud olması, iqtisadiyyatda yaşanan problemlər və maliyyə bazarlara inamsızlıq, informasiya qıtlığı, birjanın inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə əngəlləyir. Gələcəkdə neft sektoruna investisiya yatan xarici şirkətlərin öz daşınan qiymətlərini bazara çıxarmaları proqnozlaşdırılır ki, bunlarla əlaqədar vacib olan hüquqi tənzimləmələr də həyata keçirilmişdir.

Qiymətli Kağızlar bazarının inkişafı üçün, həcmələri az da olsa, repo və tərs-repo fəaliyyətlərinin görülməsi isə mühüm bir addımdır.

Korporativ sənədlər bazarları da hələlik formalaşmamışdır. Yerli firmaların olduğu kimi Azərbaycan hökumətinin də Beynəlxalq təhvil bazarlarında hər hansı bir fəaliyyətinə hələlik şahid olunmamışdır. Özəlləşdirmə mərhələsinin sürətlənməsiylə istiqraz bazarının da inkişaf edəcəyi proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarının başqa problemi isə bazarın xarici şirkətlər üçün diqqət çəkici olmamasıdır. Bunun əsas səbəblərindən biri bazarda istifadə olunan daşınan dəyərlərin miqdarının çox az olmasıdır. Xarici investolar belə bir qiymətli kağızlar bazarına investisiya qoymaq istəmir. Çünki xarici investolar inkişaf etməkdə olan ölkələrin Maliyyə Bazarına milli pul vahidi ilə 4-5% nisbətində faiz gəliri əldə etmək üçün girməyi sərfəli görmürlər.

Qiymətli Kağızlar Birjasının Nizamnamə Kapitalının artırma məqsədi ilə yeni investolarla əlaqələrin qurulmasına çalışılır. Nəticədə, birjanın Nizamnamə Kapitalının 5.4 milyarddd manat həcminə çatır.

Təşkilat fəaliyyətlərinin başladığı gündən 2005 ci ilə qədər, ölkədə qiymətli kağızlar bazarının strukturu formalaşmağa çalışılmışdır. Bu struktur Qiymətli Kağızlar Birjasını, kreditt təşkilatlarını və broker şirkətlərini əhatə edir.

Son illərdə ölkədə daşınan qiymətlərin tədavül həcmiminin artması və yeni daşınan dəyərlərin inkişafı müşahidə edilir. 2003-cü ildə tədavüldə olan əsas

¹³¹ Geniş məlumat üçün bax: www.bse.az.

daşınan qiymətlər, dövlət istiqrazları və hissə sənədləri olmuşdur. Daşınan qiymətlərin ən mütəşəkkil sektorlarından birini şirkət bonoları təşkil edir.

2004-cü ilin əvvəllərində Azərbaycanda ilk bank istiqrazları da tədavülə çıxarılmışdır.

Yeni maliyyə sənədlərdən biri də Milli Bankın qısa müddətli notlarıdır. Bəhs edilən qiymətli kağızın maliyyə bazarına 2004-cü ilin sentyabrında daxil olmuşdur. “Not” olaraq adlandırılan bu daşınan qiymət hər cür pul tələbini qarşılıyacaqdır. Notların tədavülü, ölkədə pula olan tələmin artması ilə izah edilir. Milli Bank, əlavə pul kütləsinin tədavülə çıxarılmasının inflyasiyaya səbəb olacağını nəzərdə tutaraq, bu daşınan qiymət növünə üstünlük verir. İstehlakçıların pula olan tələbi artıqça, onlar notlardan istifadəyə üstünlük verəcəkləridir.

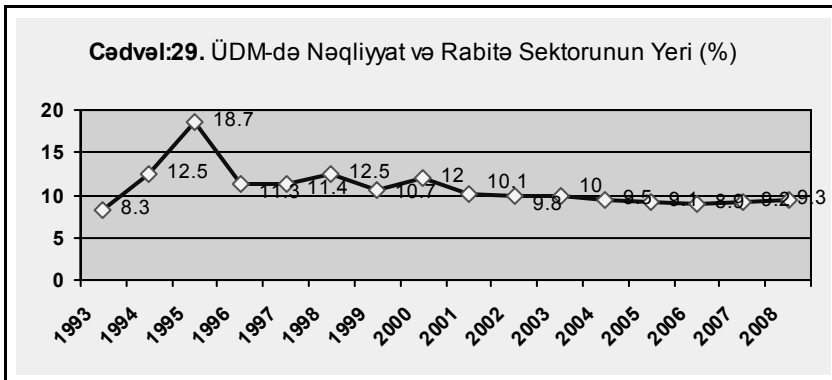
Bu cür təcrübə dünyanın bir çox ölkələrində vardır. Məqsəd tədavülə yeni maliyyə kağızını çıxarmaqla həm pula olan ehtiyacı qarşılamaq, həm də inflyasiya prosesinin qarşısını almaqdır. Yeni notlar ölkədə fəaliyyət göstərən lisenziyası olan 42 kommersiya banklarının istifadəsinə verilmişdir.

Azərbaycanda Qiymətli Kağızlar bazarının inkişafının birinci mərhələsi qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılmasıdır. Bu prosesdə əsas olaraq Azərbaycandakı investörlərin kapital portfelinə diqqət edilməlidir. Bunun üçün də əvvəlcə iri müəsisələrin özəlləşdirilməsi zəruridir. Çünki, böyük investörlər xırda həcmli müəsisələrə ciddi əhəmiyyət verməməkdədirlər. İkinci olaraq isə bazarda şəffaflığa nail olunması zəruridir.

3.3.5. Nəqliyyat və rabitə

Nəqliyyat və rabitə sektoru ÜDM-də 10 % həcmində bir paya sahibdir.

2004 cü ildə nəqliyyat xidmətlərinin həcmi 10 % artmışdır. 2004 cu ildə nəqliyyat sektoru ilə bir əvvəlki ilə görə yükdaşıma həcmi 6.9%, sərnişin daşıma həcmi isə 3.6% miqdarında artım göstərmişdir. Türkmənistan və Qazaxıstandan daşınan neftin bir hissəsinin İran və Rusiya ərazisindən nəql edilməsi, Azərbaycan ərazisindən tranzit yük daşıma həcminə mənfi təsir göstərir.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

2008 ci ildə daşınan yükün 56.5% kimi mühüm bir hissəsi avtomobil yolları ilə daşınmışdır. Yüklərin 15.4%-i boru kəməri, 17.8%-i dəmir yolu, və 11.2%-i dəniz yolu ilə daşınmışdır. Daşınan yüklərin 57.8%-i, sərnişinlərin isə 84.7%-i özəl sektora aid nəqliyyat vasitələri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Rabitə xidmətlərinin həcmində də özəl sektorun payı hər ötən il artmışdır. Nəhayət özəl sektorun payı 2009-cü ildə 71.3% olmuşdur. Rabitə xidmətlərinin 74.2%-i isə bilavasitə özəl sektor vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanın açıq dənizlərə çıxışının olmaması və avtomobil yollarının dünya standartlarına cavab verməməsi ən əsas problemlərdəndir.

Rabitə sektorü isə dünya ilə inteqrasiya prosesində sürətlə inkişaf edir.

Aşağıda dəniz, hava, avtomobil yolu, dəmir yolu, boru kəməri xətti nəqliyyatı və rabitə ayrı ayrı tədqiq ediləcəkdir.

3.3.5.1. Dəniz Nəqliyyatı

Azərbaycan, dəniz nəqliyyatı baxımından regionda keçid ölkəsi olmaq kimi əhəmiyyətli bir potensiala sahibdir. Xəzər dənizində yüz kilometrə qədər bir sahil zolağı olmasına baxmayaraq, ölkədə sadəcə biri böyük olmaqla cəmi 15 liman mövcuddur. Ölkənin ən böyük limanı Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanıdır.

Azərbaycanda dəmir yolları olmadığı vaxtlarda dəniz vasitəsiylə nəqliyyat böyük rol oynamışdır. Azərbaycan və Xəzər dənizi arasında birbaşa və mütəmadi olaraq dəniz səfərləri həyata keçirilmişdi. Xəzər dənizi vasitəsiylə İran, Türkmənistan, Dağıstan, Qazaxıstan və Rusiya ilə əlaqələr qurulmuşdur¹³².

Bakıdakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, Azərbaycanın lojistik infrastrukturunun stratejik bir hissəsi olaraq görünməklə yanaşı, Orta Asiyadan qərb bazarlarına mineral xammallar və başqa məhsulların daşınmasında bir lojistik kalidor olaraq geostrategiyalı bir nöqtədədir. Bakı limanı həm dərin, həm də heç bir zaman donmur. Liman, sərnişin nəqliyyatı üçün isə çox əlvərişli deildir.

İnfrastrukturunu dünya inteqrasiyasına əlvərişli xüsusiyyətdə olmayan Azərbaycanda dəniz nəqliyyatı da köhnə və əlvərişsiz vəziyyətdədir. Ümumiyyətlə, nəqliyyat sektorundakı tənəzzülün əsas səbəbi, sektorun köhnə Sovət İttifaqı respublikaları ilə olan bağlılıqlardan ortaya çıxmışdır.

Nəqliyyat sektorundan istifadə etməkdə cəmi sərnişin sayının dəniz nəqliyyatı payının illər etibarıyla tənəzzül olduğu görülür. 1990-cı ildə 500.000 sərnişinin dəniz nəqliyyatından istifadə etməsinə baxmayaraq, bu miqdar 1991 ci ildə 400.000, 1992 və 1993 ci ildə 100.000, 1994 ci ildə 60.000, 1996 ci ildə 39.000 və 1997-ci ildə bu rəqəm 43.000 olmuşdur¹³³. 2002-ci ilə qədər hər il

¹³² Vəlili, ss.184-185.

¹³³ *Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 1996*, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı, Bakı, 1996, s.41; *Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 1998*, ss.84-85.

azalan dəniz yolu ilə sərnişin nəqliyyatı, 30-cu cədvəldən də görüldüyü kimi, 2002-ci ildə bir əvvəlki ilə görə 27.3% artmışdır. 2003-cü ildə yenidən azalan dəniz yolu ilə sərnişin nəqliyyatında 2004-cü ildə 46.3% kimi əhəmiyyətli dərəcədə artım yaşanmışdır.

Dəniz yolu ilə yük nəqliyyatının inkişafı isə belədir: 1960-cı ildə 9.163, 1970-ci ildə 13.138, 1980-ci ildə 11.354, 1990-cı ildə 3.870 və 1997-ci ildə 5.008 milyon ton dəniz yolu ilə yük daşınması həyata keçirilmişdir¹³⁴. Statistika qaynaqlarına diqqət edildikdə 1970-ci illərdən 2005-ci ilə gəlindikdə illər etibarıyla dəniz yolu ilə yük nəqliyyatının həcmində 90-cı illərin ortalarına qədər diqqət çəkicək dərəcədə azaldığı görülür. 1999-cu il istisna olmaqla, 1998-ci ildən etibarən isə dəniz yolu ilə yük daşınmasının həcmində ümumiyyətlə artım meylləri hiss olunmur.

2008-cü ildə dəniz yolu ilə nəql edilən yüklərin həcmi 18 milyon 208 min ton olmuşdur. Dəniz yolu ilə daşınan yüklərin böyük bir hissəsinin neft və neft məhsulları olduğu diqqət çəkir. Bu həcm 2008-cü ildə 72.7% olmuşdur. Dəniz nəqliyyatının fəaliyyət göstərdiyi müxtəlif coğrafi ərazilər arasında Xəzər hövzəsi qabaqcıl yeri tutur.

1990-cı illərin ortalarından 2008-cü ilə qədər nəqliyyat sektorundakı gözlənməyən inkişafda isə, Qazaxıstan neftinin Xəzər dənizindən keçərək Qara dənizə nəql edilməsi mühüm rol oynamışdır¹³⁵.

Cədvəl 30. Dəniz Nəqliyyatı

İllər	Yük Daşınması (min ton)	Yük Daşınması Artım Nisbəti(%)	Sərnişin Daşınması (min nəfər)	Sərnişin Daşınması Artım Nisbəti(%)
1995	5713	-13	60	-7.7
1998	8178	9.0	20	-53.5
1999	7382	-9.7	14	-30.5
2000	8779	18.9	12	-15.1
2001	10247	16.7	11	-8.3
2002	11381	11.1	14	27.3
2003	13272	16.6	13	-7.1
2004	13208	-0.48	19	46.3
2005	13726	3.9	21	10.5
2006	13890	1.1	23	9.5
2007	14586	5.0	25	8.6
2008	15654	7.3	27	8.0

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Dəniz yolu nəqliyyatı filousuna daxil olmaqla 2004-cü ildə fəaliyyətə keçən “Heydər Əliyev” adlı gəmi, Nijni-Novqorodda yerləşən “Krasnoe Sormova”

¹³⁴ *Narodnoye Hozyaistvo Azerbaicanskoi SSR V 1983 Godı Stat.* Ejegodnik, Bakı, 1983, s.91; *Statisticköhnəye Pokazateli Azerbaicana V 1997 Godı Stat.* Ejegodnik, Bakı, 1998, s.308.

¹³⁵ *Azərbaycanın İqtisadi İcmalı*, İyul-Dekabr 1999, s.41.

gəmi qayıрма zavodunda hazırlanmışdır. Gəminin dəyəri 13.5 milyon dollardır. Gəmi ən müasir texnologiya ilə təchiz edilmişdir. TRACECA xətti ilə üzəcək olan gəmi, Qazaxıstan neftini Bakı limanı vasitəsiylə dünya bazarına çıxaracaqdır.

Bakı limanı, Orta Şərq, Avropa və Cənubi Şərqi Asiya ölkələri üçün əlverişli “tranzit” rolunu oynaya bilər. Hər cür liman texnologiyası və müasir terminalların tikintisi üçün 2 milyard dollar lazımdır. Layihənin texniki və iqtisadi əsasları hazırlanır. Layihənin qısa bir müddətdə reallaşması mümkündür.

Bakı limanı xaricində, Azərbaycanın Lənkəran şəhərində də liman tikintisi, Muğan ovasının şərqində istehsal və ticarətin inkişafı baxımından faydalı olacaqdır¹³⁶.

Xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edən dəniz nəqliyyatı mövzusunda maddi və texniki infrastrukturun sağlamlaşdırılması və inkişaf etdirilməsi lazımdır. Azərbaycanda mühüm olan bu nəqliyyat sektoru üçün, ağır yüklərinin daşınmasında istifadə edilən gəmilərə, neft və kimyəvi maye yüklərinin daşınmasında istifadə edilən tankerlərə, friqorifik gəmilərə, dəmir yolu vaqonlarında yükləri nəql etmək üçün istifadə edilən feribotlara, maye yükləri, qatı və döküm yüklərin daşınmasında istifadə edilən kommine edilmiş gəmi kimi əlavə yeni tip yük daşıyan gəmilərinə ehtiyac vardır.

3.3.5.2. Avtomobil yolu nəqliyyatı

Azərbaycanın avtomobil yollarının uzunluğu 25.000 km-dir. Bu yolların əksər hissəsini asfalt və torpaq yolları təşkil edir. Avtomobil yolu nəqliyyatında sərnəşin daşınması daha çox avtobus və minibuslarla həyata keçirilir¹³⁷. Avtomobil yolları ilə sərnəşin daşınmalarının 80-85%-i avtobuslar vasitəsi ilə reallaşır. Nəqliyyatdakı avtomobil sayı isə, hər il artır. 2004-cü ildə 37.600 avtomobil idxal edilmişdir. Azərbaycanın açıq dənizlərə çatan 3 avtomobil yolu vardır. Bunlar; Gürcüs-tan ərazisindən Qaradənizə, Rusiya ərazisindən Qaradənizə və İran ərazisindən Bəsrə Körfəzinə çıxan yollardır.

Cədvəl 31. Avtomobil Yolu Nəqliyyat Vasitələri

İllər	1990	1995	1999	2000	2001	2006	2007	2008
Ümumi Avtomobil Sayı (min ədəd)	398.7	392.1	409.3	440.6	451.6	612	690	773
Hər 1000 nəfərə düşən avtomobil sayı	55	51	52	55	56	59	69	77
Sərnəşin minik avtomobilləri, (min ədəd)	260.2	278.3	306.9	332.1	343.0	479.5	549	616
Hər 1000 nəfərə düşən minik avtomobil	36	36	39	41	42	45	52	58
Hər 100 ailəyə düşən şəxsi kiçik avtomobil	16	19	19	19	19	26	29	32

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

¹³⁶ Vəlili, s.131.

¹³⁷ *Investors' Handbook*, s.59.

Azərbaycanın tarixi ipək yolunun qovşağında yerləşməsi onun əlvərişili geo-coğrafi mövqeyi burada bir sıra yol layihələrinin həyata keçirilməsini zəruri edir. Bu layihələrdən olan TRACECA layihəsinin bir hissəsi olaraq Azərbaycan-Gürcüstan arasında dünya standartlarına cavab verəcək avtomobil yolunun tikintisinə start verilməmiş, artıq yolun Ələt-Qazməmməd hissəsi başa çatmış, eyni zamanda digər istiqamətdə yol tikintisi sürətlə davam edir. Azərbaycanda həyata keçirilən yol layihələrinə 200 milyon dollara qədər vəsait xərclənmişdir. Bu yollarının tikinti və təmiri məqsədi ilə AYİB və Dünya Bankı, Asya İnkişaf Bankı və İslam İnkişaf Bankı maliyyə yardımı verir. Azərbaycanın bütün avtomobil yollarının təmiri və yenidən qurulması üçün 800 milyon dollardan çox maliyyə vəsaiti lazımdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramında ölkə yollarının 2012-ci ilə qədər beynəlxalq standartlara cavab verəcək hala gətirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. “Regionların Sosial və İqtisadi İnkişafı Haqqında” dövlət proqramına müvafiq olaraq yolların tikintisi və təmiri ilə əlaqədar kompleks tədbirlər planı hazırlanmışdır. Ölkə daxili yolların əsaslı təmiri və yenidən qurulması məqsədi ilə bəzi beynəlxalq maliyyə müəssisələrinə, bu layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə kreditlərin ayrılması ilə əlaqədar hökumət tərəfindən müraciətlər olmuşdur.

Ölkədə beynəlxalq nəqliyyat yolları başda olmaqla avtomobil yolları 2008-ci ilə qədər yenidən tikiləcək. 2004-2008-ci illər ərzində 1225 kilometr uzunluğunda şəhərlərarası yolda, 1807 kilometr uzunluğunda isə şəhər daxili avtomobil yollarında təmir və yenidən qurma fəaliyyətləri həyata keçiriləcəkdir. Bu çərçivədə önəmli layihələr üzərində fəaliyyətlər davam edir:

1. Bakı-Ələt-Qazax-Gürcüstan sərhəddi boyunca uzunluğu 508 km olan yolun Bakı-Ələt (47 km) hissəsində yenidən qurma fəaliyyətlərinə başlanılmış və 2005-ci ilin sonuna qədər yekunlaşdırılmışdır;
2. Uzunluğu 85 km, layihə həcmi 41 milyon dollar olan və Avropa Yenidən Qurma və İnkişaf Bankının maliyyələşdirdiyi Qazməmməd-Kürdəmir yolunun tikintisi isə 2006-cı ilin sonunda ; yekunlaşdırılmışdır
3. Kürdəmir-Ucar-Yevlax-Gəncə boyunca uzunluğu 188 km, layihə 102 milyon dollar olan yol 2008-ci ilin sonuna qədər yekunlaşdırılmalıdır;
4. Gəncə-Qazax-Gürcüstan sərhəddinə qədər uzunluğu 132 km, layihə dəyəri 60 milyon dollar olan yolun yenidən qurma işləri də 2009-cü ildə yekunlaşdırılmalıdır;
5. Bakı-Quba-Rusiya sərhəddinə qədər uzunluğu 208 km, layihə dəyəri 280 milyon dollar olan birinci dərəcəli yolun tikintisi 2009-cü ildə yekunlaşdırılmalıdır;
6. Uzunluğu 21 km, layihə dəyəri 30 milyon dollar olan Bakı dairəvi yolunun 2010-cü ilin sonlarında tamamlanması planlaşdırılmışdır.
7. Bundan əlavə, Ələt-Astara istiqamətində uzunluğu 243 km, layihə dəyəri təxminən 300 milyon dollar olan yolun yenidən tikintisi ilə əlaqədar texniki

və iqtisadi layihələndirmə fəaliyyətləri tamamlanmış vəziyyətdədir. Yolun tikintisinin maliyyələşdirilməsi üçün beynəlxalq maliyyə müəssisələri ilə müzakirələr nəticəsində bu yolun yenidən tikintisi üçün fəaliyyətlərə də başlanmış olacaqdır. Ələt-Astara yolunda yenidən tikinti fəaliyyətlərinin, 2010-cu ilə qədər tamamlanması nəzərdə tutulmuşdur.

8. İnşasına başlanan Biləsuvar-İran sərhəddi boyunca uzunluğu 19,5 km, layihə dəyəri 35 milyon manat olan yolun da 2009-cü ildə tamamlanması planlanmışdır.
9. Bakı-Şamaxı-İsmayılı boyunca uzunluğu 162 km, layihə dəyəri 270 milyon manat olan yol isə 2006-2010-cü illərdə yenidən qurulacaqdır.
10. Uzunluğu 71 kilometr olan Şəmkir-Qazax avtomobil yolunun yenidən tikintisinə Dünya Bankı 40 milyon dollar kredit ayırmışdır.
11. Şəmkir-Qazax avtomobil yolunun yenidən tikintisinə Dünya Bankı 40 milyon dollar kredit ayırmışdır.

Layihələr çərçivəsində Bakıdan Gürcüstan sərhəddinə qədər uzanan yolun Ələt-Qazıməmməd hissəsi və Gəncə-Qazax avtomobil yolunun 23 kilometrlik Gəncə-Şəmkir hissəsi artıq dünya standartlarına cavab verəcək şəkildə asfalt örtüyü ilə təmin edilmişdir.

Cədvəl 32. Əlaqə yollarının uzunluğu

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Ümumi istifadədə olan dəmir yolları, km	2116	2122	2122	2122	2122	2122	2122
Tramvay yolları (qoşa xətt hesabı ilə), km	35.9	27	22	-	-	-	-
Trolleybus yolları (qoşa xətt hesabı ilə), km	165.3	119.4	53.7	48.2	48.2	-	-
Metropoliten yolları (qoşa xətt hesabı ilə), km	28.5	28.5	29.9	29.9	29.9	29.9	29.9
Magistral boru kəmərləri, min km	4.4	4.2	4.2	4.5	4.1	4.6	5.3
magistral neft kəmərləri	1.4	1.4	1.4	1.4	1.4	1.9	1.9
magistral qaz kəmərləri	3.0	2.8	2.9	3.1	2.7	2.7	3.4

Nəqliyyat sektorunda yük daşınması (min ton)

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Cəmi	80180	98445	110001	117314	128328	145596	167264
o cümlədən:							
dəmir yolu	15876	17464	20345	20671	26522	30205	28007
dəniz	8779	11381	13272	13209	13680	13506	10174
aviasiya	37	31	52	75	74	75	52
boru kəməri	15054	15831	17262	18145	18534	27426	47408
neft kəməri	11774	9977	11283	11589	11692	19947	39999
qaz kəməri	3280	5854	5979	6556	6842	7479	7409
avtomobil	40434	53738	59070	65214	69518	74384	81623

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı nəqliyyat vasitələrinin sürətli artımı ilə müşahidə edilir. Avtomobil sayı hər il artır. Sadəcə 2005 ildə respublikaya 40 000-ə yaxın avtomobil idxal edilmişdir. Son illər Bakı şəhərində tıxac problemi aktuallaşır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün 2008-2012-ci illərdə Bakı şəhərinin istifadə olunan yollarında üst keçidlər, körpülər və çox mərtəbəli yollar tikilməsi planlaşdırılmış və bu prosesə 2006-cı ilin aprel ayında başlanmışdır

3.3.5.3. Dəmir Yolu Nəqliyyatı

Dəmir yolu nəqliyyatı ölkə daxili və beynəlxalq yük daşmalarında mühüm yerə sahibdir. Azərbaycanda iqtisadi və infrastruktur potensialının mühüm bir hissəsini dəmir yolu nəqliyyatı təşkil edir. Azərbaycanda yüklərin təxminən 70%-i, sərnişinlərin təxminən 30%-i dəmir yolu nəqliyyatı ilə həyata keçirilir. Dəmir yollarının uzunluğu 2120 km.-dir. Dəmir yolu ilə daha çox neft, neft məhsulları, metal, maşınqayırma avadanlıqları, ərzaq və odun məhsulları daşınır. Bakıda şəhər daxili nəqliyyatda metronun mühüm bir yeri vardır. 1967-ci ildə fəaliyyətə başlayan metro xəttlərinin hal hazırkı uzunluğu 28.5 kilometrdir¹³⁸. Bakı metrosu təmizliyinə və xidmət şərtlərinə görə Beynəlxalq Nəqliyyat Təşkilatı tərəfindən dünyada “ən təmiz metro” olaraq seçilmişdir. Bakıda bütün metro keçidlərində təmizlik yüksək səviyyədədir. Metro əsasən sərnişin nəqliyyatında istifadə edilərkən, digər dəmir yolları daha çox yük daşmasında istifadə edilir.

Qazaxıstan neftinin Azərbaycan ərazisindən tranzit olaraq nəql edilməsi məqsədi ilə bağlı müqavilələr çərçivəsində 2004-cü ildə neft daşmaları həcmi- nin 20% artırılmışdır. 2003-cü ildə tranzit neft daşınması 2,8 milyon ton olmuşdur. Azərbaycan dövlət dəmir yolları ilə neft daşınmasının 8 milyon tona çıxarılması nəzərdə tutulur. Azərbaycanda dəmir yolu ilə yük nəqliyyatında əsas bir yeri, 74.5%-lik bir hissə ilə neft və neft məhsulları alır.

Lakin ölkədə dəmir yollarının böyük hissəsinin yenidən tikintisi vacibdir. 800 vaqondan, 350-nin əsaslı təmirə ehtiyacı vardır, ancaq, Azərbaycanda bunu reallaşdırma biləcək maliyyə vəsaiti olmaması səbəbi ilə 20 milyon dollarlıq xarici yardıma ehtiyac var.

Cədvəl 32. Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi (milyon ton-km)

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Cəmi	15948	20277	22291	23283	26534	43294	77943
o cümlədən:							
dəmir yolu	5770	6980	7719	7536	9628	11059	10287
dəniz	5192	6077	6555	6771	7521	8043	6013
aviasiya	102	84	204	315	310	291	203
boru kəməri	1371	1602	1572	1696	1539	15679	52305
neft kəməri	646	648	649	655	624	14690	50892
qaz kəməri	725	954	923	1041	914	989	1413
avtomobil	3513	5534	6241	6965	7536	8222	9135

¹³⁸ *Investors' Handbook*, s.59; Eminov, ss.134-136.

Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması (min sərnişin)

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Cəmi	871484	893225	920988	954079	1000278	1063347	1148403
o cümlədən:							
dəmir yolu	4250	4442	4736	5241	5492	5824	6661
dəniz	12	14	13	20	17	17	14
aviasiya	701	732	867	1094	1211	1332	1537
tramvay	2427	1135	453	-	-	-	-
trolleybus	3431	3104	2301	1102	696	105	-
metropoliten	117364	115639	127052	136898	146952	161096	175689
avtomobil	743301	768159	785566	809725	845910	894973	964502
avtobus	720881	746633	763608	786515	821122	867926	933889
taksi	22420	21526	21958	23210	24788	27047	30613

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Gürcüstanda meydana gələn siyasi hadisələr və hakimiyyət dəyişikləri nəticəsində Batumi limanının istifadə edilə bilməməsi və Azərbaycan-Gürcüstan sərhəddində nəzarətin artırılması kimi səbəblər, ölkədən tranzit dəmir yolu yük daşınmalarının həcminə mənfi təsir göstərir.

3.3.5.4. Hava Yolu Nəqliyyatı

1924-cü ildə Bakı-Tbilisi hava yolu səfərlərinin başlaması ilə Azərbaycanda hava yolu nəqliyyatına başlanılmışdır¹³⁹.

Azərbaycanda 27 aeroport mövcuddur lakin, bunlardan yalnız 5-i normal sərnişin təyyarələri qəbuluna əlverişlidir. Bakı, Naxçıvan, Lənkaran və Gəncə hava limanı beynəlxalq standartlara cavab verəcək şəkildə yenidən qurulmuş və Azərbaycanda Qafqaz regionunda beynəlxalq statusda üç aeroporta sahib yeganə dövlət olmuşdur.

Ölkənin sahib olduğu təyyarə parkı olduqca köhnəlmiş bir vəziyyətdədir. Son illərdə təyyarə parkına 12 yeni təyyarə daxil edilmişdir. 2005-2006-cı illərdə də alınacaq olan yeni təyyarələrlə "Azal" dövlət konserninin təyyarələrinin həm sayı, həm də keyfiyyəti artacaqdır.

Cədvəl 33. Hava Yolu Nəqliyyatı Sərnişin və Yük Daşımına

İllər	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Sərnişin Daşımına (min nəfər)	732	867	1094	1211	1332	1537	1624
Yük Daşımına (min ton)	31	52	75	74	75	52	64

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Azərbaycandan 60-a qədər ölkəyə müntəzəm olaraq təyyarə səfərləri mövcuddur. Hava yolu nəqliyyatı, ölkənin müstəqilliyinin əldə etməsindən sonra beynəlxalq siyasi və iqtisadi əməkdaşlığının artması ilə paralel olaraq inkişaf edir.

¹³⁹ Eminov, s.142.

2002-ci ildən etibarən hava yolu ilə sərnişin daşımada artım olarkən, yük daşımalarında dalğalanma yaşanmışdır. Ancaq, 2004-cü ildə yük daşımalarında 42.9% civarında önəmli bir artım olmuşdur.

1999-cu ildə Bakıda yeni hava limanının tikintisi və yeni təyyarələrin alınması ilə bərabər daha çox gediş-gəliş səfərinin həyata keçirilməsi və sərnişinlərə daha yaxşı xidmət göstərilməsi mümkün olmuşdur.

Xarici xətt səfərlərindən sonra Bakının daxili uçuşlarının həyata keçirildiyi hissədə də lazımı yenidənqurma və təmir işləri aparılmış, Naxçıvan Beynəlxalq Aeroportu da yenidən təmir edilərək, 2004-cü ildən fəaliyyətə başlamışdır. Təmir və yenilənməyə ehtiyac olan Gəncə aeroportunda da beynəlxalq standartlara uyğun olaraq təmir işləri 2006-cı ildə tamamlanacaqdır. Lənkəran hava limanının tikintisi isə 2004-2008-ci illəri əhatə edən regional sosial-iqtisadi inkişaf əlaqədar Dövlət Proqramına bağlı olaraq həyata keçiriləcəkdir.

Yevlax, Naftalan, Şəki, Zaqatala və başqa şəhərlərdəki hava limanlarının yenidən tikintisi gələcək illərdə reallaşa biləcəkdir. Beləliklə, Azərbaycanın hər bir regionunda hava yolu ilə nəqliyyat imkanı mümkün olacaqdır.¹⁴⁰

3.3.5.5. Boru xətti nəqliyyatı

ABŞ-dan sonra ilk dəfə boru xəttinin tikildiyi Azərbaycanda nəqliyyat sektorunda boru xətləri ilə daşınmanın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Neft və təbii qazın nəqlində daha çox boru xətlərindən istifadə edilir.

Boru xətləri ilə nəql edilən yüklərin paylanması isə 34-cü cədvəldə əks olunub.

Nəqliyyat sektorunda yük daşınmasında boru xətlərinin payı 1990-cı ildə 9.5% ikən, 1995-ci ildə 31.5%-ə yüksəlmişdir. Ancaq, daha sonrakı illərdə bu payda azalmalar görülür.

Nəqliyyat sektorundakı rolu, neft hasilatının artmağa başlaması ilə əhəmiyyət kəsb edən boru xətləri, əsas ixrac boru xətti olaraq Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin işə düşməsi ilə yanaşı təbii qaz ixracı ilə əlaqədar Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru kəmərinin tikilməsi ilə daha da əhəmiyyət qazanacaqdır. Boru xətləri ilə əlaqədar məlumatları isə, Xəzər enerji qaynaqlarının iqtisadi əhəmiyyəti adlı fəsildə daha ətraflı məlumat veriləcəkdir.

3.3.5.6. Rabitə

Rabitə sektoru Azərbaycanın inkişaf etmiş sektorlarından biridir. Ölkənin demək olar ki böyük bir hissəsi avtomat telefon qovşağı ilə təmin edilmişdir. Azərbaycan 1996-cı ilin dekabr ayından GSM operator sisteminə qoşulmuşdur.

¹⁴⁰ 'Azerbaijan Aviation to Lead in the Caspian Region', *Azernews*, <http://www.azernews.net/view.php?id=5665> (18.03.2005).

Simsiz rabitə Azərbaycandakı telekommunikasiya sənayesinin ən aktiv sektorudur. Simsiz rabitə sahəsinə 1994-cü ildən etibarən, ilk simsiz şəbəkə qurulduqdan sonra böyük həcmli xarici investisiya cəlb olunmuşdur.

2004-cü ildə mobil telefon xidmətlərinin həcmi 2003-cü ilə nisbətən 47.9% artmışdır. 1994-cü ildə ölkədə cəmi 2 min mobil telefon istifadə edildiyi halda, 2005-ci ilin əvvəllərinə olan statistikaya görə bu rəqəm 1.5 milyonu keçmişdir. Beləcə, ölkə əhalisinin təxminən 18%-i mobil rabitə xidmətlərindən faydalanır. Bu rəqəmin 2006-cı ilin sonunda 2 milyonu keçəcəyinin proqnozlaşdırılması bu sahənin investisiya potensialının artmasına münbit bir zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanda mobil telefon istifadə nisbəti regiondan-regiona dəyişir. Bakıda bu nisbət 50% civarında olub yüksək dərəcəyə sahib olduğu halda, bəzi kiçik şəhərlərdə bu dərəcə 10-15%-i keçmir. Bir çox hallarda mobil telefon xidməti, köhnəlmiş və təsirsiz kabel telefon bağlantılarına alternativ olur.

Azərbaycan bazarında “Azercell” və “Bakcell” adlı iki mobil operator fəaliyyət göstərir. Mobil rabitə bazarında “Azercell”-in payı 86%, “Bakcell”-in payı isə 14%-dir. Azərbaycan ərazisinin 71%-i mobil rabitənin əhatə dairəsinə düşür. Azərbaycanda sadəcə “Azercell” tərəfindən investisiya qoyuluşu 270 milyon dolları aşmışdır.

2006-cı ilin ilk aylarından etibarən “Bakcell”-in abunəçi sayı və əhatə dairəsi artır. Eyni zamanda 2006-cı ildə Azərbaycana üçüncü mobil operator, “Azərfon” da daxil olmuşdur. Bu da mobil rabitə sektorunda rəqabəti daha da artırmışdır. Eyni zamanda “Azercell”-dəki dövlət payı satılaraq dövlət büdcəsinə ciddi bir vəsait gətirmişdir.

Eyni zamanda poçt sisteminə 15 milyon dollar həcmində investisiya qoyulacaq və 2006-cı ilin sonuna qədər bütün poçt şəbəkələri ortaq informasiya şəbəkəsinə qoşulan sistemə keçəcəkdir.

Ölkə əhalisinin yarısına yaxınının, yaşanan köçlər səbəbiylə də Bakıda məskunlaşdığı düşünülərkən iqtisadi potensialın, telekommunikasiya infrastrukturunun da təsiri ilə internetin daha çox paytaxtda inkişaf etdiyi və mövcud internet abunəçilərinin 90%-lik hissəsinin Bakının payına düşməsi narahat edici məsələlərdəndir.

Azərbaycanda yüksək iqtisadi inkişaf və sürətlə formalaşan internet bazarı səbəbi ilə ölkədəki bütün telekommunikasiya xidmətlərinə bilavasitə nəzarət edən Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi istər texnologiya, istərsə də ixtisaslı kadrlar baxımından bir çox problem yaşayır.

Eyni zamanda digər bir qeyd ediləcək mövzu isə, ölkədə mövcud olan dil problemdir. Azərbaycanda yazılı media və internet servislərinin çoxu rusca olmaqla yanaşı mərhum ümummili lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ölkədə 2001-ci ilin avqust ayının 1-dən etibarən latın əlifbasının istifadə edilməsi həyata keçirilmişdir. Bu vəziyyət internet mühitində dünya ilə inteqrasiyanı sürət-

ləndirəcək, məlumatların ötürülməsini asanlaşdıraraq ən vacib addımlardan biri hesab oluna bilər.¹⁴¹

Azərbaycanda böyük bir internet və informasiya bazarı formalaşır. Bu bazar istər ölkə miqyasında, istərsə də beynəlxalq səviyyədə bir sıra investisiyalar üçün mənfəətli sahə hesab olunur. Ancaq, bu investisiyaların qoyulması və müəssisələrin qurulması, ölkənin iqtisadi potensialı, qanunvericilik bazası diqqətə alınaraq, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin himayə və nəzarətində, müasir texnologiya ilə və ixtisaslı kadrların iştirakı ilə effektiv olacaqdır.

Azərbaycanda telekommunikasiya sahəsində infrastrukturun qənaətbəxş olması ilə yanaşı, iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar maddi çətinliklər səbəbi ilə hələlik internet əlaqəsi üçün lazımi investisiyaların qoyulmadığı müşahidə edilir. Bundan əlavə, internet vasitəsilə məlumat transferində böyük üstünlük əldə etmək üçün fiber-optik infrastruktur mövcuddur. Bu infrastruktur şəhərlərarası kommunikasiya və bunun nəticəsində internetin daha geniş yayılması üçün istifadə edilə bilər.

Bütün peyklər birbaşa Rusiya ilə birləşdirilir, başqa ölkələrlə internet nəqli Rusiya ərazisindən həyata keçirilir. Bu isə həm mövcud vəziyyətdə Rusiya və rus dili dominantlığının davamı, həm də gələcəkdə elektron ticarəti kimi iqtisadi fəaliyyətlərin Moskva mərkəzli olaraq idarə edilməsi məcburiyyətini ortaya çıxarır.

Rusiya ərazisindən istiqamətləndirilən internet əlaqələrinin Türkiyə ərazisindən daha geniş miqyaslı və etibarlı bir şəkildə reallaşdırılması nəticəsində Türkiyə, Azərbaycanda və başqa Türk respublikalarında əhəmiyyətli bir rol oynaya biləcək.

1969-cü ildə ABŞ-da hərbi məqsədi ilə kəşf edilən internetdən Azərbaycanda 1994-cü ildən etibarən istifadə edilməyə başlanılmışdır. Türkiyə Orta Şərq Texniki Universiteti, Türkiyə Elmi Tədqiqatlar Mərkəzi ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müştərək bir layihəni həyata keçirmələri ilə birlikdə Orta Şərq Texniki Universiteti üzərindən 1994-cü ildə ilk dəfə Azərbaycan Elmlər Akademiyası da internetdən istifadə etməyə başlamışdır. Bu layihə TİKA tərəfindən maliyyələşdirilmişdir.

2009-cü ilin sonu etibarilə ölkədə 900 mindən çox internet istifadəçisi, 20-dən çox internet provayderi, 400-ə yaxın internet kafe fəaliyyət göstərir. İnternete üzv olanların böyük bir hissəsini təşkilatlar və təhsil müəssisələri təşkil edir. Rəsmi olaraq isə, 100 min internet istifadəçisi qeydiyyatdan keçmişdir. Azərbaycanda internetdən istifadə edənlərin sayı dünya ortalamasından xeyli

¹⁴¹ “Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Telekomunikasyon ve İnternet İnfrastrukturunu İle İlgili Olarak Hazırlanan Teknik Rapor”, http://www.foreigntrade.gov.tr/turkcumhuriyetleri/teknik_rapor.htm. (19.04.2003).

aşağıdadır. Ölkədə hər 1000 nəfərdən cəmi 25 nəfər internetdən istifadə edir. Dünyada isə bu rəqəm hər 1000 nəfər üçün 150 nəfərdir.

İnternet xidməti Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyindən lisenziya alındıqdan sonra göstərilə bilər. İnternet xidməti göstərən müəssisələr bir növ Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin ortağı kimi fəaliyyət göstərir.

Son illərdə Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) inkişaf edir. İKT-nin inkişafı üçün zəmin formalaşdırılır və lazımi dövlət proqramları hazırlanır. İKT-nin daha da inkişafı üçün böyük həcmdə investisiyalara ehtiyac duyulur. Bu maliyyəni isə sadəcə özəl sektor vasitəsi ilə ölkəyə cəlb etmək mümkündür. Yaxın zamanlarda telekommunikasiya idarələrinin özəlləşdirilməsi və əlverişli bazar şərtlərinin formalaşdırılması planlanır. Böyük layihələr arasında e-dövlət, e-poçt sistemlərinin hazırlanması və regionlarda televiziya və radio yayınlарının reallaşdırılması öz əksini tapır.

2009-cü ildə rabitə xidmətlərinin həcmi ümumiyyətlə 34% artmışdır.

3.3.5.7. Yeni İpək Yolu Layihəsi

İpək sənayesi, qədim zamanlardan bəri bir çox xalqın həyatında mühüm yer tutmuş; Uzaq Şərqdən gələn ipək və ədviyyat, qərb dünyası üçün, beynəlxalq münasibətlərdə mühüm bir rol oynamışdır. Bundan əlavə ipək, şərq mədəniyyətinin qərb tərəfindən tanınmasında da rol oynamışdır. Şərqlin ipəyi ilə ədviyyatının karvanlarla qərbə daşınması, Çindən Avropaya uzanan ticarət yollarını formalaşdırmışdır. Orta əsrlərdə, ticarət karvanları, indiki Çinin Xian şəhərindən başlayaraq Özbəkistanın Kaşqar vilayətinə gəlirdilər; burada ikiyə ayrılan yollardan birincisi ilə Əfqanıstan obalarından Xəzər dənizinə; digər yol ilə də Qaraqum Dağlarını aşaraq İran ərazisindən Anadoluya gedirdilər. Anadoludan dəniz yolu ilə və ya Trakya ərazisindən torpaq yolu ilə Avropaya çatırdılar. Şərqdən qərbə doğru olan bu ticarət hərəkətləri, daha əvvəlki əsrlərdən bəri istifadə edilən bir yol şəbəkəsindən istifadə edilmişdir. Sıx bir şəkildə ipək, çini qablar, kağız, ədviyyat və qiymətli əşyaların daşınmasıyla yanaşı qitələr arasındakı mədəniyyət mübadiləsinə də imkan verən bu minlərlə kilometr uzunluğundakı karvan yolları, zaman üçündə “İpək Yolu” olaraq adlandırılmışdır.

İpək Yolu, Orta əsrlərin axırlarında yeni qitələrin və ticarət yollarının kəşf edilməsindən sonra əhəmiyyətini itirmişdir. Sonrakı dövrlərdə Orta Asiyanın Sovet İttifaqı hakimiyyəti altında həm Şərqi (İran, Əfqanıstan və Pakistan), həm də Qafqaz ərazisindən qərbə açılan qapıları bağlı tutuldu. 90-cı illərdə bu region xalqlarının taleyi gözlənilmədən dəyişdi. XXI əsrin ən vacib regionlarından biri olacaq olan Orta Asiyadakı Türk dövlətləri müstəqillik əldə etdilər. Beləliklə, regionun bütün dünya üçün vacib yeraltı qaynaqlarının Sovet İttifaqı monopolyasından azad olmaq şansı ortaya çıxdı. Fəqət, Rusiyanın Sovet İttifaqı daxilində bu regionu xarici dünyaya sadəcə öz ərazisindən bağlaması səbəbi ilə

istehsal edilən məhsulların, çıxarılan neft və təbii qazın və sahib olunan xammalının başqa ticarət yolları ilə dünya bazarlarına daşınması əhəmiyyətli idi¹⁴².

Regionun xarici dünya ilə olan əlaqəsi, coğrafi bir müşahidə aparıldıqda, Rusiya xaricindən üç yolla mümkündür. Bu yollar;

- Birincisi Çin ərazisindən Uzaq Şərq ölkələrinə və okeana (bu yol mümkün layihələrin məsafələrin uzaq olması səbəbi ilə hal-hazırda maliyyələşdirilməsi mümkün olmadığı üçün geri planda qalmışdır),

- İkincisi Pakistan və İran ərazisindən (*tranzit keçid yolu olaraq da Əfqanıstan*) Hind Okeanına,

- Üçüncüsü isə Xəzər dənizindən Qafqaz və Türkiyə ərazisindən Ağ dənizə və Avropaya doğru uzanır.

İki min il boyunca Şərqi zənginliklərini Qərbə daşıyan karvanların keçdiyi, beş Türk respublikasıyla yanaşı, Tacikistan, Gürcüstan və Ermənistanı da əhatə edən, Qara dənizdən Çinə qədər tarixi İpək yolunun XXI əsrə bir kommunikasiya, nəqliyyat və enerji koridoru olaraq daşınmasını nəzərdə tutan TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia/Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Koridoru) Layihəsi, 7-8 sentyabr 1998-ci il tarixlərində Bakı şəhərində Gülüstan Sarayında keçirilən zirvə görüşündə imzalanan əsrin ən geniş kommunikasiya və nəqliyyat müqaviləsi ilə, qlobal iqtisadi münasibətlər zincirinə yeni bir halqa olaraq əlavə edilmişdir. İki qitəni və üç dəniz hövzəsini birbirinə bağlayacaq olan İpək Yolunun Restavrasiyası layihəsinin əsasları 1993-cü ildə beş Orta Asiya və üç Qafqaz ölkəsinin Nəqliyyat və Ticarət Nazirliyinin iştirakı ilə Brüsseldə keçirilən bir konfransda ortaya atılmış və Aİ-nin bu təşəbbüsə verdiyi iqtisadi və siyasi kömək sayəsində aydın bir çərçivə qazanmışdır¹⁴³.

Bu layihə, nəzərdə tutulan nəqliyyat koridorları ilə dənizə çıxışı olmayan Qafqaz və Orta Asiya respublikalarının beynəlxalq bazarlarla inteqrasiyasını həyata keçirəcək mühüm bir mərhələni təşkil etməsi ilə və bu çərçivədə regiondakı iqtisadi böyüməyə nəzərə çarpacaq dərəcədə bir kömək olmasıyla yanaşı, bu dövlətlərin siyasi və iqtisadi müstəqilliklərini daha da gücləndirəcək ciddi bir katalizator olması baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir¹⁴⁴.

İpək Yolu, Asiyanı Avropaya bağlayan bir ticarət yolu olmasıyla yanaşı, 2000-ci ildən bəri regiondakı mədəniyyətlərin, dirlərin, irqlərin də izlərini nəql

¹⁴² Mehmet Binay, "İpək Yolu Yeniden Canlanıyor", <http://www.turkiye.net/mbinay/news/analiz1.htm>, (07.04.2003).

¹⁴³ Qəni Könüllü, "İpək Yolu Strategiyası", <http://www.geocities.com/ganigonullu/kafkasyaortaasya.html>, (07.04.2003); Rovşən İbrahimov, "Böyük İpək Yolu Proqramı və Gözlənilən Nəticələri", *İpək Yolu II. Respublika Elmi-Praktiki Konfransının Materialları*, Bakı 2001, ss.22-24; "İpək Yolu və Türkiyə" <http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/ANADOLUNUNSESI/147/AND11.htm>, (07.04.2003).

¹⁴⁴ "İpək Yolu və Türkiyə", <http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/ANADOLUNUNSESI/147/AND11.htm>, (07.04.2003).

edir və mükəmməl bir tarixi və mədəni sərvət qazandırır . Orta Asiya Türk respublikalarının müstəqilliklərini əldə etdikdən sonra, İpək Yolunun həm ticarət yolu, həm də tarix və mədəniyyət sərvəti olaraq yenidən canlandırılması gündəmə gəlmiş, bu yol boyunca tikilmiş və artıq istifadəyə yararsız olan tikililərin restavrsiya edilərək qorunmaları və yaşadılmaları üçün çalışmaları başlandıdır.

Qədim zamanlarda karvanların Şərqi zənginliklərini qərbə daşması kimi, indi isə Avrasiya koridoru, sülh və əmin-amanlığı Orta Asiyaya və Qafqaza gətirəcək və mədəniyyətlər arası dialoqun inkişafına nail olunacaqdır.

Qloballaşma istiqamətində böyük inkişafın olduğu bu günlərdə dünyanın iqtisadi, siyasi və texniki şərtləri qarşısında, TRACECA layihəsinin regional sülh və stabilliyə nail olunmasında oynayacağı rol inkar edilə bilməz.

Bu mənada, əsrlər boyunca tarixi ipək yolunun üzərində mühüm bir yer tutan, ancaq bundan daha vacibi, soyuq müharibə sonrası hadisələr işığında, istər iqtisadi, istər sosial, istərsə də siyasi baxımdan XXI əsrin ən dinamik coğrafiyasını təşkil etməyə namizəd Avrasiyanın mərkəzində bir cazibə qüvvəsi olaraq duran Türkiyənin də belə mühüm bir layihənin xaricində qalmasını düşünmək mümkün deyildir. Türkiyənin bu məsələdə TRACECA idealına mühim bir dəstək göstərməsi vacib və əhəmiyyətlidir.

İpək Yolunun yenidən tikintisi, Azərbaycanda müstəqillikdən sonra atılan ən vacib və müsbət addımlardan biridir.

Mərkəzi Asiyadan Avropaya gedən ən əlverişli yol Xəzər dənizindən və Azərbaycandan keçən yoldur. Mərkəzi Asiya, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan və Qara dənizdən keçərək Avropaya uzanan yeni bir avtomobil yolu açılmışdır. Fəaliyyətdə olan bu yol, köhnə İpək Yolunu yenidən canlandırmaq mənasına da gəlir. Bu yolla Mərkəzi Asiyadan Avropanın ən ucqarında yerləşən ölkələrə və Avropadan Mərkəzi Asiyaya ən əlverişli və etibarlı şəkildə daşınma həyata keçiriləcəkdir. Həm Orta Asiyadan Avropaya, həm də Avropadan Orta Asiyaya yük daşınır. Bu yükləri Xəzər dənizi üzərində Azərbaycana aid olan xırda gəmilər nəql edir¹⁴⁵.

1996-cı ildən başlayaraq bu yolun tikintisi üçün atılan addımlar, region nəqliyyat dəhlizləri ilə rəqabət edə bilən və ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, yerüstü nəqliyyat kompleksinin formalaşmasına təsir edən vacib amillərdən biridir¹⁴⁶. 1998-ci ilə nisbətə 2001-ci ildə İpək Yolu ilə yük daşınması 1.5 dəfə, tranzit yük daşınması 1.9 dəfə, əldə edilən gelir isə 1.6 dəfə artmışdır.

Bundan əlavə, Chevron-Tengiz neft şirkətinin Qazaxıstanın Tengiz neft yatağında hasil etdiyi neftin dünya bazarlarına çıxarılması üçün Xəzər dənizinin

¹⁴⁵ Haydar Aliyev, *Dünya Siyasetində Azərbaycan Petrolü*, (Dər. İlham Aliyev – Akif Muradverdiyev, Çev. Abdullah Çiftçi - Ergun Kocabıyık), Sabah Kitapları No.77, İstanbul, 1988, ss.101-102, 170.

¹⁴⁶ H. Məmmədov – R. Axundov, “Qədim İpək Yolunun Nəqliyyat Marşrutları”, *İpək Yolu II. Respublika Elmi-Praktiki Konfransının Materialları*, Bakı, 2001, ss.11-14.

də əks olunduğu bir rota istifadə edilir. Qazaxıstan neftinin TRACECA Avro-Asiya nəqliyyat istiqaməti vasitəsi ilə Azərbaycan ərazisindən Gürcüstanın Qara dəniz limanına nəqli 1996-cı ildən etibarən davam edir. Xam neft Aktualdan tankerlərlə Bakıya, buradan da dəmir yolu ilə Batum limanına daşınır¹⁴⁷.

Yeni İpək Yolu üzərində yer alan Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan xəttini mükkəmməl şəkildə bir-birinə bağlayacaq “dəmir yolu layihəsi”, regional ticarət və investisiya imkanlarını bir neçə dəfə artıracaqdır; ölkələr arasındakı sosial və mədəni yaxınlaşmanı daha da artıracaqdır. Bu dəmir yolu layihəsinin fəaliyyətə başlaması üçün lazımi çalışmalar 2005-ci ildə başlamışdır. Bəhs edilən layihənin hayata keçirilməsi Azərbaycan nəqliyyat sektorunun daha dinamik inkişafına təkan verəcəkdir.

Qars-Axalkalaki-Tbilisi-Bakı dəmir yolu, Azərbaycanı Avropaya birbaşa birləşdirən xəttidir. Layihənin maya dəyəri təxminən 400 milyon dollardır. Layihə təxminən iki il müddətində tamamlanmış olacaqdır. Layihənin tamamlanaraq xəttin fəaliyyətə başlamasından sonra əvvəlcə yük daşıma həcmi 2-3 milyon ton arasında olacaqdır. Daha sonra isə bu rəqəm 5-8 milyon tona çatacaqdır.

BTC boru kəmərinə Azərbaycandan ilk neftin vurulması ilə əlaqədar olaraq 25 may 2005-ci ildə tənzimlənən təntənəli mərasimdə Qars-Axalkalaki-Tibilisi-Bakı dəmir yolu layihəsi ilə əlaqədar olaraq ölkələrarası bir saziş də imzalanmışdır.

2010-ci ilin sonlarında tamamlanması planlaşdırılan Qars-Axalkalaki-Tbilisi-Bakı dəmir yolunun fəaliyyətə başlaması və bu xəttin Avropa və MDB ölkələrindən gələn yükləri İran ərazisindən Hindistana daşıyan “Şimal-Şərq” nəqliyyat koridoru ilə birləşdirilməsi halında, dəmir yolu ilə yük daşıma həcmi 15-20 milyon tona çatacaqdır. Nəticədə İpək yolu, ən az neft boru xətti qədər strateji əhəmiyyətə də sahib olacaqdır.

3.3.5.8. Şimal-Cənub nəqliyyat koridoru

İran, Rusiya və Azərbaycan arasında 2005-ci ilin əvvəllərində Bakıda “Şimal-Cənub” nəqliyyat koridoru layihəsi imzalanmışdır.

“Şimal-Cənub” nəqliyyat koridoru layihəsi çərçivəsində Rusiya, Azərbaycan və İran arasında Qəzvin-Rəşt dəmir yolu xəttinin layihələndirilməsi, tikintisi və istifadəsi, eyni zamanda Astara (Azərbaycan)-Astara (İran) dəmir yolunun layihələşdirilməsi ilə əlaqədar müştərək şirkətin qurulması haqqında memorandum imzalanmışdır. Protokol dəmir yolu layihəsinin tikintisi məqsədi ilə bir anonim şirkətin (joint stock company) qurulmasını və layihəyə investorları cəlb etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Şimal-Cənub nəqliyyat koridorunda Azərbaycan hissəsinin uzunluğu 505 km-dir. Layihə Xəzər dənizi limanları, Rusiyanın su kanalları və dəmir yolları

¹⁴⁷ 525-ci Qəzet, 02.04.2003.

vasitəsi ilə İran Körfəzi və Şərqi Asiyadan Avropaya yük daşınmasını qarşıya hədəf olaraq qoymuşdur¹⁴⁸.

Layihənin reallaşması ilə Azərbaycan şimaldan Şərqə daşınacaq yüklərin tranzit mərkəzinə çevriləcəkdir. Beynəlxalq nəqliyyat koridoru tam olaraq fəaliyyətə başladığı zaman Avropa ölkələrinin, Rusiyanın, Orta Asiya və Qafqazın, İran körfəzi və Hindistana çıxışına, Xəzərin sahilyanı ölkələrinin Qara dəniz limanları ilə ticarət əlaqələrinin artmasına imkan verəcəkdir.

Eyni koridor Azərbaycanın tranzit yük daşımalarından əldə etdiyi gəlirlərin artmasına da imkan verəcəkdir.

3.3.6. İnşaat

1990-2007-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı ilə tikinti sektorundakı inkişaf arasında sıx bir münasibət var. Bu illərdə ölkədə bir çox yeni böyük bina və komplekslər tikilmişdir.

Bundan əlavə, fəaliyyətdə olan bəzi binalar isə genişləndirilmiş və restorasiya edilmişdir.

37-ci ədəvəldən də görüldüyü kimi inşaat sektorunun ÜDM-dəki payı 1991-ci ildə 8.1% ikən, 1999-cu ildə 10.9% olmuşdur. Bu pay 2000-2001-ci illərdə çox dəyişməsə də, 2002-ci ildə yenidən artaraq 2004-cü ildə 13%-ə çatmışdır.

BVF tərəfindən aparılan qiymətləndirməyə görə sektorun iqtisadiyyata təsiri rəsmi statistikada görüldüyündən daha artıqdır. İnşaat fəaliyyətlərinin çox mühüm bir hissəsi qeydiyyatdan kənardır. Neft sektoruna xarici investisiya axımının başladığı 1995-ci ildən etibarən tikinti fəaliyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə artım göstərmişdir.

İnvestisyalara tikinti sektoruna istiqamətləndirilən hissəsi isə 1990-2004-cü illər arasında dalğalanma göstərmiş, 1990-cı il istisna olmaqla, ümumi investisiyalardan tikinti sektoruna düşən pay 1%-dən az olmuşdur. İnvestisyalara hər il daha böyük bir hissəsi istehsal məqsədli sahələrə istiqamətləndirilir.

2002-ci ildə tikinti sektoruna yönləndirilən investisyalara həcmi əvvəlki ilə görə 82.2% artım göstərərək 10.3 trilyon manat olmuşdur. Bu miqdarın 7.8 trilyon manatı (1.6 milyard dollar) yəni investisiya miqdarının 75.5%-i xarici investisyalara payına düşür¹⁴⁹.

2004-cü ildə isə tikinti sektoruna istiqamətləndirilən investisyalara həcmi 2003-cü illə müqayisədə 39.8% inkişaf edərək 24.2 trilyon manat olmuşdur. İnşaat sektoruna istiqamətləndirilən investisyalara 73.7%-i xarici sərmayənin payına düşür. Bu faiz, Azərbaycanda tikinti sektorunun inkişafında xarici iş adamlarının təsirini daha da artırır.

¹⁴⁸ ‘North-South Layihəçət Talks Due in Baku’, *Azernews*, <http://www.azernews.net/view.php?d=5811>. (19.03.2005).

¹⁴⁹ ‘2002-ci İlin Yekunları Üzrə Pul-Kredit Siyasətinin Yerinə Yetirilməsi Vəziyyəti Haqqında’, <http://www.nba.az/az/analitic/2002yekunu.shtml>, (01.04.2003).

İnşaat sektorundakı inkişaf sürəti, ilk mərhələdə yeni istehsal sahələrinin də qurulmasına səbəb olmuşdur. 2004-cü ildə minlərlə iş yerinin açılmasında yeni tikilən müəssisələr əsas rol oynamışdır. İnkişafa paralel olaraq sektorda məşğulluq həcmi də hər keçən gün artaraq 200 min həddinə çatır.

Azərsənayetikinti, Azərsutikinti, Azərenerjitikinti kimi ixtisaslaşmış firmalar və SOCAR (The State Oil Company of the Azerbaijan Republic), Xəzər Dənizçilik İdarəsi, Azərbaycan Dövlət Dəmir yolu kimi idarələrin tikinti firmaları ən böyük tikinti şirkətlərindəndir.

Türkiyə şirkətlərinin sektorda böyük nisbətdə hakim olduqları görülür. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türk firmaları daxilində, təqribən 20.1% ilə tikinti firmaları çox mühüm bir paya sahibdir. Azərbaycan gündəmini məşğul edən neft boru kəmərləri, mənzil təmiri və mənzil tikintisi, müharibədən zərər görən və Azərbaycanın bir sıra sərhəd zonalarının yenidən tikintisi, infrastrukturun yenilənməsi, sənaye müəssisələrinin restavrasiyası və tikintisi, istirahət-əyləncə məkanlarının və otellərin tikintisi kimi layihələr Türk firmalarının bəzə daxil olmalarına imkan vermişdir.

Yaşayış mənzilləri və iş mərkəzi tikintisi ilə məşğul olan Türk firmaları, Azərbaycan bazarında olduqca aktiv fəaliyyət göstərir.

Bununla birlikdə tikinti sektorunda Türk tikinti firmaları ABŞ və Avropanın güclü inşaat firmaları ilə rəqabət edirlər.

Hər keçən gün köhnə binalar dağıdılaraq, yerinə yeni binaların inşa edilməsi ilə Bakı müasirləşəcəkdir. Ancaq, müasir tikinti konstruksiyaları və tikinti materialları, eyni zamanda geoloji və geodeziya tədqiqatların nəticəsində Bakıda 15 mərtəbədən yüksək bina tikintisinə icazə verilmir. Eyni zamanda yeni tikilən çox mərtəbəli binaların plansız və Bakının anfiteatr görüntüsünə zidd tikilməsi həyəcan siqnalı çalır. Həmçinin bu tikililərin bir qisminin dayanacaq və həyətyanı sahələri baxımından bir sıra problemləri mövcuddur. Bu narahatlıqlar da diqqətə alınaraq 2004-cü ildən, paytaxtın mərkəzində və şəhər ətrafında 12 mərtəbədən yuxarı bina tikintisi qadağan edilmişdir.

Boru xətlərinin tikintisi, müasir sənaye obyektlərinin qurulması, yenidən qurma və restavrasiya layihələri və xüsusilə, turizm-əyləncə sektoru üçün otel, restoran və müxtəlif bənzəri obyektlərin tikintisi, Azərbaycan tikinti sektorunda əhəmiyyətli investisiya fürsətləridir.

Yeni tikinti layihələri, keyfiyyətli tikinti mallarına tələbi də artırır. Daxili istehsal isə həm keyfiyyət həm miqdar baxımından ehtiyacı qarşılıyacaq həcmdə deyildir. İnşaat sənayesinə aid materialların və xammalların bol və ucuz olması və təklifin ehtiyacları və tələbləri qarşılıya bilməməsi səbəbi ilə tikinti sektoru bu cəhətdən də xarici sərmayədarlar üçün diqqət cəlb edən bir sektor olaraq öz mövqeyini möhkəmləndirir.

Azərbaycanda neft sektoruyla yanaşı və neft sektoruna pararel olaraq tikinti sektoru da sürətlə inkişaf edir. Gəlir səviyyəsinin artmasına paralel olaraq yeni yaşayış sahələri və ticarət mərkəzlərinin tikintisinə meyllərin artacağı nəzərə alındıqda, tikinti sektoru inkişaf üçün əlverişli sektorlardan biridir. İnşaat sektorundakı inkişaf əhali artımının sürətindən bir neçə dəfə daha sürətlidir. Bununla eyni zamanda tikinti mallarının qiyməti də sürətlə artır. Mənzil şəraitinin olmaması boşanmaların artmasına təsir göstərən faktorlar arasındadır. Bununla yanaşı insanların gec evlənmələrinə də səbəb olur. Bu baxımından, neft gəlirlərinin mənzil tikintisinə istiqamətləndirilməsi düzgün bir yol ola bilər.

2005-ci ildən etibarən əhəlinin mənzil tələbatı nəzərə alaraq hökumət “ipoteka fondu” formalaşdırmış və uzun müddətli ipoteka kreditlərinin verilməsinə 2006-cı ildən etibarən başlanılmışdır. Bu prosesin də tikinti sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərəcəyini bir mənalı olaraq söyləmək mümkündür. Fəqət, hələ ki bu prosesin uğurla həyata keçiriləcəyini indidən söyləmək tez ola bilər. Çünki, həm əhəlinin gəlir səviyyəsinin aşağı olması, həm də kreditt şərtlərinin mürəkkəbliyi bu fondun imkanlarından geniş kütlələrin istifadəsinə hələlik imkan vermir. Yaxın zamanlarda bu fondun sosial təbəqələrin istifadəsinə verilməsi üçün bir sıra layihələr həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL REGIONAL ANALİZ

Azərbaycan iqtisadi baxımdan on regiona ayrılaraq analiz edilə bilər. Bu bölgü, Prezident İlham Əliyev tərəfindən 11 Fevral 2004-cü ildə təsdiqlənən və Azərbaycan regionlarının 2004-2008-ci illəri əhatə edən sosyo iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar hazırlanan Dövlət Proqramında tərtib edilmişdir¹⁵⁰.

İqtisadi region təsnifatında; iqtisadi və coğrafi mövqe və struktur, təbii zənginlik və təbii ehtiyatlar, fəal əhalinin sıxlığı, regionların sahə və torpaq strukturu, regionun tarixi kimi bəzi xüsusiyyətlər diqqətə alınmışdır. Ölkədəki iqtisadi regionlar daşıdıqları xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimidir:

Regionlarla əlaqədar səciyyələndirmə etməzdən əvvəl,

- a- Ölkənin iqlim şəraitinin uyğun olması səbəbiylə iri və xırda buynuzlu heyvandarlıqla, quşçuluq istehsalının demək olar ki hər regionda mümkün olduğunu,
- b- Azərbaycanda demək olar ki hər regionda kənd təsərrüfatı üçün əlverişli və əkinə yararlı sahələrin genişliyi və iqlim müxtəlifliliyi səbəbiylə kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyaların daha da müxtəfləşdirilməsinin mümkün olduğunu,
- c- Bundan əlavə ölkənin bir çox regionu turizm baxımından kəşf edilməmiş zəngin gözelliklərə sahib olduğundan, turizm sektorunun daha geniş bir potensialının var olduğunu,
- d- Qida sənayesinin inkişaf etməsinin də regionların sosyo-iqtisadi dirçəlməsində mühüm rol oynayacağını ifadə etmək lazımdır.

4.1. İQTİSADI REGIONLAR

Ölkə iqtisadi baxımdan Abşeron, Gəncə-Qazax, Naxçıvan, Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Aran, Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər-Laçın və Dağlıq Şirvan olmaqla on regiondan ibarətdir.

4.1.1. Abşeron İqtisadi Regionu

Region hal-hazırda ölkə iqtisadiyyatının təmsilçisi rolunu oynayır. Ölkədə istehsalın ən böyük payı bu regiona düşür. Ölkənin digər regionları ilə müqay

---

¹⁵⁰ Bax: 'State Program on Social-Economic Development of Regions of Azerbaijan Republic for the Years of 2004-2008', <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN016803.pdf> (05.04.2005); *Brief Overview of Business Practices, New Investment Opportunities and Legal Environment*, Azerbaijan Investment Promotion and Advisory Foundation, Baku, 2005, ss.71-79.

yişə etdikdə, inkişaf etmiş bir infrastruktura sahib olduğunu söyləyə bilərik. Ən əhəmiyyətli magistral, hava, su və qatar yolları Abşerondan keçir. Xəzər Dənizi ilə əhatə olunması isə, regionun xarici ölkələrə çıxışını asanlaşdırır.

Abşeron iqtisadi regionu, ölkənin ən əhəmiyyətli mədəniyyət mərkəzlərindən də biridir. Regionda Elmi Tədqiqat İnstitutları, ali məktəblər, böyük idman kompleksləri, səhiyyə ocaqları və digər sosial müdafiə fondları fəaliyyət göstərir.

Bakı

Ölkə rəhbərliyi tərəfindən hazırlanan iqtisadi inkişaf proqramı, yüksək inkişaf səviyyəsinə sahib olduğu üçün Bakını əhatə etmir. Bu səbəblə aşağıdakı Abşeron iqtisadi regionuyla bağlı verilən məlumatlarda Bakının adı çəkilmir. Bu mövzuda Bakı haqqında qısa olaraq ayrıca dəyərləndirilmə aparılacaqdır.

Ölkənin paytaxtı da olan Bakı, iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə ölkənin digər şəhərlərindən açıq bir şəkildə fərqlənir.

Bakı, 2.5 milyonluq əhali sıxlığıyla yanaşı, xarici investisiyaların da keçən 19 illik müddət ərzində cəmləşdiyi şəhər olmuşdur. 2003-cü ildən etibarən isə, yüksələn çox mərtəbəli binalarla Bakı, şəhərləşmə yolunda fürsət və təhlükələri tərkibində cəmləşdirən bir şəhərdir.

Regional iqtisadi inkişaf proqramının xaricində qalan Bakıda ehtimal olunan investisiya sahələri bu şəkildə sıralana bilər: neft və qaz sektorlarına aid yan sənaye, elektrik, elektronika, neft məhsullarının dəyərləndirilməsi, dəmir və dəmir olmayan metallar sahəsində müxtəlif investisiyalar, avtomatik və avtomatik yan sənaye kompleksləri, inşaat materialları, istehsal müəssisələri, tekstil sektoruna aid inteqrasiya kompleksləri, dəniz nəqliyyatı və gəmiçilik sektoru müəssisələri, quru, hava, dəniz, metro və dəmir yolu vasitəsi ilə bağlı yeraltı və yerüstü işlər görən müəssisələr, spirt və spirtli içki istehsal edən müəssisələr, səhiyyə, təhsil, turizm kompleksləri, ətraf mühiti mühafizə müəssisələri, torpaq islahı və sulaması ilə əlaqədar müəssisələr.

a. Əhatə Etdiyi Regionlar

Abşeron və Xızı inzibati rayonları daxil olmaqla ölkənin ən əsas şəhərlərindən olan Sumqayıtdan ibarətdir. Xüsusilə, Sumqayıt şəhəri, çox uyğun iqtisadi-coğrafi mövqeyə sahibdir.

b. Sahəsi

Abşeron iqtisadi regionu (Bakı xaric) 3.34 min km²-dir. Ölkə ərazisinin 3.9%-ni əhatə edir.

c. Əhali və Əhali Sıxlığı

Ölkə əhalisinin 4.8%-ini əhatə edən regionun ümumi əhalisi 387900 nəfərdir. Regionda hər kvadrat kilometrə 116 nəfər düşür. Fəal əhali isə, 163 min nəfərdir.

İqtisadi regionun uyğun iqtisadi-coğrafi mövqeyi, əhalinin yerləşməsində mühüm rol oynayır. Əhalinin çoxu şəhərdə yaşayır.

d. İqlimi

İqtisadi regionun iqlimi, quru subtropikal xarakterə sahibdir.

e. Təbii Sərvətləri

Təbii ehtiyatlar etibarilə zəngin olan iqtisadi regionlardan biri də Abşeron-dur. Regionun təbii ehtiyatları arasında mişar daşı, sement xammaddəsi, kvars və inşaat qumu var.

Abşeron yarımadasında zəngin vanna müalicəsi qaynaqları, isti sular vardır. Yay aylarında vanna müalicəsi imkanları, Xəzər sahili boyunca çimərlik turizminə imkan verir. Lakin, buna baxmayaraq öz ərazisində içməli suyu olmayan yeganə regiondur. Region içməli su ehtiyacını su boru xətləri vasitəsilə digər regionlardan, Samur və Kür çaylarından qarşılayır.

f. Sənaye Sahələri

Bu regionda sənaye sektoru neft, təbii qaz, elektrik, üzvi və qeyri-üzvi kimyəvi məhsullar, dərman, metalurgiya, enerji, dəmir-polad, digər metal müəssisələri, neft yan sənayesi, tekstil, yüngül və qida sənayesində cəmləşmişdir.

Nəqliyyat və xidmətlər sektoru, regionun sənayesi üçün mühüm xidmətlər verir.

İqtisadi region güclü yanacaq enerji qaynağına sahibdir. Ölkədə istehsal olunan neft, təbii qaz və elektriğin böyük bir hissəsi bu regionun payına düşür. Sənayenin mərkəzində kimya və neft-kimya sənayesi qərarlaşıb. Eyni zamanda dəmir və dəmir olmayan metallar da sənayedə əhəmiyyətli yerə sahibdir. Polimer materialları, şüşə və s. kimi məhsullar da regionda istehsal olunan sənaye məhsullarıdır.

g. Kənd Təsərrüfatı və Heyvandarlıq Sahələri

Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sahəsində quru subtropik meyvələrin yetişdirilməsi, tərəvəzçilik, gülçülük, üzümçülük, südçülük, toyuqçuluq və iri və xırda buynuzlu heyvandarlıq diqqət çəkir.

Kənd təsərrüfatına əlverişli iqlim şəraiti regionda zeytun, zəfəran, fıstıq kimi məhsulları da istehsal etməyə imkan verir.

h. İnkişaf Edən Sahələr

İnşaat, rabitə və başqa xidmət sahələri regionda inkişaf edən sahələrin başında gəlir.

4.1.2. Gəncə-Qazax İqtisadi Regionu

Azərbaycanı Gürcüstan və Qara dəniz ilə birləşdirən və ölkənin qərb hissəsində yerləşən Gəncə-Qazax iqtisadi regionuna aid xüsusiyyətlərin ümumi çərçivəsi isə aşağıdakı kimidir:

Regionun sosial infrastrukturu, ölkənin şimal-qərb hissəsinin sosyo-iqtisadi inkişafında və bu regionun sosyo-mədəni ehtiyaclarının qarşılınmasında əhəmiyyətli

yətli bir rola sahibdir. Regionda Elmi Araşdırma Mərkəzləri, kənd təsərrüfatı sahəsində mütəxəssis yetişdirən yüksək təhsil müəssisələri, xalq kitabxanaları, muzeylər, teatrlar, xəstəxanalar və digər sosial infrastruktur müəssisələri mövcuddur.

a. Əhatə Etdiyi Regionlar

Mühüm iqtisadi-coğrafi mövqeyə sahib olan bu region Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Xanlar, Qazax, Samux, Şəmkir, Tovuz inzibati rayonlarıyla yanaşı Gəncə və Naftalan şəhərlərini də əhatə edir.

b. Sahəsi

Sahəsi 1249 min km² olan region, ölkə ərazisinin 14.4%-ni təşkil edir.

c. Əhali və Əhali Sıxlığı

1.103.300 nəfərdən ibarət olan regionda ölkə əhalisinin 13.6%-i yaşayır. Hər kvadrat kilometrə 88 nəfər düşür. Əhalinin daha çox mərkəz regionlarında cəmləşdiyi müşahidə olunur. Əhali sıxlığı 100-120 nəfərdir. Əhalinin 47%-i şəhərlərdə, 53%-i şəhər kənarlarında yaşayır. Fəal əhali isə, 633 min nəfərdir.

d. İqlimi

Region topoqrafik xarakteri etibarıyla 4 yerə ayrılır. Bu bölgüyə paralel olaraq regionda iqlim şərtləri də fərqlilik göstərir.

e. Təbii Sərvətləri

Gəncə-Qazax iqtisadi regionu zəngin təbii ehtiyatlara sahib olan regionlardan biridir. Dəmir filizi, aluminium, mis, mişar daşı, mərmər, seolit, gips və sement xammaddəsi nəzərə çarpan təbii mədənlər arasındadır. Region ərazisindən keçən Kür isə, hidro-enerji ehtiyatları ilə zəngindir.

Regionda təbii istirahət zonaları da mövcuddur. Əlverişli təbii şərtlər, təmiz hava və iqlim, meşə və dağ mənzərəsi və əhəmiyyətli tibbi mineral sular beynəlxalq səviyyədə istirahət zonaları və sanatoriyaların yaradılmasına imkan verir. Dəniz səviyyəsindən 1566 metr yüksəklikdə yerləşən Göygöl və Hacıkənd istirahət zonaları da regionun tərkibindədir. Naftalan istirahət və müalicəvi sanatoriyası isə, artıq beynəlxalq nüfuza sahibdir.

f. Sənaye Sahələri

İqtisadi potensialı ilə Gəncə-Qazax, ölkədə ikinci əhəmiyyətli yeri tutan regiondur. Azərbaycanın ümumi sənaye istehsalına təxminən 12-13%-lik bir nisbətdə verdiyi faydayla, ölkənin ikinci sənaye regionu hesab edilir. Gəncə-Qazax iqtisadi regionunda əsas sənaye sahələri; elektrikli alətlər, rabitə aparatları istehsalı, kənd təsərrüfatı maşınları, metallurjiya, avtomobil, pambıq, iplik, tekstil, xalça, sement, seramik, şüşə, müxtəlif təchizat, ağır sənaye və qida sənayesidir.

İnşaat sənayesində əsas müəssisələr, ev-inşaat tikmə şirkətləri, metal-beton, kərpic -seramika və mərmər fabrikləridir.

g. Kənd Təsərrüfatı və Heyvandarlıq Sahələri

Şəkər, kartof, buğda, üzüm, şərab, karamel, konserva, ət və süd məhsulları, iri və xırda buynuz heyvandarlıq regiondakı əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sahələridir.

Ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının 13-14%-ini istehsal edən regionda, əsas kənd təsərrüfatı məhsulları kartof, üzüm və buğdadır. Ölkənin kartof istehsalının təqribən 80%-i, üzümün 28%-i bu regionun payına düşür. Pambıq isə, sadəcə Goranboy inzibati rayonunda istehsal edilir. Tərəvəzçilik və meyvəçilik də regionda inkişaf etmişdir. Ölkədəki heyvandarlıq məhsullarının 15%-i də bu regiondan əldə edilir.

h. İnkişaf edən sektorlar

Regionda inkişaf edən sektorların başında turizm sektoru gəlir.

Ölkə daxilindəki dəmir yolunun 6.2%-i, avtomobil yollarının 6.1%-i bu iqtisadi regionun payına düşür. İqtisadi regionun ərazisindən keçən başda avtomobil yolu olmaqla, dəmir yolu, boru xətti və hava yolu ölkə daxili və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafına mühüm təsir göstərir. Gəncə, Qazax və Ağstafa əsas nəqliyyat şəbəkələridir.

Avropa-Qafqaz-Asiya koridorunun bu regionundan keçməsi regionun ərazisindən keçən yolların müasir və beynəlxalq standartlara görə inşasını tələb edir. Regionların sosyo-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı çərçivəsində region daxilində və digər regionlarla əlaqəli müxtəlif yolların və körpülərin inşa və bərpası fəaliyyətləri davam edir.

Tarixi “İpək Yolu”nun bu ərazidən keçməsi regionda dəmir yoluna olan tələbi də artırmışdır. Eyni zamanda Dövlət Proqramında Kür çayı üzərində ikinci dəmir yolu körpüsünün inşası da nəzərdə tutulmuşdur.

Regiondan keçən Bakı-Tiflis-Ceyhan boru xətti Gəncə, Xanlar, Şəmkir, Tovuz, Ağstafa, Qazax rayonlarının sosyo-iqtisadi inkişafında mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İqtisadi regionun ərazisində dövlət tərəfindən xüsusi olaraq mühafizə edilən ərazilər Korçay, Qarayazı-Ağstafa Dövlət Qoruğu və Qarayazı Dövlət Qoruğudur.

İqtisadi region daxilində əsasən ölkə daxili və Müstəqil Dövlətlər Birliyi ilə hava əlaqələrini Gəncə hava limanı təmsil edir. Eyni zamanda Ağstafa və Naf-talan hava limanları da fəaliyyət göstərir.

Xülasə, Gəncə-Qazax iqtisadi regionunun sosyo-iqtisadi inkişafında nəqliyyat sektoru əhəmiyyət kəsb edən sektorlardan biridir.

4.1.3. Şəki-Zaqatala İqtisadi Regionu

Ölkənin şimal-qərbində yerləşən Şəki-Zaqatala, Azərbaycanın ən zəngin iqtisadi regionlarından biridir.

İnkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsinə sahib olan regiondakı mühüm yollar Yevlax-Balakən avtomobil və dəmir yoludur.

İqtisadi regiondakı sosial infrastruktur ümumi təhsil müəssisələri, mədəniyyət və səhiyyə mərkəzləri, muzey və teatrlardan ibarətdir.

a. Əhatə Etdiyi Regionlar

İqtisadi region, Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Zaqatala və Şəki inzibati rayonlarını əhatə edir.

b. Sahəsi

Ümumi sahəsi 8.96 min km² olan region ölkə ərazisinin 10.3%-ni təşkil edir. Regionun dağlarla və dağlıq ərazilərlə əhatə olunması səbəbiylə torpaq ehtiyatları məhduddur. Bu hal regionda təbii fərqliliklərə səbəb olur.

c. Əhali və Əhali sıxlığı

Regionun 513.900 min əhalisi var. Bu da ölkə əhalisinin 6.5%-ni təşkil edir. Region əhalisinin 632 min nəfəri fəal əhalidir. Regionun 1 kvadrat kilometrə 59 nəfər düşür. 27%-i şəhərlərdə, 73%-i şəhər kənarında yaşayan əhalinin böyük bir qismi dağlıq ərazilərdə yaşayır.

d. İqlimi

Region iqlimi fərqlilik göstərməklə yanaşı daha çox mülayim iqlim tipinə sahibdir.

e. Təbii Sərvətləri

İqtisadi region təbii ehtiyatlar baxımdan zəngindir. Regiondakı təbii ehtiyatlar arasında mis, kükürd, qurğuşun, sink, qum və digər inşaat məhsulları, içməli suyu misal göstərə bilərik. Ölkədə istehsal olunan kükürd mədənlərinin 90%-i, qurğuşunun 97%-i, sinkin 99%-i, bu regionda hasil edilir. Mis isə, tamamiylə bu regiondan hasil edilir. Çınqıl, qum və digər inşaat materialları dağlarda və dağlıq ərazilərdə yerləşmişdir.

Bundan əlavə regionda geniş meşəliklər var. Mühüm bir qismi Balakən və Zaqatala ərazisində olmaqla, regionun 27%-i meşələrlə örtülüdür.

Təbii gözəlliklərinə görə region ölkənin əhəmiyyətli turistik istirahət zonalarından biridir. Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunun Qəbələ, Balakən, Qax, Şəki və Zaqatala rayonlarında istirahət və turizm müəssisələri olsa da kifayət etmir.

Region ərazisindən Gürcüstana qədər uzanan beynəlxalq yol keçir.

Region eyni zamanda mühüm su ehtiyatlarına da sahibdir.

f. Sənaye Sahələri

Sənaye sektorunun tək tərəfli və çox zəif olduğu regionda daha çox yüngül və qida sənayesinin inkişaf etdiyini müşahidə edirik. Bu sahələr regiondakı sənaye istehsalının 95%-ini təşkil edir. Ölkədə sənaye istehsalının sadəcə 3%-dən bir az artıq bir hissəsi regionun payına düşür. Region ərazisinin 27%-ini təşkil edən və əhalisinin 30%-nin yaşadığı Şəki isə regiondakı sənaye istehsalının yarısına sahibdir.

Yüngül sənaye isə, ipək istehsalından təşkil olunmuşdur. Region mərkəzlərində müxtəlif sayda tekstil sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir.

g. Kənd Təsərrüfatı və Heyvandarlıq

Regionun iqtisadiyyatını kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq təşkil edir. Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqda tütüncülük, ipəkçilik, meyvəçilik, taxıl məhsulları, üzümçülük, ət və süd, pambıq və iri və xırda buynuzlu heyvandarlıq qabaqcıl sahələrdir. Bu çərçivədə iqtisadi region kənd təsərrüfatına əsaslanan sənayenin inkişaf etdirilməsi, ipək qurdu, findıq əzmə, tütün, şərab, su doldurma müəssisələri və ağac və meşə materialları üçün əlverişlidir.

Ölkədə istehsal edilən tütünün 75%-i, buğdanın 17%-i, tutun 35%-i, yaşıl çayın 2%-dən çoxu bu regionun payına düşür. Ferma heyvandarlıq məhsullarının istehsalında isə, ölkə istehsalının 10%-dən çoxu Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunda istehsal olunur.

h. İnkişaf Edən Sektorlar

Şəki-Zaqatala regionunda inkişaf edən sahələr olaraq ipəkçilik və turizm sektoru diqqəti çəkir.

İqtisadi regionun tərkibində olan Qax inzibati rayonu Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşir. Coğrafi baxımdan çox əlverişli şəraitə malikdir. Azərbaycanın turizm regionlarından biridir. Ancaq, Qax iqtisadi baxımdan digər rayonlardan nisbətən daha zəif inkişaf etmişdir. İnkişaf proqramının tətbiq edilməyə başlanması ilə regiondan Bakıya köç dayanmış və mövcud olan zavod və fabriklər yenidən fəaliyyətə başlamışdır.

4.1.4. Dağlıq Şirvan İqtisadi Regionu

Azərbaycanın mərkəzində yerləşən və qədim məskunlaşma yerlərindən olan Dağlıq Şirvan iqtisadi regionu, bütün istehsal növlərinin istifadə edildiyi geniş bir nəqliyyat qovşağına sahibdir.

Regionda sosyo-iqtisadi infrastruktur olaraq yüksək və orta təhsil ocaqları, mədəniyyət və səhiyyə mərkəzləri, teatr və muzeylər var.

Dağlıq Şirvan iqtisadi regionu haqqında aşağıdakı ümumi məlumatlar verilməlidir.

a. Əhatə Etdiyi Regionlar

Dağlıq Şirvan iqtisadi regionu Ağsu, İsmayilli, Qobustan və Şamaxı inzibati rayonlarını əhatə edir.

b. Sahəsi

Ümumi sahəsi 6.06 min km² olan region ölkə ərazisinin 7%-ni tutur.

c. Əhali və Əhali Sıxlığı

257.400 nəfərdən ibarət olan regionda ölkə əhalisinin 3.2%-i yaşayır. Əhəlinin 141 min nəfəri fəaldır. Digər regionlara görə daha az əhali sıxlığına sahib

dir. 1 kvadrat kilometrə 43 nəfər düşür.

d. İqlimi

Dağlıq və ovalıq olmaqla topoqrafıq baxımından ikiyə ayrılan regionda bu səbəblə iqlimin də müxtəliflik təşkil etdiyi görülür. Topoqrafıq xüsusiyyətinə görə nəmli, ilıq-soyuq ya da isti və quru iqlim şərtləri regionda hakimdir.

e. Təbii Sərvətləri

Təbii ehtiyatlar baxımından region zəngin deyildir Regionda daş, qum, əhəng, çınqıl və digər inşaat materialları ehtiyatları var. Dağlıq ərazilər müalicəvi mineral su-larla zəngindir. Kükürd və hidrokarbonat ilə zəngin olan bulaqlar içməli su və müalicə məqsədi ilə istifadə edilir.

f. Sənaye Sahələri

Regionda sənaye sektorunun zəif olması diqqət çəkir. Əsas sənaye sahələri regional kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal olunduğu qida və yüngül sənayedir. Yüngül sənaye sahələri meyvə suyu, tekstil və xalçaçılıqdır. Qida sənayesində isə, region üzümlərinin şərab olaraq istehsalı əsas sahədir Bundan əlavə regionda meşə və ağac emalı müəssisələri, inşaat materialları, kənd təsərrüfatı texnikaları təmiri zavodları da var.

Şirvan regionu tarixi əl işləri və tekstil mərkəzidir. Lahıc mis istehsalı ilə, Şamaxı ipək şalı istehsalı ilə məşhurdur.

g. Əkinçilik və Heyvandarlıq

Əsas əkinçilik və heyvandarlıq sahələri taxılçılıq, üzümçülük, şərabçılıq, iri və xırda buynuzlu heyvandarlıqdır. Taxıl istehsalında buğda əsas üstünlüyə sahibdir. Digər taxıl məhsulları regional istehlakı ancaq qarşılıyır.

h. Qabaqcıl Sektorlar

Regionda inkişaf edən sektorlar arasında ipəkçilik və turizm sektoru qabaqda gedən sahələrdəndir.

4.1.5. Aran İqtisadi Regionu

Ölkənin mərkəzində yerləşən region, mühüm nəqliyyat yolları üzərində yerləşir. Həmin bu nəqliyyat yolları Bakını ölkənin əsas iqtisadi regionlarına bağlayır. Eyni zamanda bu yollarla Gürcüstan, İran və Türkiyəyə nəqliyyat imkanı yaranır. Beynəlxalq nəqliyyatdakı artışı ilə birlikdə bu yolların əhəmiyyəti də artmışdır. Digər tərəfdən Yevlax-Bakı arasında hava yolu nəqliyyatı mümkündür.

Azərbaycanda istehsal edilən enerji ehtiyatlarının 70%-nin əldə edildiyi Aran iqtisadi regionu ilə əlaqədar ümumi məlumatlar aşağıdakı kimidir:

a. Əhatə Etdiyi Regionlar

Aran İqtisadi regionu Ağcabədi, Ağdaş, Beyləqan, Bərdə, Biləsuvar, Göyçay, Hacıgabal, İmişli, Kürdəmir, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Ucar, Zərdab

inzibati rayonları ilə yanaşı, Əli-Bayramlı, Mingəçevir və Yevlax şəhərlərini əhatə edir.

b. Sahəsi

21.43 min km²-lik sahəyə sahib olan region ölkə ərazisinin 24.7%-ni əhatə edir. Region ərazisinin mühüm bir hissəsi (yarısından çoxu) dəniz səviyyəsinin aşağısındakı düzənlik sahələrdən ibarətdir.

c. Əhali və Əhali Sıxlığı

Əlverişli iqlim şəraiti və iqtisadi-coğrafi mövqeyi əhalinin məskunlaşmasında əsas rola sahibdir. 1.667.100 nəfər olan region əhalisi, ölkə əhalisinin 20.5%-nə bərabərdir. Fəal əhali 918 min nəfərdir. Regionda əhalinin sıxlığı 83 nəfər/km²-dir ki, bu da ölkə ortalamasından bir az aşağıdır.

d. İqlimi

Aran iqtisadi regionu quru subtropik iqlimə sahibdir.

e. Təbii Sərvətləri

Təbii ehtiyatlar arasında yeraltı və yerüstü enerji ehtiyatları və mineral su mədənləri var. Bu ehtiyatlar əsasən regionun cənub-şərq və mərkəzində yerləşir.

Zəngin günəş enerjisi, Kür və Araz çaylarının su ehtiyatları, əkinçilik üçün əlverişli torpaqlar regionun digər təbii sərvətləridir.

f. Sənaye Sahələri

Aran iqtisadi regionunda sənaye inkişaf etmişdir. Əsas sənaye sahələri neft, təbii qaz, yod, brom, kimyəvi maddələr, toxuculuq, gön-dəri emalı, inşaat materialları, yüngül və qida sənayesidir. Ərazidə sənaye sahələri cənub-qərbdə Əli Bayramlı, Səlyan və Neftçala, şimal-qərbdə Mingəçevir və Yevlax şəhərlərində cəmləşmişdir.

g. Əkinçilik və Heyvandarlıq Sahələri

Meyvə-tərəvəz, balıqçılıq, ət, süd, iri-xırda buynuzlu heyvandarlıq, pambıq, şəkər çuğunduru, buğda, kartof və üzüm regiondakı əsas əkinçilik sahələridir.

Ölkənin pambıq istehsalının 90%-i bu regionun payına düşür.

4.1.6. Naxçıvan İqtisadi Regionu

İşğalçı siyasətin nəticəsi olaraq Ermənistan tərəfindən blokadaya alınmış olan bu iqtisadi region Türkiyə, İran və Ermənistan ilə əhatə olunmuşdur. Bu səbəblə iqtisadi-coğrafi mövqeyi etibarlı ilə əlverişsiz vəziyyətdə olan region ilə Azərbaycanın digər regionları arasındakı əlaqə yalnız hava yolu ilə təşkil olunur. Dəmir yolu nəqliyyatı tamamı ilə əlverişsiz haldadır. Avtomobil nəqliyyatı isə yalnız İran ərazisindən mümkündür.

Qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan iqtisadi regionu geniş sosial-mədəni infrastruktura sahibdir. Ali, texniki və orta təhsil müəssisələri,

mədəniyyət və səhiyyə mərkəzləri, muzeylər və tarixi abidələr regiondakı sosial bazanı əmələ gətirir.

a. Əhatə Etdiyi Regionlar

Naxçıvan İqtisadi regionunu Naxçıvan Muxtar Respublikası əmələ gətirir. Region, Babək, Culfa, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərur inzibati rayonlarını və Naxçıvan şəhərini əhatə edir.

Sədərək, Naxçıvan Muxtar Respublikasının demoqrafik vəziyyətinə və əhalisinin sayına görə ən kiçik rayonu olmaqla birlikdə coğrafi baxımdan xüsusi əhəmiyyətə sahibdir. Türkiyə respublikasının Azərbaycanla 11 kilometrlik sərhəddi bu ərazidə Araz çayı boyunca yerləşir.

1990-cı illərdə Sədərək müharibə cəbhəsini xatırladırdı. Erməni hücumlarının ardı-arası kəsilmirdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Ümid Körpüsü” olaraq adlandırılan Sədərək-Dilucu körpüsünün inşası, Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə respublikasının yaxın regionları arasında münasibətlər qurulmuş və güclənmiş olması Sədərəyə də səbitlik gətirmişdir.

b. Ərazisi

Ərazisi 5.5 min km² olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ölkə ərazisinin 6.3%-ini əhatə edir.

c. Əhali və Əhali Sıxlığı

364.500 nəfərdən ibarət olan regionda ölkə əhalisinin 4.5%-i yaşayır. Regionda əhalinin 198 min nəfəri fəaldır. 1 kvadrat kilometrə 66 nəfər düşür.

d. İqlimi

Naxçıvanda müxtəlif iqlim tipləri mövcuddur.

e. Təbii Sərvətləri

Təbii ehtiyatlar baxımından zəngin olan regionda təbii sərvətlər arasında molibden, polimetal filiz, daş duz, dolomit, mərmər, inşaat materialları, dəmir-beton, qum, çınqıl, mineral sular var. Regionda iki yüzdən çox mineral su ehtiyatı vardır.

Ölkədə istehsal edilən molibden və dolomit ehtiyatlarının hamısı, mineral su ehtiyatlarının 60%-i Naxçıvan iqtisadi regionundan əldə edilir. Regionun yalnız 0.5%-i meşələrlə əhatə olunmuşdur.

f. Sənaye Sahələri

Enerji, elektronik məhsullar, sement, şəkər, qida, alüminium boşqablar, mebel istehsalı, ipəkçilik, xalçaçılıq və toxuma-trikotaj regiondakı əsas sənaye sahələridir.

Ölkədə sənaye istehsalının təxminən 2.6%-i bu regionun payına düşür. Sənaye istehsalının yarısı, sənaye istehsal əməyinin 35%-i Naxçıvan şəhərinin payına düşür.

Sənayedə qabaqcıl sahələr enerji, alüminium fabrikləri, mebel, avtomobil təmiri müəssisələridir. İnşaat materialları sənayesində isə dəmir-beton, divar üz-lük materialları, qum və çınqıl müəssisələri hesab edilir.

Regionda yüngül və qida sənayesi isə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yüngül sənaye olaraq toxuculuq, ipək emalı, xalçaçılıq, toxumaçılıq müəssisələri, qida sənayesi olaraq isə, konservləşdirmə, tütün emalı, mineral su doldurulması, ət emalı və balıq məhsulları istehsal edən müəssisələr diqqət çəkir.

g. Əkinçilik və Heyvandarlıq Sahələri

Tütün, üzüm, meyvə, tərəvəz, buğda, xına, şəkər çuğunduru, ət-süd və yun istehsalı ilə əlaqədar qida məhsulları, arıçılıq və balıqçılıq isə regiondakı əkinçilik və heyvandarlıq sahələridir. Əkinçilik məhsulları istehsalı ölkə göstərici-lərinin 3.6%-ini təşkil edir.

İqlim şərtlərinin əlverişli olması, əkinçilik sektorunda fərqli sahələrdə ixti-saslaşmaya imkan yaratmışdır. Naxçıvan, ölkədəki ikinci əsas tütün istehsal edən iqtisadi regiondur.

1992-ci ildə Naxçıvanda başlayan əkinçilik islahatları 1996-cı ildən etiba-rən daha da sürətləndi.

Əkinçilik məhsullarının istehsal həcmi artırmaq üçün fermerlərə lazımı köməklilər göstərilmişdir. Əsas problemlərdən olan suvarma problemləri yeni-dən inşa və təmirlərlə aradan qaldırılmağa çalışılmışdır. Nəticədə hər keçən il kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında artışı müşahidə edilir.

Regionda heyvandarlıq da eyni illərdə artışı göstərmişdir.

4.1.7. Lənkəran İqtisadi Regionu

Azərbaycanın cənub-şərqində yerləşən regionda nəqliyyat sistemi iqtisadi inkişaf və Azərbaycanla İran arasında iqtisadi münasibətlərin inkişafında xüsusi rol oynayır. Bakı-Lənkəran arasında hava yolu nəqliyyatı imkanı da mövcuddur.

Sosial infrastruktur olaraq regionda ali və orta təhsil müəssisələri, xəstəxa-nalar, teatrlar, regional muzey və digər sosial infrastruktur müəssisələri fəaliy-yət göstərir.

Ölkədə istehsal olunan çayın demək olar ki, hamısının istehsal olunduğu Lənkəran iqtisadi regionuna dair məlumatlar aşağıdakı kimidir:

a. Əhatə Etdiyi Regionlar

Region Astara, Cəlilabad, Lerik, Masallı, Yardımlı və Lənkəran inzibati ra-yonlarını əhatə edir. Bu region şərqdə Xəzər dənizi ilə, qərbdə və cənubda isə İranla sərhəddir.

b. Ərazisi

Ümumi sahəsi 6,08 min km² olan region ölkə ərazisinin 7%-ni təşkil edir. Lənkəran ovalığı və Talış dağları tərəfindən ikiyə bölünmüş bir topoqrafik xa-rakter göstərir.

c. Əhali və Əhali Sıxlığı

753.700 nəfər olan region əhalisi, ölkə əhalisinin 9.3%-ni təşkil edir. Əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi əhalinin sıxlığında xüsusi rola sahibdir. Regionun fəal əhali sayı isə 366 min nəfərdir. İqtisadi regionun hər kvadrat kilometrinə 124 nəfər düşür. Lənkəran ovalığında isə, əhali sıxlığı 170 nəfərdir.

d. İqlimi

Təbii şərtlər baxımından region ölkənin digər iqtisadi regionlarından fərqlənir. Lənkəran iqtisadi regionunda dünyadakı 11 fərqli iqlim tipindən 7-si mövcuddur. Əsasən rütubətli subtropik iqlim tipinə sahibdir.

e. Təbii Sərvətləri

İqtisadi regionda çox az təbii ehtiyat mövcuddur. Gips, çay daşı və inşaat qumu regiondakı əsas təbii sərvətlər sayıla bilər.

Region termal su baxımından isə zəngindir. Gözəl təbii ərazilər, isti və soyuq mineral sular, əlverişli iqlim şərtləri və inkişaf etmiş nəqliyyat qovşağı regionda istirahət sanatoriya turizminin inkişafına lazımı şərait yaradır. Lənkəranda turizm mərkəzi, İsti Suda isə müalicə mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Ərazinin 26%-i meşələrdən ibarətdir.

f. Sənaye Sahələri

Region iqtisadiyatı əkinçilik sənaye komplekslərinə əsaslanır. Sənaye sektorunun isə qida sənayesi və balıqçılıq məhsullarına görə qurulduğunu demək olar. Digər sənaye sahələri arasında meşə məhsulları sənayesini misal göstərə bilərik.

Sənaye istehsalının 90%-i qida sənayesinin payına düşür. Qida sənayisində balıq, çay, meyvə-tərəvəz konservaları, şərab istehsalı, tütün mühüm yer tutur.

g. Kənd Təsərrüfatı və Heyvandarlıq Sahələri

Meyvə- tərəvəz, çay, üzüm, taxıl məhsulları və kartof regiondakı əsas kənd təsərrüfatı sahələridir. Rütubətli subtropikal iqlim, faydalı torpaqlar, su və faydalı iş gücü qaynaqları kənd təsərrüfatının regionda inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Region, ölkənin sitrus meyvələri istehsalında ən əsas iqtisadi regiondur.

Sahilyanı ərazilərdə isə, balıqçılıq fəaliyyət göstərir. Quşçuluq da regionda inkişaf etmişdir.

Ölkədə istehsal olunan çayın 99%-i, tərəvəzin 27%-i, buğdanın 15%-i, kartofun 24%-i, üzümün 13%-i və meyvənin 10%-i bu regionun payına düşür.

h. İnkişaf Etmiş Sektorlar

İnkişaf edən sektorlar arasında çayçılıq diqqəti cəlb edir. SSRİ-də Azərbaycan çay istehsalına görə Gürcüstandan sonra ikinci yerdə gəlirdi.

Ölkədə inkişaf proqramları istiqamətində çay plantasiyaları və müəssisələri özəlləşdirilmişdir.

Lənkəran-Astara regionu başda olmaqla ölkədə çayçılığın inkişaf etməsi məqsədiylə əkinçilərə kredit və texniki imkan verilmişdir. Çayçılığın inkişaf etdirilməsində qarşıya qoyulan məqsəd, ölkənin çay ixrac edən ölkəyə çevirilmişdir.

4.1.8. Quba-Xaçmaz İqtisadi Regionu

Sərhəd şəhərlərdən təşkil olunması səbəbiylə, Quba-Xaçmaz iqtisadi regionu strateji əhəmiyyət kəsb edən regionlardan biridir. Ölkənin şimal-şərqində yerləşir. Region, Xəzər Dənizi ilə uzun sahil xəttinə sahibdir.

Region əlverişli nəqliyyat-coğrafi mövqeyinə sahibdir. Regiondan keçən avtomobil yolu, dəmir yolu, neft, təbii qaz və su boru xətləri, telekommunikasiya xətləri region iqtisadiyyatının inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Kommunikasiya xətləri Azərbaycan və Rusiyanı bir birinə bağlayır.

Sosial infrastruktur, regiondakı sosyo-iqtisadi inkişaf və sosyo-iqtisadi tələblərin qarşılınması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Regionda xalq kitabxanaları, teatr, xəstəxana və digər sosial infrastruktur müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Quba-Xaçmaz İqtisadi Regionuna aid ümumi məlumatlar aşağıdakı kimidir:

a. Əhatə Etdiyi Regionlar

Quba-Xaçmaz İqtisadi Regionu Dəvəçi, Xaçmaz, Quba, Qusar, Siyəzən inzibati rayonlarından təşkil olunmuşdur.

b. Sahəsi

Ümumi sahəsi 7.66 min km² olan Quba-Xaçmaz İqtisadi Regionu ölkə ərazisinin 8.8%-ini əhatə edir.

c. Əhali və Əhali Sıxlığı

453.100 nəfərdən ibarət regionda ölkə əhalisinin 5.6 %-i yaşayır. Əhalinin 257 min nəfəri fəaldır. Hər kvadrat kilometrə isə 59 nəfər düşür. Topoqrafik quruluşu səbəbiylə region əhalisi daha çox Xəzər Dənizinin sahilindəki düz sahələrdə yaşayır. Əhalinin 32%-i şəhərdə, 68% -i isə kənd ərazilərində yaşayır.

d. İqlimi

Region dörd fərqli zonaya bölünən spesifik bir topoqrafik xarakterə sahibdir. Buna görə də isti, soyuq-nəmli və soyuq olmaqla müxtəlif iqlim tiplərinə sahibdir.

e. Təbii Sərvətləri

Regionun təbii ehtiyatları arasında neft, təbii qaz, yanar şist, qum, çınqıl və içməli su yer tutur.

Meşələr regionun 10-11%-ini əhatə edir. İqtisadi region təbii istirahət ehtiyatları baxımından zəngindir. Ölkədəki ən əhəmiyyətli sanatoriya bu regiondadır. Siyəzəndə Qalaaltı mineral suyunda yerləşən ölkənin əhəmiyyətli sanatoriyası fəaliyyət göstərir.

f. Sənaye Sahələri

Region sənayesi neft və təbii qazdan asılıdır. Regionun neft və təbii ehtiyatları Siyəzən rayonunda (Keşçay, Siyəzən-Nardaran, Əmircan, Zoğlu-Zeyvə, Təngi, Saadan, Vəyimdağ-Toğçay v.s.) cəmləşmişdir.

Region iqtisadiyatının sektoral strukturunda kənd təsərrüfatı sektorunun hegomonluğu, yüngül və qida sənayesinin inkişafına imkan yaradır. Kənd təsərrüfatı sənayesi sahəsində meyvə-tərəvəz konservaçılıq, xalçaçılıq və balıq məhsulları mühüm yerə sahibdir.

g. Kənd Təsərrüfatı və Heyvandarlıq Sahələri

İqtisadi regionda üstünlüyə sahib olan sektor kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqdır.

Kənd təsərrüfatı xüsusilə, meyvə və tərəvəz istehsalında cəmləşmişdir. Bunlarla birlikdə üzüm, kartof və buğda da istehsal olunur. Süd və ət istehsalı məqsədiylə iri və xırda buynuzlu heyvandarlıq regionun düzənlik ərazilərində inkişaf etmişdir. Regionun Siyəzən və Dəvəçi rayonlarında isə quşçuluq yayılmışdır.

h. İnkişaf Etmiş Sektorlar

Regionun inkişaf etmiş sektorları arasında isə turizm qabaqda gəlir.

Regionda turizm baxımından əhəmiyyət daşıyan yerlər Yalama-Xudat dəniz kənarı, böyrək xəstəlikləri üçün Qalaaltı müalicə mərkəzi, Qusar, Quba, ovçuluq və balıqçılıq baxımından Xaçmaz və Dəvəçidir.

Turizmlə yanaşı regionda konservaçılıq, spirtli və spirtsiz içkilər, un, ət və süd məhsulları istehsalı, qablama, inşaat materialları və xalçaçılıq investisiya qoyulması baxımından daha əlverişli sahələr hesab edilə bilər.

Regionda yerləşən Siyəzən rayonunda neft sənayesiylə yanaşı digər rayonlarda olduğu kimi konservaçılıq, toyuqçuluq, spirtsiz içkilər, un, ət və süd məhsulları istehsalı da qabaqcıl investisiya qoyulan sahələr arasındadır.

4.1.9. Yuxarı Qarabağ İqtisadi Regionu

Regionun böyük bir hissəsi Ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir. İşğal edilən region torpaqları yenidən müstəqilliyini əldə etdikdən sonra region ilə əlaqədar dövlət tərəfindən xüsusi proqramın hazırlanmasına qərar verilmişdir.

Təbii ehtiyatlar və turistik yerlərlə zəngin olan region haqqındakı ümumi məlumatlar aşağıda verilmişdir:

a. Əhatə Etdiyi Regionlar

Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli inzibati rayonları və Xankəndi şəhərindən ibarət olan Yuxarı Qarabağ İqtisadi Regionunun Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl inzibati rayonları və Xankəndi şəhərinin hamısı ilə Ağdam və Füzuli rayonlarının bir hissəsi Ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir.

b. Sahəsi

Ağdam, Füzuli rayonlarının işğal olunmayan hissələri ilə Tərtər rayonunun ümumi sahəsi 1482 km²-dir.

c. Əhali və Əhali Sıxlığı

Yenə işğal altında olmayan region torpaqlarında yaşayan əhalinin sayı 211.800 nəfərdir. Hər kvadrat kilometrə isə 143 nəfər düşür.

d. Sənaye Sahələri

Regionda sənaye, kənd təsərrüfatı məhsullarının istifadəsindən asılıdır.

e. Kənd Təsərrüfatı və Heyvandarlıq Sahələri

Regionun əsas kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sahələri üzüm, buğda, meyvə, tütün və heyvandarlıqdır. Region üzüm istehsalı ilə diqqəti cəlb edir. Yüksək dağlıq regionlarda ət, süd və yun istehsal etmək üçün iri buynuzlu heyvandarlıqla məşğul olurlar. Eyni zamanda iqtisadi regionda arıçılıq və tut istehsalı da inkişaf etmişdir.

4.1.10. Kəlbəcər-Laçın İqtisadi Regionu

Regionun tamamı Ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir. İşğal edilən region yenidən müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra regionla bağlı dövlət tərəfindən xüsusi proqramın hazırlanmasına qərar verilmişdir.

a. Əhatə Etdiyi Regionlar

İqtisadi region, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı regionlarını əhatə edir.

b. Sahəsi

Sahəsi 6.500 km² olan bu region, ölkə ərazisinin 7.5%-ini təşkil edir.

c. Təbii Sərvətləri

Regionun təbii sərvətləri arasında qızıl, civə, mərmər, qopald, perlit, qabla-
ma inşaat daşları yer tutur.

d. Sənaye Sahələri

Sənayenin əsas hissəsi qida və kiçik nisbətdə isə yüngül sənayeden ibarətdir.

e. Kənd Təsərrüfatı və Heyvandarlıq Sahələri

Region iqtisadiyyatının əsas sahələri kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqdır. Xüsusilə, regionun iri buynuzlu heyvandarlıq və arıçılıq üçün əlverişli olduğunu qeyd etmək mümkündür.

4.2. REGIONAL İNKİŞAF PROQRAMININ ZƏRURİLİYİ

XX əsrin sonlarında müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan bir çox çətinliklərlə üz-üzə qalmışdır. Sosyo-iqtisadi məsələlərin həlli, mütəmadi olaraq dövlətin diqqət mərkəzində olsa da, Azərbaycan iqtisadi sahədə yüksək müvəffəqiyyətlərə nail ola bilməmişdir. 1996-cı ildə həyata keçirilən iqtisadi reformlar nəticəsində ölkənin sosyo-iqtisadi həyatında geriləmə dayanmış və nəticədə adam başına düşən ÜDM-nin həcmi artmış, valyuta bazarında sabillik, büdcə kəsininin minimum səviyyəyə salınması kimi mühüm və müsbət addımlar atılmışdır.

Xülasə, son 10 ildə həyata keçirilən iqtisadi tənzimləmələrlə, ölkədə makroiqtisadi sabillik əldə edilmiş, iqtisadiyyatın dinamik inkişafına təkan verilmiş və xalqın həyat səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmışdır. Ancaq, keçən bu dövrdə iqtisadi dəyişiklik və dirçəliş baxımından hələ yolun başında olan Azərbaycan, dirçəliş cəhdlərində region bölgüsünə gedəcək və regiona inkişaf siyasətini tətbiq edəcək vəziyyətdə deyildi. Şərtlər, daha çox neft və təbii qaz hasil və ixracına istiqamətlənmiş performans göstərməyi və region və sektor bölgüsü etmədən əvvəl xarici sərmayəni ölkəyə çəkməyi tələb edirdi.

2004-cü ildən etibarən isə, sosyo-iqtisadi dirçəliş baxımından yeni mərhələyə addım atan Azərbaycanda həlli zəruri olan məsələlərdən biri də regionlarda özəl sahibkarlığın inkişafını artıraraq iş gücü, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli şəkildə istifadə edərək iqtisadiyyatın əbədi inkişafını, iş gücünün istifadəsinin artırılmasını və bu yolla ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasını əldə etmək olmuşdur. Bu istiqamətdə alınan tədbirlərin həyata keçirilməsi, regionların iqtisadi dirçəlişində mövcud olan kəskin fərqi aradan qaldırılmasını və regional balansın əldə edilməsini təmin edəcəkdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, regionlararası bərabər inkişafda daha yüksək iqtisadi nəticələr əldə etmək mümkün ola bilər. Bu baxımdan Azərbaycanın tam mənasıyla dirçəlməsi, hər bir regionun iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsindən asılıdır. Ölkənin ayrı-ayrı regionlarında iqtisadiyyatın sərbəst bazar prinsipi əsasında dirçəlməsinin vacibliyi ən mühüm problemlərdən biridir.

Bakı və Sumqayıt şəhərlərində iqtisadiyyat sürətlə inkişaf edir. Ancaq, ölkənin sosyo-iqtisadi səviyyəsini sadəcə bir-iki şəhərin iqtisadi gücü ilə müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Azərbaycanda mütləq mənada iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün digər regionlarda da iqtisadi inkişafa xüsusi əhəmiyyət verilməsi və müəyyən tədbirlərin görülməsi lazımdır. Qonşu ölkələr Ermənistan və Gürcüstanla müqayisədə Azərbaycanın əlverişli iqtisadi-coğrafi şərtləri iqtisadiyyatın regional strukturunun səmərəli şəkildə formalaşdırılmasına imkan verir. Regional iqtisadi dirçəlişin də əsas göstəricilərindən biri olan xarici sərmayənin ayrı-ayrılıqda hər bir regiona cəlb edilməsi, əldə edilmək istənilən məqsədə uyğundur.

Dövlət büdcəsinin mövcud vəziyyəti daxili ehtiyatlar sayəsində regionların sosyo-iqtisadi vəziyyətinin inkişafına imkan verir. Bunun üçün də regionlarda xarici investisiyanın üstün olduğu özəl sahibkarlıq mühitinin yaradılması zəruridir.

Regionlarda mövcud olan enerji ehtiyatları, insan qaynaqları, təbii sərvətlər, hökumətlərin eyni ehtiyatlardan maksimum dərəcədə faydalanması üçün lazımı şərtləri yaratdığı halda regional iqtisadi dirçəlişə imkan verəcək potensialdadır. Ölkə öz pambıq, üzüm, tütün, meyvə-tərəvəz və yeraltı suları ilə zəngindir. Regionlarda olan xammal miqdarı regionlarda sənaye sektoru, xüsusilə, emal sənayesinin dirçəlişinə imkan verir.

Əkinçilərə müəyyən köməklik və güzəştlər edilməklə yanaşı, onlar bir çox problemlərlə qarşı qarşıyadır. Maddi baxımdan kifayət qədər imkanı olmayan kəndlilər, kredit imkanlarından kifayət qədər faydalana bilmirlər. Hətta bəzi regionlarda ən kiçik problemlərin həlli belə mümkün olmur. Təbii qazın, elektrik olmaması və kənd təsərrüfatı təchizatlarına və texniki məlumatlara olan ehtiyac da digər problemlərdəndir. Belə bir mühitdə dövlətin kənd təsərrüfatı sektorundakı sahibkarlara marağının vacibliyi qaçınılmazdır.

Turizmə faydalı olan regionlar biganəlikdən istifadə edilməz vəziyyətə, xarabalığa çevrilmişdir. Zaman ərzində Sovetlər İttifaqından, hətta digər sosialist ölkələrdən turist cəlb edən turistik şəhər olan Naftalan maraqlanılmayaraq öz başına tərk edilmişdir. Halbuki kənd təsərrüfatı və turizmi dirçəldəcək investorları regionlara çəkmək və sosyo-iqtisadi şərtləri artırmaq mümkündür. Dünyanın ABŞ, Almanya, Fransa, Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələri sosial dirçəliş sahəsində qazandıqları yüksək nəticələri bir çox cəhətdən ölkənin iqtisadi dirçəlişinə kompleks yaxınlaşma ilə, regionların dirçəlişinə diqqəti artırmaqla əldə etmişlər.

Ölkəyə qoyulan investisiyaların 80%-i paytaxtın payına düşür. Ölkənin digər regionlarında sənaye sektoru yox deyiləcək qədər zəifdir, mövcud müəssisələr isə tam gücü ilə işləmir. Ölkədə sənaye potensialının əsas hissəsinin Bakı və ona yaxın ərazilərdə yerləşməsi xalqın həmin bu regionlara axınını artırmışdır. Məhz bu, müstəqillik əldə etdikdən sonra digər şəhərlərdə yaşayan əhalinin kütləvi olaraq paytaxta axımına səbəb olmuşdur. Regionlarda iş tapa bilməyənlər Bakıya gəlirlər ki, bu da nəticədə paytaxtda əhali sıxlığının artmasına və bir çox problemin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Həm Bakı, həm də ölkənin digər regionlarında xroniki işsizliyin olması səbəbiylə minlərcə insan ölkəni tərk etmişdir.

Region insanların Rusiyanın müxtəlif şəhərlərinə iş tapa bilmək məqsədiylə axını da çox ciddi problemlərə səbəb olmuşdur.

Ölkədə Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 67 şəhərin, mərkəzi xərclərdən asılı olduqlarını, yəni, onların iqtisadi cəhətdən paytaxtdan asılı olduqlarını göstərir. Ölkə miqyasında regionların mərkəzdən asılılığı 60%-

ə yaxındır. Sənayenin nisbətən inkişaf etdiyi Sumqayıt şəhərində bu nisbət 46.4%, Gəncədə 51.8%, Mingəçevirdə 66.8% təşkil edərəkən, sənayenin çox zəif və ya yox deyiləcək səviyyədə olduğu Qəbələnin paytaxdan asılılığı 90.7%, Daşkəsənin 90.2%, Yardımlının 93.5% və Xaçmazın 80.6% təşkil edir. Bu asılılıq nisbətləri ancaq regionların dirçəlişinə kompleks nəzəriyyə nəticəsində azalacaqdır.

4.3. REGIONLARIN İNKİŞAF PROGRAMI (2004-2008)

“Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatında inkişaf prosesi başlamışdır. Ancaq, qoyulan investisiyalar və infrastrukturda yaxşılaşdırma və yenidən qurma işləri daha çox Bakıda həyata keçirilə bilməmişdir. Bunun müqabilində, ölkənin digər regionları diqqət mərkəzindən xaricdə qalmışdır. Bu da, paytaxtla digər şəhərlər arasında sosyo-iqtisadi səviyyədə mühüm fərq yaratmışdır. Bu isə, ölkə üçün təhlükəli bir vəziyyət demək idi. Bütcdə digər regionların payı təxminən 10-12% idi. Ölkədə qoyulan investisiyaların maksimum 15-17%-i digər regionlara qoyulurdu. Regionlarda ortaya çıxan işsizlik, yuxarıda da ifadə edildiyi kimi, Bakıya iş gücü axımını artırdı. İnfrastruktur, elektrik, su, təbii qaz xidmətlərində istifadədə ciddi axsamalar olurdu.

Regionların sərvətlərindən səmərəli istifadə edərək; kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırmaq, qeyri-neft sektorunun; emalat sənayesinin, xidmət və digər infrastruktur təhçizatının, turizmin inkişafını təmin etmək, məşğulluq səviyyəsini artırmaq və xalqın həyat səviyyəsini daha da yaxşılaşdırmaq məqsədiylə regionun inkişafına dair bir proqram lazım idi.

Bu çərçivədə Azərbaycanın sosyo-iqtisadi inkişafının sürətlənməsi haqqında 24 Noyabr 2003-cü ildə imzalanan fərman ilə ölkənin sosyo-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri müəyyən edilərəkən, eyni zamanda regionların inkişafı haqqında xüsusi bir dövlət proqramının hazırlanması haqqında da əmir verilmişdir.

11 Fevral 2004-cü ildə isə, ölkə prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosyo-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar dövlət proqramının həyata keçməsi haqqında” fərman imzaladı. Təsdiq edilən proqram, Azərbaycan iqtisadiyatının tarazlı və ardıcıl inkişafını müəyyən edən çox əhəmiyyətli bir sənəddir. Dövlət Proqramında ölkənin iqtisadi regionlarının kənd təsərrüfatı, sənaye və sosial sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi, infrastrukturun qurulması ilə bağlı mövzular öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda 15-dən çox Dövlət Proqramı icraya qoyulmuşdur. Bu proqramların hər biri milli iqtisadiyatın sərbəst bazar iqtisadiyatına görə yenidən formalaşmasını həyata keçirdərək, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyasının sürətləndirilməsini, xalqın rifah səviyyəsini yaxşılaşdırılmasını, yoxsulluğun və işsizliyin azaldılmasını qarşıya məqsəd qoymuşdur. 11 Fevral 2004-cü il tarixli Dövlət Proqramı da regionlarda sosial problemlərin həll edilməsi,

işsizliyin azaldılması, qısaca xalqın rifah səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün vaxtında atılan bir addım olmuşdur. Ancaq, regionların inkişafı haqqında Proqram digərlərindən daha böyük əhəmiyyətə malikdir:

Həmin bu dövlət proqramının dövlət başçısı tərəfindən təsdiqlənməsi dövlətin regionlara göstərdiyi qayğı və regional problemlərin həlli üçün atılan ən əhəmiyyətli addım olaraq dəyərləndirilə bilər. Bu səbəblə də Dövlət Proqramı, Azərbaycanda regionların iqtisadi potensialının və təbii sərvətlərinin səmərəli şəkildə istifadəsi ilə başda kənd təsərrüfatı sektoru olmaqla qeyri-neft sektorunu canlandırmaq və inkişaf etdirmək, beləliklə ölkədə məşğulluq səviyyəsini artıraraq xalqın gəlir və yaşayış səviyyəsinin artırılmasını təmin etmək üçün atılan ən əsas addımlardan biridir.

Əlbəttə ki, hər bir ölkədə mövcud təbii və bəşəri potensialın səmərəli şəkildə istifadə edilə bilməsi üçün, infrastrukturun müasir tələblərə cavab verən bir səviyyədə olması lazımdır. Bu baxımdan da proqram böyük əhəmiyyət daşıyır.

Görüləcək fəaliyyətlərin konkret olaraq müəyyənlənməsi isə, proqramın səmərəliliyini daha da artırır.

Dövlət Proqramında regionlarda iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirən tədbirlər, bununla əlaqədar dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Dövlət Proqramı üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə, Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının ümumi strukturu, ikinci hissədə, 2004-2008-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafının əsas hədəfləri, üçüncü hissədə isə, regionlarda proqram çərçivəsində tətbiq edilməsi diqqətə alınan tədbirlər və bu tədbirlərin tətbiq edənləri və tətbiq etmə müddəti haqqında məlumatlar yer alır.

Hər regiondakı problemlər və problemlərin həlli üçün təqvim müəyyən edilərək hansı təşkilatlar tərəfindən problemlərin həll ediləcəyinin ifadə edilmiş olması da proqramı əvvəlki proqramlardan fərqləndirən xarakterlərdən biridir.

Dövlət Proqramı çərçivəsində tətbiq olunacaq tədbirlərin; dövlət büdcəsi, Özəl Sahibkarlığa Milli Yardım Fondu, büdcədən kənar dövlət fondları, ticarət bankları və bank olmayan kredit təşkilatlarının kreditləri, beynəlxalq təşkilatların və xarici dövlətlərin maliyyə ehtiyatları, yerli və xarici iş adamlarının maliyyə ehtiyatları, qanunla qadağan edilməyən digər ehtiyatlardan əldə edilən ehtiyatlar ilə maliyyələşdirilməsi diqqətə alınmışdır. Bu vaxtda Dövlət Neft Fondunun ehtiyatlarından da faydalanılacaqdır. Proqramın həyata keçirilməsi üçün yerli maliyyə ehtiyatları təxminən 5-6 milyon manat həcminə olacaq.

4.3.1. Proqramın Ümumi Hədəfləri

Regional sosyo-iqtisadi inkişafa dair hazırlanan bu Dövlət Proqramında;

- makroiqtisadi stabilliyin davam etməsi,
- kiçik nisbətdə inflyasiyanın davam etməsi,
- optimal dövlət tərtibatı, investisiyaların stratejik əhəmiyyətli sahələrə istiqamətləndirilməsi,

- kənd təsərrüfatı sektorunda aparılan reformların ikincisinin həyata keçirilməsi,
- özəl sahibkarlığın regionlarda inkişaf etməsi məqsədiylə özəlləşdirmənin sürətləndirilməsi,
- ixrac potensialının artırılması, qeyri-neft sektorlarının inkişaf etməsi məqsədiylə investisiya texnologiyalarının tətbiqinə istiqamətlənən struktur siyasətlərinin tətbiq edilməsi,
- özəl sahibkarlıq üçün investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması
- sosial xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi əsas istiqamətlər olaraq müəyyən edilmişdir.

Proqramın məqsədi; mövcud potensialdan səmərəli istifadə edərək regionların iqtisadiyatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı, istehsalla məşğul olan şirkətlərin fəaliyyətinin yenidən başlamasını və daha da genişləndirilməsini, ixrac oluna bilən məhsul istehsalını təşviq etmək, yerli sahibkarlığın inkişaf etməsi ilə xalqın gəlir səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, məşğulluq səviyyəsini, xüsusilə də gənclərin faydalı sahələrdə məşğulluğu və ölkə iqtisadiyatının dinamik inkişafını təmin etmək olaraq müəyyən edilmişdir.

Regionların ənənəvi istehsal sahələrinin yenidən inşası və qurulması, yeni istehsal sahələrinin inşası, yerli qaynaqlardan istifadədə məhsuldarlığın artırılması, regionların inkişafı üçün lazımi infrastrukturun qurulması, yeni iş yerlərinin açılmasının təşviq edilməsi, regionlara investisiyaları istiqamətləndirmək üçün lazım olan investisiya mühitinin əmələ gətirilməsi əsas məqsədlər olaraq müəyyən edilmişdir.

Regionların sosyo-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar Dövlət Proqramında ölkənin 10 iqtisadi coğrafi rayonunda 30 əsas lahiyənin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar yeni komplekslərin inşa edilməsi və turizm infrastrukturunun qurulması ilə də əlaqədardır. Proqramda təhsil, səhiyyə, kənd təsərrüfatı kimi sosyo-iqtisadi həyatın bütün sahələrində islahatların aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlət Proqramına görə, 2009-cu ildə Ümumi Daxili Məhsul 2003-cü il ilə müqayisədə 2.3 dəfə artaraq 76.3 trilyon manat təşkil edəcək. Özəl sektorun isə, ÜDM-dəki payının 85% olması planlaşdırılmışdır. ÜDM içində kənd təsərrüfatı sektorunun artım nisbəti isə, 10-15% səviyyəsində olmuşdur. İnvestisiya həcmi isə 16.8 milyard dollara çatacaq və bunun 60%-i regionlara yönləndiriləcək. Proqramın tətbiq edildiyi 5 il ərzində 600.000 iş yeri açılmış və orta aylıq əmək haqqları 3,1 dəfə artmışdır.

Dövlət Proqramı 2008-ci ilə qədər davam etmiş və daha sonra 2008-2012 regionların inkişafı proqramı ilə davam etdirilmişdir. Bu müddətdə; tarazlı inkişaf sürətinə çatmaq üçün zəruri infrastrukturun qurulması, işləməyən müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin yenidən başladılması və regionlara investisiya axınının gücləndirilməsi məqsədlə əhəmiyyətli addımların atılması gözlənilir. Bu-

nunla yanaşı proqramın kənd təsərrüfatının inkişafına, emalat müəssisələrinin qurulmasına, regionlarda sosial xidmətlərin yaxşılaşdırılmasına imkan yaradaçağı ehtimal olunur.

4.3.2. Proqramın Regional Hədəfləri

Dövlət Proqramında işğal altında olan regionlar xaricindəki regionlarla əlaqədar regional hədəflər də müəyyən edilmişdir.

Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Gəncə-Qazax və Lənkəran regionlarında su problemləri digər regionlara nisbətən azdır. Qarabağ, Mil, Muğan və Abşeron regionlarında isə, su problemləri demək olar ki ilin bütün dövrlərində davam edir. Su problemlərinin həlli məqsədilə regional iqtisadi proqramda hədəflər müəyyən edilərək və müəyyən edilən hədəflər çərçivəsində əhəmiyyətli addımlar atılmağa başlanılmışdır.

Lənkəran, Astara, Masallı, Cəlilabad, Biləsuvar, Lerik və Yardımlı rayonlarının təşkil etdiyi ölkənin cənub regionunda kənd təsərrüfatının və turizmin inkişaf etməsi üçün böyük potensial var. Eyni zamanda regionda çayçılığın, taxılçılığın, heyvandarlığın və emalat sənayesinin inkişafı üçün də böyük imkanlar vardır.

Abşeron zonasında kənd təsərrüfatının və emalat müəssisələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi, bu zonada turizmin inkişafı da layihədə nəzərə alınmışdır.

Lənkəran, Dağlıq Şirvan, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonları da əsasən kənd təsərrüfatı və emalat müəssisələrinin inkişafına dair layihələrlə diqqət çəlb edir.

Gəncə-Qazax Regionu: Proqramda diqqəti çəlb edən digər bir nöqtə isə, ölkədə iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli görülən Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda istehsalçı və emal edici sənaye müəssisələrinin inkişafının nəzərdə tutulmasıdır.

Gəncə şəhəri üzrə 64 layihəyə 3,5 milyon manat kredit ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

Şəmkir şəhəri üzrə 22 layihəyə 1,2 milyon manat kredit ayrılmışdır. Kredit veriləcək layihələrdən 24-ü orta və böyük həcmliyədir. Bu layihələrin kreditləndirilməsi üçün 565 milyon manatdan çox qaynaq ayrılacaqdır. Bu, layihələrin həyata keçirilməsi üçün kreditlərin təxminən 200-ü mikro və kiçik həcmliyədir. Ümumi həcmi 4,4 milyon manat olan bu kreditlərin səmərəli istifadəsi 550-dən çox yeni iş yerinin açılmasına imkan verəcəkdir. Ayrılan kreditlər istifadəsi nəticəsində 950 nəfər iş imkanı əldə edəcəkdir.

Şəki-Zaqatala Regionu: Kənd təsərrüfatı sektorundakı xüsusi yeri ilə diqqəti çəkən Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda isə, daha çox kənd təsərrüfatı və emalat sənayesinin inkişafına üstünlük veriləcəkdir.

Zaqatala Regionu üzrə 5 layihəyə 2,312 milyon manat kredit ayrılacaq. Həyata keçiriləcək tədbirlər nəticəsində 300-ə yaxın yeni iş yerlərinin açılması nəzərdə tutulmuşdur.

Şəki Regionu üzrə ümumi miqdarı 1,063 milyon manat olan 4 layihəyə kredit ayrılmasına qərar verilmişdir.

Qəbələ Regionu üzrə ümumi miqdarı 490 min manat olan 1 layihəyə kredit ayrılmasına qərar verilmişdir.

Balakən Regionunda də bir layihə üçün ümumi miqdarı 490 min Manat olan kredit ayrılmışdır.

Lənkəran, Dağlıq Şirvan, Quba-Xaçmaz və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonları başda olmaqla regionların eko-turizm baxımından inkişafı da birincilər arasındadır.

Abşeron iqtisadi regionunda 2010-ci ilə qədər yeni istirahət zonaları inşa ediləcəkdir. Regionun Qızıllqazma kəndində turizm kompleksinin açılması ilə Xızı rayonuna turist axımının artacağı düşünülür.

Gəncə-Qazax iqtisadi regionundakı Goranboy inzibati rayonunun “Gülüstan” ərazisində müalicə məqsədiylə turistik müəssisələr inşa edilməsi qarşıya hədəf olaraq qoyulmuşdur.

Quba-Xaçmaz iqtisadi regionundakı Quba, Dəvəçi və Xaçmaz rayonları istirahət zonaları olaraq məşhurdur. Nabran qəsəbəsi beynəlxalq turizm mərkəzi olmağa başlamışdır. Bu prosesi inkişaf etdirmək məqsədilə Nabranda turizm mərkəzinin, olimpiya idman liseyinin, idman və səhiyyə infrastrukturunun modernləşməsi planlaşdırılmışdır.

İran-Azərbaycan arasında avtomobil və dəmir yolu layihələrinin həyata keçirilməsi Lənkəran iqtisadi regionunda turizm sektorunun inkişaf etməsinə əhəmiyyətli təkan verəcəkdir. Region qurulacaq və müasirləşdiriləcək yeni komplekslərlə turizm infrastrukturunu baxımından daha geniş imkanlara qovuşacaqdır.

Dağlıq Şirvan iqtisadi regionunda turizm sektorunun, xüsusilə İsmayılı şəhəri və Şamaxı rayonunda görüləcək infrastruktur fəaliyyətləri ilə inkişaf etdirilməsi hədəflənmişdir.

Naxçıvan iqtisadi regionunda turizm üçün yararlı tarixi məkanların əlverişli hala gətirilməsi və Şahbuz rayonunun Batabat və Qanlıgöl ərazilərində lazımi infrastrukturun əldə edilməsi ilə bu regionda da turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi hədəflənmişdir.

4.3.3. Proqramdan Sonrakı İnkişaf

“Regionlarının Sosyo-İqtisadi İnkişafı ilə Əlaqədar Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsilə bağlı olaraq ayrı-ayrı təşkilatlar müəyyən addımlar atmağa başlamışdır.

Regional inkişaf proqramı çərçivəsində, regionlara sərmayə qoymaq istəyən həm xarici, həm də yerli iş adamlarına hər növ köməklik göstərilir. Regionlarda yerli qaynaqlardan səmərəli olaraq faydalanmaq məqsədilə istehsal, emalat, tu-

rizm, ticarət, xidmət və digər sahələrdə şirkətlər qurulmuş və fəaliyyəti dayandırılan bir çox müəssisələrdə yenidən istehsala başlanılmışdır.

Ölkənin imkanları çərçivəsində, uğurlu fəaliyyət göstərə bilmələri üçün əkinçilərə də kredit verilir.

Proqramın mərhələlərinin ayrı-ayrı həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Məsələn, Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilən qərara müvafiq olaraq taxıl sahələrinin sığortası üçün nəzərdə tutulan ehtiyatların 25%-i dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşdiriləcəkdir. Bu addım, əkin sahələrinin sığortasının ənənəvi hala gətirilmə tələbi istiqamətində atılmışdır. Beynəlxalq təcrübə diqqətə alınaraq Nazirlər Kabineti üçün regionlarda kənd təsərrüfatı sektoruna dair xidmətlərin başlaması haqqında təkliflər hazırlanmışdır.

Beynəlxalq təşkilatların regionlara istiqamətləndirilməsi də ilkin mövzularından biridir. Bu istiqamətdə Azərbaycanın səkkiz iqtisadi regionunda iqtisadi formalar təşkil olundu. Bu formalarda bir çox layihəyə imkan tanınmışdır.

Regionlarda insanların satın alma gücünün artdığı, gözlənilənlərin müsbət hala gəlməsi görülür.

Regionlarda bir çox təhsil və səhiyyə müəssisələri təmir və inşa edilmişdir. Bu fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində özəl sahibkarlığın xüsusi dəstəyi olmuşdur.

1 Oktyabr 2003–1 Yanvar 2005-ci il tarixləri arasında Azərbaycanda 177 mindən çox yeni iş yeri açılmışdır. Açılan yeni iş yerlərinin 53.1%-i daimi iş yerləri təşkil edir. Sadəcə 2004-cü ildə 83.7 mini daimi olmaqla 167 min iş yeri açılmışdır. Açılan iş yerlərinin 87%-i özəl sektora, 13%-i isə dövlət sektoruna aiddir. Yeni iş yerlərinin sektoral bölgüsü isə belədir: 13.6% inşaat, topdan, pərakəndə satış və avto xidmətləri 10.8%, emal sənayesi 14.2%, kənd təsərrüfatı 8.1%, daşınmaz əmlak 3.9%, dövlət idarə etməsi və icbari sosial sığorta 3.2%-dir.

2004-cü ildə yeni iş yerlərinin 84%-i regionlarda, 12%-i isə Bakıda fəaliyyətə başlamışdır. Açılan iş yerlərinin 90%-i isə aşkar üstünlüyü qeyri-neft sektoru olmaqla, özəl sektora aiddir. Bu məlumatlar regionlarda dövlət tərəfindən özəl sektora investisiya qoyuluşları üçün verilən imkanların bir göstəricisidir.

Açılan işyerlərinin iqtisadi regionlara görə bölgüsü isə, belədir: Aran Regionu 61000, Abşeron Regionu 11360, Gəncə-Qazax Regionu 17350, Quba-Xaçmaz Regionu 11300, Şəki-Zaqatala Regionu 10600, Lənkəran Regionu 10000, Naxçıvan Regionu 7300, Yuxarı Qarabağ Regionu 3700, Dağlıq Şirvan Regionu 900.

Açılan iş yerlərinin əksinə, böyük həcmli şirkətlərin (anonim şirkətlərin) 59.3%-i Bakıda fəaliyyətə başlayarkən, 6.5%-i Abşeron, 6.3%-i Gəncə-Qazax, 5.4%-i Naxçıvan və 4.1%-i Lənkəran iqtisadi regionunda fəaliyyətə başlamışdır.

Bu çərçivədə, 2004-cü ildə Gəncədə “Oka” markalı ovtomobil istehsalı, Abşeronda “Azbentonit” fabriki, Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı, Lənkə-

randa pivə və tomat fabrikləri, Xaçmazda makaron fabriki, Şəki, Sədərək və Ordubad rayonlarında dəyirmanlar, Naxçıvanda və Bərdə şəhərlərində üzgüçülük hovuzları, Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində, Ağstafa, Tovuz, Qəbələ, Daşkəsən, Xaçmaz, Masallı, Abşeron, Qobustan və Quba rayonlarında avtomatik telefon stansiyanları, Culfa və İmişli rayonlarında elektrik istehsal müəssisələri, digər istehsal və qeyri-istehsal müəssisələr (xəstəxana, məktəb, kitabxana, uşaq baxçası, ev) xidmət göstərir.

Yalnız 2004-cü ildə Quba-Xaçmaz iqtisadi regionunda 4000-ə yaxın iş yeri açılmışdır. Bunun 2000-ə qədəri birbaşa iş yeri, 100-dən çoxu yenidən inşa edilmiş iş yeri, qalanları isə müvəqqəti fəsililik iş yeridir. İqtisadi regiona daxil olan Xaçmazda daha çox kənd təsərrüfatı sektoru inkişaf etmişdir. Burada un və yem dəyirmanlarının, iri buynuzlu heyvan fermalarının, istixana və bəzi ticari müəssisələrin xidmətə başlaması ilə 100-dən çox adam işlə təmin olunmuşdur. Əvvəlki dövrdə “Xaçmaz-Xalça” ASC-nin yenidən fəaliyyətə başlaması və Xaçmaz Kondisioner fabrikinin xalqa fərqli xidmətlər təqdim etməsi də əməyin istismar olunmasında mühüm rol oynamışdır.

Qusar regionunda da Dövlət Proqramının icrası ilə əlaqədar mühüm irəliləyişlər yaşanmağa başlamışdır. Regionda xalça istehsalına başlanmışdır. Yeni məktəb binaları, istirahət və ticarət müəssisələri inşa edilmişdir. Görülən tədbirlər nəticəsində 100-dən çox iş yeri açılmışdır. Bundan əlavə Qubada xalça müəssisəsi və Qida Məhsulları Kombinatında marmalat və mürəbbə istehsalına yenidən başlanmışdır.

Digər tərəfdən dağlıq regionlarda kiçik və orta həcmli sahibkarlığın inkişafı məqsədi ilə Quba, Gədəbəy, Qəbələ, Lerik və Şahbuz rayonlarını əhatə edən “Dağ və Yüksək Dağlıq Ərazilərin İnkişafı Proqramı”na müvafiq olaraq keçən bir neçə il ərzində 350 milyon dollarlıq qaynaq, kredit şəklində sahibkarlara verilmişdir. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində adı keçən rayonlarda iki mindən çox yeni iş yeri açılmışdır. Bununla yanaşı bu rayonlara gələcəkdə 2 milyon 650 min dollar həcmində kreditin verilməsi də diqqətə alınmışdır.

2004-cü ildə Lerikdə fəaliyyətə başlayan “İFAD” (Kənd Təsərrüfatının Dirçəlişi Haqqında Beynəlxalq Fond) qeyri-hökumət təşkilatı “Dağ və yüksək dağlıq ərazilərin inkişafı” proqramı çərçivəsində rayonda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı, yoxsulluğun azaldılması və infrastrukturun yaxşılaşdırılması üçün fəaliyyətlərini artırmışdır. Əkinçilərin iş mühitinin yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, satışı və ticarəti məqsədi ilə hazırlanmış proqram çərçivəsində rayonda 30 qrup yaradılmışdır. İFAD 2004-cü ildə ərazidə infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına, sosial komplekslərin inşasına və təmirinə 300 milyon manat xərclənmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2008-cü ildə sosyo-iqtisadi cəhətdən mühüm irəliləyişlər əldə edilmişdir. Sosial və iqtisadi infrastrukturda və iqtisadi göstəricilərdə irəliləyiş görülür.

“Sədərək rayonunun sosyo-iqtisadi inkişafı haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikasının 15 Mart 2000 tarixli sərəncamı fəaliyyət proqramına çevrilmişdir. Bu proqram nəticəsində, sərhəd regionu olan Sədərək rayonunda təhsil, səhiyyə və mədəniyyət sahələrində inkişafa, iqtisadiyyatda stabilliyin güclənməsinə nail olunmuşdur.

Rayon mərkəzində və kəndlərdə fərqli sahələrdə təmir və yenidən inşa fəaliyyətləri, yol və körpülər inşa edilmişdir.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında yeganə giriş qapısı olan Sədərəyin 24 saat xidmət təqdim edə bilməsi üçün yeni inşaat və texniki infrastrukturun qurulmasına çalışılır.

2004-2008 ci illərdə “Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosyo-İqtisadi İnkişafı Haqqında Dövlət Proqramı”nın Naxçıvanda tətbiq edilməsi üzrə görülən məqsədyönlü tədbirlər Sədərək rayonunu da əhatə edir. Rayonda məşğulluq həcmində də yeni müəssisələrin qurulması ilə artım olmuşdur.

Özəl Sahibkarlığa Milli Yardım Fondunun fəaliyyətlərinin canlandırılması məqsədi ilə 2009-cü ildə fondun ehtiyatları artırılmışdır. Qaynaqların sahibkarlara verilməsi üçün müvəkkil banklar seçildi və sayları artırıldı.

Su və kanalizasiya xidmətlərinin yaxşılaşdırılması məqsədiylə təşkilati addımlar atılmışdır.

2004-cü ildə müxtəlif qanuni tənzimləmələr də aparılmışdır. Ölkədə xüsusi iqtisadi regionların qurulması, investisiya qoyuluşları fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi, monopol və digər iqtisadi əlaqələri tənzimləyən, regionların inkişafını təşviq edən qanun müddəaları hazırlanmışdır. Orta və böyük həcmli müəssisələrin anonim şirkətə çevrilməsi işləri davam etmişdir. Kiçik və kiraya verilmiş müəssisələrin özəlləşdirilməsi sürətlənmişdir. Dövlət tərəfindən qoyulan investisiyalara əsasən istehsal müəssisələrinin yenidən inşasına, regionların infrastruktur və dövlət xidmətlərinin yaxşılaşdırılmasına, sosial komplekslərin inşasına istiqamətləndirilməsi məqsədi ilə 2005-2006 cı illər üçün lazımi maliyyə qaynaqları ilə əlaqədar fəaliyyətlər həyata keçirilmişdir. Vergi faizlərinin optimum səviyyəyə çəkilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətlərə başlanılmışdır.

Qısaca, beş ili əhatə edən “Azərbaycanda Regionların Sosyo-İqtisadi İnkişafı Haqqında Dövlət Proqramının (2004–2008)” qəbulundan bugünə qədər keçən zaman zərfində, ölkənin bütün regionlarında böyük canlanma müşahidə edilməyə başlamışdır.

4.3.5. Proqramdan Gözlənilənlər

Neft sənayesinin inkişafı ölkənin ən başda gələn məsələsidir. Bununla birlikdə qeyri-neft sektorlarının da inkişaf etdirilməsi lazımdır. Bunun üçün iş, milli iqtisadiyyatın rəqabət gücünün olması və artırılması, istehsalın müasirləşdirilməsi, bir çox qoruyucu texnologiyaların tətbiqi, regionlarda sənaye istehsalının artması inkişaf siyasətinin başlıca məqsədləri arasındadır.

“Azərbaycan Respublikasının Regionlarının Sosyo-İqtisadi İnkişafı Haqqında Dövlət Proqramı”nı yaxşı icra edilərsə, ölkədə neft sektoru qeyri-neft sektoru ilə birlikdə inkişaf edəcək, regionların iqtisadi potensialından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi ilə yoxsulluq nisbəti azaldılacaq, yeni iş yerləri qurulacaq, xalqın həyat səviyyəsi yüksələcəkdir. Bundan əlavə proqram sayəsində regionlarda özəl sahibkarlığın sürətlə artması, yerli istehsal və emalat müəssisələrinin genişləməsi, iqtisadi, sosial-mədəniyyət infrastruktur müəssisələrinin yenidən inşası və inkişafı mümkün olacaqdır.

Dövlət Proqramına müvafiq olaraq 2012-ci ilə qədər ölkənin kənd əhalisinin məşğulluğu, İxracın Təşviki Fondu və həm də dövlət sərmayəsinin sövqü ilə emalatxanaların qurulması, mikro-kredit təşkilatlarının kredit vermə fəaliyyətləri dəstəklənməsi lazımdır. Ancaq, belə tədbirlər kənd təsərrüfatı istehsalının 62.5% artmasına imkan verə biləcək.

Digər tərəfdən 600 min yeni iş yerinin açılması ancaq iş və investisiya sahəsinin yaxşılaşdırılması ilə mümkün ola biləcəkdir. Bir iş yerinin açılması üçün 10 minlərlə dollar lazımdır. Əgər bir iş yeri üçün müasir texnologiya və infrastruktur lazımdırsa, onda belə bir vəziyyətdə milyonlarla dollara ehtiyac var. Bu baxımdan Azərbaycanın kağız üzərində iş yerindən çox ixrac edilən mallarla rəqabət edə biləcək gücə sahib olan iş yerlərinin açılmasına ehtiyac var. Ancaq, Azərbaycanda maddi istehsal sahələrinin, sənayenin və kənd təsərrüfatı istehsalının artma sürəti ÜDM-nin artma sürətindən geri qalır. Xarici ticarətin artma sürəti isə, daha aşağıdır. Bu da Azərbaycan iqtisadi strukturunda tarazlığın qurulması üçün mühüm addımların atılmasının nə dərəcə əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Regionlarda bürokratik əngəllərin ortadan qaldırılması, yerindən idarə etmə və hüquq-mühafizə orqanları ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılması ilə özəl sahibkarlıq üçün həm hüquqi, həm iqtisadi, həm də texniki baxımdan əlverişli iş və investisiya mühiti ortaya çıxmış olacaq.

Özəl sahibkarlığın regionlara investisiya qoyması, yeni iş yerləri açması və mövcud iş yerlərində yenidən istehsala başlanması ilə regional inkişaf həyata keçirilə bilər. Bu səbəblə, regionların inkişafına nail olmaq, daha çox, özəl sahibkarlığa veriləcək imkan və təşviqlərin artaraq davam etdirilməsindən asılıdır.

Sağlam təməllərə sahib regional inkişaf siyasətində nailiyyətin davamı bu siyasətlərin təsirlərinin izlənməsi vacibdir. Bu səbəblə də, ilk regional inkişaf proqramından sonra aparılacaq dəyərləndirmədə başda adam başına ÜDM olmaqla bəzi təməl iqtisadi göstəricilər işığında ölkənin ayrı-ayrı regional inkişaf coğrafiyası çıxardılmalıdır. Fərqli kriteriyaların birlikdə dəyərləndirilməsi təşviq və dəstək sistemini daha zəngin hala gətirəcək. Müəyyənləşdiriləcək kriteriyalara görə müəyyən edilən regional coğrafiya təməlinə, struktur və regional problemlərə regional dəstək sistemi qurulmalı və təşviqlər də əhəmiyyətinə görə sıralanmalıdır.

Regional inkişaf siyasətində, hər regionun özünə xas struktur problemlərinin də ola biləcəyi diqqətə alınmalıdır.

İnkişafda region, hətta şəhər səviyyəsində əhəmiyyətinə görə sıralama aparılmalıdır. Beləcə Azərbaycanda Bakı xaricindəki regionlarda inkişaf fərqləri və inkişafın hələ başında olunması vəziyyəti diqqətə alınaraq təşviqlər mərhələli olaraq həyata keçiriləcəkdir. Adam başına ÜDM baxımından ölkə ortalamasının aşağısında olan şəhərlər müəyyənləşdirilərək, təşviqlər mərhələli olaraq artırıla bilər.

BEŞİNCİ FƏSİL

XƏZƏRİN ENERJİ EHTİYATLARI VƏ İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ

Neft Azərbaycanın ən qiymətli sərvətidir. Həsilatına başlanıldığı tarixdən bu günə qədər keçən 140 il ərzində iqtisadiyyatımızda mühüm rol oynayan neft hal-hazırda da ölkənin əsas gəlir mənbəyi və ixrac mallarının əsas qaynağı sayılır.

Ölkə inkişafının orta və uzun müddətli perspektivləri birbaşa neft sektorunun güclənməsindən asılıdır. Neft satışından əldə edilən gəlirlər bəzi sosial və iqtisadi problemlərin həllində açar rolunu oynayır.

Azərbaycan enerji ehtiyatlarının kəşf və inkişafı baxımından imzaladığı müqavilələrlə, tarixi bir fürsəti həm siyasi, həm də iqtisadi müstəqillik cəhətdən əla imkanına sahib olmuşdur. İmzalanan neft müqavilələri ölkəyə xarici kapital girişini sürətləndirərkən, buna paralel olaraq da xarici yardımlar və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının verdiyi kreditlər artırmışdır.

5.1. NEFT VƏ TƏBİİ QAZ POTENSİALI

Xəzər regionu (Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Rusiya və İran) 10 milyard barel təsdiqlənmiş neft ehtiyatına sahibdir. Təxmini neft ehtiyatlarının həcmi 233 milyard bareldir. Xəzər regionunun təsdiqlənən təbii qaz ehtiyatları isə, təxmini olaraq 170 Tcf (trilyon cubic feet) dir. Özbəkistan da daxil olmaqla regionun təxmini təbii qaz ehtiyatları 293 Tcf-dir¹⁵¹.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki; Xəzər regionunun hidrokarbon ehtiyatları ilə, bunun nəticəsi olaraq Azərbaycanın neft və təbii qaz potensialı ilə əlaqədar olaraq da çox fərqli qiymətləndirmələr edilir¹⁵².

Azərbaycan Enerji Nazirliyinin məlumatına əsasən, Azərbaycanın imzaladığı müqavilələri əhatə edən regionlarında 6-8 milyard barel (1 milyard ton) neft ehtiyatı vardır. Sadəcə Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının neft ehtiyatı 730 milyon tondur. Yuxarıda verilən məlumat əsasında Azərbaycanın dünya neft ehtiyatlarının 0.7%-nə sahib olduğunu deyə bilərik¹⁵³.

¹⁵¹ Bax: İ.T.Əkbərov, "The Role and Economic Importance of Caspian Sea Region", *Materials of the International Conference on a Theme Caucasus and Central Asia During Globalization*, Baku, 2003, ss.66-67. *Not*: 1 ton = 7,33 barel; 1 trilyon kub metr = 35,33 trilyon kub feet.

¹⁵² Bax: Qubad İbadoğlu, "Azərbaycanın İnkişaf Strategiyasında Neftin Rolu: Protestan Nəzər Nöqtəsiylə", *2023 Dərgisi*, S.18, 15 Ekim-2002, s.73.

¹⁵³ *BP Statistical Review of World Energy 2004*, <http://www.bp.com/centres/energy> (07.04.2005); Sevil Yıldırım, *Dünyada və Türkiyədə Neft*, T.C. Baş nazirlik Xarici Ticaret Müstəşarlığı İqtisadi

Azərbaycanın fəaliyyətdə olan yataqlarında 200 milyard m³ təbii qaz ehtiyatı vardır. Dünyanın mühüm kondensat yatağı olan Şahdəniz yatağının kəşfi ilə birlikdə, aparılan 2 fərqli hesablamaya görə yatağın təbii qaz ehtiyatının 1 trilyon m³ olduğu təsbit edilmişdir¹⁵⁴. Azərbaycanın təsdiqlənən ümumi təbii qaz ehtiyatları isə 1,37 trilyon m³-dir. Təsdiqlənən təbii qaz ehtiyatlarına görə Azərbaycan dünyanın 0,8%-nə bərabər olan təbii qaz ehtiyatına sahibdir¹⁵⁵. Aparılan hesablamalara görə, risk amili də diqqətə alınaraq, Azərbaycanda geoloji qaz ehtiyatlarının ümumi həcmi 8-10,7 trilyon m³-dir¹⁵⁶. Bu ehtiyatlarla Azərbaycan gələcək 10-15 il ərzində neftlə bərabər qaz da ixrac edən ölkələr arasına girəcək.

“Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG)” və “Şahdəniz” yataqlarının tam olaraq istifadəsindən sonra Azərbaycan gələcək 5 ildə neft və təbii qaz hasilatında güclü inkişafa nail olacaq. “AÇG” üzrə 3-cü mərhələnin başlaması ilə 2010-ci ildə bu yataqdan günlük hasilat həcmi 140 min bareldən 1 milyon barelə yüksələcəkdir. Bu hasilatla Azərbaycan təbii qaz ixrac edən ölkələrdən biri olacaq və Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru xətti vasitəsilə Türkiyə bazarı “mavi enerji” təbii qaz ilə təmin ediləcək.

Aparılan bəzi hesablamalara görə, Azərbaycanın neft ehtiyatları, 60-67 il ərzində tükənəcək. Rus mütəxəsislərinə görə isə, bu müddət 25-35 ildir¹⁵⁷.

5.2. NEFT VƏ TƏBİİ QAZ MÜQAVİLƏLƏRİ

Orta Asiya və Qafqazda xam neftin mövcud olduğunun bilinməsi XIII əsrə qədər uzanır.

XIX əsrin sonlarına doğru, regiondakı güclər, dünya gücləri və neft şirkətləri arasında böyük bir rəqabət başladı. Neft bazarındakı nüfuzunu itirməkdən qorxan Rusiya, 1895-ci ildə Amerikan Standart Oil, The Rotchilds və Nobels şirkətləri arasında bir müqaviləni baykot etdi. Regiondakı rəqabət, etnik münafişləri, bürokratiya və nisbətən az inkişaf etmiş hüquqi və ticari icralar da artan nisbətdə alovlanırdı¹⁵⁸.

XIX əsrdə texnologiyanın inkişafı neft ehtiyatlarının yüksək səviyyədə istifadəsini mümkün qıldı və regionun nəzarəti üçün verilən mübarizələr də

Araşdırmalar və Dəyərləndirmə Baş Müdürlüyü, Ankara, Avqust-2003, ss.4-5.

¹⁵⁴ Ancaq daha sonrakı araşdırmalara görə təbii qaz ehtiyatlarının 500 milyard m³ olduğuna dair açıqlamalarında yer aldığı diqqət çəkir. Bax: ‘Drilling of New Well on Shahdaniz to Allow Higher Sales’, *Azernews*, <http://www.azernews.net/view.php?id=5655> (15.03.2005)

¹⁵⁵ *BP Statistical Review of World Energy 2004*, <http://www.bp.com/centres/energy> (07.04.2005).

¹⁵⁶ Fikrət Sucayev, “Azərbaycanda Qaz Hasilatı və Ona Olan Tələbatın Qarşılınmasının Başlıca İstiqamətləri”, *Azərbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.36-37.

¹⁵⁷ *525-ci Qəzet*, 18.09.2004.

¹⁵⁸ Ersan Bocutoğlu, *Orta Asiya və Qafqazdakı Vəziyyət və Avropa Təhlükəsizliyi*, Qaradeniz Texniki Universiteti Mətbəəsi, Trabzon, 1998, s.47.

artdı. Rəqabət əsas olaraq, Qafqaz və Xəzər dənizi ətrafında mərkəzləşdi¹⁵⁹. Regiondan çıxan xam neft XX əsrdə hər iki dünya müharibəsində də mühüm rol oynadı. Qafqazın neft sahələrinin mühafizəsi müttəfiqlərin ən əsas işi oldu.

İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində, Qafqaz nefti Hitlerin kəşfiyyatçılarının ən əsas hədəfi idi. 1939-cu il Alman Rus paktından sonra, Qafqazdan çıxarılan Sovet nefti Alman neft idxalının 1/3-ni təşkil edirdi. 1942-ci ildə Almaniya regionun təbii sərvətləri üzərindəki hakimiyyəti ələ keçirtmək üçün mütəmadi olaraq hücumlar təşkil etdi.

Sovet dövründə Azərbaycanın öz təbii resurslarından çox istifadə edə bilmədiyi, ittifaqın neft ehtiyaclarının böyük bir hissəsini qarşladığı müşahidə edilir. Neft hasilatını və ixracını artırmaq məqsədilə neft sənayesinə qoyulan sərmayələrdə qeyri-mütənasib artışı müqabilində, digər sənaye sahələrinə qoyulan sərmayələr getdikcə azalmışdır.

SSRİ-nin dağılmasından sonra demək olar ki, bütün dünyanın diqqəti müstəqilliyini qazanan Türk dövlətlərinə çevrildi. Zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına sahib olan bu dövlətlər təəssüf ki, tək başlarına neft və təbii qaz ehtiyatlarını istifadə edə biləcək maddi və texniki gücə sahib deyildilər.

Azərbaycanın Xəzər dənizindəki neft hasilatı və inkişafı Günəşli, Çıraq, Azəri və Kəpəz olmaqla 4 sahədə cəmləşmişdi. Ancaq, sadə texnologiyanın istifadəsi səbəbiylə həm hasilatda, həm də hasil edilə biləcək ehtiyatlarda azalma problemləri ilə qarşı qarşıya qalınmışdı. 1980-ci ildə neft hasilatı 14.7 milyon ton idisə, bu rəqəm getdikcə azalaraq 1990 cı-ildə 12.5 milyon ton, 1995 ci-ildə 9.2 milyon tona və 1996-cı ildə isə 9.1 milyon tona düşmüşdür. Neft hasilatındakı bu azalma, köhnə texnologiyaların istifadəsi və neftçixartma avadanlıqlarının təmirindəki nöqsanlar səbəbiylə məhsuldarlığın azalmasından qaynaqlanmışdır. Azərbaycanın sahib olduğu zəngin neft yataqlarının istifadəsi üçün 1992-ci ilin sentyabrında Azərineft və Azneftkimya birləşdirilərək Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (The State Oil Company if the Azerbaijan Republic-SOCAR) yaradıldı. Neft hasilatının artırılması və mövcud ehtiyatlarının yaxşılaşdırılması ancaq müasir texnologiyanın istifadəsi və yeni layihələr həyata keçirtməklə mümkün ola biləcəkdi. Azərbaycanın sahib olduğu iqtisadi gücü və texnologiyası mövcud ehtiyatların istifadəsi və inkişafı üçün kifayət etmirdi. Bu problemlər Azərbaycanı böyük neft şirkətləri ilə müttəfiqliyini zəruri edir¹⁶⁰.

Ölkədə həm quruda, həm də dənizdə neft çıxarılır. Quruda çıxarılan neft daha çox Abşeron yarımadasında çıxarılır. Azərbaycanın neft müqavilələri əsasən dəniz yataqları üzərində cəmləşmişdir. Azərbaycan böyük neft şirkətləri ilə imzaladığı müqavilələrlə neft ehtiyatlarını ölkə iqtisadiyyatına cəlb etməyi hə-

¹⁵⁹ Bocutoğlu, s.48.

¹⁶⁰ Natiq Əliyev, "The Azerbaijan Oil and Gas Industry in the 1949-1999 Period", <http://www.casenergy.com/no3rus21.html> 04.04.2005; Çelik Kenan-Kalaycı Cemalettin, "Azəri Neftinin Dünənə və Bugünü", *Journal of Qafqaz University*, V.II, No.II, 1999, s.63.

dəf olaraq seçmişdir. Bu hədəf istiqamətində, qurudakı yataqlar da daxil olmaqla 20 sentyabr 1994-cü ildən etibarən Azərbaycanda dünyanın 19 ölkəsindən 33 şirkətin iştirakı ilə 23 beynəlxalq neft müqaviləsi imzalanmışdır¹⁶¹. Hasilatın Bölgüsü Müqavilələri 25-30 illik dövrü əhatə edir. Qərarlaşdırılan sərmayənin ümumi həcmi 60 milyard dollardan çoxdur.

Neft layihələrinin həyata keçirilməsində 72-si yerli olmaqla 400 şirkət iştirak edir. Şirkətlərin fəaliyyətləri inşaatdan ekoloji xidmətlərə qədər uzanır. Yerli və xarici şirkətlər arasında müttəfiqlik, müasir texnologiyaların, materialların, idarə etmə texnikalarının istifadəsinə imkan yaradır və beləliklə mərkəzi idarə etmə tipindən bazar iqtisadiyyatına keçiddə böyük rol oynayır¹⁶².

Azərbaycanda neft sektorunda 75 min nəfər işçi var. Neft sektorunda işləyənlər digər sektorlardakılara nisbətən daha çox əmək haqqı alırlar¹⁶³.

Ümumiyyətlə, xarici neft şirkətləri ilə müttəfiqliyin Azərbaycana iqtisadi cəhətdən verdiyi faydaları belə sıralaya bilərik:

- Azərbaycana müasir araşdırma, neft çıxartma, istifadə və nəqliyyat texnologiyalarının ölkəyə girişi ilə neft sənayesinin aktivlərini yeniləmə və neft qaz sənayesinin inkişafına kömək edə biləcək müəssisələr qurma fərsəti vermişdir.
- İmzalanan müqavilələr nəticəsində artan neft hasilatı, büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur.
- Azərbaycan global iş gücü və xammal bazarlarına daxil ola bilmə və izlənəcək siyasətlərlə ölkənin inkişafı üçün gəlir qaynağı olaraq xammal sahəsindəki üstünlüyündən müvəffəqiyyətlə faydalana bilmə imkanını əldə etmişdir.
- Artan neft və təbii qaz hasilatının məşğulluğu təşviq etməsi nəticəsində, yeni infrastruktur layihələrini həyata keçirmiş olacaqdır. İmzalanan neft və təbii qaz müqavilələri yerli iş gücünün getdikcə artmasına imkan verəcək şəkildə imzalanmışdır. Bu hal, yerli əhali üçün yeni iş yerlərinin açılmasıyla işsizliyi azaltmağa kömək etmişdir.
- Azərbaycan başda “Əsrin Müqaviləsi” olmaqla imzaladığı müqavilələrlə bütün dünyaya investorların birlikdə bərabər səviyyədə fəaliyyət göstərə biləcəyini və müttəfiqlik edə biləcəyini isbat etmişdir.

¹⁶¹ Əsrin Müqaviləsindən əvvəl isə Anşad Neft və Qərbi Abşeron Yataqları olmaqla iki müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilələrə də aşağıda əsas xətləriylə yer verilməkdir. Digər tərəfdən, 10 noyabr 1995-ci ildə “Qarabağ” Yatağı müqaviləsi və 14 dekabr 1996-cı ildə “Əşrəfi” və “Dan Ulduzu” Yataqları müqaviləsi imzalanmış, ancaq aparılan kəşfiyyat işləri nəticəsində müqavilələrdəki yataqların kifayət qədər neft və təbii qaz ehtiyatına sahib olmalarının təsbit edilməsiylə birinci müqavilə 1999-cu ildə, ikinci müqavilə isə 2000-ci ildə ləğv edilmişdir.

¹⁶² Fikrət Əliyev, “Kontrakt Veka: 5 Let Spustya”, *Consulting & Business*, S.9, 1999, s.40-41; Heydər Əliyev, ss.162-163.

¹⁶³ Natiq Əliyev, “Neft Azərbaycanın Milli Sərvəti (Eyvaz Həsənovun Müsahibəsi)”, *Diyaloq Avrasya Dergisi*, Fevral-2001, s.82.

Yuxarıda sadalanılanlarla yanaşı neft müqavilələrinin Azərbaycanın milli mənfəətlərinə uyğun olmayan bəzi şərtlər də daşdığı barədə tez-tez narahatlıqlar dilə gətirilir. Sadəcə neft hasilatı deyil, yerli istehsalçıların mal və xidmətlərinə böyük həcmli sifarişlərin təmin edilməsi və çox sayda iş yerlərinin açılmasını da əhatə etməsinin müqabilində, fəaliyyətdə olan müqavilələri üçün zəruri təchizat və xidmətlər əsas etibarilə xaricdən gətirilir, sifarişlərdə yerli istehsalçıların mal və xidmətlərinin həcmi xarici sifarişlərə görə çox geridə qalır.

Aşağıda, enerji ehtiyatlarının istehsalıyla əlaqədar imzalanan müqavilələrdən, ölkənin neft ehtiyatları baxımından əhəmiyyətli olan “Əsrin müqaviləsi: Azəri-Çıraq-Günəşli Yataqları Müqaviləsi”nə və təbii qaz ehtiyatları baxımından xüsusi yer tutan “Şahdəniz” yatağı müqaviləsinə yer veriləcəkdir. Daha sonra digər müqavilələrlə əhəmiyyət kəsb edən dərəcədə toxunulacaq.

5.2.1. Əsrin Müqaviləsi “Azəri-Çıraq-Günəşli” Yataqları Müqaviləsi

İmzalanan müqavilələrinin ən əhəmiyyətlisi və Sovet dövründə mütəmadi olaraq geriləmə göstərən sektora yeni nəfəs verən “Əsrin Müqaviləsi” Azərbaycan baxımından böyük iqtisadi əhəmiyyətə sahibdir¹⁶⁴.

AÇG yataqlarını əhatə edən müqavilə Azərbaycanın müstəqilliyindən və mövqeyini dəyişdirmək üçün etdiyi cəhdlərdən qaynaqlanan ən əhəmiyyətli tarixi hadisədir. Çox çətin vəziyyətlərdə aparılan danışıqlar Azərbaycan və qərb şirkətləri arasında hələ keçmiş Sovet İttifaqı dövründə başladı.

Sovet iqtisadiyyatını zəiflədən liberilizasiya dövrü daha çox qərb şirkətlərini Azəri-Çıraq-Günəşli off-shore sahələrindəki zəngin mineral ehtiyatların kəşfi və Azərbaycanın yaxşı inkişaf etmiş neft sənayesi ilə cəlb etdi.

Ehtiyatların inkişaf etdirilib araşdırılması və istismarı üçün zəruri olan texnikanın nöqsanlılığı səbəbindən Azərbaycan hökuməti layihələrin həyata keçirilməsi üçün qərb sərmayəsini ölkəyə çəkməyi qərara aldı. 1991-ci ilin yanvar ayında ölkə layihələri tenderə açdı. BP, Statoil, Amoco, Unocal və digər şirkətlər bu tenderdə iştirak etdilər.

1991-ci ildə arasında Amoco, BP, McDermott, Pennzoil, Ramco, Unocal, Türkiyə Petrolları Anonim Ortaqlığı (TPAO) və Statoil kimi şirkətlərin olduğu bir qrup xarici şirkətlər Azərbaycanla, Azərbaycanın Xəzər dənizindəki sektorunda yerləşən Çıraq və Günəşli sahələrində tədqiqat işlərini yaxşılaşdırılması istiqamətində 3 il müddətində davam edəcək işlərə başladılar.

1992-ci ildə Xəzərin neft yataqlarında fəaliyyət göstərmək istəyən şirkətlər konsersiyumda birləşərək müqavilələr imzaladılar. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR)in layihənin 30%-ini alması şərtiylə Əbülfəz Elçibəyin başçılığı ilə Azərbaycan Beynəlxalq Neft Konsersiyumu (Azerbaijan International

¹⁶⁴ *Azerbaijan International Magazine*, Summer-1995, ss.40-44.

Oil Consortium-AİOC) arasında neft sektorunun inkişafı məqsədilə bir müqavilə imzalandı¹⁶⁵.

Müqaviləyə əsasən, 1993-cü ilin iyun ayında Londonda müzakirələr davam etməli idi. Ancaq, Azərbaycanda baş verən hakimiyyət dəyişikliyi səbəbiylə müzakirələr nəticəsiz qaldı. Əbülfəz Elçibəy müzakirələri nəticəyə bağlaya bilməzdən Sürət Hüseynov tərəfindən ordu gücü ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Elə həmin il Azərbaycanın yeni prezidenti olan Heydər Əliyev bu müqaviləni ləğv etdi. Bu arada Elçibəyin ani hakimiyyətdən getməsi şirkətləri yeni prezident olan Heydər Əliyevlə yenidən müzakirələr masasına gətirdi. Fevral ayının 4-də müzakirələr yenidən başladı. 1994-cü ilin aprel ayında SOCAR, Rus şirkəti Lukoilin Azərbaycanın öz hissəsindən 10% pay alacağını konsersiyum ortaqlarına rəsmi olaraq bəyan etdi. Konsersiyumda olan firmalar, Rusyanın gələcəkdə edəcəyi təsirləri nəzərə aldılar. Çünki, Volqa çayı üzərindəki nəzarəti səbəbi ilə Ruslar Xəzər dənizinin daxili sularından gələcəkdə ağır yük gəmilərinin keçidinə maneələr törədə bilərdi. Bakı, İstanbul və Hyustonda davam etdirilən bu müzakirələr nəticəsində konsersiyuma Rusiya da daxil edilərək müqavilə yenidən nəzərdən keçirildi və SOCAR-ın 10%-lik səhmi Rusiyaya verildi. Təxminən 3 il davam edən müzakirələr nəticəsində, 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakının Gülüstən sarayında SOCAR ilə konsersiyum arasında əsrin müqaviləsi adlandırılan “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarında Neftin Müştərək İstifadəsi və Pay Bölgüsü Haqqında Müqavilə” imzalanaraq həmin regionlarda neft axtarma və çıxartma haqqı AİOC-a verildi¹⁶⁶.

Nəticədə, bir çox təsirlərə baxmayaraq müqavilə imzalanaraq Azərbaycan lehinə həyatı bir addım atılmış oldu.

Müqavilə şərtlərinə görə, Azərbaycan bu üç neft yatağı üzərində mülkiyyət hüququnu qoruyur.

Bu müqavilə 2 dekabr 1994-cü ildə Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən müzakirə edildikdən sonra 12 dekabr 1994-cü ildə quvvəyə mindi¹⁶⁷.

Məqa layihə olaraq da adlandırılan və ümumi sərmayə həcmi 11 milyard dollara yaxın bu layihə həcmində ümumi hasil edilə bilən neft ehtiyatları 5.4 milyard barel (730 milyon ton), təbii qaz ehtiyatlarının isə 96 milyard m³ olduğu təxmin edilir. Bundan əlavə yataqlar 6 milyon ton kondensat ehtiyatına da sahibdir. Yuxarıdakı təxmini məlumatlarda tez-tez dəyişikliklər baş verir. Müqavilə 30 illik bir dövrü əhatə edir.

¹⁶⁵ S. Bölükbaşı, “Ankara's Baku-Netred Transcaucassa Policy”, *The Middle East Journal*, Winter-1999, s.87.

¹⁶⁶ Nasser Sagheb- Masoud Cavadi, “Azerbaijan's 'Contract of the Century' Finally Signed With Western Oil Consortium”, *Azerbaijan International Magazine*, Winter-1994, s.27.

¹⁶⁷ *Azerbaijan International Magazine*, Summer-1998, s.77.

Müqavilə tərkibində olan Günəşli yatağı 82 km, Çıraq yatağı 94 km və Azəri yatağı isə 113 km sahildən uzaqda yerləşir.

1994-cü ilin dekabrında konsersiyum, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətini (AİOC)u qurdu. Vəzifəsi işi günlük olaraq izləmək olan AİOC-un proqramında, Azərbaycan neft sənayesinin infrastrukturunun qərb standartlarına görə və bu ölçülər diqqətə alınaraq qurulması əsas yer tutur¹⁶⁸.

Müqavilənin müzakirəsi əsnasında qarşıya çıxan problemlər informasiya olmaqla şirkətlərin müqaviləni ləğv edə biləcəkləri mövzularını əhatə edirdi. Bu şərtlər bunlardır: Dağlıq Qarabağdakı müharibənin başlaması, Rusya ilə Azərbaycan arasında həm iqtisadi, həm də siyasi münasibətlərin həddsiz dərəcədə pozulması, Azərbaycan daxilindəki qeyri-stabillik, Azərbaycan hökumətinin stabil bir ixrac xəttinə sahib olmaması və Xəzər dənizinin statusunu müəyyən edən rejim üzərində meydana gələn hər hansı bir anlaşılmazlıq¹⁶⁹.

İlk illərdə konsersiyumda olmayan Yaponiya da daha sonra konsersiyuma daxil olunmuşdur. Yaponiyanın “Itochu” şirkəti əvvəlcə müqavilədə iştirak etmədiyi halda daha sonra bütün paylarını satan “McDermott International”dan 2.45% pay alaraq “AÇG” konsersiyumuna qoşulmuşdur. Yapon şirkəti daha sonra AMOCO-nun satdığı 5%-lik paydan 1.5%-ini alaraq ümumi payını 3.9%-ə çıxartmışdır¹⁷⁰.

AMOCO-nun satdığı paylardan 3%-i EXXON, 0.5%-i isə UNOCAL tərəfindən satın alındı. Daha əvvəl SOCAR-ın payı 30% olaraq qərarlaşdırılarkən müqavilə imzalanmadan öncə 10%-ini rus Lukoil, müqavilə imzalandıqdan sonra 1995-ci ilin aprel ayında 5%-ini EXON şirkətinə, 5%-ini eyni tarixdə TPAO-ya təslim etdi. İrana 5%-lik pay verilmək istənilsə də qərbin təzyiqi səbəbiylə bu istək həyata keçmədi¹⁷¹.

Konsersiyum üzvləri arasında imzalanan “Əməliyyatların Birlikdə Aparılması Haqqında Razılaşma Üzrə Müqavilə” ilə əlaqədar olaraq daha sonra Azerbaijan International Operating Company yaradıldı. SOCAR-la yanaşı dünyanın digər ölkələrindən 11 şirkətinin iştirakı ilə yaradılan bu təşkilat müqavilədəki yataqların istifadəsinə xidmət edir.

¹⁶⁸ N. Əliyev, E. Şahbazov, *Heydər Əliyev və Azərbaycan Neft Sənayesinin İnkişafı*, Azərbaycan İnternasional Mətbəəsi, Bakı, 1998, ss.9-10.

¹⁶⁹ N.E.Fərxov, “Əsrin Neft Müqaviləsi-XX Əsrin Ən Əhəmiyyətli Hadisəsi”, *Azərbaycan XXI Əsrin Astanasında*, (Ed. Ziyad Səmədzadə), Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1998, s.196; Bocuтоğlu, ss.58-59.

¹⁷⁰ “Yaponskie Kompanii v Azerbaydjane - Tam Gde Net Riska, Net i Bolşoy Pribili”, *Capital Magazine*, Aprel-May 1997, ss.48-49.

¹⁷¹ Elşən Məmmədov, “Əsrin Müqaviləsi Azərbaycan Neft Sənayesinin İnkişafında Mühüm Mərhələdir”, *Azərbaycan Neftinin Dünəni Bugünü və Sabahı*, (Red. M Mərdanov v.d.), Bakı, 1997, ss.48-50.

Əsrin müqaviləsində mövcud bölgülərin son şəkli aşağıdakı kimidir¹⁷²:

<i>BP (operator)</i>	34.13%
<i>Unocal</i>	10.3%
<i>SOCAR</i>	10%
<i>İNPEX</i>	10%
<i>Statoil</i>	8.56%
<i>ExxonMobil</i>	8%
<i>TPAO</i>	6.75%
<i>Devon</i>	5.62%
<i>İtochu</i>	3.72%
<i>AmeradaHess</i>	2.72%

“Production Sharing Agreement (Hazır məhsulun bölünməsi)” tipli bir müqavilə olan “Əsrin müqaviləsi”ndə səhmlərin paylanılmasına baxdığımızda ən böyük payın ABŞ-a aid olduğunu görürük. Amerikan şirkətlərin ümumi payı təxminən 40%-dir. ABŞ bir ildə təxminən 340 milyon ton neft hasil edir, 600 milyon ton isə idxal edir. Beləliklə, ABŞ idxal edə biləcəyi yeni enerji ehtiyatları lazımdır. Bu baxımdan Xəzər ABŞ-ın iqtisadi marağı olan regionlar içindədir. İngilis şirkətlərinin ümumi payı isə, 19%-dir. Amerikan və İngilis şirkətlərindən sonra konsersiyumdakı ən böyük pay Rus və Azərbaycan şirkətlərinindir.

“Əsrin Müqaviləsi”nin Azərbaycan Respublikası üçün rolu, sahələrin istifadəsi üçün lazımi investisiyaların 90%-nin Konsersiyum tərəfindən yerinə yetiriləcək olmasıdır. Azərbaycan neft və təbii qaz sahələrinin istifadəsi üzərində idarə və nəzarət hüququnu özündə saxlayır. Heç şübhəsiz ki, dənizin neft ehtiyatlarına tez və faydalı olacaq şəkildə böyük miqdarda sərmayə qoyulmalıdır və yeni texnologiyalar alınmalı, xarici ölkələrdən ən təcrübəli neft şirkətlərini bu ərazilərə cəlb edərək onlarla müttəfiq olunmalıdır. Çünki, bu sahələrin istifadəsi məqsədi ilə qazma və emalat platformalarının, boru xəttlərinin quruda təchizat sistemlərinin qurulması üçün böyük miqdarlarda sərmayə qoyulmalıdır.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında vacib bir ünsür olmaqla yanaşı xarici bazarda da mühüm bir açar olan enerji ehtiyatlarına dair imzalanan “Əsrin müqaviləsi” ilə Azərbaycan, dünya iqtisadiyyatına aktiv bir şəkildə inteqrasiya olunmaq yolunda ilk addım atmış oldu.

İlk neft layihəsi olan Azəri-Çıraq-Günəşli dəniz yataqlarında nəzərdə tutulan bütün fəaliyyətlər yerinə yetirilmiş, burada neft istehsalına dair son texnologiyalarla tətbiq olunmuş, neft sənayesinin bünövrəsi olduqca müasirləşmişdir. “Çıraq-1” dəniz platformasının inşası qurtarmış və ilk neft quyusu qazılmış, platformadan Səngəçaldakı sahil terminalına qədər və neft daşlarındakı kompressor stansiyasına qədər sualtı boru kəmərləri çəkilmişdir. Səngəçalda sahil

¹⁷² “Central Azeri Crude Oil Export Starts”, *Azernews*, No:10(400), March 8-March 15, 2005, s.3.

terminalı inşa edilmiş, Bakı-Novorossiski neft boru xəttində təmir fəaliyyətləri aparılmış və 1997-ci il 12 noyabr tarixində bu neft boru xətti fəaliyyətə başlamışdır.

Çıraq-1-də istehsal sonrasında Əsrin müqaviləsində adları göstərilən yataqlarda neft istehsalı ilə bağlı fəaliyyətlər üç mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ, 2001-ci ilin avqust ayında Mərkəzi Azəri yatağında istehsal üçün lazımı işlər başlamışdır. İkinci mərhələ isə, 2002-ci ilin iyul ayında Qərb və Şərq Azəri yataqlarındakı fəaliyyətlərlə başlamışdır. Üçüncü mərhələnin başlanmasına dair müqavilə isə, 2004-cü ilin 20 oktyabrında imzalanmışdır. Müqavilədə Günəşli yatağında istehsala başlama nəzərdə tutulmuşdur. Üçüncü mərhələ ilə bağlı neftin ilk olaraq 2011-ci ildə istehsalı planlanmışdır. 2011-ci ildə neft istehsalı gündə 400.000 barel olacaqdır. Bir necə ildən sonra isə, “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində neft istehsalı günlük 1 milyon barelə yüksəlmiş olacaqdır.

5.2.2. “Şahdəniz” Yatağı Müqaviləsi

Şahdəniz Yatağı ilə əlaqədar müqavilə 1996-cı il iyul ayının 4-də imzalanmış və 1997-ci il oktyabr ayının 4-də təsdiqlənmiş, 1997-ci il oktyabr ayının 17-də qüvvəyə minmişdir. “Production Sharing Agreement” şəklində imzalanan müqavilənin 30 illik müddəti vardır. Bu müqaviləyə əsasən məsuliyyət Şah Dəniz konsersiyumuna verilmişdir. BP exploration Ltd.-yə, ərazinin işlədilməsi tapşırılmışdır. Xəzərin Azərbaycan sektorunun cənub-şərqində yerləşən Şahdəniz yatağı, Bakıdan 70 km uzaqlıqdadır. Yataq 800 km² ərazini əhatə edir.

BP Exploration 1996-cı ilin oktyabr ayının sonlarına yaxın fəaliyyətə başlamışdır. Layihənin sərmayəsi 4.1 milyard dollardır¹⁷³.

Şahdəniz yatağında təxmini bir trilyon m³ qaz ehtiyatı var. Təbii qazın 400 milyard m³-i təsdiqlənmişdir. İldə 60 milyard m³ qaz çıxarılacağı təxmin edilir¹⁷⁴. Beləliklə, Şahdəniz yatağı Azərbaycanın təbii qaz potensialını təxminən 1 trilyon m³ artırmışdır.

Yuxarıda əsas göstəriciləri haqqında məlumat verilən layihənin konsersiyumuna qoşulma tələbləri müqaviləni siyasi müharibə sahəsinə çevirdi. Qarabağ yatağı ilə bağlı müqavilənin ardından “Liberation” qəzeti altı ay ərzində yeni bir neft müqaviləsinin imzalanacağı haqqında informasiya verdi və Fransız neft şirkəti “Elf Acquitania”nin müqaviləyə qoşulacağını bildirdi¹⁷⁵. Yeni neft müqaviləsinə Fransanın qoşulmasında Əliyevin 1993-cü ilin dekabrında Fransaya rəsmi-işgüzar səfərinin təsiri oldu¹⁷⁶.

¹⁷³ “Caspian Staging a Comeback”, *Offshore Engineer*, June-2000, s.38; *Doing Business in Azerbaijan*, Baker&McKenzie, May-2000, s.57.

¹⁷⁴ “Caspian Staging a Comeback”, s.38; *Consulting & Business*, S.9, 1999, s.30.

¹⁷⁵ Nəsirov, s.148.

¹⁷⁶ N. İbrahimov - İ. Şükürov, *Geydar Aliiev Otkrivaet Miru Azerbaydjan*, Bakı, 1994, s.32.

Digər tərəfdən Lukoilin və digər Rus şirkəti Yukos ilə ortaq olaraq konsersiyuma qoşulacağı dəqiqləşdi. Ancaq, İrənin iştirakı barədə problemlər ortaya çıxdı. İqtisadi müttəfiqlik təşkilatının 1996-cı ilin may ayında Aşqabatdakı iclasında Azərbaycanın Şahdənizdəki 20%-lik payının 10%-ini İrana verəcəyi haqqında Əliyev və Rövşəncani arasında müqavilə imzalandı. Beləliklə, Xəzər nefti məsələsində İrənin bəzi neqativ təsirlərinin yox edilməsi həll olundu. Ancaq, daha əvvəldən konsersiyumda ABŞ şirkətlərinin də qoşulacağına icazə verilməsinə qarşı, İrənin iştirakı halında Vaşinqton ABŞ şirkətlərinin müqavilədə iştiraklarına icazə vermədi¹⁷⁷. Nəticə etibarlı ilə İrən şirkəti OİEC konsersiyumda iştirak edərkən heç bir ABŞ şirkəti konsersiyumda iştirak etmədi.

Şahdənizdə şirkətlər arasındakı pay bölgüsü belədir:

<i>İngiltərə BP</i>	25.5%
<i>Norveç Statoil Allience</i>	25.5%
<i>Azərbaycan SOCAR</i>	10%
<i>Rus Lukoil</i>	10%
<i>Fransa TotalFinaElf</i>	10%
<i>İrən OİEC</i>	10%
<i>Türkiyə TPAO</i>	9%

Şahdəniz yatağı, Azərbaycanın dünya təbii qaz istehsalçısı və ixracatçısı ölkələri arasında yer almasına imkan verdi. Bu səbəblə Bakı-Tbilisi-Ceyhan xətti qərarlaşdırılmadan təbii qaz ixracı ilə bağlı boru xətti də müzakirəyə başlanmışdı.

Şahdənizdən çıxarılacaq qazın satışı ilə bağlı olaraq 2004-cü ildə 4 müqavilə imzalandı. İldə 6.3 milyard m³ qazın satılması üçün ilk müqavilə “Botaş” ilə müqavilə imzalandı. Bir müqavilə Azərbaycan dövləti ilə iki müqavilə isə Gürcüstanla imzalandı. Müqavilələrə görə, Azərbaycana ildə 1.5 milyard m³, Gürcüstana isə 800 milyon m³ təbii qaz satılacaqdır.

İlham Əliyevin 2004-cü ilin dekabr ayında İngiltərəyə səfəri əsnasında Avropa Yenidən Qurma və İnkişaf Bankı (AYİB) ilə Şahdəniz layihəsində Azərbaycan tərəfindən maliyələşdirilməsi lazım olan 10%-lik hissə ilə əlaqədar olaraq kredit müqaviləsi imzalandı. Azərbaycanın Şahdəniz layihəsindəki payını maliyələşdirəcək olan AYİB, kredit müqaviləsinə görə SOCAR-a 170.000.000 (yüz yetmiş milyon) dollar kredit verəcək.

Beləcə “Şahdəniz” qazının dünya bazarına çıxarılması üçün lazımi maliyyə probleminin xarici maliyyə təşkilatları tərəfindən qarşılmasının başlanğıcı və layihənin həyata keçməsi üçün əhəmiyyətli addım olmuşdur.

Şahdəniz layihəsi çərçivəsində hər ay təxminən 100 milyon dollar xərclənir. Şahdəniz dünyanın ən böyük 10 neft-qaz layihəsindən biri olacaqdır. Yataqdan 2006-cı ilin sonlarında təbii qaz ixrac edilməyə başlanmışdır.

¹⁷⁷ Yasin Aslan, *Xəzər Nefti, Qafqaz Kördüğümü və Türkiyə*, Ankara, 1997, s.75-76; *Azərbaycan Zaman Qezeti*, 20 Mart 1996.

5.2.3. Digər Müqavilələr

5.2.3.1. Dənizdəki yataqlar üzrə imzalanan müqavilələr

1. “Lənkəran-Dəniz” – “Talış-Dəniz” Yataqları Müqavilələri

Müqavilənin Tarixi: 13 Yanvar 1997

Təsdiqlənmə Tarixi: 13 İyun 1997

İştirak Edən Şirkətlər: TotalFinalElf (35%, operator)
Wintershall (30%)
SOCAR (25%)
OİEC (İran) (10%)

Təxmini Ehtiyatlar: 700 milyon barel neft

İnvestisiya həcmi: 2 milyard dollar

Statusu: 2001-ci ildə ilk quyu yoxlanıldı.

2. Yalama-D222 Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 4 İyul 1997

Təsdiqlənmə Tarixi: 4 Noyabr 1997

İştirak Edən Şirkətlər: Lukoil (80%, operator)
SOCAR(20%)

Təxmini Ehtiyatlar: 750 milyon barel neft

İnvestisiya həcmi: 4 milyard dollar

Statusu: 2-D və 3-D seysmik işlər aparıldı.

3. Abşeron Yatağı Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 1 Avqust 1997

Təsdiqlənmə Tarixi: 11 Noyabr 1997

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (50%)
Chevron (30%, operator)
TotalFinalElf(20%)

Təxmini Ehtiyatlar: 13 milyard barel neft, 100 tcf təbii qaz

İnvestisiya həcmi: 3.5 milyard dollar

Statusu: 001-də ilk quyunun qazılması müsbət nəticə vermədi.
İkinci quyu 2004-cü ildə qazıldı. Günlük 70 barel neft hasilatı təxmin edilir.

4. Oğuz Yatağı Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 1 Avqust 1997

Təsdiqlənmə Tarixi: 5 Noyabr 1997

İştirak Edən Şirkətlər: ExxonMobil (50%, operator)
SOCAR (50%)

Təxmini Ehtiyatlar: 290 milyon barel neft və 685 tcf (milyard kub feet) təbii qaz

İnvestisiya həcmi: 2 milyard dollar

Statusu: 2001-ci ilin aprel ayında quyu qazıldı. ExxonMobil aprel 2002-ci ildə layihəni tərk etdi.

5. Naxçıvan Yatağı Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 1 Avqust 1997

Təsdiqlənmə Tarixi: 14 Noyabr 1997

İştirak Edən Şirkətlər: ExxonMobil (50%, operator),
SOCAR (50%)

Təxmini Ehtiyatlar: 750milyon barel neft

İnvestisiya həcmi: 2 milyard dollar

Statusu: ExxonMobil uğurlu bir quyu qazdı. Fəaliyyətlər davam edəcək.

6. Kürdaşı–Arazdaşı–Kirgan Dəniz Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 2 İyun 1998

Təsdiqlənmə Tarixi: 7 İyul 1998

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (50%)
Agip(25%, operator)
Mitsui(15%)
TPAO (5%)
Repsol (5%)

Təxmini Ehtiyatlar: 730 milyon barel neft

İnvestisiya həcmi: 2.5 milyard dollar

Statusu: İki quyu qazıldı. Heç biri uğurlu olmadı.

7. İnam Yatağı Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 21 İyul 1998

Təsdiqlənmə Tarixi: 1 Dekabr 1998

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (50%)
BP (25%, operator)
RoyalDutch/Shell (25%)

Təxmini Ehtiyatlar: 2.2 milyard barel neft

İnvestisiya həcmi: 2 Milyard dollar

Statusu: 2001-ci ildə BP ilk dəyərləndirməsində qazma işləri yarıda qaldı. 2005-ci ilə qədər yeni qazma işləri planlanmışdır.

8. Araz-Alov-Şark Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 21 İyul 1998

Təsdiqlənmə Tarixi: 18 Dekabr 1998

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (40%)
BP (15%, operator)
Statoil (15%)
ExxonMobil (15%)
TPAO (10%)
Alberta Energy(5%)

Təxmini Ehtiyatlar: 4 milyard barel neft

İnvestisiya həcmi: 10 milyard dollar

Statusu: 2001-ci ilin dekabr ayında İran və Azərbaycanın Xəzər Dənizi sərhədlərində uyğunluğu olmadığına görə müqavilə dayandırılmışdı.

9. Yanan Tava – Atəşgah – Muğan Dəniz Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 25 Dekabr 1998

Təsdiqlənmə Tarixi: 11 İyun 1999

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (50%)
JAOC konsorsiyum (50%)
JAOC daxilindəki şirkətlərin hissələri isə belədir: Japex (22.5% operator), İnpex (12.5%), Telikoku (7.5%), İtochu (7.5%)

Təxmini Ehtiyatlar: 600 milyon barel neft

İnvestisiya həcmi: 2.3 milyard dollar

Statusu: Seysmik işlər aparılır

10. Lerik-Cənab-Savalan-Dalğa Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 27 Aprel 1999

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (50%)
ExxonMobil (30% operator)
Təhsis edilməyən (20%)

Təxmini Ehtiyatlar: 1 milyard barel neft

İnvestisiya həcmi: 3 milyard dollar

Statusu: D-43, D-44 və D-73 adlı bloklarda axtarışlar aparılır.

11. Zəfər–Məşəl Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 27 Aprel 1999

Təsdiqlənmə Tarixi: 21 Aprel 2000

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (50%)
ExxonMobil(30%, operator)
Conoco (20%)

Təxmini Ehtiyatlar: 1-2 milyard barel neft, 1.8 tcf təbii qaz

İnvestisiya həcmi: 3 miyard dollar

Statusu: D-9, D-38 adlı bloklarda axtarışlar aparıldı. Son qazma əməliyyatı 2004-cü ilin sentyabr ayında aparıldı

5.2.3.2. Sahildəki Yataqlarla bağlı Müqavilələr

1. Kəmaləddin–Mişovdağ Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 1992-ci ildə Joint Venture olaraq imzalandı, 2000-ci ildə PSA-ya çevrildi

İştirak Edən Şirkətlər: National Energy (85%)
SOCAR (15%)

Təxmini Ehtiyatlar: 200 milyon barel neft

İnvestisiya həcmi: 50 milyon dollar

Statusu: 2004-cü ildə istehsal həcmi 2700 bpd.-dan 3200 bpd.-ya yüksəldilməsi planlanır.

2. Anşad Neft Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 1993-ci ildə Joint Venture olaraq imzalandı, 2000-ci ildə PSA-ya çevrildi

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (51%)
Atilla Doğan (31.5%)
Land and General Bernhard (17.5%)

Təxmini Ehtiyatlar: 219 milyon barel neft (Neftçala, Killi, Babazanan Yataqları)

Statusu: 1998-1999-cü illərdə 4 quyu qazıldı. 2004-cü ildə ortalma neft istehsal həcmi 77000 bpd.-idi. 2004-cü ildə ortalama təbii qaz istehsal həcmi 1.1 mcf/gün idi.

3. AzGeroil Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 1993-ci ildə Joint Venture olaraq imzalandı, 2000-ci ildə PSA-ya çevrildi

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (51%)
Grunewald (49%)

Təxmini Ehtiyatlar: 140 milyon barel neft (Rəhmani, Balaxanı, Sabunçu Yataqları)

Statusu: 1999-cü ildən ortalama istehsal həcmi 1000 bbl/d-dır

4. Cənub-Qərbi Qobustan Yatağı Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 2 İyun 1998

Təsdiqlənmə Tarixi: Noyabr 1998

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (20%)
 CNPC of China (62.83%)
 Arawak Energy of Canada (37.17%)

Təxmini Ehtiyatlar: 180-200 milyon barel neft

İnvestisiya həcmi: 900 milyon dollar

Statusu: 2-D Seysmik axtarışlar davam edir.

5. Zığ-Hövsan Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 5 İyun 2000

Təsdiqlənmə Tarixi: İyun 2001

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (20%)
 Lukoil(50%)

Təxmini Ehtiyatlar: 66-150 milyon barel neft

İnvestisiya həcmi: 250 milyon dollar

Statusu: Yataqlar rehabilitə edilmişdir. Ekoloji səbəblərə görə müqavilənin başlama tarixi təxirə salınmışdır.

6. Kürsəngi-Qarabağlı Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 15 Dekabr 1998

Təsdiqlənmə Tarixi: 16 Aprel 1999

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (50%)
 CNPC(30%)
 Amerada Delta-Hess (20%)

Təxmini Ehtiyatlar: 730 milyon barel neft

İnvestisiya həcmi: 1 milyard dollar

Statusu: İstehsalı artırmaq üçün 2003-cü ildə 10 yeni quyu qazıldı. 2004-cü ilin iyun ayından neft istehsalı 6600 bbl/d-dir.

7. Muradxanlı-Cəfərli-Zərdab Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 21 İyul 1998

Təsdiqlənmə Tarixi: 20 Noyabr 1998

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (50%)
 Ramco(50%, operator)

Təxmini Ehtiyatlar: 730 milyon barel neft

İnvestisiya həcmi: 1 milyard dollar

Statusu: Muradxanlıda ilk quyu 2001-ci ilin aprel ayında qazıldı.

8. Padar-Harami Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 27 Aprel 1998

Təsdiqlənmə Tarixi: 9 iyun 2000

İştirak Edən Şirkətlər: Nations Energy(85%, operator)
SOCAR (15%)

Təxmini Ehtiyatlar: 580-750 milyon barel neft

İnvestisiya həcmi: 140 milyon dollar

Statusu: Seysmik araşdırmalar davam edir.

9. Şirvan–Kurovdağ Yatağı Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 1997-ci ildə JV olaraq imzalandı. 2000-ci ildə PSA-ya çevrildi

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (49%)
Caspian Energy Group (UK) (51%)

Təxmini Ehtiyatlar: 650 milyon barel neft (Kurovdağ Yatağı)

Statusu: 1997-ci ildən etibarən quyuların rehabilitasiyası davam edir. 2004-cü ildə ortalama neft istehsal həcmi 57000 bpd, təbii qaz istehsal həcmi 1.5mcf/d oldu.

10. Qərbi Abşeron (Qaradağ–Kəpəz–Umbakı) Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 10 Avqust 1994

İştirak Edən Şirkətlər: BMB (100%)

Təxmini Ehtiyatlar: 200 milyon barel

İnvestisiya həcmi: 700 milyon dollar

Statusu: BMB-nin fəaliyyətini saxladılması tələbi ilə dekabr 1999-da SOCAR yataqların imtiyaz haqqını təslim almışdır.

11. Pirsaat Yataqları Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 5 İyun 2003

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR (25%)
Sheng Lee Oil (50%)
Middle East (25%)

Təxmini Ehtiyatlar: 7 milyon ton

İnvestisiya həcmi: 147 milyon dollar

Statusu: Yataqda 7 yeni neft quyusunun qazılması, 27-sinin işə yenidən inşası ilə yenidən istehsal planlanmışdır.

12. Qaraçuxur Yatağı Müqaviləsi

Müqavilənin Tarixi: 18 İyun 2004

İştirak Edən Şirkətlər: SOCAR(25%)

İnvestisiya həcmi: 2.3 milyard dollar

Statusu: Seysmik işlər aparılır

13. Lerik-Cənab-Savalan-Dalğa Yataqları Müqaviləsi*Müqavilənin Tarixi:* 27 Aprel 1999*İştirak Edən Şirkətlər:* SOCAR (50%)
ExonnMobil (30% operator)
Təhsis edilməyən (20%)*Təxmini Ehtiyatlar:* 1 milyard barel neft*İnvestisiya həcmi:* 3 milyard dollar*Statusu:* D-43, D-44 və D-73 adlı bloklarda axtarışlar aparılır.**14. Zəfər-Məşəl Yataqları Müqaviləsi***Müqavilənin Tarixi:* 27 Aprel 1999*Təsdiqlənmə Tarixi:* 21 Aprel 2000*İştirak Edən Şirkətlər:* SOCAR (50%)
ExonnMobil(30%, operator)
Conoco (20%)*Təxmini Ehtiyatlar:* 1-2 milyard barel neft, 1.8 tcf təbii qaz*İnvestisiya həcmi:* 3 miyard dollar*Statusu:* D-9, D-38 adlı bloklarda axtarışlar aparıldı. Son qazma əməliyyatı 2004-cü ilin sentyabr ayında aparıldı.**5.3. NEFT VƏ TƏBİİ QAZ İSTEHSALI**

Xəzər dənizində ən çox təcrübəyə sahib olan Azərbaycanda son 100 ildə 1.4 milyard ton neftin, 445 milyard m³ təbii qazın çıxarıldığı hesablanmışdır. İstehsala başlandığı tarixdən 2005-ci ilə qədər Azərbaycanda ən yüksək neft istehsalı isə 1941-ci ildə 23.4 milyon tonla həyata keçirilmişdir.

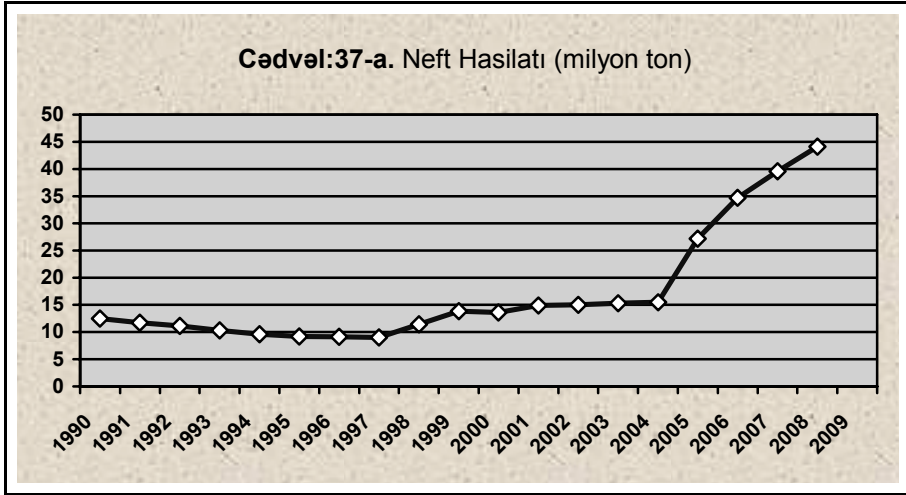
Keçid dövrünə start verilməsi ilə birlikdə neft istehsalı azalan Azərbaycanda, imzalanan müqavilələr nəticəsində neft istehsalında dönüş oldu, fəaliyyətlərdən sonra neft istehsalı yenidən artmağa başladı. 1997-ci ilin noyabr ayında Çıraq yatağının ilk quyusundan neft çıxarılmasının başlanması ilə 1997-ci ilə qədər azalma göstərən neft istehsalı, 1998-ci ildən etibarən artmağa başladı. Təbii qaz istehsalı isə, 1999-cu il istisna azalma göstərir¹⁷⁸.

Ümumi neft istehsalının Xəzər dənizindən əldə edilən hissəsi 1995-ci ildə 82.3% olduğu halda, bu nisbət 1999-cu ildə 89%-ə, 2000-2004-cü illər arasında isə 89%-ə yüksəlmişdir¹⁷⁹. Beləliklə, neft istehsalının Xəzər dənizindən əldə edilən hissəsi illər etibarilə artır. 2005-ci ildən isə, bu nisbətin 90%-dən yuxarı olacağı ehtimal olunur.

¹⁷⁸ *Müstəqil Azərbaycan*, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2001, s.386.

¹⁷⁹ *Müstəqil Azərbaycan*, s.402; *Azərbaycanın İqtisadi İcmali*, İyul-Dekabr 1999, s.64, *Azərbaycan Statistik Göstəriciləri 2002*, ARDSK Nəşriyyatı, Bakı, 2002, s.470.

2002-ci ilin neft istehsalını 1990-cı illə müqayisə etdikdə 2.5 milyon ton daha çox olduğunu müşahidə edirik. Bu istehsal miqdarı Azərbaycanda 1979-cu ildə istehsal edilən neft miqdarı səviyyəsinə bərabərdir. Beləcə 1960-cı illərin sonlarından etibarən ildən-ilə davam edən neft istehsalındakı qeyri-stabillik sona çataraq, yenidən yüksəlişə keçmişdir. Neft istehsalı 2003 ilində 15.3%, 2004-cü ildə isə əvvəlki ilə görə 1.3% artımla 15.5 milyon ton olaraq həyata keçirilmişdir. 2010-ci ildə isə 50 milyon ton neft istehsalı hədəflənmişdir.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) və Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (AİOC) tərəfindən illik xam neft istehsalının, 2010-ci ildə 45 milyon tona, 2011-cu ildə 50 milyon tona çıxacağı hesablanmışdır.

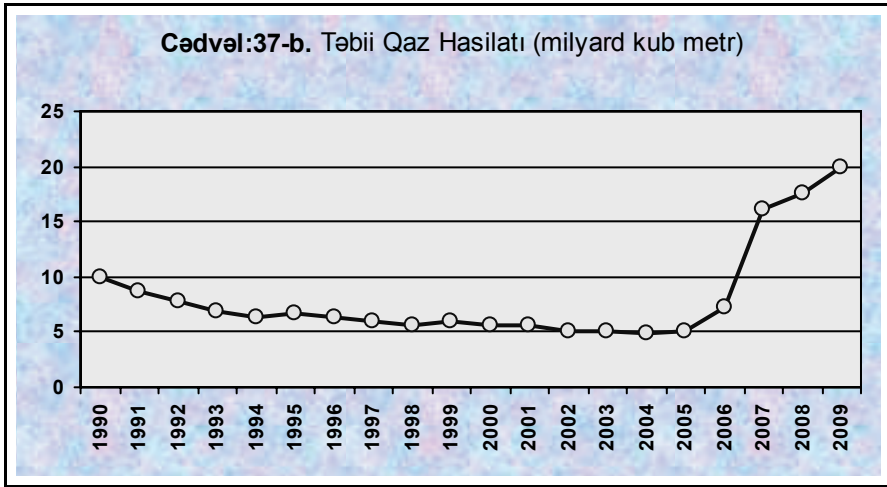
Azərbaycanda təbii qaz hasilatına isə, 1902-ci ildə başlanmışdır. Hasilata başlandığı tarixdən etibarən ölkədə ən çox təbii qaz hasilatı 1981-ci ildə 17 milyard m³ miqdarında həyata keçirilmişdir. 1980-ci illərdə təbii qaz hasilatı illik olaraq 14 milyard m³-ə çıxmışdır. Ancaq, 1990-cı ildən etibarən hasilatın əhəmiyyətli dərəcədə azalması nəticəsində hasilat keçən əsrin 60-cı illərindəki istehsal həcminə düşmüşdür.

Digər tərəfdən, Azərbaycanda iki böyük boru xətti daha vardır. Bunlar Bakı və Novo-Bakı xəttləridir. Bakı boru xəttinin günlük həcmi 230 min barel, Novo-Bakı xəttinin isə 200 min bareldir. Çox aşağı istehsal və köhnə texnologiya ilə işləyən hər iki xəttin də yenidən bərpa və təmiri üçün təxminən 700 milyon dollar lazımdır. ABŞ Ticarət İnkişaf Agentliyi Bakı xətti və Sumqayıt Neft-Kimya zavodlarının müasirləşdirilməsinin fizibilitə etüdləri üçün növbə ilə 500 min dollar və 400 min dollar maliyə dəstəyi vermişdir.

Təbii qaz hasilatınının təxminən 96%-i Xəzər dənizindən əldə edilir.

1995-2001-ci illərdə təbii qaz istehsal həcmi 16.3% azalmışdır. 2002-ci ildə isə təbii qaz istehsalı 7.4% nisbətində azalma göstərərək 5.150 milyard m³ olmuşdur¹⁸⁰. 2003-2004-cü illərdə də azalmağa davam edən təbii qaz hasilatının əvvəlki ilə görə 3.1% azalma ilə 2004-cü ildə təqribən 5 milyard m³ olmuşdur.

Hasil edilən təbii qaz ölkənin daxili tələbinin sadəcə 40%-ni ödəyirdi. Bu da təbii qaz istehsalının ölkənin daxili tələbini ödəyə bilməməsi demək idi¹⁸¹. Bu səbəblə təbii qaz idxalı vacib hala gəldi. 2006-cı ildən etibarən Azərbaycanda təbii qaz istehsalı ildən ilə artaraq on milyard m³ həcminə çatması ilə daxili bazarın tələbi ödənilməklə yanaşı Azərbaycan Türkiyəyə Gürcüstana və Rusiyaya təbii qaz ixrac etməyə başladı.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Təbii qaz istehsalının azalmasının başlıca səbəbləri arasında, texniki təchizatın köhnəliyi və lazımı qədər olmaması ilə yanaşı az sayda yeni qaz quyularında istehsala başlanmasındadır. İstehsalın azalması daha çox dənizdəki quyularda müşahidə edilir. Lazımı texnikanın çatışmaması səbəbi ilə qazın daxili tələbatı qarşılıya bilmədiyi bir dövrdə, neft ilə birlikdə çıxan xeyli miqdarda təbii qaz yandırılmaqdadır. Digər tərəfdən qazın nəqlində də ciddi itkilər baş verirdi¹⁸².

Təbii qazın 5-6 milyard m³-ə qədər azalması nəticəsində, Azərbaycan əvvəllər Ermənistan və Gürcüstana qaz ixrac etdiyi halda, 1990-cı ildən etibarən özü Türkmənistan və İrandan qaz idxal etməyə başladı. Ancaq, təbii qaz idxalı 1995-ci ildə dayandırılmışdır. 2000-ci ildə isə Rusiyadan qaz idxal etmək üçün

¹⁸⁰ “5,1 Milyard Kubmetr Qaz Çıxarılıb”, <http://www.express.com.az/second.asp?id=2909>. (09.04.2003).

¹⁸¹ *Azərbaycanın İqtisadi İcmali*, İyul-Dekabr 1999, s.64; *Müstəqil Azərbaycan*, s.403.

¹⁸² Fikrət Sucayev, “Azərbaycanda Qaz Hasilatı və Ona Olan Tələbatın Qarşılınmasının Əsas İstiqamətləri”, *Azərbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfrasının Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.36-37.

müqavilə imzalanmış və 2000-ci ilin noyabrında sınaq üçün təbii qazın verilməsi başlanmışdır¹⁸³.

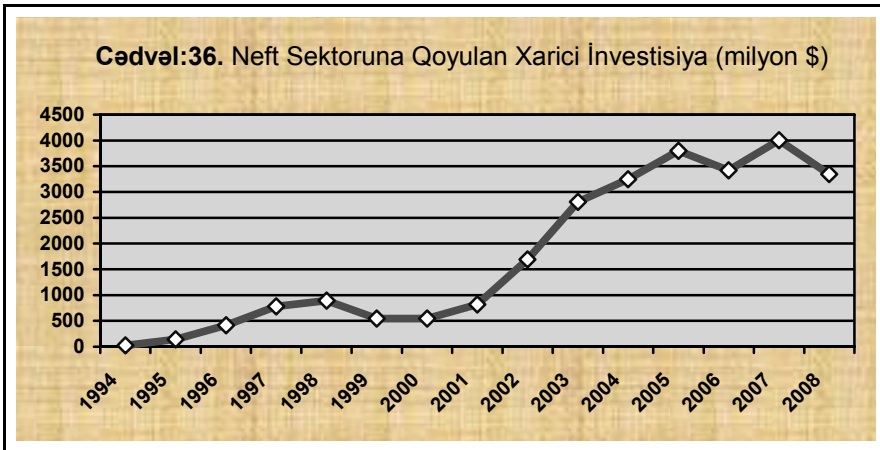
Azərbaycanla Rusiya arasında ticarət həcmində təbii qaz satışı mühüm rol oynamır. Azərbaycan 2005-cü ildə Rusiyadan 5.5 milyard m³ qaz idxal etmişdir. İdxal edilən qaz səbəbi ilə 256 milyon 412 min dollar ödənməmişdir. 2005-ci ildə də Rusiyadan alınması planlanan eyni miqdarda qaz üçün ödənilmiş qiymət 330 milyon dollardır. 2006-cı ildən Azərbaycan xaricdən qaz idxalını dayandırmış və özü qaz ixracatçısına çevrilmişdir. Xüsusilə Türkiyə, Gürcüstan və Rusiya Azərbaycan qazının müştəriləri olmuşdur. Ölkədə 2011-ci ildə 30 mlr m³ həcmində təbii qaz istehsalı nəzərdə tutulmuşdur ki onun da yarısından çoxunun ixrac edilməsi proqnozlaşdırılmaqdadır.

Azərbaycanda 2010-2020-ci illər arasında ölkədəki təbii qaz istehsalının illik həcmnin 60 milyard m³-ə çatdırılması proqnozlaşdırılır ki, onun da 15-20 milyard m³ ölkə daxili tələbətə qarşılıyaqdadır. Yerdə qalan təbii qazın ixracı üçün başda Nabucco layihəsi olmaqla bir sıra alternativ layihə mövcuddur.

5.4. NEFT VƏ TƏBİİ QAZ SEKTORUNA QOYULAN XARİCİ SƏRMAYƏLƏR

Azərbaycanda enerji ehtiyatları və buna bağlı olaraq ölkəyə girən xarici sərmayə, 1990-cı illərin ortalarından etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatının yaxşılaşmasında əhəmiyyətli bir rola sahibdir.

1994-2000-ci illər arasında neft sənayesinə 3.34 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur. 2001-ci ildən etibarən isə neft sektoruna qoyulan xarici sərmayədə mühüm artışı olmuşdur. Nəticə olaraq 2009-cü ilin sonunda neft sektoruna qoyulan sərmayənin otuz milyard dollara çatdığı müşahidə edilir.

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

¹⁸³ Osman Nuri Aras, *Azərbaycan'ın Hazar Ekonomisi və Stratejisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2001, ss.39-40.

Enerji ehtiyatlarının istehsalı ilə bağlı imzalanan 23 müqavilə ilə qərarlaşdırılan sərmayənin ümumi həcmi isə təqribən 60 milyard dollardır.

5.5. NEFT İXRAC MIQDARI VƏ GƏLİRLƏRİ

Azərbaycanın ixracatı içərisində əsas yeri 85-90% nisbəti ilə neft və neft məhsulları tutur. 2005-ci ilin sonlarına yaxın BTC-nin fəaliyyətə başlaması ilə ixrac içərisində neftin miqdarı daha da artmışdır.

2004-cü ilə qədər Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa boru xəttləri ilə neft ixrac edən Azərbaycanın ixrac həcmi BTC xəttinin 2005-ci ilin oktyabr ayında fəaliyyətə başlamasından sonra ilk əvvəl 25 milyon ton, 2007-ci ildən etibarən isə 45-50 milyon ton olmuşdur.

Proqnozlara görə, Azərbaycanın xam neft ixracı 2010-cu ildə 1 milyard barel/gün və 20 il içində isə 2 milyard barel/günə çatacaq.

Təbii qazı idxal edən Azərbaycan 1995-ci ildə 579, 2000-ci ildə 274, 2001-ci ildə 3337, 2002-ci ildə 3935.3 milyon m³ (216 milyon dollar), 2004-cü ildə isə 5.5 milyard m³ təbii qaz idxal etmişdir. 2005-ci ildə eyni miqdarda təbii qaz idxalı planlanmışdır. Şahdəniz yatağının 2006-cı ildə istehsala başlaması ilə birlikdə təbii qaz ixracına da başlanılmışdır.

İxrac məhsullarının əsasən neft və neft məhsulları olduğu üçün Azərbaycan iqtisadiyyatı neft qiymətlərindən asılı hala gəlmişdir. 1997-ci ildə neft ilə bağlı vasitəli vergilər ümumi vergilərin 57%-ini təşkil etmişdir. Neft ilə bağlı vergilər büdcə gəlirlərinin əsas artan hissəsini təşkil edərək, 1996-1997-ci illərdə təxminən ümumi gəlirin 50%-ini təşkil etmişdir. 1997-1998-ci illərdə neft qiymətlərinin aşağı düşməsi isə, dövlət gəlirlərinə və ümumi iqtisadi gücə mənfi təsir göstərmişdir¹⁸⁴.

1997-ci ildə gəlirlərin dördü üçün neft və neft məhsullarından əldə edilən Azərbaycan, neft qiymətlərinin düşməsi səbəbiylə 1998-ci ildə böyük miqdarlarda gəlir itgisinə səbəb olmuşdur. İxrac və vergi gəlirlərində mühüm yer tutan neft üzərindən alınan vergilərin azalması büdcə kəsirini artırmışdır. 1999-cu ildə isə, ilin ortalarında neft qiymətlərinin artması və yeni yataqların istehsala başlaması nəticəsində gəlirlərdə yenidən artım olmuşdur. 1999-cu ilin ikinci yarısında neft qiymətlərindəki artım səbəbi ilə neft istehsalında da artım olmuşdur. Bu artım neft gəlirlərinə və dövlət büdcəsinə müsbət təsir göstərmişdir¹⁸⁵.

2000-ci ildə bir tərəfdən dünya bazarında neftin qiymətinin artması ilə əlaqədar ölkədən ixrac edilən xam neftin hər tonunun qiyməti 1999-cu ilə nəzərən 90 dollar artmış, digər tərəfdən isə ixrac edilən xam neftin həcmi də 850 min ton artıq olmuşdur. 2000-ci ildə 1097.4 milyon dollarlıq xam neft ixrac olunmuşdur ki, bu da 1999-cu ilə nəzərən 6061.1 milyon dollar daha çoxdur. Nəticə

¹⁸⁴ *Azərbaycanın İqtisadi İcmali*, İyul-Dekabr 1999, s.43.

¹⁸⁵ *Azərbaycanın İqtisadi İcmali*, İyul-Dekabr 1999, ss.42, 45.

etibarı ilə 2000-ci ildə neft qiymətlərindəki artım büdcə gəlirlərinə müsbət təsir etmişdir. Çünki neft ilə bağlı gəlirlər büdcə gəlirlərinin yarısından çoxunu təşkil edir¹⁸⁶.

2002-ci ildə Azərbaycanın neft və neft məhsulları ixracı 1.927.4 milyon dollar olmuşdur. Xam neft ixracı 8.793.6 milyon ton (1.159.5 milyon dollar) olmuşdur. Bunun müqabilində mineral yanacaq, neft və neft məhsulları idxalı 292,6 milyon dollar (ümumi idxalın %17,5-i) olmuşdur.

2002-ci ildə ABŞ-ın İraqı işğalı ehtimalı getdikcə yüksəlmiş və neftin bir barelinin qiyməti 32 dollara yüksəlmişdir. Bu isə, Azərbaycanın neft gəlirlərində artıma səbəb oldu. 2002-ci ilin büdcəsində neftin bir barelinin qiyməti 19 dollar olaraq hesablanmışdır. Barel qiymətində bir dollar artma nəticəsində Azərbaycana ildə 18-20 milyon dollar gəlir gətirdiyini nəzərə alsaq, sadəcə neft qiymətlərindəki artım nəticəsində Azərbaycan 100 milyon dollardan çox gəlir əldə etmişdir¹⁸⁷. 2003-cü ilin dövlət büdcəsində isə neftin 1 barelinin qiyməti 19.5 dollar olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

2008-cü ildə dünya bazarında neftin satış qiyməti son 14 ildəki ən yüksək səviyyəsinə qalxmış fəqət daha sonra ABŞ da başlayaraq bütün dünyaya yayılan böhran nəticəsində 2009 cu ilin ilk rübündə bir barrel neft 35-45 ABŞ dolları həcmində dünya birjalarında satılması Azərbaycan Hökumətinin nəzərdə tutduğu iri həcmli layihələrdən vaz keçməsinə vadar etdi..

Qiymətlərdəki artım səbəbləri: Bir çox mütəxəssislər qiymətin sürətlə artmasının səbəbini neftə olan tələbin artması ilə açıqlayır. Son illər Meksika kimi ölkələrdə, Şimal dənizində neftin həcmi azalmışdır. Eyni zamanda bir çox ölkədə neftin ixracı dayandırılmışdır. Çox az olan hasilat ancaq daxili tələbatı qarşılıya bilər. Əvvəlki illərdə neft ixracatçısı kimi bilinən İngiltərə artıq neft idxal etməkdədir. ABŞ və Çinin iqtisadi inkişafının artması ilə neftə olan ehtiyacları da artmışdır. Dünya bazarı, Çin və Hindistan kimi böyük dövlətlərin də neft ehtiyaclarını yerinə yetirməlidir. Bütün bunlarla yanaşı, ABŞ-ın neft və təbii qaz ehtiyatlarının azalması da neftə olan tələbi artırır. Nəticədə bütün bu səbəblər dünya bazarında neftin qiymətinin qalxmasına səbəb olmuşdur.

Orta Şərqdə baş verən hadisələrdə neftin dünya qiymətinin yüksəlməsinə təsir etmişdir. İraqda baş verən müharibə dövrü və münafişələr, orada olan neft istehsal edən firmaların zəifliyi və hər an baş verə biləcək terror hadisəsi neft qıtlığını ortaya çıxarır ki, bu da bazar iqtisadiyyatı qanunlarına uyğun olaraq qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olur.

Dünya bazarında qiymətlərin yüksəlməsinə OPEC-in neft sektorunda monopoliya yaratması da öz təsirini göstərir.

¹⁸⁶ Əliyev Natiq, s.82.

¹⁸⁷ N. Səfərəliyev, "Neft Bahalaşır. İqtisadiyyatımız Bundan Yararlanacaq", *İki Sahil Qəzeti*, 5 Mart 2003.

Qiymət artımının büdcəyə təsiri: Beynəlxalq bazarda qiymətlərin artımına paralel olaraq Azərbaycan neftinin də qiymətinin artması ölkənin ixracına müsbət təsir göstərir.

Azərbaycanın büdcə mədaxilləri sadəcə gömrük və vergilərdən ibarət deyil. Büdcə gəlirlərinin artmasına dünya bazarlarında satılan Azərbaycan neftinin gəlirindəki artıf da təsir edir. Hazırlanan 2003-2004-cü illərin büdcələrində neftin dünya bazarına satışı hər barelə 20 dollar olaraq hesablanmasına baxmayaraq, beynəlxalq bazarlarda neftin qiyməti bu rəqəmdən xeyli çox olmuşdur. Azərbaycanın ixrac etdiyi neftin bir barelinin qiyməti 38 dolları keçmişdir. Belə olduğu halda neft gəlirlərinin büdcəyə ayrılan hissəsinin az olması diqqət çəkir. Neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinin təşəkkülündə əsas qaynaqlardan biri olması səbəbiylə, hökumətin büdcə hesablamalarını yenidən diqqətə alaraq neftin büdcə hesablamalarındakı barel qiymətini dəyişdirməsi lazım gələ bilər. 2008-cü il büdcəsi hazırlandıqda dünya bazarında neftin qiyməti kifayət qədər yüksək idi və bu yüksəlişin davam edəcəyi gözlənilirdi. Ancaq, yenə də neftin qiyməti 2009 büdcə layihəsində 60-70 dollar olaraq diqqətə alınmışdır. Dünya təcrübəsinə istinad edilərək, beynəlxalq şirkətlərin etdikləri təxminlər əsasında büdcə hazırlanarkən nisbətən real neft qiymətinin diqqətə alınması daha doğru olacaqdır. Neftin 1 barelinin qiymətindəki bir dollarlıq artımdan Azərbaycan 1 milyon 400 min dollar əlavə gəlir əldə edir.

Qiymətin dəyişməsi nəticəsində əldə edilən əlavə gəlir neft fonduna daxil olsa da, onun xərclənməsinə nəzarət edilməlidir.

Neft gəlirinin idarə edilməsi: Neftdən əldə edilən sərvətin necə istifadə edilməsi əhəmiyyətlidir. Bu barədə Azərbaycan təcrübəsindəki ən əsas problem “Qohum-Əqrəba Kapitalizmi”nin (Crony Capitalism) ortaya çıxması qədər, dövlətdə rüşvət və sui-istifadənin də yüksək olmasıdır. Ölkəyə dair neft-pul axımını bu barədə islahatları həyata keçirtməyi çətinləşdirir. Neft gəlirinin asanlıqla əldə edilməsi dövlət xərcləmə siyasətinin zəifləməsinə də səbəb olur, neft qiymətlərindəki ani dəyişiklik dövlət büdcəsinə təsir edərək uzun müddətli xarici borc və faiz ödəmələrinin artmasına səbəb ola bilər¹⁸⁸.

Beləliklə ölkə iqtisadiyyatını istiqamətləndirən hökumətin neft gəlirlərini, davam etdirilə biləcək bir böyümə dövrünü əldə edə biləcək bir qaynaq bölgüsü mexanizmasıyla və böyümə şəklini formalaşdıracaq şəkildə (neft və qeyri-neft ticarət sektorları ilə xarici ticarətə daxili olmayan sektorlar arasında) bölgüyə diqqət etməsi qaçılmaz bir zəruriyyətdir. Maliyyə təşkilat və bazarların tam olaraq formalaşmadığı bir iqtisadiyyatda neftdən əldə edilən gəlir və mənfəətlərin məhsuldar sahələrə yönləndirilməsi əsas problemlərdəndir. Bu problemin həlli isə, dövlətin iqtisadiyyatdakı planlayıcı roluna ehtiyac olduğunu ortaya qoyur.

¹⁸⁸ “Country Assistance Strategy For The Azerbaijan Republic”, *The World Bank Report*, No:19892-AZ, November 29,1999, s.11; Alkan Soyak-Zenfira Nesirova, “Kürəşəlləşmə Sürəcində IMF Politikalarının Sonuçları: Azərbaycan Dənəyimi”, *Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Orta Asiya Mövzusunda Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı, 2003, s.29.

Neft ixracatından Azərbaycanın əldə edəcəyi valyuta gəliri ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrinə, xüsusi ilə də idxalı əvəz edən sahələrə və ixrac sahələrinin inkişafına istiqamətəndirilməlidir. Hal-hazırda Azərbaycan dünya bazarına təkcə enerji və xam maddənin ixracatçısı kimi çıxmağa məcburdursa, gələcəkdə yalnız bununla kifayətlənmək olmaz. Bundan əlavə, neft ixracatçısı olan ölkələrin “acı” təcrübəsini dərinlən öyrənərək ondan nəticə çıxarmaq lazımdır. Neftdən əldə edilən gəlir ilə daha çox investisiya qoyulmalıdır. Sərmayə istiqamətli siyasət daha əhəmiyyətlidir. Ancaq, hökumət bununla birlikdə sosial məsələləri də həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanın neft və təbii qaz gəlirinin idarə olunmasının uzun müddətli strategiyası 2008-cü ildə müəyyən edilmişdir. Bu strategiya region enerji sektorunun və ölkə infrastrukturunun inkişafı üçün, yüksək miqdarda neft və təbii qaz gəlirinin əldə edilməyə başladığı vaxtda, iqtisadiyyatının itkisiz transformasiyasının təmin edilməsi haqqındakı hökumət planlarını əks etdirir. Ölkə başçısı tərəfindən təsdiqlənən strateji proqram əldə ediləcək neft və təbii qaz gəlirlərinin 2005-2015-ci illərdə idarəsini əhatə edir. Əldə ediləcək gəlirlərin 25%-i isə, xərclənməyərək mühafizə ediləcəkdir.

30 il ərzində Azərbaycanın neft və təbii qazdan 240-265 mlrd dollar gəlir əldə edəcəyi hesablanmışdır. Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarından əldə olunaçaq gəlir 2008-2015-ci illərdə ən yüksək səviyyəsinə çatacaqdır. Bu müddət ərzində ölkəyə ildə təxminən 5-6 milyard dollar, nəticədə isə, 35-42 milyard dollar daxil olacaq. Şahdəniz yatağının istifadəsindən sonra əldə ediləcək gəlir isə, 2029-cu ilə qədər 7 milyard dollardan çox olacaqdır¹⁸⁹.

Dövlət Neft Fondu tərəfindən aparılan hesablamalara görə, 2009-2018-ci illərdə neft və təbii qaz gəliri ən yüksək səviyyəsinə çatacaqdır. Növbəti 20 il ərzində ölkənin neft və təbii qaz gəlirləri 25-45 mlrd dollar arasında dəyişəcəkdir.

Azərbaycan Dövlət Neft şirkəti tərəfindən aparılan araşdırmalara görə isə, neftin barel qiymətinin 35 dollar olması halında 2024-cü ilə qədər ölkənin neft gəlirləri 104 milyard dollar olacaqdır¹⁹⁰.

5.6. BORU XƏTTLƏRİ

Boru xəttləri də iqtisadi cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. Enerji qaynaqlarının faydalı istifadəsində ən əsas problemlərdən biri, qaynaqların dünya bazarına çıxarılması üçün lazımi nəqliyyat xəttərinin yaradılmasıdır. Rusiya xaricində nəqliyyat xəttlərinə sahib olunması iqtisadi cəhətdən atılmış ən əsas addım olacaqdır.

¹⁸⁹ Bu hesablamalar bir barel neftin 25 \$ olduğu diqqətə alınaraq aparılmışdır.

¹⁹⁰ ‘25% of Oil, Gas Revenues to Accrue’, *Azernews*, <http://www.azernews.net/view.php?d=5685>. (18.03.2005).

Azərbaycan nefti Dağıstan, Gürcüstan, İran kimi xarici ölkələrə 1880-ci ilə qədər qatarla yük formasında, Xəzər dənizində isə gəmilərlə nəql olunurdu. Daha sonra isə Bakı nefti Rusiya, Gürcüstan və digər ölkələrə, o cümlədən, Qroznudan 720 km uzunluğunda olan boru xəttləri ilə nəql edilməyə başlandı¹⁹¹. Bu xəttlər Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa xəttləri idi. Xəzər neftinin kəşf edilməsi və Azərbaycanın yenidən müstəqilliyindən sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan aktuallaşdı.

Azərbaycan neftinin dünyanın müzakirə obyektinə çevrildiyi günlərdə, neftin nəqli üçün 7-8 kəmərin gündəmə gəlməsinə baxmayaraq, Azərbaycan neftini çıxartmaq məqsədiylə qurulan Azərbaycan Beynəlxalq Neft Konsersiyumu (AIOC)'nun hazırladığı hesabatda kəmər sayısı Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa və Bakı-Tiflis-Ceyhan olaraq 3-ə endirildi.

5.6.1. Bakı- Novorossiysk Neft Boru Xətti

İstehsal olunan ilkin neftin hansı kəmərlə daşınacağına müzakirə edildiyi vaxtlarda Rusiya Bakı-Novorossiysk limanı arasında artıq bir boru xəttinin olduğunu və bu boru xəttinin həm ucuz, həm də sürətli həyata keçirilə biləcək tək yol olduğunu irəli sürdü. Rusiya bununla da kifayətlənməyib, boru xəttinin Çeçenistan torpaqlarından da keçəcəyinə görə, Çeçenistanla razılığa gəldi. Daha sonra Azərbaycan Rusiya və Çeçenistan arasında Bakı-Qroznu-Tixorotesk-Novorossiysk boru xəttiylə əlaqədar olaraq müqavilə imzalandı¹⁹².

AIOC və Rusiyanın Transneft şirkəti arasında 1996-cı il 16 yanvarda imzalanan müqavilə ilə Bakı-Qroznu-Novorossiysk xətti ilə neftin ilkin ixracına qərar verildi.

1997-ci ilin noyabr ayından etibarən neft bu xəttədən ixrac edilir. Boru xətti ilə Bakıdan Rusiyanın Novorossiysk limanına ötürülən nefti, buradan tankerlərlə dünya bazarlarına daşıyan tankerlərin ilki 1997-ci il 12 dekabr tarixində İstanbul boğazından keçmişdir.

Bakı-Novorossiysk neft boru xətti ilə ildə 2.5 milyon ton Azərbaycan nefti ixrac edilir. SOCAR ixrac edilən neftin hər tonu üçün Rusiyaya 15.67 dollar ödəyir. Bu miqdar Bakı-Supsa boru xətti ilə ixrac edilən neftin hər tonu üçün ödənilən miqdardan yüksəkdir.

5.6.2. Bakı-Supsa Neft Boru xətti

Bakı-Novorossiysk xətti ilə bərabər 1995-ci il oktyabr ayının 9-da Bakıda istehsal edilən neftin beynəlxalq bazaralarda satılması üçün qərarlaşdırılan digər terminal isə, Bakıdan Gürcüstanın Supsa limanına qədər uzanan Qərb boru xəttidir. Əliyev və Şevernadzenin iştirakı ilə 1996-cı il 8 mart tarixində Tbili-

¹⁹¹ F. Ş. Əliyev, *Azərbaycan Respublikasının Yeraltı Suları və Ehtiyatlarından İstifadə və Geokoloji Problemləri*, Çəşoğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2000, s.291.

¹⁹² Heydər Əliyev, ss.140-141.

sidə ilkin neftin Azərbaycandan Gürcüstana nəqlini qərarlaşdıran müqavilə AİOC, Gürcüstan hökuməti və SOCAR arasında imzalandı. Müqavilədə ilk olaraq Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarından çıxarılan neftin beynəlxalq bazarlara nəqli planlanmışdır.

Çeçenistan problemi Bakı-Novorossiysk kəmərinə təhlükəyə saldığından Bakı-Supsa boru xətti inşa edildi. Bu xətt planlaşdırıldığı kimi 1999-cu ildə inşa edilərək fəaliyyətə başlamışdır¹⁹³.

Fəaliyyətə başladığı tarixdən etibarən neftin ixrac edilməyə başladığı xətt-dən 2004-cü ildən bəri 6.3 milyon ton neft ixrac edilmişdir.

5.6.3. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Boru Xətti

Neft istehsalının artması halında fəaliyyətdə olan Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa xəttləri kifayət etməyəcəyindən, Qərb bazarlarına ixrac üçün əsas boru xətti mövzusunda fərqli alternativlər üzə çıxmışdır. Bu alternativlər arasında isə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan seçilmişdir.

1768 km-lik Bakı-Tbilisi-Ceyhan xətti, Bakı yaxınlığındakı Səngəçal limanından quru yol keçidiylə, Gürcüstanın paytaxtı Tbilisi üzərindən keçib, Türkiyə sərhəddinin 42 dərəcə 49 dəqiqə şimal və 43 dərəcə 18 dəqiqə şərq koordinatları arasında Anadoluya daxil olur. Xəttin 443 km-i Azərbaycan, 249 km Gürcüstan, 1076 km-i isə Türkiyə torpaqlarından keçir. Xətt Ardahan, Qars, Ərzurum, Ərzincan, Sivas, Kayseri, Qəhrəman Maraş, Osmaniyyə və Adana şəhəri sərhəd xəttini izləyərək Ceyhanda inşa ediləcək olan terminala bağlanır¹⁹⁴.

Uzun müddətdə Şərq-Qərb Dəhlizi ilə Azərbaycanla yanaşı Qazaxıstan nefti və Türkmənistan təbii qazının da eyni xəttlə nəqli düşünülür. Buna görə Xəzər dənizinin altına döşənməsi düşünülməyən Transqafqaz xətti ilə Qazax nefti və Türkmən təbii qazı Bakıya, buradan da Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti ilə Türkiyəyə ötürüləcək.

2002-ci ilin 18 sentyabrında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin inşasının bünövrəsini atılması mərasimi keçirilmişdir.

ABŞ-ın ixrac və idxal bankı "Exim Bank" 30 dekabr 2003-cü ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xəttinin inşası məqsədi ilə Amerikan avadanlıqlarını ixracı və xidmətləri üçün 160 milyon dollar uzun müddətli kredit ayırmaq haqqında qərar vermişdir. Layihə haqqında məlumatlar konqresə təqdim edildikdən sonra bank bu qərarı qəbul etmişdir. Nəhayət, 3 fevral 2004-cü ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhanın reallaşması yolunda mühüm bir addım atılmışdır. Bu tarixdə

¹⁹³ 'Oil and Gas Investment Projects: Azerbaijan and Georgia', *World Bank Bisnis Home Page*, <http://www.worldbank.org/ogmc/ifcoginvestmentsprojectsazerbaijan.htm> . (12.04.2005).

¹⁹⁴ "Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline", *Energy Ecology Economy Popular – Science Journal*, 13/2003, ss.2-15.

bütün dünyada tanınan ən əhəmiyyətli maliyyə təşkilatları ilə layihənin maliyyələşdirilməsi paketin hazırlanması tamamlanmışdır.

Yeni prezident İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan xalqının milli lideri Həydər Əlirza oğlu Əliyevin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında” 10 mart 2004 tarixli fərmanı ilə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinə Həydər Əliyevin adının verilməsi qərarlaşdırılmışdır.

Borularla neftin doldurulması xərcləri ilə birlikdə BTC-yə 3.6 milyard dollar pul xərclənmişdir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına müsbət mənada faydası fəaliyyətə başladığı 2006 cı ildən etibarən özünü göstərməyə başlamışdır.

BTC boru kəməri fəaliyyətə başlayınca birinci il 25 milyon ton, 2007-ci ildən etibarən isə Ceyhan limanına ildə 45-50 milyon ton neft nəql edilir.

Ceyhan xam neft ixrac terminalı 120 milyon ton/il həcmli olub, təxminən 71 milyon ton həcmi olan İraq-Türkiyə xam neft boru kəməri də diqqətə alındıqda 49 milyon ton/illik qismi, BTC boru kəmərinin nəql ediləcək olan həcmi qarşılamağa kifayət edir.

BTC boru kəmərinin həyata keçirilməsi nəticəsində, Azərbaycanda istehsal olunacaq neftlə birlikdə Qazaxıstan neftinin də bu boru kəməridən dünya bazarlarına çatdırılması haqqında, neftin iqtisadi inkişafa və müstəqilliyə təsiri daha açıq olaraq müşahidə ediləcək. Qazaxıstan neftinin də bu kəmərdən nəqli haqqında müzakirələr mütəmadi olaraq gündəmdədir. Qazaxıstan tərəfi ilə neftin nəqli üçün bütün sənədlər hazırlanmışdır. Belə ki, “Chevron Texaco” şirkəti ildə 12 milyon ton Qazaxıstan neftinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ilə nəqlini düşünür. “Total” (Fransa), “ENİ” (İtalya), “İnpex” (Yaponiya) və “ConocoPHİLİPS” (ABŞ) şirkətləri də Xəzərin Qazaxıstan hissəsində “Kaşağan” yatağından çıxarılan nefti dünya bazarlarına BTC ilə ixrac etməyi (ildə 12 milyon ton) istəyirlər¹⁹⁵.

5.6.4. Bakı-Tbilisi-Ərzurum Təbii Qaz boru kəməri

Xəzər Dənizinin Azərbaycan regionunda yerləşən və sahildən 100 km. uzaqlıqda yerləşən Şahdənədə zəngin qaz yataqlarının kəşfindən sonra, təbii qazın necə ixrac ediləcəyi müzakirə edilməyə başlandı. Əliyev və Türkmənbaşı arasındakı telefon danışıqlarında Azərbaycanın Trans-Xəzər xəttindən ildə 5 milyard m³ təbii qaz barədə razılaşılmasının müqabilində, Türkmənistanın Trans-Xəzər layihəsində iştirak edəcək şirkətin müqavilə müddətini uzatmaması, xəttin həyata keçməsinə təhlükəyə saldı. Bundan əlavə Türkmənistanın Rusiyaya ildə 50 milyard m³ təbii qaz satacaq olması bir tərəfdən Türkmənistanın Trans-Xəzər boru xəttindən soyuması demək idi. Bunlar da Azərbaycanın öz təbii qazını satmaq üçün yeni yollar axtarmasına səbəb oldu.

¹⁹⁵ “Bakı-Ceyhanın Şansı Artıb”, *Azadlıq Qəzeti*, No:2(2665), 5 Yanvar 2005.

2001-ci ilin mart ayında Əliyevin Türkiyəni ziyarəti zamanı Ankarada Türkiyə-Azərbaycan arasında təbii qazın ixracına dair müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, Türkiyəyə “Şahdəniz” yatağından çıxarılaçaq 2 milyard m³ həcmində, 2005-ci ildə 3 milyard m³, 2006-cı ildə 5 milyard m³ və 2007-2008-ci illərdə 6.6 milyard m³ olmaqla 5 il ərzində 23.2 milyar m³ təbii qaz ixracı planlaşdırılsa da sonrakı illərdə bəzi qiymət anlaşılmazlığı və texniki problemlərdən qaynaqlanan müəyyən axsamalar olmuşdur. Hər nə qədər imzalanan müqavilədə ixracca 2004-cü ildə başlanacağı qərarlaşdırılsa da, hadisələrin gedişatına görə daha sonra Şahdəniz təbii qazının Türkiyəyə nəql edilməsi məqsədi ilə Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru kəmərinin inşasına 2004-cü ildə başlanılmışdır¹⁹⁶. Həmin bu kəmə, BTC neft kəmərinə paralel düşünülmüşdür. İki boru xətti arasında məsafənin 12 metr olaraq hesablanması isə, layihənin həyata keçməsində vaxtın və maliyyə xərclərinin azaldılmasına imkan verəcəkdir.

2004-cü ildə BP şirkəti “Şahdəniz” yatağının təbii qaz nəqli ilə əla-qədar Cənubi Qafqaz təbii qaz boru kəmərinin inşasına başlamışdır. İnşaata 2005-ci ilin 4-cü rübündə tamamlanması, 2006-cı ilin qışında isə təbii qazın istehsal edilərək ixracatına başlanılmışdır..

İmzalanan bir müqavilə ilə birinci il 1 milyard m³ olmaq üzrə təbii qaz Yunanıstan və Avropaya ixrac ediləcəkdir. İxrac miqdarı daha sonra 14.3 milyard m³-ə çıxacaqdır. Bu çərçivədə Yunanıstan ilə Türkiyə arasında kəmərinin inşası da planlanmışdır. Yunanıstanın bu kəmərdən təbii qaz alması ilə layihəyə qoşulması, Yunanıstanın “Şahdəniz” layihəsinin stratejik müttəfiqi olan Türkiyə ilə dərinləşməsinə kömək edəcək. Yunanıstanın layihədə iştirakı Azərbaycan və Ermənistana qarşı siyasətində də tarazlıq yaradacaq.

Trans-Xəzər təbii qaz boru kəmərinin də aktiv hala gətirilməsi halında enerji qaynaqlarının iqtisadi inkişafına təsiri daha aydın görülməkdir.

İran və İraqdan fərqli olaraq, Azərbaycan nefti və təbii qaz yataqları məhduddur. Ancaq, bu qaynaqlar Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasına və Avropa İttifaqının yaxın qonşuluq strategiyasının reallaşmasına xidmət edəcəkdir. Əlbətdə, neft və təbii qaz layihələrinin həyata keçirilməsi, regiondakı digər ölkələrin iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli təkan qazandıracaq.

¹⁹⁶ Sevil Yıldırım, *Dünyada və Türkiyədə Petrol*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü, Ankara, Ağustos- 2003, s.41.

ALTINCI FƏSİL

İQTİSADİYYATDA “HOLLAND SİNDROMU” VƏ ONA QARŞI TƏDBİRLƏR

Azərbaycanda investisiyaların daha çox neft sektoruna qoyulması və bu istiqamətdə ÜDM-in əsas bir hissəsini neft gəlirlərinin əmələ gətirməsi təhlükəlidir. Bütün diqqətlərin sadəcə enerji qaynaqlarına istiqamətləndirilməsi iqtisadiyyat üçün risk deməkdir. Bu isə, iqtisadiyyatın bəzi maliyyə dalğalanmalarına məruz qala biləcəyi ehtimalını meydana gətirir. Neft sektorunun tək tərəfli inkişafı səbəbi ilə dünya bazarlarındakı qiymət dəyişiklikləri, ÜDM, büdcə və xarici ticarət üzərində də dalğalanmalara səbəb olur.

6.1 HOLLANDİYA XƏSTƏLİYİ

Ümumi mənada “Hollandiya Xəstəliyi”; bir ölkə iqtisadiyyatında bir sektorun sürətli inkişafı qarşısında digər sektorların geri qalması və ya çökməsi olaraq ifadə edilə bilər.

Dar mənada isə; sadəcə təbii ehtiyatlara bağlı neft sənayesi üstünlüklü böyümə mərhələsi və bu sektorun çox istifadəsinin yaratdığı iqtisadi strukturun, digər sənayələrin sağlam inkişafını əngəlləməsidir. Elmi ədəbiyyatlarda Holland Sindromu ya da xəstəliyi¹⁹⁷ olaraq məlum olan bu vəziyyət mövcud olduğu ölkənin qeyri-mütənasib iqtisadi böyüməsinə işarə edir.

Hollandiya xəstəliyi üç fərqli tərəfdən makroiqtisadi stabilliyin dağılmasına istiqamətlənmiş təsir göstərir¹⁹⁸. Birincisi “oil boom” ilə birlikdə milli valyutaya olan tələb artması zamanı milli bank inflyasiyanı nəzarət altında tutmaq

---

¹⁹⁷ *Hollandiya Xəstəliyi* (Dutch Disease) bir təbii qaynağın kəşfi ya da həddən artıq istifadəsi nəticəsində bir iqtisadiyyatın sənayesizləşdirilməsi mənasına gəlir. 1960-cı illərdə Şimal dənizində təbii qaz yataqlarının tapılmasından sonra Hollandiyada ortaya çıxdığı üçün bu şəkildə adlandırılmışdır. Hollandiya Sindromunu İngiltərə, Norveç, Meksika, Nigeriya kimi ölkələr neft hasilatı, Kolombiya qəhvə istehsalı, Fil Dişi Sahilləri qəhvə, kakao və meşə materialları istehsalı, Zambiya və Zair isə dəmir filizi istehsalı ilə əlaqədar olaraq yaşamışdır. BxN: Y. Həsəni, “Neft Gəlirlərinin Azərbaycanın İqtisadiyyatına Təsirinin Səməralilik Problemləri – Valyuta Böhranı: ‘Dağıdıcı Artım’, ‘Holland Xəstəliyi’ və Asiya Maliyyə Virusunu”, *Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Orta Asiya Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı, 2003, s.217; V. A. Hüseynov, v.d., *Manatın Bahalaşması və İqtisadi İnkişaf: “Hollandiya Xəstəliyi”nin Məzmunu və Əlamətlərinin Tədqiqi*, Səda Nəşriyyatı, Bakı, 2005, ss.7-8.

¹⁹⁸ *C. B. Rosenberg and T. O. Saavalainen*, “Dealing with Azerbaijan's Oil Boom”, *Finance and Development*, Vol.35, No.3, September-1998, ss.35-36; Osman Nuri Aras, “Geçiş Sürecində Azərbaycan'da Yaşanan “Hollanda Sendromu” ve Çözüm Önerileri”, *Nəsrəddin Tusinin 800 İllik Yubileyinə Həsər Edilmiş Respublika Elmi Konferans Materialları*, Bakı, 2-3 Aprel 2001, ss.130-133.

arzusu ilə sterilizasiya siyasətlərində könülsüz hərəkət edərək real valyuta məzənnəsinin (xarici valyuta qarşısında milli valyutanın dəyəri) həddindən artıq yüksəlməsinə göz yuma bilər. İkincisi, neft gəlirlərinin miqdarı və yığılmasına dair qeyri-müəyyənliklər ödəmələr-tədiyyə balansı stabilliyinin davamlı olmasının riskə atılmasına və xüsusi əhəmiyyəti olmayan xarici borc müqavilələrinin imzalanmasına və xarici borc yükünün artmasına səbəb ola bilər. Üçüncü olaraq, nəzərdə tutulmayan gəlir axımları; hökumət xərcləri üzərində “ratchet təsiri” yarada bilməkdə və ölkənin maliyyə siyasətinin inkişafına dair bir vəziyyət alınmasına səbəb ola bilər. Neft gəlirlərinin asanlıqla əldə edilməsi dövlətin xərcləmə siyasətinin zəifləməsinə də səbəb ola bilər. Məsələn, əlavə neft gəlirinə paralel olaraq dövlət xərclərinin səviyyəsinin artırılması, neft qiymətlərinin aşağı düşməsi nəticəsində dövlət büdcəsinə mənfi təsir göstərəcək və uzun müddətli büdcə kəsirləri xarici borcların və faiz ödəmələrinin artmasına səbəb olacaqdır.

Klassik Hollandiya Xəstəliyi arqumenti neft sektoru və qeyri-neft sektorlarıyla xarici ticarətə aid olmayan sektorlar arasındakı qeyri-mütənasib böyümə üzərində cəmləşir. Hollandiya Xəstəliyinə görə, təbii ehtiyatların sıx olaraq istifadə edilməsinin iqtisadiyyatın xarici ticarətə aid olan digər sahələrinə mənfi təsiri iki şəkildə özünü göstərir. Birincisi, xərclərin artması təsiridir: Əgər enerji ehtiyatlarından əldə edilən gəlir xaricdə tutulmaz və maliyyə yolları ilə birbaşa və ya dolaylı olaraq xarici ticarətə aid olmayan mallara xərclənərsə, bu malların qiymətləri xarici ticarətə aid olan malların qiymətləri ilə müqayisə edildikdə artacaq və real təsir valyuta məzənnəsinin yüksəlməsi olaraq özünü göstərəcəkdir. Bu da ənənəvi xarici ticarətə aid olan sahələrə zərər verəcəkdir. Nəticə olaraq xarici tədiyyə balansı pozulacaqdır. Belə ki, enerji ehtiyatlarının ixracının daha sonrakı mərhələsində qiymətin yüksəlməsinə baxmayaraq gələcəkdə enerji ehtiyatı gəlirlərinin artacağına gözlənilməsi daxili istehlak və idxalı maksimum səviyyəyə çıxardacaq, qeyri-neft sektorlarının ixrac həcmi azaldacaqdır.

Azərbaycan nümunəsinə baxdıqda xarici ticarətə aid olmayan sektorların (pərəkəndə ticarət, restoran və otel kimi) UDM içindəki payının neft hasilatçısı olmayan keçid ölkələrindəkindən daha sürətli inkişafını görmək olar¹⁹⁹.

İkinci təsiri isə, istehsalda ən vacib faktorlardan biri olan əməyin sektorlararası paylanması yolu ilə olacaqdır. İnkişaf etməkdə olan sektorda əmək haqqlarının qalxması səbəbi ilə, adı çəkilən sektor iqtisadiyyatın digər sektorlarındakı təcrübəli kadrları özünə çəlb edəcəkdir. Nəticədə digər sektorlarda təcrübəli kadrların azalması istehsalın da aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır.

Enerji sektoruna bacarıqlı iş gücü və təchizatların axımı digər sektorların inkişaf potensialına mənfi təsir göstərəcəkdir. Neft sektoru ilə qeyri-neft sektorları arasında meydana gələn parçalanmanın artması, adı çəkilən sektorlarda sərbəst bazar mexanizminin işləməsinə əngəl törədir.

¹⁹⁹ C. B. Rosenberg and T. O. Saavalainen, ss.36-38.

İqtisadiyyatın sadəcə enerji sektorundan asılı olması sosial-iqtisadi sahədə bəzi mənfi nəticələr meydana gətirə bilər.

Neft gəlirlərinin idxal mallarının alınmasında xərclənməsi, xüsusilə investisiya malları əvəzinə istehlak mallarının idxal edilməsi halında ölkənin ticarət balansında da kəsirlər yaranacaq.

İqtisadiyyatın Hollandiya sindromuna düşməsinin qarşısını almaq məqsədilə qeyri-neft sektorunda istehsal artırılmalı və yeni iş yerlərinin açılması üçün lazımi investisiya mühiti yaradılmalıdır.

Neft qiymətlərinin qeyri-sabit olması səbəbiylə hökumət daha təmkinli siyasət yeridərək ehtiyatlardan istifadəni qiymətlər qalxdığı zaman qaldırmalı, qiymətlər aşağı düşdükdə isə tələbə görə müəyyənləşdirməlidir. Ehtiyat fondunun yaradılması isə amortizasiya rolunu yerinə yetirəcək.

Qısaca, “Holland Sindromu” enerji ehtiyatlarının artımının uyğun olmayan bir siyasətlə yeridilməsinin mənfi təsirlərini ifadə edir. Neft sektoru xaricində inkişafa dair digər sektorlara lazımi əhəmiyyətin verilməməsi nəticəsində qeyri-mütənasib bir artım meydana gələcəkdir. Real valyuta kurslarının yüksəlməsi digər xarici ticarəti mümkün olan sektorların rəqabət etmə qabiliyyətinə təsir edəcəkdir. Neft sektorunun artımı ilə bağlı olaraq əmək haqqı və qiymət çəkişməsi qeyri-neft sektoru ilə müqayisədə arta bilər və nəticədə əmək bazarı ilə qiymətlər arasındakı balans pozula bilər. Məsələn, Azərbaycanda 1994-cü ildən etibarən real valyuta kursundakı artım, digər Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrindəki artımdan daha yüksək olmuşdur.

6.2. AZƏRBAYCANDA HOLLANDIYA SİNDROMU VƏ FƏSADLARI

Aparılan bir araşdırmada²⁰⁰ da görüldüyü kimi Hollandiya Xəstəliyinin yeddi əsas göstəricilərindən bəziləri Azərbaycanda müşahidə olunur. Bunların arasında milli valyutanın bəzi illərdə xarici valyuta qarşısında həddən artıq dəyər qazanması, ixrac mallarının rəqabət gücünün azalması, istehsal faktorlarının marjinal faydalılığının maksimum olduğu vaxtlarda belə dağılımdan uzaq olması, ümumilikdə iqtisadiyyatın, xüsusi olaraq da neft sənayesinin tək tərəfli inkişafı, tələbin idxaldan asılı olması, büdcənin neft gəlirlərindən asılı olması kimi xususlar göstərilə bilər.

İxracatda digər sektorlarda artımın müşahidə olunmasına baxmayaraq, ölkənin keçid dövründə iqtisadiyyatında bir tənəzzül yaşandığı və hələ yenicə tərəqqi prosesində olduğu nəzərə alınarsa, ixrac məhsullarında həqiqi mənada rəqabət üstünlüyünə sahib olub-olmaması nöqtəsində səhv nəticəyə gəlmək olar.

²⁰⁰ Bx: V. A. Hüseyinov, v.d., *Manatın Bahalaşması və İqtisadi İnkişaf: “Hollandiya Xəstəliyi”nin Məzmunu və Əlamətlərinin Tədqiqi*, Səda Nəşriyyatı, Bakı, 2005.

Azərbaycanın böyük miqdarda sərmayə qoyuluşuna ehtiyacı olan qeyri-neft sektorlarında sərmayə qoyuluşlarından kifayət qədər faydalana bilmədiyini ifadə etmək olar.

İqtisadi siyasətdə şəffallıq, uzaqgörənlik və ehtiyatların səmərəli paylanmasına qərar verərkən ilkin olaraq diqqətə alınmalıdır ki, neft sektorunun sürətli inkişafından sərbəst bazar mexaznizminə keçid zamanı maksimum səviyyədə istifadə edilə bilsin. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici sərmayə axımının artırılması və onların mühafizəsi üçün bütün şərtlərin yerinə yetirilməsi ölkənin iqtisadi siyasətində prioritet təşkil etməlidir. Bu önəmli bir nöqtə olaraq hər zaman ölkənin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Qısa olaraq, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında və ölkəyə xarici sərmayənin çəkilməsində yalnız neft sektoruna istinad etmək səhvdir. Ölkənin illik ixracının 90%-ə qədərini neft və neft məhsulları təşkil edir; əgər neft müqavilələri çərçivəsində ölkəyə gətirilən istehsal texnologiyasının üstünlük təşkil etdiyi məhsullar diqqətə alınmazsa, idxalın yarısına qədərini kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edir. Əslində, Azərbaycanın təbii-iqlim və torpaq vəziyyəti ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasına, daxili tələbin ödənməsi ilə yanaşı ixrac etmək üçün də istehsal etməyə imkan verir. Buna görə də qeyri-neft sektorlarına xarici sərmayənin çəkilməsi üçün lazımı şərtlərin yerinə yetirilməsi vacibdir²⁰¹.

Ölkə iqtisadiyyatında Holland Sindromu, sindromun ilk göstəriciləri və görülməli olan tədbirlər, xüsusilə neftin ixracına başlandığı 2005-ci ilin sonlarından etibarən daha da əhəmiyyət qazanmışdır.

Hollandiya Xəstəliyi təhlükəsi ilə yanaşı qoyulan investisiyaların demək olar ki, hamısının Abşeron regionunda, hətta Bakıda cəmlənməsi nəticəsində digər regionlarda xarici investisiyanın yox deyiləcək qədər az olması da Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün ciddi bir təhlükədir. Halbuki ölkədə bir çox region xarici investisiyaların fəaliyyəti üçün; güclü istehsal və elmi-texniki potensialın yaradılması, mütəxəsis kadrların olması və təşkili, zəngin bioloji və mineral ehtiyatların mövcud olması, istehsal və istehlaka dair təchizat məhsullarının geniş bir bazara sahib olması, əlverişli geo-siyasi vəziyyət, nəqliyyat və coğrafi mövqedəki üstünlüklər və İpək Yolunun yenidən bərpası kimi bir çox əlverişli şərtlərə sahibdir²⁰².

Yığılan vergilərin təqribən 90%-i Bakının payına düşür. Naxçıvan, Gəncə, Mingəçevir və Sumqayıt kimi şəhərlər də daxil olmaqla yığılan vergilərin geri-

²⁰¹ Ariel Cohen, "Caspian Basin Confronts Boom and Bust Energy Cycle", <http://www.sibnet.tm/article.php?sid=7334&mode=thread&order=0&thold=0> (04.04.2005); Mehdiyev, s.24.

²⁰² Zərifə Musayeva, "Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti", *Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti*, Mars-Print, Bakı, 1999, ss.34-46; Şaulov, s.91.

yə qalan təqribən 10%-i isə, Azərbaycanın Bakı xaricindəki digər şəhərlərinin payına düşür. Əslində bu göstəricilər başqa cür dəyərləndirildikdə, Bakı xaricindəki regionların ağır iqtisadi vəziyyətdə olduğunu göstərir²⁰³.

Əslində Azərbaycan iqtisadiyyatı daxili bazar baxımından kifayət qədər potensiala sahibdir. Bu da istehsalın müxtəlif sektorlarda artmasına zəmin hazırlayır. Bundan əlavə Azərbaycanın zəngin sərvətlərinin dünyada, xüsusilə Avropa ölkələrində iqtisadi inkişafın zəruri tələblərinə uyğun olaraq bütövlüklə qəbul olunması, beynəlxalq səviyyədə uzun müddət məqbul sayılacaqdır. Bundan əlavə bəzi ölkələrdə baş verən iqtisadi durğunluq nəticəsində sərmayədən istifadənin məhdud hala gəlməsi bəhs olunan sərmayənin Azərbaycan iqtisadiyyatına istiqamətlənməsinə də imkan verəcəkdir²⁰⁴.

6.3. HOLLANDIYA XƏSTƏLİYİNƏ QARŞI HƏYATA KEÇİRİLƏN TƏDBİRLƏR

Ölkədə Hollandiya Xəstəliyinə qarşı siyasi, nəzəri, makro iqtisadi, sektorlar və regional səviyyədə müxtəlif tədbirlər görülür və görülməyə çalışılır. Regional sosyo-iqtisadi inkişaf proqramı ilə qeyri-neft sektorlarının və Bakı xaricindəki digər regionların inkişafına dair fəaliyyətlərə regional analiz fəslində toxunulmuşdur. Aşağıda isə, digər tədbirlərdən olan Dövlət Neft Fondundan və hələ layihə şəklində olan Sərbəst Bölgələrdən bəhs ediləcəkdir.

6.3.1. Dövlət Neft Fondu

Ölkədə neft gəlirlərinin artmasının müqabilində xalqın həyat səviyyəsində arzu edilən səviyyədə müsbət dəyişikliklər müşahidə olunmur. Bu səbəblə Azərbaycan hökuməti ilə Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) arasında neft gəlirlərindən daha səmərəli istifadə edilməsi haqqında müxtəlif dövrlərdə fikir mübadilələri aparılmışdır.

Neft gəlirlərinin ölkənin sosyo-iqtisadi inkişafına və xalqın həyat səviyyəsinə təsiri diqqətə alınarsa, neft sənayesi üzrə mütəxəssisləşmiş ölkələrin vəziyyəti çox da ürək açan deyil. Neft gəlirlərindən səmərəli istifadə edilməyən ölkələrdə həyat səviyyəsi sürətlə aşağı düşmüşdür. 1971-89-cu illərdə dünyanın 97 ölkəsində iqtisadi inkişaf və təbii ehtiyatlar arasında aparılan müqayisəli analizin nəticələri ziddiyyət təşkil etmişdir. Belə ki, nisbətən yuxarı səviyyədə olan 18 inkişaf etməkdə olan ölkə arasında təbii ehtiyatlarla zəngin olan ölkə sayı sadəcə 2-dir. Bu ölkələr Malaziya və Mavritaniyadır. Dünya Bankı statistikasına görə, 1965-ci ildən 1998-ci ilə qədər keçən dövrdə adam başına düşən ÜDM-dəki illik azalma sürəti İran və Venesuelada 1%, Küveyt və İraqda 3% olmuşdur. Qəterdə isə, 1970-1995-ci illərdə bu nisbət 6% olmuşdur. OPEC üzvü olan ölkələrdə əsasən adam başına düşən ÜDM-nin həcmi son 30 ildə artma-

²⁰³ Nazim İmanov, s.36.

²⁰⁴ Nadirov, s.2.

mış, əksinə ildə təqribən 1.3% azalmışdır. Bu vəziyyət sadəcə OPEC ölkələrində müşahidə olunmur. Son 20 ildə zəngin təbii ehtiyatlara sahib ölkələr kateqoriyasında olan 65 ölkədən 4-ü əsas sərmayə istiqamətləndirilən investisiyaların həcmi ÜDM-nin 25%-i səviyyəsinə çıxarda bilməmişdir. Bu ölkələrin illik adam başına düşən ÜDM artım sürəti 4%-dən az olmamaq şərti ilə həyata keçməkdədir. Bunlar İndoneziya, Malayziya və Taylanddır. Bu ölkələr arasında yalnız İndoneziyanın nisbətən zəngin neft ehtiyatı var. Cənub-Şərqi Asiyada təbii ehtiyatları məhdud olan Honq Konq, Sinqapur, Cənubi Koreya və Tayvan kimi ölkələr isə daha yüksək artışı göstərmişdir. Təbii ehtiyatlarının həcmi ilə ölkədə müşahidə olunan tərs mütənasibliyə fərqli səbəblərlə izah edilir. Bu mütənasibətin əsas səbəblərindən biri “Holland Sindiromu”dur.

Hollandiya Xəstəliyinə aid bəzi xüsusiyyətlər Azərbaycanda da müşahidə edilsə də, ölkədə yaşanan keçid dövrü, ölkənin sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid ölkəsi olması səbəbiylə fərqlilik göstərdiyi də diqqət çəkir. Azərbaycanda da bir sektorun inkişafı digər sektorların maliyyə mənbələrini özünə çəkir. Statistik rəqəmlərə əsasən Azərbaycan ixracının 90%-ini yalnız neft və neft məhsulları təşkil edir.

Zəngin təbii ehtiyatları ilə ölkədə iqtisadi inkişaf arasında müşahidə olunan tərs mütənasibətin başqa bir mexanizmi istehsal sektoru meyarlarının əhalinin təhsil səviyyəsinə və bəşəri sərmayəyə mənfi təsiridir. Bu ehtiyatların mənimsənilməsindən əldə olunan gəlirin böyük bir qismi məşğulluq gəliri ilə əlaqəli deyil və istehsal sahələri məhsuldar qəbul edilmir. Burada yüksək səviyyədə mütəxəssisləşmiş iş gücünə tələb də az olur. Bu sahə üzrə mütəxəssisləşən insanların həm təhsili istənilən səviyyədə deyil, həm də onların əməyindən qeyri-neft sektorlarında istifadə etmək mümkün olmur. Ancaq bu zəngin təbii ehtiyatların iqtisadi stabillik və inkişaf qarşısında duran maneə olduğu mənasına gəlmir. Sadəcə təbii ehtiyatların olması böyük risk deməkdir və bu halda hökumətlərin iqtisadi siyasətlərini daha diqqətli müəyyən etmələri vacibdir. Bəzi ölkələr bu məsələni stabillik fondlarının təşkil olunması yolu ilə həll etməyə çalışırlar. Bu cür fondlar müəyyən dövrlərdə yüksək miqdarda əlavə gəlir əldə etməyə imkan verən fondlar olaraq formalaşdırılır. Bu fondlar arasında Norveç Dövlət Fondunun, Venesuela Makroiqtisadi İstiqrar Fondunun təcrübəsi Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb edir. Norveç Neft Fondunun təcrübəsi uzun müddətdə həm stabillik, həm də yığılma Venesuela Makroiqtisadi İstiqrar Fondu isə, ölkə iqtisadiyyatını və büdcəsini neftin qiymət dəyişikliyinə qarşı sığortalama funksiyasına görə diqqətə layiqdir. Bu fondların üzərində məclis nəzarətinin olması da əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda xarici şirkətlərlə imzalanan müqavilələr çərçivəsində hasil edilən neftdən əldə edilən gəlirlər Dövlət Neft Fondu (DNF)nda yığılır.

Fond, 29 dekabr 1999-cu ildə mərhum prezident Heydər Əliyevin verdiyi sərəncamla qurulmuşdur. Fondun idarə edilmə qaydaları BVF mütəxəssisləri ilə birgə hazırlanmışdır.

DNF, neft və təbii qazın axtarılması, çıxarılması və hasilatının bölüşdürülməsi mövzusunda ARDNŞ ilə xarici neft şirkətləri arasında imzalanan müqavilələrin yerinə yetirilməsindən və Azərbaycanda, xüsusilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft və təbii qaz ehtiyatlarının axtarılması mövzusunda imzalanan müqavilələrin yerinə yetirilməsindən Azərbaycanın əldə edəcəyi gəlirin toplanması məqsədi ilə qurulmuş olan bir fondur. Bu səbəblə, Dövlət Neft Fondunda yığılan pulların Azərbaycanın sənaye, kənd təsərrüfatı və sosial investisiya sahələrində istifadə olunması planlaşdırılmışdır.²⁰⁵

Fəaliyyətə başladığı 2001-ci ilin yanvar ayından etibarən Dövlət Neft Fondu hər üç aydan bir gəlir və xərclər haqqında məlumat verir. 2004-cü ildə Neft Fondunun gəlirləri 1614.3 milyard manat, xərcləri isə 871.2 milyard manat olmuşdur (Denominasiyadan əvvəl). Bununla da 2010-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Neft Fondunda 18 milyard manatdan artıq vəsait yığılmışdır. Quruluşundan etibarən Fondun 15 milyard manata yaxın vəsait xərclənmişdir ki, ondan 13 milyard manatı dövlət büdcəsinə transferlər olmuşdur. DNF-in gəlirinin planlaşdırıldığından daha çox artması isə dünya bazarında neftin qiymətinin qalxması ilə bağlıdır. Dövlət Neft Fondu gəlirləri içərisində “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının istifadəsi ilə əlaqədar müqavilələrə görə neft satışından əldə edilən gəlir ən böyük paya sahibdir.

Dövlət Neft Fonduna daxil olan ehtiyatların mühim bir hissəsi “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” boru kəmərinin inşasında ARDNŞ-in hissəsinin maliyyələşdirilməsinə (298 milyon manat) və məcburi köçkünlərin sosial yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına 647 milyon manat xərclənmişdir. Neft Fondundan ayrılan ilk xərclər ölkədə ən çətin və ağır vəziyyətdə yaşayan məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə istiqamətləndirilmişdir. Məcburi köçkünlərin problemləri Azərbaycan üçün ən vacib problemlərin başında gəlir. Ermənistanın təcavüzündən sonra doğulub böyüdükləri torpaqlardan uzaq düşən insanlar daim dövlət idarəçilərinin diqqət mərkəzindədir. Qaçqın və məcburi köçkünlər üçün yeni yaşayış yerləri, xəstəxanalar, məktəblər və digər müəssisələr Neft Fondu ehtiyatları ilə maliyyələşdirilir.

Neft gəlirlərinin məhsuladar istifadəsi istiqamətində qəbul edilən yeni modeldə Dövlət Neft Fondunun ehtiyatlarının effektiv istifadəsi üçün müəyyən hissəsinin valyuta ehtiyatları şəklində bank depoziti olaraq mühafizəsi ilə birlikdə ehtiyatların bir hissəsinin də ölkədə kənd təsərrüfatı və emalat sektoruna aşağı faizlə kredit şəklində verilməsi düşünülə bilər. Burada Neft Fondunun ehtiyat və istehlak fondu olmaqla ikiye bölünməsi nəzərdə tutulur.

Əlbəttə ideal şərtlərdə neft fondundakı ehtiyatlar cari xərclərə deyil, investisiyaya istiqamətləndirilməlidir ki, investisiyadan əldə edilən gəlir neft qiymətləri azaldıqda zərəri tənzim edici olsun. Xarici təsirlər də neft sektorunun

²⁰⁵ Natiq Əliyev, s.84.

sürətli inkişafının ehtiyatla idarə edilməsini vacib qılır. Dövlət büdcəsinə təsiri diqqətə alınarsa, neft fondunun bir hissəsi neft hasilatının sürətli artışı nəticəsində qarşıya çıxma biləcək gözlənilməz xərclərə istiqamətləndirilə biləcəkdir²⁰⁶.

Fondadakı ehtiyatların investisiyaların genişlənməsinə istiqamətləndirilməsinin daha sıx olduğuna, ilk növbədə qərar verilməlidir. Neft Fondunun özəl sektorun vasitəsilə daha yaxşı işlədiyi deyilsə də ölkənin bütün ərazisi əsas alındıqda daha çox faydanın əldə edilə bilməsi üçün dövlət investisiyalarına üstünlük verilə bilər.

Edilən düzəlişlər nəticəsində fondada yığılan gəlirlər investisiya məqsədi ilə daha çox yüksək reytingli kredit təşkilatlarında depozit olaraq tutulur. Azərbaycanca neftdən əldə edilən gəlirin xarici maliyyə təşkilatlarında saxlanılmasıyla yanaşı maliyyə kanalları vasitəsilə birbaşa və vasitəli olaraq xarici ticarətə aid olmayan mallara xərclənmir. Beləcə xarici ticarətə aid olan digər sahələr üçün bu baxımdan ortaya çıxma biləcək birinci mənfi təsirin ortaya çıxmasının qarşısının alınmasına çalışılır²⁰⁷.

Dövlət Neft fondundakı gəlirlərin kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı üçün istifadəsinin vacibliyi ilə yanaşı, sadəcə bu sahəyə Fondan subsidiya verilməsi ölkənin qarşılaşdığı "Holland Sindromu"ndan xilas olması üçün kifayət etməyəcəkdir. Bu problemlərdən xilas olmaq ixrac potensialına sahib sənaye sahələrinin inkişafına meyilli layihələr həyata keçirməklə mümkün ola biləcəkdir. Həyata keçiriləcək siyasətdə seçici hərəkət edilərək zəruri sahələrə investisiyaların təşviq edilməsi vacibdir²⁰⁸.

2005-ci ilin sonlarından başlayaraq ölkənin neftdən əldə etdiyi gəlirlər əsaslı miqdarda artacaqdır. Artan bu gəlirlərlə hökumət qeyri-neft sektorlarının sürətli inkişafını planlaşdırmışdır. Xarici və yerli mütəxəssislərlə yanaşı Dövlət Neft Fondunun hesablamalarına görə, 2025-ci ildən sonra Azərbaycanın neftdən əldə edəcəyi gəlirlər əsaslı şəkildə azalacaqdır. Mütəxəssislərin bu hesablamaları Azərbaycanı ciddi tədbirlərə əl atmağa sövq edir. Bu istiqamətdə regionların sosial-iqtisadi inkişafının əldə edilməsi çox vacibdir. Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatı neftdən asılı olmaqdan azad edici məqsəddə əsaslanan strategiyaya 2005-ci ildən etibarən üstünlük verməyə başlamışdır. Neftdən əldə edilən gəlirin bölüşdürülməsindən uzun müddətli faydalanmaq üçün qəbul edilən strategiyada regionların iqtisadi inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bu strategiya çərçivəsində DNF ehtiyatlarının 20-25%-i kiçik və orta həcmli sahibkarlığın inkişafı üçün xərclənəcəkdir. İstehsalat və emalat sənayesinin inkişafı hökumətin üstün-

²⁰⁶ *Azərbaycanın İqtisadi İcmali*, Aprel-İyun 2000, s.71-72.

²⁰⁷ İlkin Sabiroğlu, "Neft Böhranları və Holland Sindromu", *Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu Azərbaycan Bülleteni*, No: 19 (139), 10 May 2001.

²⁰⁸ Əkbər Eldaroglu, "Neft Fondunun Vəsaitləri Hansı İstiqamətə Yönləndirilməlidir?", *Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu, "Azərbaycan" Bülleteni* - 25 (145), 21 İyun 2001.

lük verdiyi sahələr arasındadır. Digər tərəfdən bəşəri sərmayənin artırılması məqsədi ilə elm və tədqiqat xərclərinin artırılması da planlaşdırılmışdır.

2005-ci ildən başlayaraq Dövlət Neft Fonundan dövlət büdcəsinə ayrılacaq qaynaqların həcmnin artırılmışdır. 2005-ci ildə Fondan dövlət büdcəsinə 750 milyard manat, 2006-cı ildə 990 milyon manat, 2007-ci ildə 1243.7 milyon manat və 2008-ci ildə isə 1250 milyon manat vəsait transfer edilmişdir. 2009 və 2010 illərində bu transfer 5 milyard manat civarındadır. Həmçinin, başda məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli olmaqla, bəzi sosial layihələrin maliyyələşdirilməsinə xərclənən vəsait də artırılmışdır. Eyni zamanda Oğuz-Qəbələ su kəməri çəkilişinə 600 milyon manat, Samur Abşeron su kanalının rekonstruksiyasına 439 milyon manat vəsait ayrılmışdır. 2010 cu ilin iyun ayına qədər Dövlət Neft fondunun maliyyələşdirdiyi digər layihələr isə Dövlət İnvestisiya Şirkətinin qurulmasına 90 milyon manat, Bakı Tbilisi Kars dəmir yolu layihəsinə 50 milyon manat, “2007-2015-ci ildə gənclərin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramına 13 milyon manat və Azəri Çıraq Günəşli layihəsində ARDNŞ-in iştirak payının tənzimlənməsinə 88 milyon manat vəsait ayırdığı layihələrdir.

6.3.1.2. Dövlət Neft Şirkətinin Özəlləşdirilməsi ya da müstəqilliyi

Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin özəlləşdirilməsi istiqamətində addımların atılmasına dair fikirlər tez-tez dilə gətirilir. Şirkətin özəlləşdirilməsi ilə onun fəaliyyətinin şəffaflığı və müstəqil ticarət fəaliyyət göstərməsi üçün mühim bir addım olacağı düşünülür. ARDNŞ-in müstəqil ticari fəaliyyət göstərməsi, neft gəlirindən istifadədə mühim mərhələ olmasından əlavə, dövlətin neft siyasəti üzərindəki nəzarətini də şəffaf hala gətirə bilər. Əlbəttə ki, özəlləşdirmə qədər özəlləşdirmənin necə olacağı da çox əhəmiyyətlidir.

Ancaq, qeyri-neft sektorlarında və Bakıdan kənar regionlarda iqtisadi inkişafın hələ başlanğıcında olan ölkədə dövlətin iqtisadiyyatda üstünlüyünün olmasına ehtiyac olduğu və böyük həcmli müəssisələrin özəlləşdirilməsinin tamamlanmadığı bir mühitdə ölkə iqtisadiyyatı baxımından stratejik əhəmiyyət kəsb edən ARDNŞ-in özəlləşdirilməsinin gündəmə alınması mümkün deyildir. Özəlləşdirmə yerinə müstəqilliyinin mübahisə mövzusu olması və Fondada yığılan vəsaitlərin daha effektiv istifadəsi mövzusunda təkliflərin irəli sürülməsi daha maraqlı olacaqdır.

6.3.2. Azad İqtisadi Zonaların Qurulması Fəaliyyətləri

Azərbaycanda iqtisadi inkişafa təkan verəcək və Holland sindromuna imkan verməyəcək amillərdən biri də ticari baxımdan azad iqtisadi zonaların yaradılması olacaqdır. Xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafında azad iqtisadi zonaların mühüm rolu olacaqdır.

Bu gün dünyada çox sayda olan azad iqtisadi zonalar ölkələrin xarici ticarət həcmi artırmaq, ixrac və idxalı asanlaşdırmaq, valyuta gəlirlərini və məşğulluq səviyyəsini artırmaq, sənayenin inkişafına təkan vermək, ölkəyə müasir tex-

nologiyanın gəlməsini həyata keçirmək məqsədi ilə yaradılır. Azad iqtisadi zonalar bir çox ölkədə sənayenin inkişaf etməsində mühim rol oynamışdır.

Məsələn, Türkiyədə 20-dən çox azad iqtisadi zona vardır. Azad iqtisadi zonalar Türkiyədə iqtisadi baxımdan regionlar arasında balansın saxlanmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

Regional iqtisadi inkişafın ən məhsuldar qaynaqlarından biri azad iqtisadi zonaların yaradılmasıdır. Ölkədə yerli investorların maliyyə imkanlarının məhdud olması da Azərbaycanın bəzi regionlarında azad iqtisadi zonaların yaradılmasını zəruri edir. Bu problem son bir neçə ildə bir neçə dəfə hökumət səviyyəsində fərqli fikir və mübahisələrə səbəb olmaqla birlikdə, Bakı, Şəki-Zaqala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Naxçıvan kimi iqtisadi regionlarda azad iqtisadi zonaların qurulması üçün kifayət qədər əlverişli şərtlərin olduğu vurğulansa da, bu istiqamətdə atılan addımlar və görülən işlər xeyli zəifdir.

Sumqayıt, Lənkəran və Naxçıvanda azad iqtisadi zonaların yaradılması mümkündür. Bu şəhərlərdə dəmir yolu xətlərinin olması, Sumqayıt və Lənkəranın dənizə çıxışlarının olması, Lənkəran və Naxçıvan hava limanlarının olması və eyni zamanda Naxçıvanın bir neçə ölkə ilə sərhəddinin olması azad iqtisadi zonaların qurulması baxımından bu şəhərləri əlverişli edən amillərdir²⁰⁹.

Azad iqtisadi zonaların əsas mahiyyəti əlverişli beynəlxalq əhəmiyyətli yollar üzərində yerləşən ərazidə özünə məxsus ticarət, xidmət və ixrac-istehsal sahəsinin qurulmasıdır ki, bu zaman həmin zona gömrük rüsumlarından azad edilir, vergilərdə müəyyən endirimlər həyata keçirilir və aşağı faizlə kreditlər verilir. Bu isə iqtisadi cəhətdən zəif regionlarda iqtisadiyyatın canlanmasında, regionlar arasında iqtisadi inkişaf baxımından fərqlərin aradan qalxmasında böyük rol oynayacaqdır. Ancaq, Azərbaycanda regionların enerji ehtiyatları və digər ehtiyatlarla təmin olunmaması azad iqtisadi zonaların qurulmasını çətinləşdirir.

---

²⁰⁹ Əkbər Eldaroglu, "Qeyri-Neft Sektorunun İnkişafında Azad İqtisadi Zonalar Mühüm Rol Oynaya Bilərdi", *Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu, "Azərbaycan" Bülleteni – 30 (150)*, 26 İyul 2001.

YEDDİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI SİYASƏTİ

Hər bir ölkədə iqtisadi böhranların və sosial dəyişikliyin fərqli dövrlərində iqtisadi gedişata dövlətin müdaxiləsi məcburi olmuşdur.

Keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə iqtisadiyyat liberallaşdıqca dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu, istehsal əsnasında təsirli olma yerinə, iqtisadi vəziyyətin əlverişli hala gəlməsi üçün lazımı tənzimlənmə, planlama və nəzarət etmə halına çevrilir. Özəl müəssisələrin sayının artmasına paralel olaraq dövlətin tənzimləyici və nəzarət edici rolu da artır.

Azərbaycanda makroiqtisadi stabilliyin qorunması, islahatların davam etməsi, müvəffəqiyyətli iqtisadi siyasətlərin davam etdirilməsi, “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Haqqında Dövlət Proqramı” və “Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafına Dair Dövlət Proqramı” iqtisadiyyatda rəqabət şəraitinin artmasını təmin edəcəkdir.

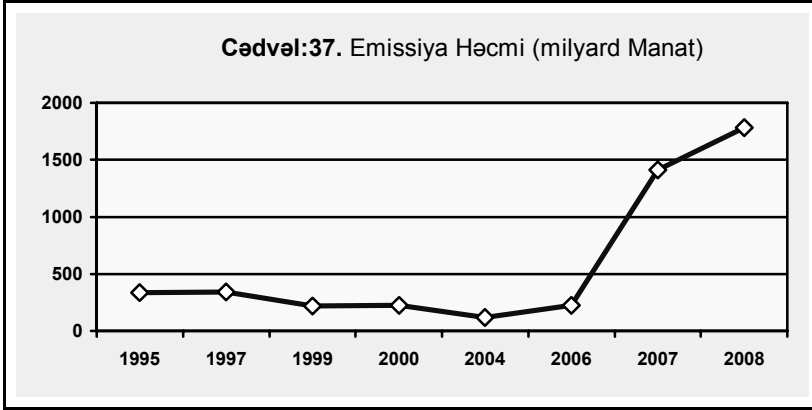
7.1. PUL SİYASƏTİ

Bütün post-sovet ölkələrində keçid dövrünün ilk illərində yüksək inflyasiya müşahidə edilmişdir. Qiymətlərdə, xarici ticarət fəaliyyətlərində və maliyyə sektorunda liberallaşmağa dair addımların atılması, təbii olaraq qiymətlərin ümumi səviyyəsində də mühüm artışı özüylə bərabər gətirmişdir. Belə bir vəziyyətdə yeganə çıxış yolu isə pul-kredit siyasəti vasitəsilə dövriyyədə olan pul miqdarının səviyyəsini balanslaşdırmaq və bu yolla qiymətlərin ümumi səviyyəsində görülən artışı dayandırmaqdır. Ancaq, burada əsas olan pul miqdarının qiymətlərin ümumi səviyyəsində xaricində iqtisadi məqsədlər olaraq, balanslaşdırılmış və stabil böyümə və ya inkişaf etməkdə olan ölkələr baxımından yüksək inkişaf səviyyəsini təmin edilməsi və işsizliyi aradan qaldırmaq məqsədinə paralel şəkildə düzgün istifadə edilə bilməsidir.

1995-ci ildən etibarən ölkədəki mövcud hiper-inflyasiyanın qarşısını almaq üçün Milli Bank sərt pul-kredit siyasətini tətbiq etməyə başlamışdır. Ölkədə Milli Bankın pul siyasətləri üzərindəki hakimiyyəti tamdır. Milli Bank sərt pul siyasəti tətbiq edir. 1994-cü ildə manatın emissiya həcmi 500% səviyyəsindən 1995-ci ildə 175%-ə düşmüş, 1997-ci ildə isə 28% nisbətində artmışdır.

1998-ci ilin əvvəllərində dövriyyədə olan pul miqdarı, tətbiq olunan sərt pul-kredit siyasətləri nəticəsində azalmışdır. Ancaq, 1999-cu ilin ikinci yarısından etibarən tədaviyədəki pul miqdarı artmağa başlamışdır. 2000-ci ildə dövriyyədə olan nəgd pul (M_0) 19.9%, pul kütləsi (M_2) isə 18.3% nisbətində artmışdır. Pul miqdarındakı artışı əsas səbəbi xarici valyuta və depozitlərin artması səbə-

biylə məcburi ehtiyatlara tələbin artması olmuşdur. 2000-ci ildə isə, dövriyyədə olan nəğd pul (M_0) 11.5% və pul kütləsi (M_2) 15.7% nisbətində artmışdır.

Qaynaq: Azərbaycan Milli Bankının Nəşrləri.2009

Xüsusən 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq əsas makroiqtisadi göstəricilərdən olan ÜDM-nin real artışı nisbəti ilə pul təklifindəki artışı nisbəti arasındakı fərqin pul miqdarının əleyhinə olduğu aydın görünür.

Ölkədə 1996-2000-ci illərdə, başqa bir ifadəylə cəmi altı il ərzində, ÜDM-nin artışı 36% olduğu halda, M_2 pul təklifi 1996-ci ildəkindən bir az çox olmuşdur. 2004-cü ildə isə, pul təklifinin artım nisbətində əvvəlki illərə nisbətən yüksək olduğu diqqət çəkir.

Cədvəl 38. Pul Təklifi (Milyon Manat)

İl	M_0	M_1	M_2
1995	602.4	355.2	957.6
1996	865.4	338.8	1204.2
1997	1170.5	385.8	1556.3
1998	926	292.5	1218.5
1999	1135.8	268.5	1404.3
2000	1349.8	311.3	1661.1
2001	1469.0	286.6	1755.6
2002	1668.7	357.1	2025.8
2003	2040.9	551.3	2592.2
2004	2389.0	1029.0	3418.0
2005	2523.4	1234	3689.6
2006	3256.7	1452	3965.8
2007	3725	1756	4565.2
2008	4123	1845	4856.3

Qaynaq: Azərbaycan Milli Bankının Nəşrləri.

ÜDM artışı nisbəti və pul təklifinin artışı nisbəti arasındakı fərq iki şəkildə aradan qaldırılır. Birincisi, başqa bir pul vahidindən fəal bir şəkildə iqtisadiyyatda istifadəyə başlanılması, yəni pul əvəz olunmasıdır. İkincisi isə, iqtisadiyyatda istifadəyə başlanılması, yəni pul əvəz olunmasıdır.

yatda böyük problemlər yaradan ödəmələr problemidir. Bu vəziyyət də diqqətə alındıqda milli pulun iqtisadiyyatda rolunun zəif olduğu səbəbiylə aparılan islahatların təsirini azaltdığı ifadə edilə bilər²¹⁰.

1990-cı illərin ortalarından tətbiq olunmağa başlanılan və inflyasiyanın qarşısının alınması üçün uğurlu nəticə verən sərt pul-kredit siyasəti, təəssüf ki, daha sonrakı dövrlərdə ölkədə investisiya həcminin və iqtisadiyyatda təklif cəbhəsi (istehsal) üçün lazımi tələbin əmələ gəlməsi baxımından satın alma gücü olaraq ifadə edilən dövriyyədəki pul miqdarının azalmasına səbəb olmuşdur. Tətbiq olunan sərt pul siyasətinin 1995-96-cı illərdə hiper-inflyasiyanı nəzarət altına alarkən, 1997-ci ildən sonra isə, iqtisadiyyatda mənfi təsirlər yaratmışdır. Sərt pul siyasətinin tətbiqi nəticəsində deflyasiyanın əmələ gəlməsi real sektora mənfi təsir etmişdir. ABŞ dollarının sabitliyindən faydalanan idxalçılar, heç bir məhdudiyyətlə qarşılaşmadan, ölkə bazarlarını idxal malları ilə doldura bilmişdilər. Beləliklə, Azərbaycanda istehlak malları bazarı demək olar ki, idxal mallarından ibarətdir. Bu isə, istehlak sektorunda qiymətlərin ABŞ dollarına bağlı olduğunu göstərir. Nəticədə, dolların kursundakı dəyişiklik tək başına heç bir məna kəsb etməməklə, avtomatik olaraq bütün istehlak malları dollarla hesablandığına görə, bu malların qiymətləri kursdakı dəyişiklik nisbətində dəyişir²¹¹.

Digər tərəfdən sərt pul-kredit siyasəti ilə tələbə istiqamətlənən kreditlərin qarşısının alınması paralellik göstərir. Ancaq, sərt pul-kredit siyasəti istehsalın artmasına dair orta müddətli kreditlərin verilməsinə maneçilik törətməməlidir. Lazımi qaynağın olmaması səbəbiylə, Milli Bankın belə kreditlərin verilməsinə razı olmaması və tələb olunan təminatın dövlət tərəfindən verilməməsi isə, xarici bankların bu cür kredit vermələrinin qarşısını alır²¹².

1998-99-cu illərdə mövcud olan deflyasiya şəraitinin təsiri altında reeskont faiz səviyyəsi artmış və 1999-cu ilin mart ayında bu nisbət 28%-ə qədər yüksəlmişdir. 2000-ci ilin mart ayında isə, bu nisbət 8%-ə düşmüşdür. Ticari bankların qısa müddətli kredit faiz dərəcələri 1999-cu ilin əvvəllərində 20% səviyyəsində sabit qalarkən, 2000-ci ildə bu nisbət 22.2% olmuşdur. Bu da Azərbaycan manatının dəyər itirəcəyi və inflyasiya nisbətində hərəkətliliyin olacağı təxminlərinə səbəb olmuşdur. Manat və dollar arasında qısa və uzun müddətli kreditlərdəki fərq manatın ucuzlaşmağa başlaması ilə azalmağa başlamış, amma, böyük ölçüdə fərq aradan qaldırılmamışdır. Bank depozitləri arasında əsas seçilən pul vahidi dollar olmuşdur²¹³. 2006-2008-cü illər arasında da dollara meyillilik müəyyən dərəcədə azalmaqla bərabər ümumi depozitlər içində valyuta hesablarının nisbəti yüksək səviyyədə davam etmişdir.

²¹⁰ İ. Əhmədov, ss.41-42.

²¹¹ İncilab Əhmədov, "İqtisadi İslahatlarda Pul-Kredit Siyasətinin Rolu", *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Oktyabr 2001, ss.43-44.

²¹² Eyyubov, s.82.

²¹³ Sinan Oğan, "Bağımsızlığının Onuncu Yılında Azərbaycan Ekonomisi və Türkiyə İle Ekonomik İlişkileri", www.ceterisparibus.net/arsiv/s_ogan.pdf. (13.03.2003).

18 ildən artıq bir vaxtda baş verən dəyişiklik dövrün sonunda hələ milli pul vahidi olaraq manatın, pulun əsas funksiyalarını tam olaraq yerinə yetirmədiyi görülür. Manat olaraq qiymət mövcud olsa da, malların qiymətləri dollar olaraq diqqətə alınır. Bu isə manatın funksiyasını texniki bir xüsusiyyət olaraq məhdudlaşdırmışdır.

Pul miqdarının çatışmamazlığının xarici valyuta ilə əvəz edilməsi, əlbəttə ki, iqtisadiyyat qarşısında çox böyük təhlükədir. Belə ki, əvəz edici valyuta nə Milli Bank, nə də digər hökumət təşkilatları tərəfindən nəzarət altında saxlanıla bilər. Nəzarət altına alınmayan pul əvəzləməsi, pul siyasətinin təsirini azaldır²¹⁴. Milli Bank dolların dövriyyədəki hərəkətini məhdudlaşdırmaq məqsədiylə, yeganə mübarizə metodu olaraq dövriyyəyə buraxılan pulun miqdarını məhdudlaşdırılmasını seçmişdir. Bu isə problemi bir az daha böyütmüş, nəticədə Milli Bank səbəb yerinə nəticə ilə mübarizə aparılmalı olmuşdur.

Xülasə, baş verən bu vəziyyət Azərbaycanda pul siyasətinə dair nəzarət gücünün müəyyən zaman zərfində ortadan qalxa biləcəyini göstərir. Həll yolu olaraq isə ÜDM-dəki artışı sürətini də diqqətə alaraq sərt pul siyasətindən müəyyən dərəcədə geri addım atılmışdır.

Pul əvəzləməsi xarici valyuta həcmi, nəticədə ölkədəki mövcud qeyri-qanuni pulun dayaq nöqtəsi olmaqdadır. Bu səbəblə kölgə iqtisadiyyatının inkişafında pul əvəzləməsi xüsusi rol oynayır²¹⁵.

Pul həcmi təxmini olaraq 80% M_0 , 20% M_2 tərkibində olması isə, dövriyyədə daha çox nəgd pulun olduğunu ifadə edir. Bu isə, bank sektoru və idarə etmə cəhətdən böyük maneələr yaradır. Ümumi pul təklifi içərisində nəgd pulun böyük bir üstünlüyə sahib olması nəzarətdən, dolayısı ilə də vergi nəzarətindən uzaq olmağa zəmin yaradır.²¹⁶

2008-ci ildə tətbiq olunan pul-kredit siyasətinin əsas məqsədləri qiymətlərdə və valyuta məzənnələrində stabilliyin əldə edilməsi, valyuta ehtiyatlarının müəyyən səviyyədə mühafizəsi, bank sisteminin yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatdakı pul qıtlığının aradan qaldırılması olmuşdur. Milli Bank pul siyasəti ilə əlaqədar əvvəlcədən planlaşdırılmış məqsədlərə çatmaq üçün öz idarəsində olan vasitələrdən istifadə etmişdir. 2002-ci ildə açıq bazar fəaliyyətlərinin pul siyasətinin bir vasitəsi olması üçün cəhd göstərilmiş və qiymətli kağızların alınması və satılması xeyli artmışdır. Milli Bank bu dövrdə manatın məzənnəsindəki stabilliyi bazara müdaxilə edərək və manat həcmi tənzimləyərək əldə etmişdir.

²¹⁴ Osman Nuri Aras, "Azərbaycan İqtisadiyyatında Ehtimal Olunan Problem: Pul Əvəzi", *Azərbaycan İqtisadiyyatında Strateji Problemləri adlı Konfrans Materialları*, Bakı, 14-15, Mart 2002, ss.315-318.

²¹⁵ Geniş Məlumat Üçün Bax: Osman Nuri Aras, *Para Talebi Para İkaməsi və Finansal Gelişmə*, Qafqaz Universiteti Yayınları, Bakı, 2000.

²¹⁶ İncilab Əhmədov, "İqtisadi İslahatlarda Pul-Kredit Siyasətinin Rolü", *Məşvərət Bülleteni*, No:7 (43), Oktyabr 2001, ss.47-48.

Bundan əlavə özəl sektorun inkişafı ilə əlaqədar prezident qərarı nəticəsində də özəl sektora verilən kreditlərin faizi 10%-dən 7%-ə endirilmişdir. Azərbaycan-dakı kredit faizi nisbəti MDB ölkələri arasında ən aşağı səviyyədədir.

Milli Bankın 2008-ci ildə də inflyasiyanın qənaətbəxş bir səviyyədə olmasına, milli pul vahidinin dəyərinin stabil olmasına, beynəlxalq normlara, müvafiq xarici valyuta ehtiyatlarının əldə tutulmasına, bank sisteminin daha da gücləndirilməsinə və iqtisadiyyatda monetarizasiyanın olmasına uyğun olan pul-kredit siyasəti tətbiqi ilə planlaşdırdığı məqsədlərə çatmışdır.²¹⁷ Valyuta kursunda meydana gələn dəyişikliklər sabit bir vəziyyətə gəlmişdir. İqtisadiyyatda böyümə nisbəti isə 11% olmuşdur. Tətbiq olunan iqtisadi reformaların nəticələri özəl sektoru inkişaf etdirmiş və özəl sektorun ÜDM-dakı payı 70%-i keçmişdir. İxrac həcmi artaraq 2.1 milyard dollar olmuşdur. Bu investisiyaların 1.7 milyardını isə birbaşa investisiyalar əmələ gətirmişdir. Bu müddətdə qeyri-neft sektoruna da xarici sərmayənin axması üçün çalışılmış və nəticədə bir il əvvələ görə qeyri-neft sektoruna xarici sərmayə axımı 90,4% artaraq 9 milyard manat olmuşdur. Umumiyyətlə 1995-ci ildən 2010-cu ilə qədər ölkə iqtisadiyyatına 80 milyard manata yaxın vəsait qoyulmuşdur ki onun da yarısı qeyri-neft sektoruna yatırılıb. 2010-ci ildə ölkənin valyuta ehtiyatı da artaraq 20 milyard dollara çatmışdır. 2010-ci ildə tətbiq olunan pul-kredit siyasətinin 2011-cü ildə də davam etdirilməsi nəzərdə tutulub. Milli Bank 2011-cü ildə də iqtisadiyyatdakı sürətli böyüməyə, makroiqtisadi sabilliyin qorunması və stabil makroiqtisadi idarəçiliyə köməkçi olacaq pul-kredit siyasətini tətbiq etməyi planlamışdır. Xüsusilə də inflyasiya nisbətinin 2,5% olaraq həyata keçməsi 2010-cü ildə gözlənilən məqsədlərdən ən əsası olmuş və bu məqsədə də çatılmışdır. Xüsusilə neft və xarici sərmayə vasitəsi ilə ölkəyə daxil olacaq pulların xarici valyuta kursuna mənfi təsirini minimuma endirmək üçün lazımi tədbirlər görülmüşdür.

Yuxarıda yazılan hədəflərə çatmaq üçün Milli Bank kredit siyasəti, faiz siyasəti, qanuni qarşılıq nisbəti, sərbəst bazar əməliyyatları və xarici valyuta bazarına müdaxilə kimi pul-kredit siyasəti vasitələrini uğurla istifadə etmişdir.

2009-cü ildə sürətli iqtisadi artımın dəstəklənməsi makroiqtisadi sabilliyin əsas göstəricilərindən olan qiymətlər, qeyri-neft sektorunun rəqabət gücünün əmələ gəlməsi, iqtisadiyyatın pul ehtiyacının təmin olunmasının daha da yaxşılaşmasına yönələn pul siyasəti tətbiq olunmuş və müəyyən olunmuş hədəflər əldə edilmişdir.

2011-ci ildə beynəlxalq rəqabət gücünü təmin edəcək bir pul siyasətinin həyata keçirilməsi planlanmışdır. Azərbaycanın yeni inkişaf mərhələsi olan 2011-ci ildə sürətli iqtisadi artımı dəstəkləyən, beləcə makroiqtisadi şərtlərə uyğun inflyasiya səviyyəsini və ölkənin beynəlxalq rəqabət gücünü təmin edən

²¹⁷ “2002-ci İlin Yekunları Üzrə Pul-Kredit Siyasətinin Yerinə Yetirilməsi Vəziyyəti Haqqında”, <http://www.nba.az/az/analitic/2002yekunu.shtml>, (18.04.2003), “Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 2003-cü il Üçün Pul-Kredit Siyasətinin Başlıca İstiqamətləri Barədə Bəyanatı”, <http://www.nba.az/az/analitic/bayanat2003-10.shtml>, (18.04.2003).

pul siyasəti həyata keçiriləcəkdir. MB tətbiq etdiyi pul siyasətinə əsasən, Azərbaycanca Hollandiya Sindromuna yol verməməklə, qeyri-neft sektorunun inkişafına və xalqın gəlirlərini hiss edilə biləcək dərəcədə artmasına imkan yaratmağı planlayır.

2008-ci ildən etibarən neftin dünyada qiymətinin azalması, bu yolla xarici valyuta gəlirinin azalması Azərbaycanın pul bazarında pulun həcmünün azalmasına səbəb olacaqdır. İnflyasiyanın əsas səbəblərindən biri pul həcmindəki artıq olduğundan MB bu istiqamətdə bütün gücü ilə çalışacaqdır. Pul həcminin genişlənməsi bank və kredit bazarında faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Bu isə iqtisadi böyümənin sürətlənməsi üçün lazımı kredit miqdarının vacib dərəcədə artmasına imkan verəcəkdir. Kredit bazarında hər il bankların kredit imkanlarının artacağı gözlənilir.

2011-ci ildə hədəflənən makroiqtisadi vəziyyət Azərbaycan milli pulunun güclənməsinə də səbəb olacaq. Bu amilin ölkənin beynəlxalq rəqabət gücünün artmasında mühüm rol oynayacağını demək mümkündür.- milli pulun dəyərinin artması rəqabət gücünü necə artırır? MB pul siyasətinin hədəflərinə uyğun olaraq bazara qiymətli kağız və digər mübadilə vasitələri təklif etməyi düşünür. Maliyyə bazarlarının inkişafı üçün Milli Bank Maliyyə Nazirliyi ilə birlikdə uzun müddətli qiymətli kağızların təklifi üçün ortaq fəaliyyət göstərməyi planlaşdırır. Belə bir addımın atılması pul bazarında mövcud olan təklifin qarşısını almaqla birgə inflyasiya səviyyəsinin artmasına da əngəl ola bilər.

MB üçün 2009-cü il bank sisteminin etibarlı və effektiv inkişafı strategiyasına müvafiq olaraq kompleks tədbirlər görmə ili olmuşdur. Bu tədbirlər bankların iqtisadiyyatdakı rolunun artması, kredit plasmanlarında aktivlik, kiçik və orta sahibkarlığın, regionların inkişafı üçün maliyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi kimi sahələri tutur. Milli Bank bank sektorunda güclü bir rəqabət mühiti əmələ gətirmək üçün normalara uymayan banklar haqqında qəti tədbirlər görür. Belə ki, 2006-cı ilin yanvar ayından etibarən bankların nizamnamə sərmayələrini 5 milyon dollara yüksəltməyən ticari banklar ilə etibarlı bank sisteminin yaranması məqsədilə beynəlxalq idarə mexanizmlərini tətbiq etməyən özəl banklar MB-ın diqqət mərkəzində olacaqlar. Xalqın banklara olan etibarını artırmaq məqsədilə “Depozit Sığorta Fondu”nun yaradılması da 2005-ci ildə diqqətə alınan əsas məqsədlərdən olmuşdu.

İpoteka kreditlərinin verilməsi ilə əlaqədar düzəlişlər tamamlanaraq “İpoteka haqqında” qanun 15 aprel 2005-ci ildə qəbul edilmişdir. Qanunun qəbul edilməsi ilə ipoteka ilə kredit verilməsi də mümkün olmuşdur. Bu barədə qəbul edilən qanun çərçivəsində hüquqi, inzibati və nəzəri tənzimləmələr edilərək kreditlər verilməyə başlamışdır.

Xülasə, MB 2005-ci ildə ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə yönələn kompleks fəaliyyət proqramının həyata keçirilməsini dəstəkləyən bir pul siyasəti tətbiq etməyi planlamışdır.

Digər tərəfdən ölkənin valyuta ehtiyatları 2005-ci ilin əvvəllərində təqribən 892 milyon dollar olmuşdur.

Bundan əlavə 2005-ci ilin əvvəllərində “Azərbaycan Respublikasının pul vahidinin nominal dəyərinin və dəyər ölçüsünün dəyişdirilməsi haqqında” fərman ölkə prezidenti tərəfindən imzalanmışdır. İmzalanan fərmana görə 1 yanvar 2006-cı il tarixindən etibarən ölkənin pul vahidi yeni manat olaraq 1 yeni Manat 5000 köhnə Manata bərabər olacaq şəkildə dəyişdiriləcək. “1 yeni manat = 5000 köhnə manat” şəklində bir dəyişiklik, sadəcə sıfır atılması şəklində olan Türkiyədə olan pul dəyişikliyinə görə məqsəd və tərkib baxımından fərqlidir.

Ölkənin müstəqillik qazandığı ilk illərdə döviyyəyə buraxılan pul vahidinin digər ölkə pul vahidləri qarşısındakı dəyəri, o vaxt meydana gələn hərbi, siyasi, sosial və iqtisadi böhranların təsiri ilə qısa vaxt ərzində sürətlə düşmüş və ölkə hiper-inflyasiya dövrü yaşamışdır. 1996-cı ildən etibarən ölkədə sosial-iqtisadi stabillik ilə birlikdə başlayan inkişaf dövrünə baxmayaraq yüksək inflyasiyaya görə manatın aşağı nominal mübadilə dərəcəsi muhasibat sistemində, statistikalarda, idarələr və banklararası proseslərdə çətinliklərə səbəb olmuşdur. Ən əsası isə ölkədə olan pul vahidinə etibarsızlıq, ölkədə yerli pul vahidindən qaçış bir başqa ifadə ilə dollarlaşma prosesini başlatmışdır. Aparılan ticari münasibətlərdə ölkə pul vahidi daha çox kiçik həcmli ticarətdə mübadilə vasitəsinə çevrilmişdir. İqtisadiyyatda baş verən müsbət hərəkətilik ölkə pul vahidinin ümumi qəbul edilən pul vahidlərinə yaxın bir kursda dəyərə sahib olması üçün əlverişli bir vəziyyət yaratmışdır.

Müstəqillik qazanılan vaxtdan 2005-ci ilə qədər keçən müddətdə ölkə pul vahidinin dəyərində meydana gələn dəyişmə qarşısında iqtisadiyyatda əldə olunan əlverişli vəziyyətdən alınan cəsarətlə milli valyutanın dəyişdirilməsi ilə 3 əsas məqsəd güdülür:

1. *İqtisadi Məqsəd:* Ölkə pul vahidinin dəyər itirməsi və valyuta kurslarının manat əleyhinə dəyişməsinə görə ölkə pul vahidinə olan mənfi baxışın dəyişdirilməsi
2. *Texniki Məqsəd:* Dəyərindəki itki ilə muhasibat hesablarında daha çox işgücü xərclənməsinin və meydana gələn xətalara əngəllənməsi
3. *Estetik Məqsəd:* Daha müsair, köhnəmə və cırılmağa qarşı daha dözümlü pulun hazırlanması

İnflasiya göstəricilərində pula aid ünsürlərin təsirinin təxmini olaraq 30% olduğundan hərəkətlə pul dəyişiminin aşağı səviyyədə inflyasiyaya səbəb olacağı gözlənilərkən, qiyməti 5000 manatdan aşağı olan mal və xidmətlərin qiymətində artışı yüksək olacağı gözlənilir. Bu da diqqətə alınsa denominasiyanın ölkədə inflyasiyaya gətirib çıxarmaması istiqamətində bir pul siyasəti tətbiq olunması planlaşdırılmışdır.

Denominasiya ilə ölkə pul vahidinin dəyərinin Avro və Dollara yaxınlaşdırılması da hədəflənilir. Bununla da demək olar ki, dolların alış gücünə bərabər bir alım gücünə sahib milli pul vahidinə sahib olacaqdır. Bu da dollarlaşmağa qarşı mübarizə hədəfini daşıyır. Ancaq, belə bir addımın ölkə pul vahidinin dollara indekslənməsi kimi fikirləşilməsi düzgün deyil.

Pul siyasəti qərarlarının əsas problemi, nə qədər təəccüblü olsa da, manatın həddindən artıq güclü bir vəziyyətdə olmasıdır. Nəticədə yerli istehsalın əleyhinə olacaq şəkildə idxal və ixraca görə cazib hala gəlir²¹⁸.

7.2. MALİYYƏ SİYASƏTİ

Ölkədə 1992-ci ilin dekabrında qəbul edilən “Büdcə Sistemi Haqqında Qanun” çərçivəsində büdcə sistemi Azərbaycan Respublikasının büdcəsi, Naxçıvan MR-nın büdcəsi və yerli büdcələrdən ibarətdir.

Büdcə gəlirləri əsasən gəlir vergisi, ƏDV, gömrük vergiləri, torpaq vergisi və aksizlərdən (siqaret, içki, idxal olunan minik avtomobillərindən və mədənlərdən alınan vergilər) ibarətdir. Büdcə xərclərindən sosial müdafiə xərcləri, müdafiə xərcləri və büdcədən ayrılan dövlət təşkilatlarına edilən xərclər xüsusi yerə sahibdir.

Azərbaycanda Qarabağ müharibəsi ilə əlaqədar atəşkəsin elanı və siyasi stabilliyin olması ilə birlikdə iqtisadi stabilliyi əmələ gətirməyə yönəlmiş prosedurlar da tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu çərçivədə bir vergi reformu tətbiq olunmuşdur.

1991-1994-cü illər arasında Ermənistan ilə olan müharibənin dövlət büdcəsində yaratdığı mənfi təsir böyük olmuşdur. Bu dövrdə dövlət xərclərinin ÜDM-a nisbəti 55%-ə, dövlət büdcə kəsirinin ÜDM-a nisbəti isə 15%-ə qədər yüksəlmişdir. Bir tərəfdən neft və özəlləşdirmə gəlirləri dövlət büdcəsinin kəsirlərinin maliyyələşdirilməsində istifadə edilməyə davam edilərkən, digər tərəfdən dövlət gəlirlərini artırıcı, xərcləri azaldıcı tədbirlər də tətbiq olunmağa çalışılmışdır. 1999-cu ildə dövlət büdcə kəsirlərinin ÜDM-a nisbəti %5.4-ə qalxmasına baxmayaraq alınan tədbirlərlə bu nisbət daha aşağı səviyyədə tutulması hədəflənilir.

BVF dəstəqli maliyyə siyasətləri çərçivəsində dövlət xərclərinin azaldılması hədəflənmiş və bu yolla büdcə kəsirinin nəzarət altına alınması qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur. Tətbiq edilən sərt pul siyasətinə əsasən aşağı olan inflasiyanın davam etdirilməsi və qonşu ölkələrdəki böhranlardan ən az təsirlənməsi hədəflənmişdir. Bu məqsədlə sərt bir likvidlik inzibati nəzarəti tətbiq edilərək manata olan etibarın yenidən əldə olunmasına çalışılmışdır. Bununla da real və nominal faizlərin aşağı salınması istənməmişdir.

²¹⁸ Nazim İmanov, s.28.

BVF dəstəqli maliyyə siyasətləri nəticəsində dövlət xərclərində baş verən azalmalara baxmayaraq, dövlət gəlirlərində də baş verən azalmalar dövlət büdcə kəsrinin aradan qaldırılmasında xarici qaynaq istifadəsinin artmasına yol açmışdır. Bununla birlikdə büdcə kəsrinin maliyələşdirilməsində özəlləşdirmədən²¹⁹ əldə edilən gəlir və digər oxşar iç qaynaqlardan da istifadə olunmuşdur. 2000-ci ildə dövlət gəlirləri içərisində ən əhəmiyyətli gəlir qaynağını ƏDV gəlirləri təşkil etmişdir.

Aparılan islahatlar çərçivəsində vergi gəlirlərini artırıcı, vergi sahələrini gücləndirici tədbirlər tətbiq olunmağa başlanmışdır. Son illərdə görülən dövlət xərclərindəki artışı əmək haqqı, sosial transferlər ilə sərmayəni artıran investisiyalarda görülən artışı qaynaqlanmaqdadır. Dövlət xərcləri içində müxtəlif sahələrə ayrılan hissələrdə azalışlar edilmişdir. Hökumət bu yolla dövlət büdcə balansında vəziyyəti yaxşılaşdırmağa çalışır.

Azərbaycanda vergi sistemi ölkə konstitusiyası və digər qanuni tənzimləmələrlə müəyyən olunmuşdur. Həmin bu hüquqi tənzimləmələrə görə də verginin müəyyən olunması və alınması tətbiq edilir. Xüsusilə, son illərdə büdcə gəlirlərinin böyük bir qisminin vergilərdən təşkil olunması bu mövzunun əhəmiyyətini artırır. Bu baxımdan da vergi ilə əlaqədar təşkilatların əhəmiyyəti də gündən-günə artır. Bu təşkilatların ən əhəmiyyətlisi olan Vergilər Nazirliyi 1990-cı ildə Maliyyə Nazirliyi tərkibində qurulmuş 1991-ci ildə müstəqil vergi müfəttişliyi, 2000-ci ildə də ölkə başçısının qərarı ilə Nazirlik olmuşdur. Bundan sonra da bu nazirliyin digər departamentləri yaradılmışdır. Bundan əlavə fərqli regionlarda da departamentləri açılmışdır. Vergi siyasəti və vergi yığılması Vergi Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Ümumi olaraq ölkədə üç növ vergi vardır. Bunlar dövlət vergiləri, Muxtar Respublika vergisi və yerli vergilərdir. Vergi alınması isə iki şəkildə həyata keçirilir. Birincisi birbaşa qaynaqdan alınarkən, digəri isə bəyannamə əsasına görə həyata keçirilir. 9 növ dövlət vergisi, 8 növ Muxtar Respublika vergisi (Naxçıvan Muxtar Respublikasına aiddir), 4 növ də yerli (bələdiyyə) vergi növü mövcuddur. Müəyyən insanlar isə gəlir vergisindən ya tamamilə azad olmuşlar, ya da bəzi güzəştlər əldə etmişlərdir. Bütün bunlarla bərabər vergi sistemində də mütəmadi olaraq inkişaf və keçid dövrünə davam edilərək vergi sisteminin inkişaf etmiş ölkələrdəki sistemə görə qurulması planlanır.

Vergi Qanunları yenilənərkən, vergi məmurları gücləndirilməyə çalışılmışdır. 2000-ci ildə ƏDV-də, Hüquqi Şəxs Vergisində, Sosial Müdafiə Fondunda

²¹⁹ Azərbaycanda kiçik və orta həcmli dövlət müəssisə və təşkilatlarının özəlləşdirilməsi tamamlanmış, böyük həcmli dövlət müəssisələrini özəlləşdirmə prosesinə isə başlanmışdır. Eyni zamanda, hələ dövlət mülkiyyətində olan qeyri-neft sektorlarına aid müəssisələrdə faydalı struktur dəyişiklikləri edilməmiş, ölkədə böyük potensiala sahib fabrikələr olmasına baxmayaraq Azərbaycanın sənaye potensialı bir xeyli zəifləmişdir. Ətraflı məlumat üçün bax: Zənfira Nəsirova, *Sovetlər Birliyi Dağıldıqdan Sonra Azərbaycanda İqtisadi İnkişaf*, Nəşr olunmamış Magistr Diplom İş, M.Ü, Hümanitar Elmlər İnstitutu, İstanbul 2002, ss.79-80.

sahibkarlardan kəsilən ödənişlərdə güzəştlər edilərək dövlət gəlirləri artırılmağa çalışılmışdır. BVF ilə imzalanan müqavilə çərçivəsində dövlət xərclərinə nəzarət edilməyə çalışılmışdır.

Dövlət sektorunda təşkilati strukturu gücləndirmək məqsədi ilə bir çox yeni düzəlişlər edilməsinə baxmayaraq, dövlət sektorunun hələ də təsirli bir şəkildə işlədiyini söyləmək mümkün deyil.

Bundan əlavə Nazirlər Kabineti də daxil olmaqla bir çox nazirlikdə, dövlət sektorunun tamamiylə yenidən formalaşmasını gərəkdiren bir struktur reform fəaliyyəti ilə məhkəmə gücünü və müstəqilliyini artıracaq fəaliyyətlərə də davam edilir²²⁰.

Tətbiq edilən siyasətin ən əsas məqsədlərindən biri isə bazarı canlandıraraq qeyri-neft sektorunun da inkişafını təmin etməkdir. Yoxsulluğun azaldılması və real iqtisadiyyatın canlandırılması da əsas məqsədlərdəndir. Maliyyə siyasətlərinin sürətləndirilməsi kiçik və orta həcmli müəssisələrin iqtisadi vəziyyətlərinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ölkədə vergi sisteminin sadələşdirilməsi, ƏDV nisbətinin azaldılması vergi yükünün azaldılması istiqamətində addımların atılması lazımdır. Bu cür addımların atılması, qeyri-neft sektorlarının inkişafına imkan verəcək və qiymətdə stabilliyə müsbət təsir göstərəcək. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ƏDV nisbəti 5-10% arasında olan iqtisadiyyatda inkişaf gözləmək olar. Bu nisbət yüksək olarsa, Cənubi Amerika ölkələrində olduğu kimi, bəzi ciddi problemlər ortaya çıxar.

2010-ci ilin əvvəllərinə qədər Vergi Məcəlləsinə 124 əlavə və dəyişiklik edilmişdir²²¹. Edilən dəyişikliklər vergi nəzarətində faydalılığın artırılması, vergi ödəyənlərin hüquqlarının mühafizəsi, vergidən qaçıqların qarşısının alınması məqsədlərinə çatmaq üçündür. Edilən dəyişikliklərə görə bəzi vergi prosedurlarında müəyyən müddət məhdudiyyəti götürülmüşdür. Əmlakını kiralamaq istəyənlər üçün də Vergi Məcəlləsində bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Edilən dəyişikliklərlə gömrük sistemi sadələşdirilmişdir. Digər tərəfdən müəssisələrin mənfəət vergisi isə 22% dən 20%-ə salınmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının da torpaq vergisi istisna olmaq üzrə, vergi ödəməmələrinə qərar verilmişdir. Yeni tənzimləmələr çərçivəsində sadələşdirilən vergi sisteminin tətbiq edilmə sahəsi də genişləndirilmişdir.

7.3. VALYUTA KURSU SİYASƏTİ

Azərbaycanda tətbiq edilən valyuta kursu siyasəti ilə xarici ticarət və ödəmələr balansını arasında yaxın münasibət var. Aparılan araşdırmalarda keçid dövründə olan ölkələrdə valyuta kursunun həm xarici ticarət göstəricisi, həm

²²⁰ Ayhan Karaca, "Azerbaycan'da İqtisadi Dönüşüm Süreci ve Reformların 10 Yılı", <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/ayhan.htm>, (13.03.2003).

²²¹ 525-ci Qəzet, No:70(1926), 15 Aprel 2005.

real sektor imkanları, həm də inflyasiyaya qarşı tənzimləmələrdə rol oynadığı müşahidə edilir. BVF-in istəkləri istiqamətində xarici borcların dəyərini müha-fizə etmək üçün valyuta kurslarının sabitlənməsi ölkə daxili istehsal və ixraca mənfi təsir göstərəcəkdir. Bu vəziyyət idxal və ixrac arasında fərqin idxal le-hinə olmasına da təsir etmişdir²²².

Azərbaycan Manatı artan inflyasiya sürətinin də təsiriylə tədaviyə çıxdığı 1992-ci ildən yeganə pul vahidi olaraq qəbul edildiyi 1994-cü ilə qədər kəskin şəkildə dəyər itirmiş və xüsusilə də 1994-cü ildə həddən artıq dalğalanmalar baş vermişdir.

1995-ci ildən etibarən tətbiqata qoyulan makroiqtisadi stabillik siyasətləri və izlənen kontrollu dalğalanan kurs siyasəti nəticəsində həyata keçən sərmayə daxil olmalarıyla, pul təklifi nəzarət altında tutularaq, qiymətlərin daha da yük-səlməsinin qarşısı alınmağa çalışılmış, ancaq, manatın dollar qarşısında nomi-nal dəyəri də yüksəlməyə başlamışdır. Bu ildən etibarən Milli Bank valyuta kursu siyasətini dəyişdirməmiş və 1998-ci ilə qədər manat nominal və real ola-raq dəyərlənmişdir. Bu dəyər qazanmağa qiymət stabilliyinin əldə edilməsi ilə yanaşı neft sektoruna gələn xarici sərmayənin böyük təsiri var. 1998-ci il böhranının da təsiriylə və ixracatda ortaya çıxan azalmalar nəticəsində, 1999-cu ilin ortalarından etibarən dalğalı kurs rejiminə keçilmiş, milli pul vahidinin dollar qarşısında dəyəri azaldılaraq ixrac məhsullarında rəqabət üstünlüyü qaza-nılmağa çalışılmışdır. 1999-cu ildə dalğalı kurs rejiminə keçidlə bərabər manat, dollar qarşısında dəyər itirməyə başlamış və bu da ixraca təsir etmişdir.

Manatın dollar qarşısındakı dəyər itkisi 1999 və 2000-ci illərdə də davam etmişdir. Ənənəvi olaraq Azərbaycan əhəmiyyətli dərəcədə xarici ticarətdən asılı bir ölkə vəziyyətindədir. Xarici ticarətdəki rəqabət gücü isə qiymət üstün-lüklərinə istinad edir. Xüsusilə tətbiq olunan kurs siyasətləri bu nöqtədə mühüm hala gəlir. Digər tərəfdən ən əsas ixrac sahəsi olan neft və neft məhsulları, xü-susilə neft konsersiyumlarının yeni neft yataqlarının istifadəyə başlamasıyla birlikdə mühüm artışı göstərir²²³.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar valyuta eh-tiyatlarının xərclənəcək olmasına və mühüm xarici borc ödəmələrinin olmasına baxmayaraq 2003-cü il üçün Milli Bank valyuta ehtiyatlarını eyni səviyyədə qorumağı hədəfləmişdir.

Kurs siyasəti çərçivəsində 2003-2009-cü illərdə manatın dəyərində çox böyük bir dəyişiklik olmamışdır.

2009-cü ildə dünya bazarlarında neftin qiymətinin və valyuta daxil olmalarının sürətlə azalması nəticəsində, ölkənin valyuta bazarında valyuta tələbi, valyuta təklifindən yüksək olmuşdur. Milli Bank tətbiq etdiyi valyuta siyasəti

²²² Sancak, ss.58-60.

²²³ Nəsirova, ss. 54-77.

ilə, valyuta kurslarındakı dalğalanmalara əngəl olmuşdur. Tətbiq olunan siyasət ilə güclənən manat, istehlak bazarında daha funksiyonal olması ilə idxal mallarının qiymətlərindəki artımın təsirini bir miqdar azaltmışdır.

Azərbaycanın ölkələr arası ticarətdə sıx münasibət içində olduğu ölkələrin başında gələn Türkiyə, Rusiya, Ukrayna və İranda inflyasiya 8-14% arasında olmuşdur. Manatın bu ölkələrin pul vahidinə qarşı ortalama kursu 2.8% ucuzlaşmışdır. Buna görə də manatın real effektiv kursu 1.6% artmış və ölkə məhsullarının beynəlxalq rəqabət gücü daha da artmışdır.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINA İNTEQRASIYA PROSESİ

XX əsrin sonlarında siyasi müstəqilliyini yenidən əldə edən Azərbaycan iqtidarının iqtisadi sahədəki əsas vəzifələrindən biri də ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təmin etmək olmuşdur.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya xarici ticarət, sərmayənin beynəlxalq dövriyyəsi, məşğulluğun beynəlxalq dövriyyəsi, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlara üzvlük, regional ittifaqlarda iştirak şəklində həyata keçir.

Xarici iqtisadi münasibətlər, hər dövlətin dünya ölkələri arasında yerini və nüfuzunu müəyyən edən faktorlardandır. Bu münasibətlərin möhkəm təməllər üzərində qurulması və genişləməsi müstəqilliyini yeni əldə edən ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda xarici iqtisadi münasibətlər, uzun müddət “dəmir pərdələrlə” çevrilmiş Sovetlər İttifaqı dövründə iqtisadiyyatın müstəqil bir sahəsi kimi mövcud olmuşdur. Mərkəzdən icazə olmadıqca xarici dünya ilə əlaqə qura bilməyən ölkə, müstəqillikdən sonra yeni bir sistem yaratmağa çalışmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının keçmiş ittifaqdan miras qalan strukturu, müstəqil bir ölkənin milli iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verməməsi ilə yanaşı, dünya iqtisadiyyatına müvafiq şəkildə inteqrasiya olunmasına, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunmasına da imkan vermirdi.

Xüsusilə, Umumili Lider mərhum prezident cənab Heydər Əliyevin ölkə başçısı olmasından sonra həssas tarazılıq siyasətləri çərçivəsində Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərinin formalaşdırdığı və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın başladığı görülür.

Coğrafi mövqə baxımından Azərbaycanın əlverişli olması, böyük enerji kompleksləri, neft və neft ekipmanları sənayesi, kimya, elektronik və şərabçılıq sənayesi, nəqliyyat infrastrukturunu və xammal ehtiyatlarının zənginliyinə baxmayaraq texnoloji potensialın zəifliyi, istehsalın kifayət qədər olmaması, ucuz işçi kimi faktorlar xarici iqtisadi münasibətlər sistemini istiqamətləndirilən əsas amillər olmuşdur.

8.1. İNTEQRASIYA SƏVİYYƏSİ

Müstəqilliyin ilk illərində sadəcə MDB ölkələri ilə sıx olan əlaqələr, vaxt keçdikcə digər xarici ölkələri də əhatə etmiş və hal-hazırda ticari müqavilələr, xarici investisiyalar və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınan kreditlərlə

birlikdə inkişaf etməkdə olan bir sistem halına çevrilmişdir. Bu sistemi idarə edənlər əlaqədar dövlət təşkilatları olan Ticarət Nazirliyinə çevrilən Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə bağlı Xarici İnteraksiya Müdürlüyü ilə Nazirlər Kabineti tərkibindəki Xarici Kredit və Yardımlar Agenti tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycanın liberal iqtisadi modelə keçməsi ilə ölkənin daxili bazarının dünya bazarlarının bir parçası halına çevrilməsi prosesi, xarici ticarətini liberallaşdırmaq üçün edilən ciddi nizamnamə dəyişiklikləri ilə sürətlə davam edir.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesində önəmli bir məsafə qət etdiyinin göstəricisi olacaq şəkildə 2010-cü ildə Azərbaycan, 130 ölkə ilə ticari münasibətlər qurmuşdur. Ancaq, müəssisələrin dünya bazarlarında rəqabət edə biləcək səviyyədə istehsal edə bilməmələri Azərbaycanın hazır məhsul ixrac etməklə inteqrasiya imkanlarını məhdudlaşdırır.

8.2. BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLARLA ƏLAQƏLƏR

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində yeni olan hallardan biri də, bəzi iqtisadi təşkilatlara üzvlük və bunlardan alınan kreditlərdir. Xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin əsasını isə, Azərbaycanın xarici ticarət rejimi təşkil edir.

Azərbaycanın üzv olduğu iqtisadi təşkilatlar bunlardır:

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (IBRD), Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (BSEC), CCC (Commodity Credit Corporation), Avropa Şurası (CE-müşahidəçi), Miqrantlarla İş Mərkəzi (CIS), Avropa Atlantik Müttəfiqliyi Şurası (EAPC), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (EBRD), Avropa İqtisad Komissiyası (ECE), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ECO), Asiya və Sakit Okean İqtisadi və Sosial Komissiyası (ESCAP), Birləşmiş Millətlər Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Beynəlxalq Hava Müdafiəsi Təşkilatı (ICAO), ICRM, IDA (International Development Association), İslam İnkişaf Bankı (IDB), Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı İnkişaf Fondu (IFAD), Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatı (IFC), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO), Intelsat, Interpol, NAM (Non-Aligned Movement - müşahidəçi), Birləşmiş Millətlər (BM), BM Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD), Birləşmiş Millətlər Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO), Sənaye İnkişaf Təşkilatı (UNIDO), Dünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO), Dünya Ticarət Təşkilatı (WTO-müşahidəçi).

Azərbaycan, ölkə daxili maliyyə ehtiyatlarının məhdud olması səbəbiylə, ölkənin istehsal və sosial strukturunun yenidən qurulmasında beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının geniş maliyyə imkanlarından maksimum səviyyədə faydalanmaq üçün bu təşkilatlarla müttəfiqlik etmişdir. Azərbaycana kredit verən təşkilatların başında Avropa İttifaqı (TACIS, TRACECA, INOGATE), BVF, Dünya Bankı (IBRD), ABŞ İxrac və İdxal Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Təşkilatı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (EBRD), Türk Eximbankı, İslam

İnkişaf Bankı (IsDB), Yaponiya Beynəlxalq Müttəfiqlik Bankı, Qaradəniz Ticarət və İnkişaf Bankı (BSTDB), IFC, Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW, Almaniya) gəlir. Zəmanət baxımından sərmayə riskinin azaldılması üçün Çox Tərəfli İnvestisiya Zəmanət Agenti (MIGA) Azərbaycanda fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatlar tərəfindən açılan kreditlər, bazar iqtisadiyyatına keçidi asanlaşdırmaq məqsədiylə açılan layihə kreditləridir. Xarici kredit almasıyla yanaşı Azərbaycana beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən edilən yardımlar da önəmli dərəcələrə yüksəlmişdir. Bunların arasında, Avropa İttifaqı tərəfindən edilən yardımlar xüsusi yerə sahibdir²²⁴.

Bir çox beynəlxalq iqtisadi təşkilatla əlaqəsi olan Azərbaycan regional iqtisadi və ticari əlaqələr baxımından əhəmiyyət kəsb edən təşkilatlara üzvdür. Digər tərəfdən Avropa İttifaqı ilə də sıx bir münasibət içərisindədir.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı²²⁵, Yaponiya Beynəlxalq İqtisadi Müttəfiqlik Fondu kimi digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından da kredit alınmasına baxmayaraq, alınan xarici kreditlərdə üstünlüyün BVF və Dünya Bankında olduğunu qeyd etmək lazımdır.

H. Əliyevin iqtidara gəlməsi ilə alınan ilk əhəmiyyətli qərar milli valyuta vahidi olaraq Manatın tək ödəmə vasitəsi olaraq qəbul edilməsi olmuşdur. İkinci əhəmiyyətli addım isə, enerji ehtiyatlarından faydalanma strategiyasının seçilməsidir. Bundan sonra dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya üçün atılan addım BVF və Dünya Bankı ilə əlaqələr qurulmağa başlanmışdır. Azərbaycan 1992-ci ilin sentyabr ayında BVF, Dünya Bankı və Beynəlxalq İnkişaf İttifaqına üzv olmuşdur. Hər nə qədər Dünya Bankı və BVF-yə üzvlük 1992-ci ildə qəbul edilsə də, bu təşkilatlarla ilk kredit müqaviləsi 1995-ci ildə imzalanmışdır.

BVF və Dünya Bankı, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya bazarına struktur uyğunlaşmasına nail olmaq və onun bir parçası halına gəlməsi üçün xarici kredit və borclandırma mexanizmlərini istifadə etməkdə bu prosesi zəmanət altına almaq üçün də həmin ölkələrə, stabillik və struktur uyum proqramları tövsiyyə edir.

Aşağıda Azərbaycanın qabaqcıl beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla olan əlaqələri ayırı-ayrılıqda ələ alınacaqdır.

8.2.1. BVF ilə Əlaqələr

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bu ölkələrin bazar iqtisadiyyatına keçidini idarə etmə rolunu da üzərinə götürən BVF, bu ölkələrin çoxunda öz

²²⁴ Nail Fətəliyev-Rafiq Əhmədov, "Beynəlxalq Maliyyə-Kredit Təşkilatları və Onların Azərbaycan Respublikası ilə Əlaqələri Haqqında", *Məşvərət bülleteni*, No:10(46), Yanvar-2002, s.26; Fuad Hüseynov, "Azərbaycanın Geo-siyasi Konumu, Enerji Qaynaqları və Dış Ekonomik İlişkilər Sistemi", <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/OCAK2001/azerbaycan.htm>, (09.02.2002).

²²⁵ Bax: Elçin Süleymanov, "Azərbaycan və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı Münasibətləri", *Azərbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.101-102.

siyasətini tətbiq etmə şansı əldə etmişdir.

Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı mexanizminə keçidini və iqtisadi stabilliyi əldə etməyə dair fəaliyyətləri beynəlxalq təşkilatlar da dəstəkləyir. Bu çərçivədə, Azərbaycan və BVF arasında makroiqtisadi stabilliyi və inkişafı dəstəkləmək və ölkəni neft gəlirlərinə hazırlamaq məqsədiylə yardım müqavilələri imzalanmışdır.

İqtisadi böhrandan çıxma arayışlarında xarici yardıma müsbət baxan və 117 Milyon SDR ilə 18 sentyabr 1992-ci il tarixində BVF-yə üzv olan Azərbaycan, BVF-dən ilk krediti 1995-ci ilin 19 aprel tarixində almışdır²²⁶. Bu kreditin həcmi 46 milyon dollar olmuşdur.

BVF, Azərbaycanda tətbiq edilən 1995-1996 iqtisadi islahat proqramını 1995-ci ilin noyabr ayında 132 milyon dollarlıq kreditlə dəstəkləmişdir. Bu iqtisadi islahat proqramı müntəzəm pul və maliyyə siyasətləri ilə inflyasiyanın azaldılması ilə yanaşı maliyyə sektorunun yenidən qurulması, qiymət strukturunun rasyonallaşdırılmasına və özəlləşdirmədə sürətli bir inkişafa nail olmaq kimi struktur islahatlarını da əhatə edirdi²²⁷.

1998-ci il proqramını dəstəkləmək üçün isə BVF, 1997-ci ilin dekabr ayında cəmi 64 milyon dollarlıq yeni iki kredit tranşını daha təsdiqlədi. Bu kreditlərlə inflyasiyanın azaldılması və böyümənin yenidən başladılması kimi makroiqtisadi stabillik hədəflənirdi.

1999-cu ilin yanvarında təsdiq edilən və 112 milyon dollar həcmində olan kredit isə, 1999-cu il iqtisadi və maliyyə proqramını dəstəkləmək və 1998-ci ildə dünya neft qiymətlərində baş verən azalmanın ixracata mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq məqsədini güdürdü. BVF verdiyi bu kreditlə dövlət sektorunun yenidən qurulması istiqamətində struktur reformlarına da dəstək verməyə davam etmiş olurdu.

Azərbaycan hökumətinə iqtisadi reformlarını dəstəkləməyi davam etdirmək üçün 2001-ci ilin iyulunda “Yoxsulluğu Azaltma və Böyümə Asanlığı” adı altında 100 milyon dollarlıq kredit verildi. Bu kreditin əsas məqsədi, makroiqtisadi stabilliyi yenidən əldə etmək, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorlarının böyüməsini təşvik etməkdir.

2002-ci ilin ortalarında Azərbaycan iki dilim olaraq 16.1 milyon SDR aldı. Ancaq, bundan sonra tərəflər arasındakı anlaşmazlıq üzündən proqram bir il donduruldu. 2003-cü ilin mayında BVF 12.87 milyon SDR-lik üçüncü dilimin ayrılmasına qərar verdi.

Azərbaycan BVF-dən “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində də kredit alır. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF),

“Azerbaijan, Financial Position in the Fund (IMF)”,

<http://www.imf.org/external/np/tre/tad/exfin2.cfm?memberKey1=51>. (04.04.2005).

²²⁷ Fuad Aliyev, *The International Monetary Fund and Reforms in Azerbaijan*, Budapest, Hungary, February 2002.

Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Proqramı (PRGF) çərçivəsində Azərbaycana 80.45 milyon SDR (119 milyon dollar) ayırmışdır. Həyata keçiril-məsinə 6 iyul 2001-ci ildə başlanan proqram çərçivəsində kredit 10 illiyinə, illik 0.5% faizlə 5.5 il sonra geri ödəmək üzrə verilmişdir.

“Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişafın Təmin Olunmasına Dair Kredit Mexanizması”, BVF-nin gəlir səviyyəsi aşağı olan ölkələr üçün nəzərdə tutduğu az faizli kredit mexanizmasıdır. PRGF vasitəsilə həyata keçirilən proqramlar, tətbiq etdiyi ölkəyə mənsub olan, vətəndaşların geniş iştirakı ilə hazırlanaraq təsdiq edilən və Yoxsulluğun Azaldılması haqqında hazırlanan strategiya sənədinə təsirini göstərən yoxsulluğun azaldılması strategiyasına dayanmaqdadır. Məqsəd, PRGF yardımıyla həyata keçirilən hər bir proqramın, ölkənin makroiqtisadi strukturu və sosial siyasəti ilə əlaqədar olmasını, bu mexanizmanın inkişaf və yoxsulluğun azaldılmasına xidmət etməsini təmin etməkdir. Hazırda Azərbaycan BVF-in kredit resursları olmadan fonddan yalnız texniki yardım alır. 2009-cü il oktyabrın 1-nə olan məlumata görə, Azərbaycanın fond qarşısındakı borcları \$81,9 mln. təşkil edir. 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan əvvəl alınmış kreditlərin ödənilməsi çərçivəsində fonda 55,96 mln. SDR (\$88,9 mln.) ödəyəcək.

8.2.2. Dünya Bankı ilə Əlaqələr

Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə keçidi mərhələsində qarşılaşdığı problemləri həll etmə və iqtisadi böhrandan mühafizə etmək məqsədi ilə Dünya Bankı müxtəlif proqram və layihələrlə dəstək verir. Bunlar bilavasitə iqtisadi islahatlarla əlaqədar olanlar və iqtisadi inkişafa dolaylı olaraq kömək edən layihələr olaraq ikiye ayrıla bilər. Dünya Bankı Azərbaycana iqtisadi inkişaf siyasəti mövzusunda tövsiyələr etməklə yanaşı, investisiyalar və dövlət büdcəsinin maliyyəsi məqsədi ilə xarici yardımların koordinasiyası mövzusunda köməklik edir²²⁸.

Strategiya siyasəti və investisiyaların təmin edilməsi yolu ilə, hökumət büdcəsinin maliyyələşdirilməsi və yardımın tənzimlənməsi ilə keçid dövründə ölkəyə lazımı yardımın təmin edilməsi Dünya Bankının Azərbaycana dair fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir. Dünya Bankının Azərbaycana yardım proqramının əsas məqsədi, neft vəsaitlərini idarə etmək üçün hökumətin struktur imkanını gücləndirmək istiqamətində texniki yardım təşkil etmək və reformları sürətləndirmək üçün əsas qanunları müəyyənləşdirməkdir²²⁹.

Dünya Bankı xüsusi ilə hökumətin neft ehtiyatlarını idarə etməsində təşkilatı imkanların gücləndirilməsi və dəyişikliklərin əsas siyasətinin formalaşdırıl-

²²⁸ *World Bank Activities in Azerbaijan*, 1998, s.1.

<http://lnweb18.worldbank.org/ECA/Azerbaijan.nsf/> (01.03.2003).

²²⁹ Elçin Süleymanov, “Müstəqillik Sonrası Azərbaycan və Dünya Bankı Münasibətləri”, *Azərbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.102-103; Tarık Aydın, “Azərbaycan və Dünya Bankı”, *Mutasyon.Net*, <http://www.mutasyon.net/makalələr/taydin/default.asp> (15.09.2002).

ması, reformların sürətləndirilməsi məqsədiylə Azərbaycan hökuməti ilə bərabər fəaliyyət göstərir²³⁰.

Dünya Bankı, özəlləşdirməyə və investisiya mühitinin əlverişli hala gəlməsinə, su, təbii qaz və elektrik sisteminin yaxşılaşdırılmasına, səhiyyə və təhsil sektorlarının inkişafına, yoxsulluğun azaldılması strategiyasının hazırlanmasına diqqət göstərir.

Azərbaycana ilk növbədə yenidən qurma, qaçqın və məcburi köçkünlərə yardım işlərinə vəsait ayıran Dünya Bankı, artıq bir sıra böyük layihələr də həyata keçirmişdir. Misal üçün, ayrılan kreditlər hesabına büdcə fəaliyyətlərində, sosial sahədə reformalar edilir, ölkədə təhsil, səhiyyə və su təchizatı ilə bağlı sahələrdə lazımi addımlar atılır. Dünya Bankı bundan sonra da diqqətini əsas üç istiqamətə verəcəkdir: Birinci, qeyri-neft sektorlarının inkişafı və bu sektorlarda yeni iş yerlərinin yaradılmasına, dövlət idarəçiliyinin şəffaflaşmasına və daha çox məsuliyyət prinsipi ilə işləməsinə, sosial xidmətlərin, təhsil və səhiyyə göstəricisinin yaxşılaşdırılmasına xidmət etmək. Korrupsiya ilə mübarizə və muhasibat sisteminin təkmilləşməsi ilə əlaqədar qanuni düzəlişlər də Bankın diqqət göstərdiyi sahələrdir. DB-nin güzəştli və qarşılıqsız kreditləri, ölkədə ÜDM-nin adam başına düşən həcmi arzu edilən səviyyəyə yüksəlməyə qədər veriləcəkdir.

Dünya Bankının Azərbaycana ayırdığı ilk kredit neft sektoruna istiqamətlənmişdir. Neftin Azərbaycan iqtisadiyyatındakı çəkisi və yeri diqqətə alındıqda həmin kreditin iqtisadiyyata nə qədər əhəmiyyətli olduğu aydın olur. Dünya Bankı tərəfindən ayrılan kreditlər də xarici investisiya kimi iqtisadiyyat üçün eyni müsbət tövhələr verir. Bank kreditlərinin ayrı bir xüsusiyyəti isə, həmin kreditlərin uzun müddətli və çox az faizli olmasıdır. Dünya Bankı Azərbaycana kreditləri 35 il müddətinə və faizsiz verir, hökumət Banka ildə 0.75% xidmət haqqı ödəyir.

Ancaq, kreditlərdən gözlənilən effektlərin əldə edilməsi üçün onların təyinatına uyğun xərclənməsi, lazımi xərclərdən qaçılması vacibdir. Belə olmasa, yəni kredit üzərinə hesablanan faizlər kredit istifadəsi sonrası qazanılan iqtisadi vəsaitlər, artımlar vasitəsilə qarşılansız, bu səpgidə alınan kreditlər gələcək nəsillər üçün ağır bir maddi yük yaradacaqdır.

Dünya Bankı (DB) ilə 2000-ci ilin may ayında “Kənd Təsərrüfatının İnkişafı və Kreditləndirilməsi” adlı bir layihə imzalanmışdır. Həmin layihənin həcmi 33,7 milyon dollardır. Layihə çərçivəsində, “G&G Consulting” (Türkiyə-Avstraliya) konsersiyumunun yaratdığı İKA tərəfindən 6 mindən çox üzvü birləşdirən 329 orta qrupuna həcmi 9.4 milyon manat olan kredit verildi. Bundan əlavə, layihə çərçivəsində 566 adam tərəfindən 20 kredit İttifaqı (Beyləqan və Naxçıvan regionlarının hər birində 6, Şəki regionunda 5 və Masallı regionunda 3 kredit İttifaqı) quruldu.

²³⁰ Nail Feteliyev-Aygül Şamçıyeva-Ruqiyyət Memmedova, “Dünya Bankı və Onun Azərbaycandakı Fəaliyyəti”, *Məşvərət Bülleteni*, No:3(39), s. 26.

Lahiyyə çərçivəsində regionlarda daşınmaz əmlakın qeydiyyat sistemi inkişaf etdirildi və 2010-cu ilə qədər kənd təsərrüfatı sektorunun inkişaf strategiyası hazırlandı.

Dünya Bankı 2003-2010 ci illər arasında Azərbaycanda 9 lahiyyə həyata keçirməyi planlaşdırmışdır. Lahiyələr üçün nəzərdə tutulan maliyyə yardımının həcmi isə, 150-225 milyon dollar həcmindədir. Həmin lahiyələr və lahiyələrin maliyyə həcmi aşağıdakı kimidir:

- Su təchizat sisteminin yenidən inşası üçün əlavə lahiyənin reallaşdırılması məqsədiylə 12 milyon dollar,
- Təhsil sisteminin inkişafı ilə əlaqədar layihə üçün 18 milyon dollar,
- Suvarma sisteminin yenilənməsi ilə əlaqədar layihə üçün 30 milyon dollar,
- “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişafı Üçün Dövlət Proqramı” çərçivəsində isə 2003-cü ildə 17 milyon dollar,
- Kəndlərin inkişafı məqsədi ilə 22 milyon dollar,
- Təqaüd sisteminin yenidən qurulması məqsədiylə 10 milyon dollar,
- Elektrik paylama sisteminin yenilənməsi üçün 40 milyon dollar,
- “Şahdağ” milli parkının yenidən qurulmasına 8 milyon dollar,
- “PRSC-2”nin həyata keçirilməsi məqsədiylə 20 milyon dollar.

Dünya Bankı eyni zamanda “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft boru kəmərinin tikintisi layihəsinə 300 milyon dollar vəsait ayırmışdır²³¹.

Bu çərçivədə; Dünya Bankı ölkənin qərb regionlarında özəl sahibkarlığı dəstəkləmək məqsədi ilə qurduğu kredit ittifaqları ilə 2003-2004-cü illərdə Gəncə-Qazax regionunda təxminən 3000 fermerə kiçik faizli 1.2 milyon dollar həcmində kredit vermişdir. DB Böyük Bakının su təchizatı layihəsi-II üçün 10.3 milyon dollar, qaz sisteminin Rehabilitasiyası Layihəsi üçün 13.9 milyon dollar, kənd təsərrüfatı sektorunun özəlləşdirilməsi layihəsi üçün 10.2 milyon dollar vəsait ayırmışdır.

Yuxarıda ifadə edildiyi kimi Dünya Bankının (DB) təqaüd və sosial müdafiə ilə əlaqədar olaraq qəbul etdiyi layihənin ümumi həcmi 10 milyon dollardır. Bu vəsait ölkədə təqaüd sisteminin yenidən qurulması, təqaüd sisteminde şəffaflığın təmin edilməsi və sosial yardımın birbaşa ehtiyac sahiblərinə çatması üçün lazımi şərtlərin formalaşdırılması məqsədlərini güdür. Bu layihə, DB-nin Azərbaycan üçün maliyyələşdirdiyi 16-cı layihədir.

Dünya Bankının rayonların inkişafı ilə əlaqədar olan və həcmi 22 milyon dollar olan layihə 4 illik bir müddətdə tətbiq olunacaqdır.

2005-ci ildən isə Azərbaycan Dünya Bankından (DB) müxtəlif layihələr üçün aldığı kreditlərin geri qaytarılmasına başlanılmışdır. Azərbaycanla DB

²³¹ “Dünya Bankı 2003-2005-ci illərdə Azərbaycanda 9 Layihə, 525-ci Qezet, 05.08.2004.

arasında ilk kredit müqaviləsi 1995-ci ildə imzalandı və bu kreditin müddəti 2005-ci ildə qurtarır. Azərbaycanın DB-dən aldığı bütün kreditlərin geri qaytarılmasında, prinsip olaraq, ilk 10 il keçdikdən sonra başlanır. Son dövrlər DB ölkənin kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir.

2010 cu ilin iyun ayına qədər DB və Azərbaycan hökuməti arasında müxtəlif layihələr çərçivəsində 1 625 milyon dollar həcmində 57 kredit müqaviləsi imzalanmışdır²³². Layihələrin 16-sı hələ reallaşma astanasındadır, 5-i isə artq həyata keçirilmişdir. 76.85 milyon dollar həcmində olan ən böyük kredit struktur islahatları layihəsinə ayrılmışdır.

8.2.2.1. Çox Tərəfli İnvestisiya Təminat Agentliyi (MİGA) ilə Əməkdaşlıq

Dünya Bankı Qrupunun üzvü olaraq Çox Tərəfli İnvestisiya Təminat Agentliyi (MİGA), inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ticari olmayan, siyasi risk faktorunun azaldılması, təminat altına alınması məqsədi ilə xarici sərmayədarlara kömək etmək məqsədi ilə 1988-ci ildə qurulmuşdur. 154 üzvü olan MİGA-nın ümumi sərmayəsi təxminən 1.2 milyard dollar həcmindədir.

MİGA, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərə yardım olaraq altı dəfə 77.1 milyon dollar həcmində təminat vermişdir. İlk təminat Bakıdakı Coca-Cola şirkətinə 18.3 milyon dollar sərmayə qoyan Türkiyənin Efes şirkətinə verilmişdir. İkinci təminat, Türkiyədən Koçbanka 2.7 milyon dollar sərmayəsinə verilmişdir. Bundan əlavə Almaniyanın Bank Kreiss AG, Türkiyənin Pamukbank və Azərteel şirkətlərinə, onların Azercell şirkətinə və Azərbaycanın rəqəmsal əlaqə sektorlarına sərmayələri üçün təminat verilmişdir.

MİGA 2003-cü ilin fevral ayında isə un dəyirmanının genişləndirilməsi və müasirləşdirilməsi üçün Türkiyədən Fatoğlu Qıda Sənaye və Ticarət Şirkətinə 529.920 dollar həcmində təminat vermişdir. Bu sərmayə investisiyaları mülkiyyət hüquqlarının məhdudlaşması, özəl mülkiyyətin müsadirə edilməsi, müharibə və münaqişələri də nəzərə almaqla siyasi risklərə qarşı sığortalannmışlar.

8.2.2.2. Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatı (IFC) ilə Əməkdaşlıq

Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatı (IFC), Dünya bankı qrupu içində, inkişaf yolundakı ölkələrin özəl sektora layihə krediti vermək məqsədiylə 1956-cı ildə qurulmuşdur. Təşkilatın 2.4 milyard dollar sərmayəsi və 175 üzvü vardır.

IFC, üzv ölkənin özəl sektor quruluşlarının müxtəlif layihələrinə kredit verə biləcəyi kimi, sendikasiyalarına da iştirak edir. IFC-nin sərmayə ortaqlığına iştirakı da mümkündür.

²³² "World Bank Lending to Azerbaijan",

<http://lnweb18.worldbank.org/ECA/Azerbaijan.nsf/ECADocbyUnid/EB90853C3B704B85C4256C3A001980A7?Opendocument>, (04.04.2005); Nail Feteliyev-Aygül Şamçıyeva-Ruqiyet Memmedova, "Dünya Bankı və onun Azərbaycandakı fəaliyyəti", *Məşvərət Bülleteni*, No:3(39), s.34.

Azərbaycanda IFC-nin strategiyası maliyyə sektorun güclənməsi, kiçik həcmli müəssisələrin çoxalması, ölkənin sənaye və kənd təsərrüfatı sektoruna yardımın artışı, maliyyə yardımın neft sektoru xaricində olan sahələrə də istiqamətlənməsi və enerji sektoruna olan investisiyalara kömək etmək istiqamətində tətbiq edilir.

8.2.3. Avropa Yenidən Qurma və İnkişaf Bankı ilə Əlaqələr

Avropa Yenidən Qurma və İnkişaf Bankı (EBRD), sosialist sistemin dağılmasından sonra mərkəzi və şərq Avropa ilə yanaşı köhnə Sovet məkanında müstəqilliyini elan edən ölkələrə, sərbəst bazar iqtisadiyyatı və demokratiyaya keçiddə maliyyə dəstəyi vermək məqsədiylə 1991-ci ildə qurulmuşdur.

EBRD, aktiv olaraq Azərbaycandakı neft, nəqliyyat, bank sektoru kimi sahələrin inkişafına dəstək verir. Bu isə, Azərbaycanda qeyri-neft sektorların inkişafını təşviq edir. Ölkədə investisiya mühitini formalaşdırmaq üçün, EBRD, xüsusi ilə kiçik və orta həcmli müəssisələrə, özəl sektora yardım edir. Bank bundan əlavə, Azərbaycanda neft və təbii qaz sektoruna etdiyi yardımlara da davam edir.

Bank, Azərbaycana 1991-2003 cü illər arasında 19 fərqli layihə üçün 261.577.000 avro birbaşa investisiya, 18.224.000 Avro regional investisiya olmaq üzrə, 279.801.000 avro kredit vermişdir²³³.

EBRD 2010-cü ildə qədər, Azərbaycanla 14 layihə ilə əlaqədar müxtəlif müqavilələr imzalamışdır. Bu çərçəvdə Azərbaycana 500 milyon dollara yaxın kredit vermişdir. Bu kredit əsasən neft sektoruna ayrılmışdır. Kreditlərin 200 milyon dolları, neft və qaz sektorunun inkişafına xərclənmişdir. EBRD 2010-ci ildə isə, elektrik enerjisi, mədən sənayesi və regionlarda qeyri-neft sektorlarına olmaq üzrə, xüsusi ilə kiçik həcmli müəssisələrin inkişafı məqsədiylə kredit verilməsini planlamışdır. EBRD eyni zamanda bank inşaat sektoruna da maraq göstərir. İnşaat sektorunda inşaat materiallarına tələbin artması səbəbi ilə inşaat materialları istehsal edən şirkətlərə yardım etmək və onların sərmayəsini artırılmasına kömək etmək istəyir.

Avropa Yenidən Qurma və İnkişaf Bankı eyni zamanda Azərbaycanda alternativ enerji vəsaitlərinin inkişafına da böyük maraq göstərir.

8.2.4. Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı ilə Əlaqələr

Yaponiyanın Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı (Japanese International Cooperation Bank) ilə əməkdaşlığının enerji sektorunda cəmləşdiyi görülür. Yapon Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı Azərbaycan üçün enerji sektorundakı yenidən qurulmayı reallaşdırmada ən əhəmiyyətli maliyyə donorlarından biri olmuşdur. Bank, 2010 cu ilə qədər sektorunun inkişafı məqsədiylə 339 milyon

²³³ 'EBRD and Azerbaijan', <http://www.ebrd.org/country/azer/index.htm>. (10.04.2005).

dollar və Sumqayıtda neft-kimya sənayesi üçün blokların inşa edilməsinə 100 milyon dollar həcmində kredit vermişdir. Təşkilat eyni zamanda Qaradağdan (Bakının cənubunda) regiondakı elektrik satansiyasına qaz kəmərinin çəkilməsini də həyata keçirmişdir.

8.2.5. Asiya İnkişaf Bankı ilə Əlaqələr

2001-ci ildən Azərbaycanda fəaliyyətə başlayan Asiya İnkişaf Bankı (ADB), əsasən xalqın mal və xidmət ehtiyacının qarşılınması və özəl sektorun inkişafı üçün infrastrukturun və iş yerlərinin qurulması istiqmətində fəaliyyət göstərir.

2004-cü ildə Asiya İnkişaf Bankı, Mingəçevirdə yaşayan məcburi köçkünlərin həyat şəraitlərinin yaxşılaşdırılması üçün 2.5 milyon dollar həcmində yardım layihəsi reallaşdırmışdır. Səhiyyə Nazirliyi ilə birlikdə həyata keçirilən kiçik uşaqların qidalanması və yod çatışmamazlığı ilə əlaqədar layihəyə isə, 850 bin dollar vəsait ayrılmışdır. Asiya İnkişaf Bankı yoxsulluğun azalması ilə bağlı dövlət proqramına da yardım etmişdir. Bankın layihələrindən biri də sel və daşqından zərər görenlərə yardımlarla əlaqədardır. ADB-nin Bakıda daimi təm-silçiliyinin açılması isə, onun Azərbaycana marağının artacağı şəkildə qiymət-ləndirilir.

2001-2009 cü illərdə Bankın ayırdığı və əsasən yoxsulluğun azaldılmasına, özəl sektorun inkişafına istiqəmtləndirilən kreditlərin ümumi həcmi 190 milyon dollar olmuşdur. 2009-cü ilin əvvəllərinə qədər bank ölkəyə 28 texniki yardım layihəsi çərçivəsində 20.5 milyon dollar qrant ayırmışdır.

2009-2012-ci illər arasında Asiya İnkişaf Bankı (ADB) Azərbaycana 17 kredit ayırmağı planlaşdırmışdır. Asiya İnkişaf Bankı (ADB) 2011-cü ildə Azərbaycana təxminən 300 milyon dollar kredit ayıracaqdır. ADB tərəfindən ayrı-lacaq vəsaitlər ölkədə kiçik həcmli kredit olaraq veriləcəkdir.

8.2.6. İslam İnkişaf Bankı ilə Əlaqələr

Digər tərəfdən Azərbaycan, 1992-ci ildən bəri İslam İnkişaf Bankı (IsDB)-nin üzvüdür.

2004-cü ildə IsDB ilə Ucar-Yevlax avtomobil yolunun inşası ilə bağlı 22 milyon dollar həcmində kredit ayrılması üçün anlaşma imzalandı. Kreditlər ilə uzunluğu 55 kilometr olan yolun yenidən tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu layihə 2006 cü ildə reallaşmışdır.

Bundan əlavə İslam İnkişaf Bankı ilə Xaçmaz elektrik istehsal mərkəzinin inşaatı, onun Yaşma-Dərbənd elektrik verici xəttinə birləşdirilməsi, Samur-Abşeron kanalının Vəlvələçay-Taxtakörpü hissəsinin inşaat layihələrinin qiymətləndirilməsi mövzusunda memorandum imzalanmışdır. İslam İnkişaf Bankının həcmi 42.5 milyon dollar olan Samur-Abşeron kanalının Vəlvələçay-Taxtakörpü hissəsinin inşasına təxminən 10 milyon dollar ayıracaqdır. Bundan

əlavə, İslam İnkişaf Bankı Xaçmaz elektrik istehsal mərkəzi tikintisinə və onun Yaşma-Dərbənt elektrik verici xəttinə birləşdirilməsinə 13.5 milyon dollar ayıracaqdır.

2004-cü ilin sonu etibarı ilə IsDB tərəfindən Azərbaycana 152 milyon dollar kredit vermişdir. Verilən kreditlər enerji sektoru ilə əlaqədar layihələrinin reallaşdırılmasına, yolların yenidən tikintisinə, su və kanalizasiya sisteminin yaxşılaşdırılmasına istiqamətləndirilmişdir. Bundan əlavə, IsDB Azərbaycanın müəsisələri ilə, bu çərçivədə kiçik və orta həcmli müəsisələr ilə idxal-ixrac fəaliyyətlərinin kreditləndirilməsi ilə əlaqədar əməkdaşlığına maraq göstərir.

İslam İnkişaf Bankı kommunikasiya və enerji layihələrinin reallaşdırılması, özəl sektorun inkişafına kömək məqsədiylə Azərbaycana 2005-ci ildə 58 milyon dollar kredit ayırmışdır. Eyni zamanda məcburi köçkünlərin həyat şəraitlərinin yaxşılaşdırılması məqsədiylə bank tərəfindən 1,5 milyon dollar həcmində grant ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

8.2.7. Almaniya İnkişaf Bankı ilə Əlaqələr

Almaniya İnkişaf Bankı ilə Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1999-cu ildə Almaniya-Azərbaycan Fondu (AAF) qurulmuşdur. Bu fondun fəaliyyətləri kiçik və orta həcmli müəsisələrin kredit imkanı qarşılmasına vəsait ayırmaqdır.

2003-cü ildə Almaniya-Azərbaycan Fondunun (AAF) əməkdaşlıq içində olduğu banklar miqdarı 5.96 milyon avro olan 751 kredit verdi. 2003-cü ilin sonunda Almaniya və Azərbaycan hökumətləri arasında AAF vəsaitlərinin 3.6 milyon Avrodan 8.7 milyon Avroya artırılması haqqında müqvilə imzalanmışdır.

AAF-ın 2004-cü il Azərbaycandakı büdcəsi 666 kredit üzrə 3.3 milyon avrodur. AAF, Azərbaycanda fəaliyyətə başladığı 2001-ci ildən etibarən, kiçik və orta həcmli müəsisələr üçün ümumi miqdarı 9 milyon Avro olan 927 kredit vermişdir. AAF-nın 2004-cü ildə əsas məqsədi regional kreditləndirmənin sürətləndirilməsi və əməkdaşlıq etdiyi bankların fəaliyyətlərinin artırılmasına kömək edilməsidir.

Almaniya İnkişaf Bankının (KfW) maliyyə sektoru üzrə ayırdığı kreditlər əsasən, özəl sektorun dəstəklənməsində və “depozitlərin sigortalanması fondu” layihəsində istifadə olunur.

Almaniyanın KfW Bankının krediti hesabına Gəncə və Şəkinin su təchizatı və kanalizasiya sistemi də yenidən qurulacaqdır.

8.2.8. Qaradəniz Ticarət və İnkişaf Bankı ilə Əlaqələr

Azərbaycan, 1997-ci ildə Qaradəniz Ticarət və İnkişaf Bankı (BSTDB)-nin üzvü olmuşdur. Təşkilat Azərbaycanda fəaliyyətlərini ümumi olaraq; qeyri-neft sektorlarda istifadə olunan layihələrə, özəl müəsisələrin yenidən qurulması və

inkişafına yardım etmək məqsədiylə maliyyə yardımları olmaq üzrə ixtisaslaşmışdır. BSTDB, telekommunikasiya, nəqliyyat, istehsal, kənd təsərrüfatı sektor ilə bağlı layihələrin maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

8.3. XARİCİ BORCUN MƏNBƏLƏR ÜZRƏ QURULUŞU

Enerji sektoru, su sektoru və digər bu nov qlobal sektorlara ayrılan kreditlər üzrə Yaponiya birinci yerdədir. Ümumi kreditin quruluşuna görə Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankının payı 27%, Dünya Bankının payı 26%, BVF-nun payı 17%, AYİB-inin payı 5.1%, Türk Eksimbankın payı 5%, digərlərinin isə 14 % təşkil edir.

8.4. AVROPA BİRLİYİ İLƏ ƏLAQƏLƏR

Avropalı şirkətlərin Azərbaycana yardımlarının artmasıyla bu ölkələrin Azərbaycanla olan əlaqələri inkişaf etmişdir.

TRACECA layihəsi, INOGATE layihəsi və TACIS proqramı ilə Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasındakı əlaqələr inkişaf etmişdir.

Digər cəhətdən 1996-cı ildən başlayaraq Aİ dövlət büdcəsinə dəstək məqsədiylə “Food Security” (ərzaq təhlükəsizliyi) proqramını həyata keçirir. 1997-98-ci illərdə “Excertional Assistance” (Fövqəladə Yardım) proqramı çərçivəsində Azərbaycana 30 milyon avro ayırmışdır. Bu vəsait hidroelektrik stansiyalarının, kanalların və digər infrastrukturun yenidən tikintisinə istiqamətləndirilmişdir.

“Rehabilitation” proqramı, Erməni işğalından azad olunmuş ərazilərin yenidən inşası ilə əlaqədardır. “Demining” proqramı isə göstərilən ərazilərin minarlardan təmizlənməsini nəzərdə tutur.

1992-ci ildən başlayaraq Avropa İttifaqı (Aİ) Azərbaycana təxminən 400 milyon Avro həcmində yardım göstərmişdir²³⁴.

Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələrində əhəmiyyət kəsb edən TRACECA layihəsi, INOGATE layihəsi və TACIS proqramı alt başlıqlar altında aşağıda nəzərdən keçiriləcəkdir.

8.4.1. TRACECA

1996-cı ilin aprel ayında, Avropa İttifaqı və Azərbaycan 1999-cu ildə qüvvəyə minən Müttəfiqlik və Əməkdaşlıq Müqaviləsi imzalamışlardır. Avropa İttifaqı ölkələri içində xüsusi ilə İngiltərə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən neft şirkətləri səbəbiylə diplomatik əlaqələrini gücləndirməyi tərcih edir.

Azərbaycan, Avropa İttifaqının Qafqazda ən böyük ticari əlaqə içində olduğu ölkədir. Bu ticari əlaqənin ən əsas malları isə, neft, təbii qaz və pambıq-

²³⁴ “EU – Relations with Azerbaijan”,
[http://europa.eu.int/comm/external_relations/azerbaijan/intro/\(04.05.2005\)](http://europa.eu.int/comm/external_relations/azerbaijan/intro/(04.05.2005))

dır. 1993-cü ildən etibarən Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə ticarət həcmi artım göstərir²³⁵.

Yenidən qurulması üçün böyük işlərin görüldüyü İpək Yolu, geo-siyasi əhəmiyyəti ilə birlikdə yenidən inşasında yer alan ölkələrin iqtisadi inkişafına müsbət təsir edəcəkdir. İpək Yolu, Şərqlə Qərblə arasında körpü olmaqla Azərbaycan mallarının satış bazarının genişlənməsinə, daxili bazarın qorunmasına və gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir edəcəkdir. Bu yolun yenidən inşasında Avropa İttifaqının yardımı ilə həyata keçirilən "TRACECA" layihəsi müstəsna rol oynayır²³⁶.

TRACECA, mövcud yollara yenilərinin əlavə edilməsi ilə, Avropadan Qaradəniz və Qafqaz vasitəsi ilə Orta Asiyaya ən tez və ən az maliyyətlə iki hərəkət istiqamətli yolun qurulması məqsədini güdür.

İpək Yolunun yenidən fəaliyyətə keçirilməsi məqsədiylə 1991-ci ildə Avropa İttifaqının TACIS proqramı ilə ilk addım atıldı.

1993-cü ilin may ayında Brükseldə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanın İqtisad və Nəqliyyat nazirlərinin iştirakı ilə ələ alınan "Böyük İpək Yolu" layihəsi çərçəvəsində əsrin ən böyük kommunikasiya və nəqliyyat müqaviləsi 1998-ci ildə Bakıda imzalandı.

Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə, Gürcüstan, Özbəkistan, Moldoviya, Qırğızıstan, Ukrayna, Rumıniya və Bolqarıstan prezidentlərinin iştirak etdiyi konfransda Avropa-Qafqaz-Asiya Koridorundakı beynəlxalq nəqliyyatın inkişafı istiqamətində bir sıra müqavilələr imzalandı.

Avropa İttifaqının 1991-ci ildə aldığı qərarla Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinə texniki yardım proqramı (TACIS) çərçəvəsində dəstək verdiyi zirvəyə Avropa və Asiya ölkələrinin də daxil olduğu 32 ölkənin təmsilçiləri qatıldı.

32 ölkə ilə yanaşı 12 beynəlxalq təşkilatdan 150 təmsilçinin qatıldığı TRACECA (Böyük İpək Yolunun yenidən həyata keçirilməsi) konfransı sonunda imzalanan müqaviləylə İngiltərədən başlayaraq Yaponiyaya qədər uzanan yeni nəqliyyat dəhlizi rəsmi olaraq istifadəyə verildi.

Konfransın sonunda "Bakı Deklarasiyası" adı altında bir sənədə də tərəflər imza atdı. İştirakçı ölkələrin yaxşı əlaqələrinin inkişafının əhəmiyyətinə diqqət çəkilən sənəddə Avropa-Qaradəniz-Qafqaz-Xazar Dənizi-Asiya arasında quru-

²³⁵ Gülgeç Əliyeva, "Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri", *Məşverət Bülleteni*, No:11(47), Fevral-2002, s.20.

²³⁶ Sahilə Allahverdiyeva, "Bakı dəniz limanının böyük ipək yolunun bərpasında əhəmiyyəti", *Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti*, Mars-Print, Bakı, 1999, ss.10-12; R. T. Hesenov, "Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf strategiyasının perspektivləri", *Azərbaycan iqtisadi islahatlarının həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri*, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi iqtisadi islahatlar mərkəzi, Bakı, 2001, ss.10-11.

lacaq nəqliyyat xəttinin 7 may 1993 tarixində Brükseldə gələn razılıq çərçəvsində olacağı vurğulandı. Sənəddə bu maddələrə yer verildi²³⁷:

“Zirvəyə qatılan bütün ölkələr Bruksel Bəyannaməsində yer alan əsaslara tamamı ilə riayət edəcəklərini bəyan edirlər. Avropa İttifaqının TRACECA-nın həyata keçirilməsi üçün göstərdiyi fəaliyyətlər alqışlanmalıdır. TRACECA-nın həyata keçirilməsinin regiona əmin-amanlıq və stabilliyin gətirəcəyinə ümid verir. Tərəflər İpək Yolunun həyata keçirilməsiylə Qara dəniz və Xəzər limanlarından daha asan şəkildə istifadə edəcəklərdir. Regiondakı ekoloji tarazılığa nəzarət ediləcək, tərəflər yük və sərnişin nəqliyyatında regionun ekoloji tarazılığına zərər verməmək üçün lazımi köməkliyi göstərəcəklərdir. Bu proqramla böyük əməkdaşlıqların doğacağı ümid edilərək BM, QƏİB və ECO ilə daha böyük həcmli əməkdaşlığın inkişafına qərar verildi. Layihənin tam olaraq həyata keçirilməsi üçün əlaqədar ölkələr vacib olan bütün hüquqi tənzimləmələri ən qısa zamanda reallaşdıracaqdır.

Hökumətlərarası bir komissiya və bu komissiyanın işlərini görməsi üçün bir ümumi katiblik qurulmasına nail olunacaqdır.

TRACECA ilə istər Avropa İttifaqı ölkələriylə və istərsə də digər ölkələrlə koordinasiya daha rahat olacaqdır.

TRACECA çərçəvsində yeni avtomobil və dəmir yollarının qurulmasına nail olunacaqdır”.

Qloballaşma və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı mərhələsi xüsusiyylə, nəqliyyat sektorunun yenidən gözdən keçirilməsini zəruri edir. Belə ki, dünya iqtisadiyyatının inkişafına dair dəyərləndirmələrə və təxminlərə görə, XXI əsrdə iqtisadi əlaqələr Avropa-Asiya xəttində cəmləşəcəkdir. Bu regionda əlverişli tranzit keçidi reallaşdıracaq “İpək Yolu”nun coğrafi mövqeyindən tam olaraq istifadə edilməsi zərurətini ortaya çıxarır²³⁸.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının TRACECA proqramını dəstəkləmələri, layihədə iştirakçı olan ölkələrin sayı, nəqliyyat koridorunun keçdiyi regionun təbii ehtiyatlarla zəngin olması və TRACECA yolunun uzunluğunun digər yollara görə mərkəzi Asiya və dünya bazarları ilə bağlı limanlar arasında ən qısa (6500 km) və potensial olaraq çevik yol olması bu yolun üstün cəhətlərindəndir²³⁹.

²³⁷ “Doğu ilə Batı Arasında İpək Köprü”, *Zaman Qazetesi*, 9 Eylül 1998.

²³⁸ A.A. Salmanov, “Azərbaycan Nəqliyyat Tranzit Potensialı-İqtisadi əlaqələri Stimullaşdıran amil kimi”, *Azərbaycan İqtisadi İslahatlarının Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemləri*, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, s.54; Natiq Ələsgərov, “Tarixi İpək Yolu və Azərbaycan Neft Sənayesi Müasir Mərhələdə”, *Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti*, Mars-Print, Bakı, 1999, ss.32-33.

²³⁹ Vüqar Dergahov, “Neft Siyasəti və İpək Yolunun Xarici Turizmin İnkişafında Rolü”, *Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti*, Mars-Print, Bakı, 1999, ss.21-24; Rəhime Nurəliyeva, “Azərbaycan

8.4.2. TACIS

Romada 1990-cı ilin dekabr ayında Aİ Zirvə iclasında, post-sovet ölkələrini iqtisadi reformlar mövzusunda dəstəkləmək üçün TACIS texniki yardım proqramı qərarlaşdırıldı. Proqramın ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti Aİ-nin MDB ölkələrilə iqtisadi əməkdaşlıqlarına vasitəçi olmaları və proqram, müttəfiqlik, əməkdaşlıq müqavilələrinin tətbiqinə köməklik funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür.

1992-93 cü illərdə Aİ TACIS proqramının reallaşdırılmasına başladı. Layihə hüquqi, struktur, idari və iqtisadi reformların hayata keçirilməsinə dair texniki yardımı nəzərdə tutur.

Avropa İttifaqı TACIS proqramı vasitəsilə Avropadan Azərbaycana yeni texnologiyalar gətirən layihələri maliyyələşdirərək, Azərbaycanda sərbəst bazar iqtisadiyyatı və demokratik cəmiyyətin qurulmasına təşviq edir. TACIS proqramı çərçəvəsində maliyyəyə ehtiyac duyulan sektorların araşdırılması üçün, Avropa Komissiyası və Azərbaycan hökuməti və digər təşkilatlar birlikdə fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycanın infrastrukturasını təşkil edən körpü və yolların yenidən qurulmasında böyük rol oynayan TACIS nəqliyyat və kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulmasına yardım edir. TACIS kiçik və orta həcmli müəssisələrin inkişafı məqsədiylə təhsil proqramları həyata keçirir, enerji sənayesindəki istehsal nəticəsində ortaya çıxan ekoloji çirklənmənin və ümumi ekoloji problemlərin həlli və Azərbaycanın əhəmiyyətli sənaye regionlarına enerjinin paylaşdırılması üzrə fikir bildirməkdə, Xəzər regionu və Orta Asiyadan Avropa bazarlarına enerji ehtiyatlarının nəqli ilə əlaqədar alternativ yolların müəyyənləşdirilməsinə yardımçı olur²⁴⁰.

8.4.3. INOGATE

Neft və təbii qazın Avropaya Beynəlxalq Nəqli Layihəsi (Interstate Oil and Gas Transport to Avrope- INOGATE) isə Aİ-nin köhnə SSSR üçün nəzərdə tutduğu texniki yardım çərçəvəsində əsas regional proqram olaraq həyata keçirilir. Layihənin hədəfləri arasında regional qaz nəqliyyat sisteminin, neft və neft məhsullarının nəqli sistemlərinin yenidən qurulması, inkişafı və Avropa bazarlarına enerji ehtiyatlarının nəqli üçün alternativ yolların tapılması yer alır.

INOGATE layihəsində Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın enerji ehtiyatlarına böyük yer verilmişdir. Bu çərçəvədə həm qanunvericilik, həm də texniki mövzularda yardım edilmişdir. 1998-ci ilin dekabrında Brukseldə INOGATE proqramına daxil olan ölkələrin iclası olmuş və həm Bakı-Supsa, həm də Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xəttlərini dəstəkləyici qərarlar alınmışdır²⁴¹.

İqtisadiyyatında Böyük İpək Yolunun Rolü və əhəmiyyəti”, *Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti*, Mars-Print, Bakı, 1999, s.50; Salmanov, s.56.

²⁴⁰ Gülgəz Əliyeva, “Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə Münasibətləri”, *Məşvərət Bülleteni*, No:11(47), Fevral-2002, ss.21-25.

²⁴¹ *Azərbaycan Ülke Raporu*, DPT Müstəşarlığı Dış Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, Mayıs-2002, s.35.

8.5. REGIONAL İQTİSADI ƏLAQƏLƏR

Azərbaycan eyni zamanda bəzi regional təşkilatların da üzvüdür. Bunlardan ən əhəmiyyətliləri Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və GU(Ö)AM (Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan, Moldaviya)dır.

8.5.1. Müstəqil Dövlətlər Birliyi

Sovetlər İttifaqının üç slavyan ölkəsi olan Rusya Federasiyası, Belarusiya və Ukraynanın liderləri 1991-ci ilin 8 dekabrında bir araya gələrək Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının (SSRİ) rəsmi olaraq dağıldığını və bu siyasi ittifaqın yerini alacaq yeni bir İttifaqın, “Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)”nin qurulduğunu açıqladılar. Bu açıqlamadan qısa bir müddət sonra, 1991-ci ilin 21 dekabrında Qazaxıstanın Alma-ata şəhərində “Alma ata Deklarasiyası” olaraq bilinən Müstəqil Dövlətlər Birliyinin quruluş bəyannaməsi imzalandı. Beləliklə, SSRİ-nin beynəlxalq bir statusu hüquqi olaraq sona çatdı.

Azərbaycan isə, 1993-cü ilin sentyabrında Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olmuşdur.

Köhnə Sovet İttifaqı tərkibində olan və müstəqilliyini qazanan 15 cumhuriyyətdən 12-sinin iştirakı ilə qurulan Müstəqil Dövlətlər Birliyi “başda iqtisadi olmaq üzrə bir çox sahədə bir-birindən müstəqil olan yeni dövlətlər arasında iş ittifaqının inkişafı”məqsədini daşıyırdı. Ana dili, milli pul, mədəni dəyərlər kimi mövzularda hər bir cumhuriyyət müstəqil olacaqdır, ancaq, digər mövzularda bu “birliyin” məqsədlərinə riayət edəcəkdir.

Keçən dövr ərzində MDB ölkələri arasındakı əlaqələr diqqətə alındıqda, MDB ilə əlaqədar belə bir qiymətləndirmə aparmaq mümkündür: Soyuq savaş illərində sosialist modeli bütün Avrasiya ölkələrinə zorla ayaqda tutulan Sovetlər İttifaqı modeli çökdükdə, Rusya Federasiyası bu region üçün Müstəqil Dövlətlər Birliyi adı altında bu ölkələri öz idarəsi altında tutmaq məqsədiylə yeni bir model inkişafına diqqət göstərmiş, ancaq, bu məsələdə öz məqsədinə nail olmamışdır. Çünki, Ukrayna, Gürcüstan və Qırğızıstandakı demokratik inqilablar, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi kimi bir çox faktorlar bu birliyin təməlini hər gün daha da sarsırdı. Xüsusilə, Gürcüstan və Ukraynanın yaxın tarixdə bu təşkilatdan çıxma ehtimalı aktualdır.

8.5.2. Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı

Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (BSEC), dünyada qloballaşma və regional səviyyədə beynəlxalq bütünləşmə istiqamətində, siyasi və iqtisadi sahədə yenidən qurulma mərhələsinin bir nəticəsidir. 1980-ci illərin sonlarında, Şərqi Avropada iqtisadi çərçivədə sərbəst bazar iqtisadiyyatına və siyasi olaraq demokratiyaya keçid prosesinin nəticəsi zəminində yerini tapan BSEC, regional bir iqtisadi əməkdaşlıq təşəbbüsüdür.

Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (BSƏC) Türkiyənin liderliyində, 1992-ci ilin 25 iyununda İstanbulda 11 ölkənin dövlət və hökumət başçılarının iştirak etdiyi iclasda quruldu. Azərbaycanla yanaşı birlikdə yer alan digər ölkələr bunlardır:²⁴² Albaniya, Bolqarıstan, Ermənistan, Gürcüstan, Moldaviya, Rumiya, Rusiya Federasiyası, Türkiyə, Ukrayna və Yunanıstan. Birbirindən fərqli bu ölkələr; rifah, sülh və sabillik regionu quraraq dünya iqtisadiyyatına güc qatmaq məqsədini daşıyırlar.

BSEC nəzəri olaraq və başlıca üç alt siyasi coğrafiyanı (Qafqaz, Orta Şərç, Balkan) və üç dənizi (Qara dəniz, Ege, Xəzər) birləşdirmişdir. Bu vəziyyətlə nə bir sərbəst ticarət regionu və nə də gömrük ittifaqı modeli olmasa da, BSEC Regionu, dünya iqtisadiyyatının gələcəyinin qurulmasında diqqətə alınan bir regiondur.

Qara Dəniz Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə əlaqələrin daha da genişləndirilməsinə Azərbaycan böyük əhəmiyyət verir. Azərbaycan bu təşkilat çərçivəsində həyata keçirilən iqtisadi layihələrin reallaşmasında fəal rol oynayır. Bu təşkilatın effektivliyini artırmaq məqsədi ilə yeni maliyyə mexanizmlərinin qurulması lazımdır. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olan dövlətlər geniş coğrafi məkanı əhatə edir və bu ölkələr böyük iqtisadi potensiala sahibdirlər.

BSEC-nin beynəlxalq platformda əhəmiyyətli bir regional təşəbbüs olubilməsi üçün, gələcək perspektivdə bilinən hədəflər daxilində, daha irəli iqtisadi bütünləşmə mərhələləri keçəbiləcək şəkildə nizamnamələrə gedilməsi vacibdir. Bu da üzv ölkələrin sərbəst bazar iqtisadiyyatı sistemində tez bir zamanda keçmələri, üzv ölkələr arasındakı mövcud köklü problemlərin həllinə qovuşması və üzvlərin digər iqtisadi bütünləşmə girişimlərinə daxil olmaları və ya digər girişimlərdəki öhdəliklərin yerinə gətirilməsinin əngəllənməməsi ilə ola bilər²⁴³.

8.5.3. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı

Türkiyə, İran və Pakistan arasında regional iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və gücləndirmək hədəfi istiqamətində 1964-cü ildə qurulan İnkişaf üçün Regional Əməkdaşlıq (Regional Cooperation for Development), şəkil və mahiyyət dəyişiklikləri edərək 1985-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ECO) adını aldı. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, 1990-cı illərin əvvəlində Avrasiyada meydana gələn köklü tarixi dəyişiklik dövründən genişləyəcək şəkildə faydalandı. 1992-ci ildə Əfqanıstan, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Türkmənistan İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına qatıldı. Geniş-

²⁴² Bkz. Nail Fətəliyev-Aygül Şamçıyeva, "Qara Dəniz iqtisadi əməkdaşlığı", *Məşvərət Bülleteni*, No:12 (48), Mart-2002, ss.19-38.

²⁴³ İrfan Kalaycı, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği: Dünya Ekonomisi Açısından Geleceği", *Globallaşma Prosesinde Qafqaz ve Orta Asiya Mövzusunda Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı, 2003, ss.62-63; "Karadeniz İqtisadi İşbirliği", <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/ekonomi/sayi10/kei.htm> 5 Haziran 1999. (09.04.2003).

lömə nəticəsində təşkilat; əhalisi 300 milyon olan 7 milyon km² sahəyə yayılmış, zəngin təbii ehtiyatlara sahib on üzvlü bir təşkilat halını almışdır²⁴⁴.

ECO, orta tarixdə üzv ölkələr arasındakı əməkdaşlıqla əlaqədar olaraq ticarət, nəqliyyat, kommunikasiya və enerji sektorlarına üstünlük verilməsi strategiyasını mənimsəmişdir. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, nəqliyyat və kommunikasiya sahəsinə verdiyi əhəmiyyət çərçivəsində, xüsusi ilə dənizə çıxışı olmayan təşkilat üzvlərinin ehtiyaclarına cavab verəcək, beynəlxalq limanlara və bazarlara çıxmalarına imkan verəcək şəkildə regionun infrastrukturunu inkişaf etdirməyi, əksiklərini tamamlamağı, bundan əlavə, kommunikasiya şəbəkəsini müasir standartlara cavab verə biləcək şəkildə inkişaf etdirib genişləndirməyi nəzərdə tutur. Digər tərəfdən regionun zəngin enerji ehtiyatlarının lazımi şəkildə istifadəsi və beynəlxalq bazarlara çatdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Təşkilatın seçdiyi hədəflər istiqamətində bəzi addımlar atdığı görünür²⁴⁵.

İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, qloballaşmanın təsirinin xüsusi ilə, inkişaf yolundakı ölkələr üzərində açıq bir şəkildə hiss edildiyi günümüzdə, qloballaşmanın mənfi təsirlərini aşağı səviyyəyə salma məqsədlərinə kömək göstərdiyi də söylənilə bilər.

8.5.4. GU(Ö)AM

Rusiyanın Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvləri üzərində daha çox güclü olmasını təşkil edəcək siyasətinə qarşı olan Azərbaycan, GU(Ö)AM (Gürcüstan-Ukrayna-Özbəkistan-Azərbaycan-Moldaviya) olaraq bilinən bir alternativ regional birliyin qurulması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. Üzv ölkələr arasında siyasi, iqtisadi və strateji ittifaqı təşkil etməyi hədəfləyən, müstəqil və torpaq bütünlüyü prinsiplərini əməkdaşlıq içində gücləndirməyi hədəfləyən təşkilat, 1997-ci ildə quruldu.

GU(Ö)AM-ın quruluş məqsədləri belə sıralana bilər:

1. Sovetlər İttifaqının dağılmasından sonra sosialist bloka daxil olan dövlətlər müxtəlif qeyri-müəyyənliklərlə qarşı qarşıya qaldılar. Regionda siyasi boşluğun olması diqqət çəkməyə başladı. Beləcə, keçmiş post-sovet məkanı, xüsusi ilə də Qara dəniz və Xəzər hövzəsi dünyanın güc mərkəzi olma iddiasındakı ölkələrin mənəfətlərinin kəsişmə nöqtələrindən biri halına gəldi. Bu vəziyyət region ölkələrini müstəqilliklərini qoruma məqsədiylə bir araya gəlməyə sövq etmişdir.

²⁴⁴ Ferhan Erkmenoğlu, “İqtisadi İşbirliyi Təşkilatı (EİT) Devlət veya Hükmet Başkanları Yedinci Doruk Toplantısı (İstanbul; Ekim 2002)”, <http://www.mfa.gov.tr/durkce/grupe/ues-8/ECO.htm>. (09.04.2003).

²⁴⁵ Ferhan Erkmenoğlu, “İqtisadi İşbirliyi Təşkilatı (EİT) Devlət veya Hükmet Başkanları Yedinci Doruk Toplantısı (İstanbul; Ekim 2002)”, <http://www.mfa.gov.tr/durkce/grupe/ues-8/ECO.htm>. (09.04.2003).

2. Region enerji ehtiyatlarının istehsalı ilə əlaqədar “Əsrin müqaviləsi” layihəsi ilə, enerji ehtiyatlarının hansı yollarla ixrac ediləcəyinə dair mübahisələri də gündəmə gəlmişdir. Hazırdakı boru xətlərinin Rusyanın nəzarəti altında olması isə şübhə qaynağı idi. Bu vəziyyət, ən etibarlı ixrac yolunun seçilməsi üçün region ölkələri arasında iqtisadi və siyasi əlaqələrin qurulmasını, bir regional birləşmənin qurulmasını zəruri qılmışdır.

Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldoviya arasındakı iqtisadi əməkdaşlıq ittifaqı imkanlarının inkişafı məqsədiylə qurulan bu yeni təşkilata 1999-cu ildə Özbəkistan da daxil oldu. Ancaq, Özbəkistan, 2002-ci ildə təşkilatın fəaliyyətini qənaətbəxş hesab etmədiyinə görə öz üzvlüyünü dondurmaq qərarını verdi və hal hazırda müşahidəçi statusunda təşkilatda iştirak edir²⁴⁶.

Azərbaycan neftinin Gürcüstandan keçən boru xətti ilə Qaradəniz limanından tankerlərlə Ukraynaya və Moldoviyaya çatdırılması bu ittifaq üçün mühüm bir amildir²⁴⁷.

Zamanla GU(Ö)AM-da struktur dəyişikliyi və genişlənmə cəhdləri gündəmə gəlmişdir. Türkiyə, Bolqarıstan və Rumıniyanın ittifaqa üzvlüyü müzakirə edilmişdir. Bu proses xüsusilə Ukrayna və Gürcüstanda baş verən siyasi inkişaf və dəyişikliklərdən sonra sıxlaşmışdır. ABŞ-ın ittifaqa dəstək sözü isə GU(Ö)AM-ın gələcəyi diqqət çəkicidir²⁴⁸.

8.6. İNTEQRASIYADA YENİ MƏQSƏDLƏR

Aşağıda Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyası çərçivəsində, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrində yeni məqsəd olaraq Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlük, regional iqtisadi münasibətlər baxımından isə, “Türk İqtisadi İttifaqı” na ya da “Avrasiya İqtisadi İttifaqı” düşüncəsi altbaşlıqlarına toxunulacaqdır.

8.6.1. Dünya Ticarət Təşkilatına Üzvlük

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyası baxımından əsas məqsədlərindən biri Dünya Ticarət Təşkilatına (WTO) üzv olmaqdır.

1947-ci ildən bəri GATT-ın bütün iclaslarda alınan qərarlar dünya ticarətindəki sərbəstliyi məhdudlaşdıran əngəllərin ortadan qaldırılması istiqamətində olmuşdur. 1986-cı ildə Uruquvayda keçirilən 8-ci iclasda, beynəlxalq ticari münasibətləri tənzimləmək məqsədiylə quruması qərarlaşdırılan WTO, nəhayət 1 yanvar 1995-ci ildə quruldu. Təşkilata 145-dən çox ölkə üzv olaraq qəbul edilmişdir. Təşkilat müəyyənləşdiriyi qaydalarla dünya ticarətinin 95%-ni tənzimləyir.

²⁴⁶ Fikret Ertan, “GUAM Zirvesi”, *Zaman Gazetesi*, 23.04.2005; “Özbəkistan, 15 uyeli GUUAM’dan çekiliyor”, <http://www.zaman.com.tr/2002/06/15/dis/h4.htm>. (09.04.2003)

²⁴⁷ Bkz: Rövşen İbrahimov, “GUÖAM Örgütünün Kurulma Səbəplerinin Uluslararası İlişkilər Karar Verme Süreci Teorisindən Açısından Değerlendirilmesi”, *Azərbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.55-58.

²⁴⁸ Azer Eliyev, ‘GUÖAM Yeni Müstəviyə Qedem Qoyur’, *525-ci Qezet*, No:66 (1922), 09.04.2005.

Dünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı ilə birlikdə yaxın gələcəkdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafında ən önəmli üç dünya təşkilatından biri olacaqdır.

WTO-ya üzvlüyün, inkişaf etməkdə olan ölkələr baxımından əhəmiyyəti, təşkilatın qurulduğu ilk illərdə mübahisəli problemdə görülməsi mümkündür: Venesuela və Braziliya, ABŞ-ı neft məhsullarının ticarəti ilə əlaqədar qaydalara zidd hərəkət etməsilə bağlı WTO-ya şikayət etdi. WTO 29 yanvar 1996-cı il tarixli qərarında şikayəti haklı hesab edildi.

ABŞ 19 iyun 1996-cı ildə qərara tabe olacağını bildirdi. 14 mart 1996-cı ildə isə Hindistan, ABŞ-ın trikotaj məhsulları ilə bağlı olaraq qoruyucu tədbirlərin triko, trikotaj və geyim malları ticarətinin qaydalarına zidd olduğunu iddia edərək WTO-ya müzakirə açılmasını istədi. 17 aprel 1996-cı ildə şikayət qəbul edildi. 24 apreldə isə, ABŞ mübahisə yaradan tədbirləri ortadan qaldırdığı üçün şikayət geri alındı.

Hər iki hadisəyə də nəzər salaraq WTO-ya üzvlüyün inkişaf etməkdə olan ölkələr, bu mənada Azərbaycan üçün də xilas edici olmadığı kimi fəlakət gətirici kimi də dəyərləndirilməməlidir.

Azərbaycan ixracının təqribən 90%-i neft və neft məhsullarından ibarətdir. Bunların isə bazarı və qiyməti WTO qaydalarına əsasən müəyyənləşmişdir. Bu səbəblə, bu təşkilata üzv olunduğu təqdirdə ixrac həcmnin artması və müxtəlifliliyi baxımından bir itki olmayacaqdır. Ancaq, WTO qaydalarına müvafiq olaraq daxili bazarın xaricə geniş bir şəkildə açılması, xarici məhsulların istehsalçıları ilə hələ rəqabət apara biləcək səviyyədə olmayan və varlığını davam etdirmək üçün sanki dirənən Azərbaycan sənayesinin və kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektorunun daha da pis vəziyyətə düşməsinə səbəb ola biləcəkdir. Bu baxımdan WTO-ya üzv olmağın vaxtı və şərtləri çox diqqətlə hesablanmalı ki, ölkə iqtisadiyyatı üçün bu üzvlükdən maksimum fayda əldə edilə bilsin²⁴⁹.

İdخالı əvəz etməyə əsaslanan bir sənayeləşmənin birinci mərhələsi istehlak malları sənayesindəki inkişaf ilə nəticələnir.

Bundan sonra ölkələr üçün sənayeləşmə siyasətini inkişaf etdirə biləcək iki yol vardır. Birincisi, xarici bazarlara açılmaqdır. Cənubi Koreya, Tayvan və Şərqi Asiya ölkələri kimi, daxili bazarları kiçik olan ölkələr bu yolla inkişaf ediblər. Çünki, sadəcə daxili bazardakı tələbə uyğun istehsalla bu ölkələrin yüksək inkişaf səviyyələrinə qalxmaları mümkün deyil. İkinci yol isə, sənayeləşmə siyasəti ilə xammal və investisiya malları istehsalını artırmağı hədəfləməkdir. Türkiyə və bazarı böyük olan bir çox ölkə bu yolla inkişaf ediblər. Böyük bir daxili bazara sahib olan Rusiyada bu bazarı itirməmək üçün sənayeləşmə siyasətini ikinci yolla həyata keçirməyə çalışır.

²⁴⁹ Rasim Musabəyov, "Qloballaşma və Azərbaycan", *Məşvərət Bülleteni*, No:11(47), Fevral-2002, s.40.

Azərbaycan üçün isə, sənayeləşmə siyasəti daxili bazarı kiçik olan bir çox Şərqi-Asiya ölkələri kimi birinci yolla, yəni ixrac üstünlüklü olmalıdır. Buna görə Azərbaycanın WTO tərəfindən təşkil olunan yeni beynəlxalq ticarət sisteminə vaxtında uyğunlaşaraq bu sistemin vermiş olduğu fərsətlərdən faydalanması, ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynaya bilər²⁵⁰.

Beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin düzgün qurulması da inteqrasiya olmanın təməl şərtlərindən biridir. Yuxarıda da ifadə edildiyi kimi 1992-ci ildə IMF və IBRD-yə üzv olan, 1993-cü ildən etibarən GATT-a müşahidəçi statusunda qoşulan Azərbaycan, Dünya Ticarət Təşkilatına da üzv olmağı planlaşdırır.

WTO-ya üzvlük isə IMF və IBRD-yə üzvlüklə müqayisədə daha ciddi müzakirələrə səbəb olur. Belə ki, WTO-ya üzvlük iqtisadi müstəqilliyi könüllü olaraq məhdudlaşdırma kimi görülür.

WTO ilə təmasları 1993-cü ildə müşahidəçi statusunda iştirakla başlayan Azərbaycan, 1997-ci ildə müzakirələrə başlamış və 2002-ci ildə üzvlüklə bağlı yaradılan komissiya iclaslarına başlamışdır²⁵¹.

2002-ci il dekabr ayında Cenevrədə verilə qərar və 2003-ci ilin əvvəlində aparılan uzun müzakirələrdən sonra Ermənistan, Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olaraq qəbul edildi. Ermənistandan əvvəl Gürcüstan və Moldoviya da WTO-ya üzv oldular.

Azərbaycandan başqa MDB üzvü olan Rusiya, Ukrayna, Belarusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan da WTO-ya üzv olmaq üçün müraciət ediblər.

Azərbaycanın WTO-ya üzv olmamasının səbəbləri arasında başda gömrük vergiləri ilə əlaqədar ortaya çıxan problemini vurğulaya bilərik. WTO tətbiq edilən vergilərin azaldılmasını və ya qaldırılmasını tələb edir. WTO-ya üzvlük üçün irəli sürülən şərtlər arasında kənd təsərrüfatı sektoruna yardım ayrılmasının dayandırılmasını da vurğulaya bilərik.

Azərbaycanın üç əsas dünya təşkilatı IMF, IBRD və WTO ilə münasibətlərinə ciddi əhəmiyyət verməsi zəruridir. Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərini bu təşkilatların müəyyənləşdirdiyi qaydalar çərçivəsində qurmalı olacaqdır.

Beynəlxalq inteqrasiya prosesində beynəlxalq təşkilatların sadəcə əmredici vəziyyətdə olması ölkənin milli mənfəətlərinə zərbə vura bilər. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara üzvlükdə, ölkənin qazancını və itkisini qarşılaşdıraraq, milli mənfəətlərə müvafiq qərar qəbul etmək lazımdır²⁵².

²⁵⁰ Ekber Eldaroglu, "Dünya Ticarət Təşkilatı və Azərbaycan", *Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu, "Azərbaycan" Bülleteni, No:22 (142)*, 31 May 2001.

²⁵¹ Ayhan Erdal, "Dünya Ticarət Örgütü və Azərbaycan'ın Üyelik Süreci", *Azərbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.110-112.

²⁵² Mehdiyev, s.26.

Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyasını sürətləndirən əsas amillərdən biri onun mühüm beynəlxalq iqtisadi təşkilatlara üzv olmasıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasını dünyaya iqtisadi inteqrasiya prosesi olaraq qiymətləndirmək mümkündür. Yuxarıda ifadə edildiyi kimi, Azərbaycan hökumətinin bu təşkilata üzv olmaq üçün daha əvvəl müraciət etməsinə baxmayaraq, hələ WTO-ya üzvlük baş verməmişdir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin açıqlamalarına görə, bu proses 2007-ci ildə həyata keçiriləcəkdir.

WTO-ya üzvlük bir tərəfdən yerli bazarda geniş isthsal müxtəlifliliyi, inkişaf etmiş texnologiyaların ölkəyə çəkilməsi, digər tərəfdən isə gömrük vergilərinin aşağı salınmasının vacibliliyi, dövlət köməyindən imtina edilməsi deməkdir. Bu səbəblə, Azərbaycan çox diqqətlə bu məsələdə qazanc və itkilərini müzakirə etməlidir. Eyni zamanda müxtəlif məhsul növləri üzrə öz faydasına uyğun qərarların qəbul etdirməlidir.

Ölkənin WTO-ya üzv olması iqtisadiyyatının inkişafına çox böyük sürət qazandıracağı mənasına gəlməməlidir. Çünki, ölkə sənayesi, kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətinə sahib məhsul istehsal edə biləcək gücə sahib deyil. Bu baxımdan ölkənin dünya bazarına çıxma biləcək bir məhsula sahib ola bilməsi ixracatçılar üçün kifayət qədər təşvik edici olmur. Bununla yanaşı ölkənin WTO-ya üzv olması gələcəkdə iqtisadi inkişaf üçün mühüm addım olacaqdır. WTO-ya üzv olmaqla ölkə istehsalçıları dünyaya çox böyük informasiya çıxışı əldə edə bilirlər. Beynəlxalq bazarlara təminatlı çıxış və tranzit yüklərin daşınmasında təminatlı daşınma şərtləri əldə edəcəklərdir. Bu təşkilata üzv olmaqla yerli istehsalçılar bəzi problemlərlə qarşı-qarşıya qalacaqlardır. Bununla yanaşı ölkə daxili istehsalçılar üçün qarışıq məsələ, WTO-ya üzv olmaqla ölkə liberal sərhədlərini daha çox açmaq məcburiyyətində qalacaqdır. Yəni, gömrük vergiləri azaldılacaq, gömrük nöqtələrində keçid sərbəstləşdiriləcəkdir ki, bu da keyfiyyətli dünya məhsullarının ölkə bazarına axımını artıracaqdır. Bu isə, hələ rəqabət qabiliyyəti olmayan daxili istehsalın çökməsinə səbəb ola biləcəkdir. Sənayenin inkişafı üçün hələ məcburi tədbirlərin görülməməsi WTO-ya daxil olduqda bir çox çətinliklər yaradacaqdır. Bu səbəblə, bu mərhələdə yerli istehsalın güclənməsi üçün addımlar atılmalıdır. Bunun üçün də müəyyən bir vaxta ehtiyac vardır. Ehtiyac olan müddət olaraq 2007-ci ilə qədər mövcud potensialdan istifadə edərək ölkə istehsalının rəqabət gücü artırılmalıdır.

8.6.2. “Türk İqtisadi İttifaqı” ya da “Avrasiya İqtisadi İttifaqı” Düşüncəsi

SSRİ dağılıdıqdan sonra, müstəqillik qazanan yeni Türk respublikalarının enerji ixrac potensialı, enerji ehtiyatları baxımından böyük ölçüdə xaricdən asılı olan Türkiyənin də bu dilemmadan azad olması üçün fürsət olmuşdur. Türkiyə və yeni Türk respublikaları arasında iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə möhkəm əlaqələrin inkişaf etməsinin də təsiriylə, neft və təbii qazın, Türkiyə

ərazisindən keçərək qərb bazarlarına çatdırılması ilə yeni Türk respublikalarının siyasi müstəqilliklərini inkişaf etdirəcək şəkildə iqtisadi müstəqillik və inkişaf-larını həyata keçirtmələri, həm də mühüm bir enerji qaynağı əldə etmək müm-kün olacaqdır. Enerji ehtiyatı nəqlinin Türkiyə ərazisindən keçirilməsi, şübhəsiz Türkiyənin qitələrarası geo-siyasi əhəmiyyətini də artıracaqdır.

Ancaq, Türkiyə və yeni Türk respublikaları arasındakı iqtisadi əlaqələrin adının, “Türkiyə İqtisadi İttifaqı”, “Müştərək Türk Bazarı” və bir az da hissi və həmasi duyğuların hərəkətə keçməsiylə “Türk İttifaqı” şəklində bir təşkilatlan-maya gedən bir qurum olaraq səsləndirilməsi düzgün deyil. Hətta bu şəkildə bir oluşuma gedən yol və hədəf müəyyən etmə, Türkiyənin və Yeni Türk res-publikaları arasında iqtisadi əlaqələrin arzu edilənsəviyyədə inkişafına bəzi əngəllərin qoyulmasında və enerji ehtiyatlarının qərb bazarlarına ixraca dair əsas güzərgahların müəyyənləşdirilməsində, Türkiyəyə keçid xəttlərin həyata keçmə ehtimalında ən əsas səbəblərdən biridir.

Türkiyənin qabağına çıxan fürsətləri dəyərləndirərək, enerji ixrac xəttlə-rində keçid ölkəsi olaması ilə həm iqtisadi baxımdan inkişaf etməsi, həm də yeni Türk respublikaları ilə münasibətlərini inkişaf etdirməsi; ancaq, bu pro-sesdə həm qərb mənfəətləri ilə üst-üstə düşəcək, həm də qərbə alternativ muh-temel oluşumlara zəmin hazırlama kimi bir niyətin olmadığını yansıdacaq şəkildə regiona dair bir siyasət izləməsi ilə mümkün ola biləcəkdir. Xüsusilə, müstəqilliyini əldə edən yeni Türk respublikaları ilə daha sürətli şəkildə inkişaf etdirməsindəki əngəllərin və Türkiyə keçidli enerji ehtiyatı nəql xəttlərinin həyata keçirilməsindəki şübhələrin aradan qaldırılması üçün, Türkiyə, ilk olaraq regionda mədəniyyətlər arası sərhəd ölkəsi olma fürsətini dəyərləndirərək, kö-nüllü təşkilatlar tərəfindən başlanılan və rəsmi təşkilatlar tərəfindən mənim-sənən mədəniyyətlər arası dialoq səylərində daha aktiv rol almalıdır.

Bundan əlavə Türkiyə və yeni Türk respublikaları arasında “İttifaq” və “Müştərək Bazar” ifadələrini ehtiva etməyəcək bir mahiyyətdə, iqtisadi münasi-bətlərin inkişafına nail olacaq “müttəfiqliklərə” əhəmiyyət verməlidir. Hətta bu münasibətlərin regiondakı digər ölkələri də əhatə dairəsinə almasına diqqət gös-tərilməlidir. Bu çərçivədə gələcəkdə yaradılması üçün müxtəlif fəaliyyətlərin gündəmə gətirildiyi “Avrasiya İqtisadi İttifaqı” şəklində geniş iştiraklı bir ikti-sadi ittifaq düşüncəsi diqqət çəkici və mənalıdır.

DOQQUZUNCU FƏSİL

AZƏRBAYCANDA XARİCİ SƏRMAYƏ QOYULUŞLARI VƏ SƏRMAYƏ POTENSİALI

Bu fəsildə müstəqillikdən sonra Azərbaycanda həyata keçirilən xarici investisiya qoyuluşları, xarici sərmayəni ölkəyə çəkmək üçün edilən dəyişikliklərlə meydana gələn investisiya mühiti, investisiya potensialı və xarici sahibkarlar tərəfindən qazanılı sayıla biləcək olan sərmayə sahələri gözdən keçiriləcək.

9.1. XARİCİ SƏRMAYƏ QOYULUŞLARI

Müstəqilliyin qazanılmasından sonra, Azərbaycanda neftlə yanaşı, qeyri-neft sektorlarının da qərb sərmayəsinə açılması üçün təşəbbüslər oldu. Bunun üçün əvvəlcə sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçidin hüquqi zəmininin qurulmasına başlandı. 18 oktyabr 1991-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi Haqqında Konstitusiyaya maddəsinin qəbulundan sonra, ilk əhəmiyyətli addım 1992-ci ildə atıldı. 1992-ci ildən etibarən xarici sərmayə qoyuluşlarının qorunması üçün bəzi tədbirlər görüldü. 1992-ci ilin yanvarın 15-də “Xarici İnvestisiya Qoyuluşlarının Qorunması” haqqında qanun qəbul edilərək, ölkə ərazisində xarici investisiya qoyuluşlarının hüquqi və iqtisadi əsasları müəyyən olundu və bu mühafizəsi üçün dövlət zəmanəti verildi. Zaman keçdikcə üzərində müxtəlif dəyişiklər edilərək yenilənən bu qanunla Azərbaycan hökuməti xarici sərmayəyə; qanunlarının dəyişməsi, milliləşirmə, inventarlaşdırma, təzminat, zərərin ödənməsi, köçürmə və mənfəətin istifadəsi kimi xüsuslarda dövlət zəmanəti verdi²⁵³.

Müstəqillikdən sonra sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid qərarı alan və xarici sərmayəyə qapılarını açan Azərbaycana, xarici sərmayənin diqqəti də gicikmədi. Ancaq, ümumi olaraq 1991-1993-cü illərdə xarici sərmayənin ölkəyə axımını həyata keçirməkdə müvəffəq olunmadığı görülür. 1995-ildə qəbul edilərək tətbiq olunan “İnvestisiya Fəaliyyətləri Haqqında” qanun, nəhayət 19 aprel 2005-ci ildə bəzi dəyişikliklərlə yenidən Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən qəbul edildi. Bu qanun, ölkə iqtisadiyyatına xarici sərmayənin cəlbi, beynəlxalq iqtisadi əlaqə və müstəqilliyin inkişafı və bütün xarici sərmayə qoyuluşlarının zəmanət altına alınmasını əhatə edirdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici sərmayənin axımı 1994-cü ildən etibarən başlamışdır. 1994-97-ci illərdə xarici sərmayənin ölkəyə axımını təmin etmək

---

²⁵³ Sancak, s. 44; “Investment Possibilities of Azerbaijan”, s.20.

məqsədiylə edilən qanuni və inzibati dəyişikliklər nəticəsində xarici sərmayənin real olaraq axımına nail olunduğu müşahidə edilir. Xüsusi ilə zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarının istismarına istiqamətlənən xarici sərmayəli şirkətlərdən ilk illərdə digər sektorlarda da artmağa başladı.

Azərbaycanda 1996-1997-ci illərdə həyata keçirilən və iqtisadi stabilliyi əldə edən siyasətlərin, real iqtisadiyyatı təşviq edici dövlət siyasətləriylə dəstəklənməməsi, 1997-ci ildən əvvəl xarici sərmayənin ölkəyə cəlb edilməsi üçün tətbiq olunan vergidən azad edilmələrdən imtina edilməsi və dövlət orqanlarının lazımı həssaslığı göstərməməsi səbəbləriylə 1997-ci ildə istehsal sahəsinə investisiyalar qoyulmamışdır.

1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycana xarici sərmayənin axımı 1998-ci ildə 1472 milyon dollar ilə özünün maksimum səviyyəsinə çatmışdır. Ancaq, tətbiq olunan sərt pul siyasəti, iqtisadiyyatdakı durğunluq, gecikən özəlləşdirmə və gözlənilən iqtisadi islahatların həyata keçirilməməsi nəticəsində iqtisadiyyat bir tərəfdən deflyasiyanın təzyiqi altına girmiş, digər tərəfdən də 1998-ci ildən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında, xüsusiyə xarici sərmayə qaynaqlı bir geriləmə müşahidə edilmişdir. 1998-ci il Rusiya böhranı ilə yanaşı ölkədəki mövcud bürokratiya, rüşvət və müəyyən sahələrdə gizli monopoliya da bu tarixdən etibarən ölkədəki xarici firma sayının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına və xarici investisiya nisbətinin azalmasına təsir etmişdir. Azərbaycanda xarici sərmayəyə vergi güzəştlərinin ləğvi isə qeyri-neft sektorlarındakı bu mənfi tendensiyanı daha da təsirləndirmişdir²⁵⁴.

Xarici şirkətlər 1994-2010-cı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına təqribən 80 milyard dollar həcmində bir sərmayə qoymuşdular. Bunun 77.2%-i birbaşa sərmayə qoyuluşları, 22.8%-i isə kreditlər vasitəsi ilə reallaşdırılmışdır. Birbaşa sərmayə qoyuluşlarının 73%-i isə neft sənayesinə qoyulmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici sərmayənin ÜDM-dəki üstünlüyü yüksək səviyyədədir. 1996-2000-cı illər arasında xarici sərmayə qoyuluşlarının həcmnin ÜDM-yə nisbəti 30%-dən 35-40%-ə qədər yüksəlmişdir. 1998-ci ildə müqayisədə 1999 və 2000-ci illərdə azalan xarici sərmayə qoyuluşlarının ölkəyə girişi 2000-ci ilin son aylarından etibarən yenidən artmağa başlamışdır. Qanunlarda edilən bəzi dəyişikliklər, gömrük və vergi nisbətlərinin qismən azaldılması və bunun davam etdirilməsi, xarici sərmayənin mühafizəsi və bu yolda dövlət tərəfindən atılan addımlar xarici sərmayə qoyuluşunun artmasına təkan vermişdir.

Makroiqtisadi strukturun stabilliyə qovuşması, özəl sektorun gücləndirilməsinə dair edilən dəyişikliklər və neft sektorunun daha da inkişafı, Azərbaycana

²⁵⁴ Sinan Oğan, "Bağımsızlığının Onuncu Yılında Azərbaycan Ekonomisi və Türkiyə İle İqtisadi İlişkileri", www.ceterisparibus.net/arsiv/s_ogan.pdf. (13.03.2003).

dünya maliyyə mərkəzlərindən yüksək miqdarlarda sərmayə axımının həyata keçməsi üçün geniş imkanlar yaradır²⁵⁵. 2001-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan sərmayələrin 70%-i xarici sərmayə, 30%-i yerli sərmayə şəklində olmuşdur. 2002-ci ildə sərmayə qoyuluşlarının 80.9%-i xarici, 19.1%-i isə yerli sahibkarlar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Sərmayə qoyuluşlarının sektorlara görə bölgüsü isə belə olmuşdur: 77%-i sənaye, bu çərçivədə 68.5%-i neft və təbii qaz, 11.3%-i inşaat, 9.4%-i bina inşaatı, 38%-i nəqliyyat, 2.4%-i telekommunikasiya, 1.8%-i ticarət və xidmət, 0.8%-i kənd təsərrüfatı və 2.9%-i digər sahələrə qoyulmuşdur.

2003-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan sərmayənin 80.5%-i xarici, 19.5%-i isə yerli sərmayənin payına düşmüşdür. Qoyulan sərmayənin sektorlar üzrə payına görə isə, sənaye sektorunun payı 79.7% oldu. Bunun 76.2%-i neft və qaz çıxarılmasının, 1.6%-i elektrik enerjisi və su sərfinin, %1.9-i isə emalat sahələrinin payına düşmüşdür. Kənd təsərrüfatı sektorunun payı 1%, inşaat sektorunun 0.2%, ticarət və xidmətlərin payı 0.8%, nəqliyyatın payı 8.7%, telekommunikasiyanın payı 1.4%, mənzil tikintisinin payı 5.5% və digər sahələrin payı 2.7% olmuşdur. 2004-cü ildə Azərbaycana ümumilikdə 24.2 trilyon manat (4.9 milyard dollar) sərmayə qoyulmuşdur. Bu nisbət 2003-cü il ilə müqayisədə 36.1% daha çoxdur. Qoyulan sərmayənin 73.7%-i, yəni, 17.8 trilyon manat (3.6 milyard dollar) xarici sərmayə, 6.4 trilyon manat (1.3 milyard dollar), yəni, 26.3%-i yerli sərmayədir. Ümumi sərmayənin 86.4%-nə müvafiq edən xarici və yerli firma və müəssisələr tərəfindən qoyulan sərmayələr 28.4% artarkən, dövlət büdcəsindən qoyulan sərmayələr əvvəlki ilə görə 10.5% artaraq 537 milyard manat olmuşdur.

Cədvəl 39. Azərbaycanda İnvestisiya Miqdarı (Milyon \$)

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):							
mlyn.manat	1289.8	4249.2	5820.4	6733.4	7415.6	10353.9	12481.8
mlyn.dollar	1441.4	4326.4	5922.7	7118.5	8300.4	12066.1	15192.1
Xarici investisiyalar:							
mlyn.manat	829.5	3310.9	4496.4	4628.5	4514.2	5727.2	5625.8
mlyn.dollar	927	3371	4575.5	4893.2	5052.8	6674.3	6847.4
Daxili investisiyalar:							
mlyn.manat	460.3	938.3	1324	2104.9	2901.4	4626.7	6856
mlyn.dollar	514.4	955.4	1347.2	2225.3	3247.6	5391.8	8344.7

* ilkin məlumat

²⁵⁵ "Azərbaycan Respublikasının Sosial-İqtisadi Vəziyyəti", s.22.

Cədvəl 40. Xarici investisiyalar (mlyn. ABŞ dolları)

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Cəmi xarici investisiya	927	3371	4575.5	4893.2	5052.8	6674.3	6847.4
o cümlədən:							
Maliyyə kreditləri	262.9	238.3	293	698.4	983.5	1576.6	2357.9
Neft sənayesinə	546.1	2972.4	4088.1	3799.9	3422.3	4003.3	3350.7
Neft bonusu	-	58.6	21.6	1	17	68.2	3.5
Birgə və xarici investisiyalı müəssisələr	118	45.4	104.2	230.5	368.4	439.1	494.1
ondan:							
Türkiyə	31.6	17.1	80.1	96.2	136.6	109.2	145.2
ABŞ	11.2	4.9	8.4	24.8	70	78	87.9
İran	2.9	-	-	1.2	17.5	4.6	-
Almaniya	1.7	-	2.1	21.5	17.4	22.9	48.2
Rusiya	-	1.2	1.8	5.1	4.6	10.7	5.8
Böyük Britaniya	6.8	9	4.2	39.5	39.1	80	89.9
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	2.8	4.4	4.4	5.7	18.3	12.3	38.5
İsveçrə	-	-	-	0.5	2.7	3.5	3.7
Fransa	39.3	2.2	2.2	2.6	11.1	4.4	-
Kipr	-	-	-	0.2	5.4	13.2	2.2
Çin	-	-	-	0.2	1.3	1.2	8.1
İtaliya	-	-	-	4.6	2.8	14	2
Pakistan	-	-	-	-	3.1	-	-
Yaponiya	16.4	-	-	-	-	-	0.4
Digər ölkələr	5.3	6.6	1	28.4	38.5	85.1	62.2
Digər investisiyalar		56.3	68.6	163.4	261.6	587.1	641.2

Birbaşa qoyulan xarici sərmayələr Azərbaycanın iqtisadi canlanmasında əsas rol oynamışdır. İqtisadi inkişaf daha çox neft sektoruna edilən birbaşa xarici sərmayənin nəticəsi olaraq son dərəcə yüksək dərəcədə sərmayə ilə dəstəklənmişdir.

2009-cü ilin əvvəli etibarilə, xarici investorlar tərəfindən Azərbaycana qoyulan 30 milyard dollar həcmində sərmayə Şərqi Avropa və MDB ölkələri arasında ən yüksək nisbətdir. Adam başına düşən xarici sərmayə həcminə görə, Azərbaycan MDB ölkələri arasında ilk sıradadır. Dövrümüzdə, Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın təmini məqsədiylə, işsizliyin azaldılması, xalqın rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi və Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi üçün mühüm addımlar atılmışdır²⁵⁶.

1993-2009-cü illər arasında Azərbaycana qoyulan xarici sərmayələrin ölkələrə görə bölünməsi diqqətə alındıqda 25%-lik paylar ilə ABŞ və İngiltərənin ilk iki sırada olduqları müşahidə edilir. Türkiyə isə 15%-lik pay ilə üçüncü

²⁵⁶ Cəfərzadə, s.3.

sıradadır. İranlı investorlar isə, Azərbaycan iqtisadiyyatına 166 milyon dollar sərmayə qoyublar. Bu sərmayələrin 110 milyon dolları neft sektoruna qoyulmuşdur.

Azərbaycana başlıca xarici sərmayə axımı; beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditləri, birbaşa qoyulan sərmayələr, neft faizləri, digər kredit və sərmayələr şəklindədir. Ölkəyə gələn xarici sərmayənin böyük əksəriyyəti kredit xarakterlidir, yəni, gələcəkdə əlavə faizlərlə geri verilməkdir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınan kreditlərdən başqa, neft sektoruna istiqamətləndirilən sərmayələr də əslində kreditlərdir və bunlar çox yüksək faiz nisbətləri ilə birlikdə Azərbaycan nefti hesabına geri verilməlidir. Son üç ildə ölkədən kənara sərmayə axımının artmağa başlamasının da bununla bağlı olduğu müşahidə edilir.

Bir tərəfdən Azərbaycan beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından aldığı kreditlərlə əlaqədar pulları geri qaytarır, digər tərəftən beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı ödəyir. Bundan əlavə, “Əsrin Müqaviləsi”ndə pay sahibi sərmayədarların gəlirlərinin geri qaytarılmasına da başlanılmışdır.

Cədvəl 41. Xarici investisiyalar (mlyn. ABŞ dolları)

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Cəmi xarici investisiya	927	3371	4575.5	4893.2	5052.8	6674.3	6847.4
o cümlədən:							
Maliyyə kreditləri	262.9	238.3	293	698.4	983.5	1576.6	2357.9
Neft sənayesinə	546.1	2972.4	4088.1	3799.9	3422.3	4003.3	3350.7
Neft bonusu	-	58.6	21.6	1	17	68.2	3.5
Birgə və xarici investisiyalı müəssisələr	118	45.4	104.2	230.5	368.4	439.1	494.1
ondan:							
Türkiyə	31.6	17.1	80.1	96.2	136.6	109.2	145.2
ABŞ	11.2	4.9	8.4	24.8	70	78	87.9
İran	2.9	-	-	1.2	17.5	4.6	-
Almaniya	1.7	-	2.1	21.5	17.4	22.9	48.2
Rusiya	-	1.2	1.8	5.1	4.6	10.7	5.8
Böyük Britaniya	6.8	9	4.2	39.5	39.1	80	89.9
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	2.8	4.4	4.4	5.7	18.3	12.3	38.5
İsveçrə	-	-	-	0.5	2.7	3.5	3.7
Fransa	39.3	2.2	2.2	2.6	11.1	4.4	-
Kıpr	-	-	-	0.2	5.4	13.2	2.2
Çin	-	-	-	0.2	1.3	1.2	8.1
İtaliya	-	-	-	4.6	2.8	14	2
Pakistan	-	-	-	-	3.1	-	-
Yaponiya	16.4	-	-	-	-	-	0.4
Digər ölkələr	5.3	6.6	1	28.4	38.5	85.1	62.2
Digər investisiyalar		56.3	68.6	163.4	261.6	587.1	641.2

Qaynaq: ARDSK Nəşrləri.

Dünya Bankı və İngiltərənin “Oxford Analytical” şirkəti tərəfindən aparılan hesablamalara görə, keçid dövrünün on ili ərzində Azərbaycan, Orta və Şərqi Avropanın, Orta Asiyanın köhnə sosialist 26 ölkəsi arasında, xarici sərmayə həcmi etibarilə beşinci sıradadır. Azərbaycana qoyulan xarici sərmayələrin həcmi, Polşa, Rusiya, Macarıstan və Çexiya kimi dövlətlərdən daha yüksək olmuşdur²⁵⁷.

Xüsusilə, enerji sektoru və neft-kimya sahəsində sərmayə qoyuluşları artır. Ancaq, digər sahələrdə, xüsusilə də qida və ipəkçilik sektorunda sərmayə qoyuluşu iqlimi istənilən səviyyədə olmamışdır. Bu hal bəzi tərəfdən investorlar üçün mənfi bir hal olaraq görülsə də, xüsusilə də bazar payı və bazara ilk daxil olma kimi səbəblər daxilində bu hal bir çox tərəfdən müsbət hal olaraq da görülə bilər. Xarici sərmayədarlar ölkəyə dəvət edilir və onlara hər cür rahatlıqların təmini vədi verilir. Azərbaycanda xarici sərmayə əsasən müsbət qarşılır²⁵⁸.

Azərbaycan neft sektoruna edilən önəmli miqdarlardakı xarici sərmayə nəticəsində köhnə Sovet Respublikaları içində ən sürətli böyüyən iqtisadiyyatlardan biri halına gəlmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatındakı böyümə neft sektorundan və neft sektoruna bağlı inşaat fəaliyyətlərindən, nəqliyyat sektorlarından və az miqdarda kənd təsərrüfatı sektorundan qaynaqlanır.

İqtisadiyyatın digər sahələrində isə ümumi bir sakitlik hakimdir. Həmin durğunluğu aradan qaldıraraq xarici sərmayələrin neft xarici sektorlara axımını artırmaq məqsədiylə 2004-2008-ci illəri əhatə edən sosial-iqtisadi proqram hazırlanmışdır.

Azərbaycan İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən hazırlanan Azərbaycan Sərmayə Xəritəsi isə, xaricdən gələn iş adamlarının, Azərbaycanın hansı bölgəsində, hansı sahələrdə və nə qədərlik bir sərmayə qoya biləcəkləri haqqında köməkçi olma məqsədi daşıyır.

2011-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına 10 milyard dollar sərmayə qoyulması gözlənilir. Bu həcimdən 4 milyard dolları xarici sərmayə qoyuluşlarının payına düşməkdədir.

Xəzər enerji qaynaqlarının istehsalı üçün toplam 50 milyard dollardan artıq bir sərmayənin 2012-cu ilə qədər qoyulacağı hesablanmaqdadır²⁵⁹. Bakıda fəaliyyət göstərən İngiltərənin “MAI Consulting” firmasının araştırmalarına görə, 2030-cu ilə qədər isə sərmayə qoyuluşlarının toplamı 135 milyard dollara çatacaqdır²⁶⁰.

²⁵⁷ İbadoğlu, s.74.

²⁵⁸ Nizami Süleymanov, *Azərbaycanın İqtisadi Tarixi*, Bakı, 2001, s. 232; Sinan Oğan, “Bağımsızlığının Onuncu Yılında Azərbaycan Ekonomisi və Türkiyə İle İqtisadi İlişkileri”, www.ceterisparibus.net/arsiv/s_ogan.pdf (12.03.2003).

²⁵⁹ Amanda Batters, *Hart's Evroil*, West Byfleet U.K., Vo.8,1.7, July-1997, s.12.

²⁶⁰ D. A. Mamedov, O. A. Aliyev, "Kontrakt Veka i Ago Vliyaniye Na Ekonomičekoye Rzvitiye Azerbaicanskoy Respublika" (Asrın Kontraktı və Azərbaycan'ın İqtisadi Gelişməsinə Etkisi), *Azərbaycan 21. Esrin Astanasında*, (Ziyad Samedzade), Azərbaycan Elmlər Akademiyası Neşriyyatı, Bakı, 1998, s.87.

Azərbaycanda mövcud rezervlərin inkişafı, iqtisadiyatın texnoloji strukturunun yenilənməsi, istehsal strukturlarının çeşidlərinin artırılması, yeni kommunikasiya və nəqliyyat şəbəkələrinin yaradılması üçün də ehtiyac olan xarici sərmayənin artaraq ölkəyə gəlməsinin təmini lazımdır.

Azərbaycanda sərmayə qoyuluşlarının daha çox neft sektoruna olunması və bu istiqamətdə ÜDM-nin əsas bir hissəsinin neft gəlirlərindən ibarət olması narahatlıq doğurur. Neft sektorunun tək tərəfli inkişafı səbəbiylə dünya bazarlarındakı qiymət dəyişmələri ÜDM üzərində də dalğalanmalara səbəb olmaqdadır. Bu hal 1998-ci il Rusiya böhranında açıqca görülmüşdür.

Qısaca Azərbaycan iqtisadi tərəfdən “Hollandiya Sindromu” deyə ifadə edilən və ən ümumi mənada; bir sektorun sürətli inkişafı qarşısında digər sektorların inkişaf etməməsi nəticəsində meydana çıxacaq bir təhlükə ilə qarşı qarşıyadır. Hətta Azərbaycanın bir sektora bağlılığından başqa bir bölgəyə bağlılıq təhlükəsi ilə də qarşı qarşıya olduğu görünür.

Hollandiya Sindromu xaricində Azərbaycan tərəfindən xarici sərmayədən qaynaqlanan problemlər bunlardır²⁶¹:

- Ölkənin xarici borcunun artması,
- Xarici sərmayəli və müştərək müəssisələrin fəaliyyətlərinin daha çox tez gəlir gətirən xammaddə yönlü və xidmət sahələrinə yönəlməsi,
- Ölkənin istehsal sənayesi sahələrinə xarici sərmayə payının çox az olması,
- Sərmayə qoyuluşlarının hamısının Abşeron bölgəsində toplanması nəticəsində, digər bölgələrdə xarici sərmayənin yox deyiləcək qədər az olması,
- Beynəlxalq maliyyə quruluşlarından alınan kreditlər və maliyyə quruluşlarının verdikləri tövsiyələrin ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təminində böyük rol oynamasına qarşı, real sektorda istehsal səviyyəsinin və məhsuldarlığının yüksəldilməsi və xalqın sosial təhlükəsizliyinin artması kimi sosial-iqtisadi problemlərin həllində gözə çarpacaq dəyişikliklərin təminidir.

9.2. INVESTİSIYA MÜHİTİ

Azərbaycanın qeyri-neft sektorlarına da investisiya qoyma baxımından cəzbedici edən faktorların başında, ucuz işgücü və zəngin yer altı qaynaqlarına sahib olması gəlir. Bu cəzbedici ünsürlərlə yanaşı digər müsbət parametrlərin də, başda xarici olmaqla sərmayədarları təşviq etmək üçün ümumi mənada investisiya mü-

²⁶¹ V. E. Rüstəmov, “Azərbaycan İqtisadiyyatının Struktur Yenidənqurulmasında Xarici Kapitalın Rolu”, *Azərbaycan İqtisadi İslahatlarının Heyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemləri*, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, ss.27-28; R. X. Şaulov, “Müstəqillik Şəraitində Regional İnkişafın Strategiyası”, *Azərbaycan İqtisadi İslahatlarının Heyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemləri*, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, ss.84-86.

hitinin əlverişli olması lazımdır. Bu isə ölkədəki investisiya mühitinin müxtəlif cəhətlərdən analiz edilməsini lazımlı edir.

Aşağıda ilk olaraq ölkə investisiya mühitindəki mənfi hallar nəzərdən keçiriləcək, daha sonra isə bu halların aradan qaldırılması üçün atılan hüquqi və inzibati addımlar gözdən keçiriləcək.

9.2.1. Investisiya mühitində mənfi hallar

Azərbaycanda investisiya mühitinin əlverişliliyi baxımından, vergi dərəcələrinin yüksəkliyi, sərbəst bazar mühitinə zidd təsirlər və lazımı qanuni strukturun çatışmamazlığı kimi mənfi xüsusiyyətlər sahibkarlar tərəfindən risk hesab edilən başlıca amillərdir.

Vergi dərəcələrinin yüksək olması səbəbiylə, özəl sektorun qeyri-rəsmi fəaliyyətə üstünlük verdiyi görünür. Özəl müəssisələrin böyük bir qismi, işçilərinə verdikləri maaşların böyük bir qismini qeyri-rəsmi olaraq verirlər. Kölgə iqtisadiyyatı daha çox silah, narkotik maddələr və pornoqrafik malların qanunsuz istehsalı və satışı olaraq qəbul olunmasına qarşılıq, Azərbaycanda əsas olaraq ən bəsit istehsal, ticarət və xidmət sahələrində qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətlər edilir. Aparılan bəzi dəyərləndirmələrdə, kölgə iqtisadiyyatının rəsmi iqtisadi fəaliyyətlərdən daha böyük olduğu hesablanır. Ölkədə kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi ilə əlaqəli bəzi beynəlxalq təşkilatlar fərqli rəqəmlər açıqlayırlar. Dünya Bankı mütəxəssislərinə görə kölgə iqtisadiyyatının həcmi ÜDM-nin 60%-dən artıqdır. ÜDM-nin 60%-i kölgə iqtisadiyyatı olaraq qəbul edildə bu nisbət on beş milyard dollaradan çoxdur. Bəzi mütəxəssislər bu nisbətın 80% olduğunu iddia edirlər. Azərbaycan Statistika Komitəsi tərəfindən edilən dəyərləndirmələrə görə isə kölgə iqtisadiyyatı ÜDM-nin 18-20%-nə müvafiq gəlir. Kölgə iqtisadiyyatını seçən və ya seçmək məcburiyyətində qalan özəl sektorun qarşısına çıxan başlıca problemlərdən biri isə rüşvətdir²⁶².

Sovet İttifaqının son dövrlərində, dağılmasının yaratdığı xaos mühitində dövlət əmlakının və xalq sərvətinin şəxsi məqsədlər üçün istifadəsi və paylanması normal hal almışdı. Bu tərəfdən rüşvət və korrupsiya, cəmiyyətin Sovet sistemindən miras aldığı ağır cəmiyyət xəstəliklərindən biridir. Hər nə qədər daha sonra rüşvət və korrupsiya müəyyən şəkil dəyişikliyinə məruz qalsa da, cəmiyyət üzərində varlığını geniş şəkildə hiss etdirir. Belə ki, ölkədə adətən rəsmi və qeyri rəsmi olmaq üzrə iki vergi sistemi mövcuddur. Qeyri-rəsmi verginin sabitləyici rolu, rəsmi verginin sabitləyici rolundan daha böyükdür. Son illərdə bəzi təsirli beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən (məsələn “Transparency International”) aparılan anket nəticəsində, Azərbaycanın rüşvət və korrupsiyanın səviyyəsinə görə qabaqcıl ölkələr arasında qərarlaşdığı ifadə edilir²⁶³.

²⁶² Nazim İmanov, s.30; ‘Shadow Economy 20% of GDP’, *Azernews*, <http://www.azernews.net/view.php?id=5753> (22.03.2005).

²⁶³ Əmiraslanov, ss.62-63, Nazim İmanov, s.32.

“Transparency International”ın korrupsiya göstəricilərinə görə, 2009-cü ildə Azərbaycanda bu rəqəm 1.9 bal oldu. Əvvəlki ildə isə bu rəqəm 1.8 bal olmuşdur. “Transparency International” təşkilatının məlumatlarına görə, dünyanın hər bir ölkəsində siyasi korrupsiya ilə qarşılaşılır. Dünyanın 133 ölkəsini əhatə edən “Korrupsiya Haqqında Təsəvvür İndeksi” nəticələrinə görə, Azərbaycan 127-üncü sırada qərarlaşıb. Verilənə görə ölkədə korrupsiya ən çox ticarət və sərmayə sahəsində mövcuddur. Ancaq, Azərbaycanda hər sahədə korrupsiya səviyyəsi yüksək olduğu üçün 124-üncü sırada qərarlaşıb. Regionlara nəzərən paytaxt Bakıda korrupsiya səviyyəsinin yüksək olduğu görünür.

“Transparency International”a görə Azərbaycanda korrupsiyaya qarşı həyata keçirilən tədbirlər qənaətbəxş səviyyədə deyildir.

2005-ci ilin yanvar ayında qüvvəyə minən “Korrupsiya ilə Mübarizə Haqqında Qanun” ölkədə rüşvət səviyyəsinin aşağı düşməsinə müəyyən qədər təsir göstərmişdir. Bu cür dəyişikliklər ölkədə demokratikləşmə, iqtisadiyyatda liberallaşma və dövlət orqanlarının şəffaflaşması ilə nəticələnə bilər. Rüşvət və korrupsiya ilə mübarizədə, dövlət müəssisələrinin, əvvəlcə bu problemin genişlənməsinə və dərinləşməsinə, sosial-iqtisadi sistemi tamamı ilə əhatə etməsinə mane olması lazımdır.

Keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə rəqabət siyasətinin əsas ünsürlərdən biri olaraq qəbul edilir. İqtisadiyyatda eyni şərtlərin olmaması iş adamlarının fəaliyyətlərini əngəlləyir, iqtisadi inkişafı gecikdirir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən iqtisadiyyatda qeyri-bərabərlik mühitinin aradan qaldırılması ilə əlaqədar bəzi tədbirlər görülür. Korrupsiya ilə mübarizə proqramının qəbulu buna nümunə göstərilə bilər.

Azərbaycanın kredit reytingi (kreditin geri qaytarma etimadı) Rusiya və Qazaxıstanla müqayisə edildikdə olduqca aşağıdır. Buna görə də, hələlik ölkənin özəl sektorunun dövlət zəmanəti olmadan kreditləndirilməsi riskli görünür. Azərbaycan dövlət zəmanəti ilə ən az kredit çəkən ölkədir. Əgər Azərbaycanın reytingi Qazaxıstan və Rusiya səviyyəsinə yüksəlsə, hər il əlavə olaraq çox aşağı faizlə 300-500 milyon dollar kredit alınə bilər.

Əvvəlki illərdə Azərbaycanın kredit reytingini “Fitch” adlı beynəlxalq təşkilat həyata keçirirdi. Azərbaycan hökuməti ölkənin kredit reytinginin hesablanması üçün “Standart&Poors” və “Moody’s” şirkətləri tərəfindən hesablanmasını təmin etməyə çalışır.

9.2.2. Aparılan Qanuni Tənzimləmələr

Keçid dövründəki ölkələrdə investisiya mühitinin əlverişliliyi baxımından, lazım olan qanuni tənzimləmələrin azlığı, sahibkarlar tərəfindən narahatlıq doğuran nöqtələrin başında gəlir.

Bu narahatçılığı diqqətə alan Azərbaycan, xüsusilə 1995-ci ildən etibarən lazımi qanun tənzimləmələri mövzusunda əhəmiyyətli məsafə qət etmişdir.

Gömrük, vergi, əmək, torpaq, dövlət xidməti və anti-monopoliya sahələrində qəbul edilən qanunlar ilə bir çox islahat həyata keçirilmişdir.

1995-2010-cü illər arasında Azərbaycanın iqtisadiyyatının bütün sahələrinə dair ölkənin spesifik şərtləri diqqətə alınaraq qanunlar qəbul edilmişdir. Bu qanunlarla ölkədə iqtisadi strukturun sərbəst bazar iqtisadiyyatına görə yenidən şəkilləndirilməsi ilə əlaqədar hüquqi infrastruktur, bir başqa ifadəylə həm ölkə daxili həm də beynəlxalq bazarlar baxımında rəqabətçi bir mühit meydana gətirməyə çalışılmışdır.

Avropa Yenidən Qurma və İnkişaf Bankı (EBRD) tərəfindən aparılan bir araştırmaya görə, Azərbaycandakı ticarət qanunları kifayət olduğu hesab edilir.

Əlbəttə bugünə qədər aparılan tənzimləmələrdən başqa aparılması lazım olan tənzimləmələr və atılması olan əhəmiyyətli addımlar vardır. Aparılması lazım olan islahatlar üçün Azərbaycan prezidentinin çıxartdığı fərmanlar xüsusi bir əhəmiyyətə sahibdir. Prezident tərəfindən 2002-ci ilin iyul ayında alınan qərarla, Azərbaycanın xarici investisiyaya qarşı açıq qapı siyasətinin yeridildiyi və lazımı əlverişli mühitin təmininə çalışıldığı müşahidə edilir.

Milli müdafiə kimi istisnalar xaricində yeni tənzimləmələrə görə xarici sərmayədarlarla yerli sərmayədarlar eyni hüquqa sahibdirlər. Xarici sərmayədarlar tərəfindən qurulan müəssisələr, qanuni olaraq Azərbaycan müəssisəsi hesab edilir. Yəni yerli və xarici sahibkarlara eyni qanuni prinsiplər tətbiq olunur. Ancaq, şöbə və təmsilçiliklər bunun xaricindədir.

Vergi qanununda və prosedurunda aparılan dəyişikliklər vergi ödəyicilərinin vergi rejiminin şəffaflığı mövzusunda qənaətlərini artırmışdır.

Vergi qanunlarına edilən əlavə və dəyişikliklərə görə, 2004-cü ildən etibarən pul cəzalarının tətbiqi mexanizmi sadələşdirilmişdir. Vergi qanunlarında edilən dəyişikliklərə görə, il boyunca təkrar olunan qanun pozuntularına görə, tətbiq edilən pul cəzaları ortadan qaldırılacaqdır. Bu mexanizmin tətbiq edilməsində məqsəd, kiçik və orta həcmli sahibkarlığın inkişafına mane olan şərtlərin aradan qaldırılmasına yardım etməkdir.

Xarici fiziki və hüquqi şəxslərin, qanuni olaraq, torpaq özəlləşdirmə haqları yoxdur, ancaq müqavilə yoluyla kirayə hüquqları vardır. Kirayəçi olmaqla birlikdə xaricilərə bir çox hüquqlar da verilmişdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramı ilə birlikdə, hökumət 2005-ci ildən başlayaraq Dövlət Investisiya Proqramı çərçivəsində layihələr həyata keçirməyi planlaşdırmışdır. Bundan əlavə ölkənin iqtisadi inkişafına təkan verəcək şəkildə "İnvestisiya Fəaliyyətləri Haqqında" qanun qəbul edilmişdir. Qəbul edilən yeni qanun 1992 və 1995-ci illərdə qəbul edilən qanunların yerinə qüvvəyə minmişdir. Bu qanun xüsusilə ölkədə investisiya qoyuluşlarını artırmaq üçün xarici iş adamları üçün daha şəffaf investisiya mühiti meydana gətirməyi hədəfləmişdir. Azərbaycana 2005-ci ilin əvvəli etibarilə təqribən 24 milyard

dollar investisiya qoyan xarici iş adamlarının, turizm və qida sənayesi kimi yeni sahələrə investisiya qoymağa istiqamətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Yeni qanun xarici investorlara gəlir məhdudiyəti gətirmir.

“İnvestisiya Fəaliyyətləri Haqqında” qanunun üstünlüklərindən biri, ölkəyə istehsal və ya xidmət məqsədi ilə təchizat və kənd təsərrüfatı texnikası gətirən iş adamlarının vergilərdən azad olmasıdır. Bu isə, kompleks istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması üçün ciddi amildir ki, gələcəkdə azad iqtisadi regionların təşkilində bunun əhəmiyyəti özünü göstərəcəkdir. Bundan əlavə, sənaye şəhərlərinin, azad iqtisadi regionların qurulmasında xarici iş adamlarına bəzi imtiyazların verilməsi düşünülür. Beləliklə, qanunun qüvvəyə minməsi Azərbaycanın regionlarına xarici sərmayə axımına imkan verəcəkdir.

Sərbəst rəqabət mühitinin yaradılması üçün isə anti-monopoliya məcəlləsinin tətbiqi böyük köməklik göstərəcəkdir.

İqtisadi tədbirlərin effektivliyinin artırılması məqsədi ilə 2005-ci ildə ölkənin əvvəlki illər üzrə makroiqtisadi göstəriciləri analiz ediləcək və 2006-cı ildən etibarən gələcək üç il üçün sosial-iqtisadi inkişaf konsepti hazırlanacaqdır. Beləcə Azərbaycanın qeyri-neft sektorlarında ixrac həcmının artırılması hədəflənmişdir.

9.2.3. Müəssisələrin Hüquqi Qeydiyyat Müddəti

Azərbaycanda istər yerli, istərsə də xarici sərmayəli müəssisələrin qurulması üçün ilk növbədə Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçməlidirlər. Qeydiyyat prosesində istənilən sənəd və arayışların təqdimi məcburidir. Qeydiyyatdan keçmə müddəti olaraq qanuni müddət 10 gün olaraq təyin olunmaqla yanaşı icraatda bu müddətin iki-üç qatına çıxdığı görünür. Ədliyyə Nazirliyindən sonra vergi orqanlarında, Sosial Sığorta Təşkilatında və Dövlət Statistika Komitəsində də qeydiyyatdan keçməsi lazımdır. 2002-ci ilin sentyabr ayında prezident tərəfindən elan edilən fərmanla, şirkətlərin qeydiyyatdan keçmə prosesində bir çox sadələşdirmələr aparılmışdır.

Əməliyyatların növlərinin xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq lisenziya verilməsi üçün tələb olunan sənədlərin sayı minimuma endirilib, lisenziya verilməsi üçün ödənməsi lazım olan dövlət rüsumunun miqdarı böyük miqdarda azaldılmış, lisenziyanın müddəti artırılmış və verilən lisenziyanın tək dövlət proseduru yaradılması təmin edilmişdir. Müəssisə lisenziyası almaq üçün görülməli əməliyyatların sayı azaldılaraq 240-dan 30-a endirilib və lisenziya müddətləri 2 ildən 5 ilə qaldırılıb.

Xarici investor 100% xarici investisiya və ya “joint-venture” olaraq Azərbaycan iş dünyasında fəaliyyətə başlaya bilər. Şirkət və ya sərmayədə xaricilər üçün spesifik olaraq lazımı bir hüquqi pay nisbəti və ya limit mümkün deyil. Lisenziyanın alınması təqribi olaraq 40 gün ərzində mümkün olur.

Hüquqi baxımdan müəssisələr dörd fərqli kateqoriyaya bölünür: Limitsiz məsuliyyətli ortaqlıq (general partnership), məhdud ortaqlıq (limited partnership),

məhdud məsuliyyətli cəmiyyət (limited liability company-LLC) və açıq tipli səhmdar cəmiyyəti (joint-stock company-JSC). Xüsusilə, son iki şirkət kateqoriyası daha çox seçilən hüquqi müəssisə növləridir.

Xarici sərmayəli müəssisə qurucuları, müəssisə qurduqları zaman Azərbaycan Respublikası qanunlarına müvafiq olaraq təyin olunmuş vəziyyət və hallarda ekspertdən təbiətin qorunmasıyla əlaqədar rəy almaları lazımdır. Xarici investisiyalı komplekslərin fəaliyyəti müddətincə və adı hallanan komplekslərin fəaliyyətinə son verildiyi zaman belə rəy alınması məcburidir. Təbii ehtiyatların istismara verilməsi, böyük komplekslərin qurulması və ya rekonstruksiyası həyata keçirildiyi zaman əlavə olaraq biznes plan ilə əlaqəli ekspert rəyinin olması məcburidir.

9.2.4. Mülkiyyət Hüquqlarının Mühafizəsi və Müqavilələrə Hörmət

Keçid dövründəki ölkələrdə sərmayədarlar, mülkiyyət hüquqlarının və müqavilələrin təhlükəsizliyindən narahat olurlar. Ancaq, bu mövzuda AYİB-in apardığı araştırmaya görə, Azərbaycan keçid dövründəki ən yaxşı ölkələr arasında sayılır. Mülkiyyət hüquqlarının mühafizəsi Azərbaycan Konstitusiyası tərəfindən nəzərdə tutulur. 2001-ci ildə qüvvəyə minən mülki məəcəllənin, müqavilələrin, ticari münasibətlərin, mülkiyyət hüquqlarının və qiymətli kağızların struktur şərtlərini də əhatə edir. Son zamanlarda qəbul edilən mülki məəcəllə məhkəmə prosesini asanlaşdırır. Digər tərəfdən, mərhum prezident Heydər Əliyevin 2002-ci ilin sentyabr ayında verdiyi qərarla, hökumətin mülkiyyət hüquqlarında qeyri-qanuni məhdudiyətlərin və mülkiyyət sahiblərinə olan qeyri-qanuni təzyiqlərin qarşısının alınması nəzərdə tutulur.

9.2.5. Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının qorunması

Müəllif hüququ, ticarət markası və patent qüvvədə olan qanunlar ilə tənzimlənir. 1990-cı illərin ortalarından Azərbaycan, əqli mülkiyyət hüquqlarının mühafizəsi və qeydə alınması ilə bağlı öz milli sistemini hazırlamışdır. Müəllif hüququna dair qanun (Müəllif Hüquqları və Əlaqədar Hüquqlara Dair Qanun-1996), (Patentlə Əlaqədar Qanun-1997) və ticarət markasının mühafizəsinə dair (Ticarət Markası və Coğrafi Yer Elmlərinə Dair Qanun-1998) qanun qüvvədədir. Bundan əlavə, Azərbaycan, Sənaye Mülkiyyətinin Mühafizəsinə Dair Paris Müqaviləsi; Ədəbiyyat və İncəsənət İşlərinin Qorunması Müqaviləsi kimi beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etmişdir.

9.2.6. Özəl Sektora Dövlətin Maliyyə Yardımı

Hökumət tərəfindən “Sahibkarlığa Yardım Fondu” qurulmuşdur. 2003-2005-ci illər arasında fondun 250 milyard manat dəyərində özəl sahibkarlar üçün maliyyə yardımı etməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu istiqamətdə 2003 və 2004-cü illərdə də kredit verilmişdir.

9.2.7. Tənzimləmə Sisteminin Şəffaflığı, Ümumi Standartların İdarəsi və Korrupsiya ilə Mübarizə

Sərmayədarlar və iqtisadiyyata dəstək verən beynəlxalq təşkilatlar hökumətin hüquq sahəsindəki tənzimləmələrini müsbət dəyərləndirir və iş həyatına təsir edən qanun və nizamnamələri məqsədə uyğun və faydalı görürlər. Qanuni tənzimləmələr bəzi boşluqların olmasına baxmayaraq, bu mövzularda qət olunan məsafə bazar iqtisadiyyatına yeni addım atan ölkə üçün təqdirə layiqdir.

2000-ci ilin iyun ayında mərhum prezident Heydər Əliyev, rüsvətlə mübarizə ilə əlaqədar qanun imzalamışdır. 2001-ci ildə dövlət xidməti mövzusunda qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunda dövlət məmurları üçün davranış qaydaları təyin edilməkdə və onların vəzifəyə təyini, vəzifədə irəliləməsi və əmək haqqlarının verilməsi ilə bağlı qaydalar öz əksini tapmışdır. Qanun, dövlət xidmətinin gücləndirilməsi və rüsvətə qaynaq ola biləcək faktorların azaldılmasını nəzərdə tutur.

Hökumət, eyni zamanda məhkəmə orqanlarında məhkəmələrin təsirliliyinin və müstəqilliyinin inkişafı üçün islahatlara başlamışdır. Mülki prosesual və cinayət məəcəlləsinə gətirilən yeni qanunlar hakimlərin təyində yeni metodlar ortaya çıxartmışdır. 2002-ci ilin sentyabr ayında ölkə başçısının qərarına müvafiq olaraq, xüsusi icazə və sənədlərin sayı 240-dan 30-a salınmışdır. Bu sahibkarların qarşısındakı lüzumsuz bürokratik əngəllər aradan qaldırır və icazə alma müddətini sürətləndirmək üçün əlavə ödəmələri azaldır.

9.2.8. Milli Tənzimləmələr

Xarici Sərmayənin Mühafizəsinə Dair Qanunda, heç olmasa xarici sahibkarlara yerli sahibkarlarla bərabər şərtlərdə sahibkarlıq etmə şəraitinin yaradılması nəzərdə tutulur.

Qanunda göstərilən tək istisnai hal, xarici sahibkarların sərmayə qoyacaqları sahənin əhəmiyyəti diqqətə alınaraq yerli sahibkarların gəlirlərinə mənfi təsir etməyəcəyi halda üstün olmasıdır.

9.2.9. Milliləşdirmə

Xarici Sərmayənin Mühafizəsinə Dair Qanun, xarici sərmayədarların mülklərini milliləşdirir və istimlakdan qoruyur. Yalnız, ölkənin milli mənfəətləri və ya yerli xalqa qarşı bir zərər ehtimalı ortaya çıxarsa, ya da təbii fəlakət və başqa zəruri vəziyyətlərdə təsirli, sürətli və sərmayənin əsl dəyəri üzərindən təzminatla yuxarıda adı keçən əməliyyatlar aparıla bilər.

Milliləşdirilmə qərarları ancaq Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən verilə bilər. İstimlak qərarı Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə alınır.

Ölkədə son illərdə heç bir milliləşdirmə olmamışdır.

Dövlət gücünün hüquqi olmayan fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn zərərlərin təzmini də zəmanət altına alınır.

9.2.10. Gəlirin Köçürülməsi və ya Yenidən Plasmanı

Bundan əlavə, gəlirin xarici sərmayədarın öz ölkəsinə getməsi zəmanəti də verilir. Xarici sərmayədarlar gəlir və ya digər pul gəlirlərini və qanuni sərmayədarlıq fəaliyyəti sayəsində aldığı valyuta gəlirini əlaqədar vergiləri ödədikdən sonra xarici banklara köçürə bilər.

Xarici sərmayədarlar Azərbaycanda əldə etdikləri gəlirlə yenidən investisiya qoya bilər, Azərbaycan banklarına qoya bilər, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının təyin etdiyi kurs və qaydalarla valyuta ala bilərlər.

9.2.11. Mübahisələrin Həlli

Mübahisələrin məhkəmə yolu ilə həllində bir sıra əskikliklər olsa da, son illər Azərbaycanda bu sahədə mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir. Beynəlxalq Arbitraj Haqqında Qanun 2000-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Qanuna görə, tərəflər öz istəklərinə görə hər hansı bir xarici məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Xarici məhkəmənin qərarı ölkədə siyasi sabilliyi pozmayacaq şəkildə, yerinə yetiriləcəkdir. Milli Məclis, Xarici Arbitrajın Qəbulu və Məqbul Sayılması haqqında 1958-ci il Nyu York müqaviləsini də təsdiq etmişdir. Bu, Azərbaycan hökuməti ilə xarici sərmayədarlar arasında ortaya çıxan biləcək problemlərin Azərbaycan məhkəmələrində baxılmadan, problemin Beynəlxalq Arbitraj Məhkəməsinə aparılması məsuliyyətini daşıyır. Azərbaycan hökuməti və üçüncü tərəflər arasındakı bəzi müqavilələr, xarici sərmayədarlara Sərmayə Mübahisələrinin Həlli Üçün Beynəlxalq Mərkəzə (ICSID) müraciət etməyə imkan verir. Azərbaycan, ICSID tərkibində imzalanmış, “Bir Dövlətlə Başqa Bir Dövlətin Vətəndaşı Arasında Çıxan Sərmayə Müqaviləsinin Həlli Üzrə Beynəlxalq Müqavilə”nin üzvüdür.

9.2.12. İkitərəfli İnvestisiya Müqavilələri

Azərbaycan Çin, Fransa, Gürcüstan, Almaniya, İngiltərə, İran, İtaliya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Pakistan, Polşa, Türkiyə, Ukrayna, ABŞ və Özbəkistanla iki tərəfli sərmayə qorunması müqaviləsinə imza atmışdır.

Beynəlxalq müqavilələr yerli Azərbaycan həyatına aid olduğu üçün, İkitərəfli Sərmayə Müqavilələri, bəzi sərmayədarlar üçün ölkədə inam verici müsbət mühiti təmin edə bilər.

9.2.13. Sərmayəyə İştiraklar və Köməklər

Prezidentin 2003-ci ilin sentyabr ayında çıxardığı fərman səpgisində sahibkarların inkişafına yardım üçün, İş Adamları İttifaqı qurulmuşdur. İttifaq mütəmadi olaraq mövcud problemlərin təsbiti və analizi və bu problemlərin həlli üçün fəaliyyətlərlə məşğul olacaqdır. İttifaq, xarici sərmayədarların da problemləri ilə maraqlanaraq onların səslərinin eşidilməsində köməkçi olacaqdır.

9.2.14. Vergilər və Vergi Dərəcələri

Azərbaycanda xarici sərmayənin iştirakı ilə qurulan müəssisələrin və xarici müəssisələrin quruluş sərmayəsinə eyni sərmayə olaraq qoyulmaq üzrə Azərbaycana gətirilən əmlak, gömrük vergisi və ƏDV-dən azad olaraq idxal edilə bilər. Daha sonra qoyulacaq sərmayələrdə, bəzi istisnalar xaricində 5% gömrük vergisinə tabe tutulacaq. ƏDV-dən isə azaddır.

Vergilər Nazirliyi tərəfindən tətbiq olunan vergi siyasətinin və vergilərin yığılmasının həyata keçirildiyi Azərbaycanda iki fərqli növdə vergi rejiminin olduğu müşahidə edilir. İstehsalın Bölgüsü Müqavilələri (PSA) çərçivəsində daha çox neft və təbii qaz sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər neft konsersiyum vergi rejiminə bağlıdırlar. Rəsmi vergi rejimi digər bütün hüquqi şəxslər üçün məqbuldur.

Azərbaycanda vergilərlə əlaqədar xarakteristik struktur aşağıdakı kimidir²⁶⁴:

Yerli və xarici sahibkarlardan alınan şirkətin mənfəət gəliri vergisi 20%-dir. Sosial yardım təşkilatının gəliri, qrantlar, üzvlük haqqları və ticari olmayan təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən yardımlar gəlir vergisi xaricində tutulur.

Xaricilərin gəlirlərindən kəsilən vergi gəlirin növünə görə 4%, 6% və ya 10%-dir.

Gəlir vergisi 14%-30% arasında, artan nisbətli üsula görə dəyişir. 182 gündən daha az fəaliyyət göstərən xaricilərin gəlir vergisi, səfirlik işçilərinin gəlirləri istisnadır.

ƏDV nisbəti 18%-dir. İstehlak vergisi qeyri-sabitdir. Sərvətlərdən (maşın, bina v.b.) əmlakın növünə görə vergi alınır. Yəni 182 gündən daha az qalan xaricilərin gəlir vergisi, diplomat və konsulluq işçilərinin mal varlıqları vergidən azaddır.

Ərazilər isə növünə və olduğu regiona görə fərqli nisbətdə vergiləndirilir. Mədən vergisi isə 3-26% arasındadır.

Azərbaycan ərazisinə daxil olan xarici vətəndaşlara aid avtomobillər, növünə, həcminə, məsafəsinə v.s. görə vergiləndirilir. Bundan əlavə, sadələşdirilmiş sistem vergisi adı altında fəaliyyət göstərən sahibkar və şəxslərdən, satışla əlaqədar olmayan fəaliyyətlər mal və xidmət satışlarından Bakıda 4%, digər regionlarda 2% nisbətində vergi alınır. ƏDV, sərvət və gəlir vergilərinin ödəmələri xaricindədir.

9.3. İNVESTİSİYA POTENSİALI

Azərbaycanda sərmayə qoyuluşuyla əlaqədar planlamada, sadəcə ölkənin bazar potensialının diqqətə alınması doğru olmayacaqdır. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, diqqətə alındıqda, region ölkələri ilə birlikdə mühüm bazar potensia-

²⁶⁴ *Brief Overview of Business Practices, New Investment Opportunities and Legal Environment*, Azerbaijan Investment Promotion and Advisory Foundation, Baku, 2005, ss.32-35.

lına sahib olduğu görülür. Azərbaycan Qafqaz və Orta Asiyanın “iqtisadi nəfəs borusu”dur. Belə bir əhəmiyyətə sahib olduğu Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xətti və Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru xəttinin fəaliyyətə keçməsi ilə daha açıq olaraq görüləcək, Xəzərdən keçəcək boru xəttləri ilə Qazaxıstan neftinin və Türkmənistan təbii qazının dünya bazarlarına ixracının həyata keçməsi ilə dəyərini və əhəmiyyətini artıracaqdır. Digər tərəfdən bu potensial hər keçən gün İpək Yolunun yenidən canlılıq qazanması ilə daha da artacaqdır. Azərbaycana investisiya qoyularkən, Azərbaycan bazar potensialından çox regionun bazar potensialının, regionun da bu gündən daha çox gələcək potensialının diqqətə alınması lazımdır.

Region bazar potensialı diqqətə alınacağına görə, Azərbaycanda ixraca dair, dünya qiymətləri ilə rəqabət edə biləcək şəkildə malın maya dəyərini və qiymətini aşağı səviyyələrdə tuta bilən ölçüdə və böyüklükdə etmək şərtiylə bir çox sahədə investisiya qoyuluşu mümkündür. İqlim şərtləri və toprağın münbit olması, kənd təsərrüfatı sənayesinə investisiya qoyuluşunu mümkün edir. Neft sektorundakı investisiya qoyuluşlarının da təsiri ilə bank və maliyyə sektoru və digər xidmətlər sektorundakı investisiya qoyuluşları da daha cazibəli hala gələcəkdir²⁶⁵.

Mərhum ümummilli lider cənab Heydər Əliyev tərəfindən 2002-ci ildə yerli və xarici iş adamları ilə aparılan müzakirələr və müzakirələrdən sonra alınan yeni qərarlarla, sahibkarları təşviq edən və qabağını açacaq şəkildə, sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid üçün lazımi hüquqi və təşkilati strukturdakı müsbət inkişafı ilə birlikdə məşğuliyyətə ehtiyacın sürətlə artması, Azərbaycana investisiya qoyulması və iqtisadi əlaqələrə aparılması üçün sərmayə və bazar iqlimini daha əlverişli hala gətirmişdir.

Qloballaşmanın maliyyə sferası ilə birlikdə, sərmayənin sərhəd tanımadığı müasir dünyada, Almaniya, Fransa, İngiltərə, Yaponiya kimi regiona daha uzaq ölkələrdən gələn investorlar, Azərbaycanda həyata keçiriləcək olan böyük həcmli müəssisələrin özəlləşdirilməsiylə maraqlanarkən, Türkiyəli investorlar, Türkiyədə yaşanan iqtisadi problemlər səbəbiylə xarici bazarlara çıxmaları vacib olduğundan, dövlət dəstəyini də alaraq, Azərbaycandakı özəlləşdirməyə maraq göstərmələri və fərqli sektorlara investisiya qoymaları, həm investorlara, həm də ölkə iqtisadiyyatına faydalı olacaqdır.

9.4. İNVESTİSİYA VƏ TİCARƏT SAHƏLƏRİ

Aşağıda fərqli sektorlarda başlıca sərmayə və ticarət sahələri yer almaktadır²⁶⁶.

²⁶⁵ Osman Nuri Aras, “Azərbaycan İqtisadiyyatında Sermayə Strategiyasının Nezeri İnfrastrukturunu”, *Azərbaycan İqtisadiyyatında Strateji Problemləri adlı Konferans Materialları*, Bakı, 14-15 Mart 2002, ss.209-212.

²⁶⁶ Geniş bilgi için Bkz: www.economy.gov.az.

9.4.1. Kənd Təsərrüfatı və Qida

- Kənd Təsərrüfatı Texnikasının İstehsalı Kompleksi,
- Süd və Süd Məmulatları İstehsalı və Emalı,
- Uşaq Qida Məhsulları İstehsalı,
- Bitki Yağları (Qarğıdalı və Günəbxan Yağı) İstehsalı,
- Qida Konsantratları İstehsalı,
- Zeytun və Zeytun Yağı İstehsalı,
- Şokolad və Qənnadı Malları İstehsalı,
- Peçenyə İstehsalı,
- Nar Suyu Və Nar Şirəsi Konsentratları İstehsalı,
- Tomat İstehsalı,
- Gülyağı İstehsalı,
- Un və Un Məmulatları İstehsalı,
- Heyvandarlıq və Quşçuluq Yem Məhsulları İstehsalı ,
- Konserv Malları İstehsalı,
- Konserv Fabrikinin Müasirləşməsi,
- Kənd Təsərrüfatı Mallarının Saxlanması və Paketlənməsi,
- Müasir İstixanaların İnşası,
- Soyuducu Anbarlarının İnşası,
- Şəkər Fabriklərinin İnşası,
- Şərab Fabriklərinin İnşası,
- Arıçılıq,
- Kürü və Balıqçılıq Müəsisələri,
- Çiçəkçilik,
- Quşçuluq,
- Ət Məhsulları İstehsal Müəsisələrinin İnşası və s

9.4.2. Kimya Sənayesi

- Yuyucu Tozu, Sabun, Şampun v.s. İstehlak Malları İstehsalı,
- Etilen-Propilen Fabrikinin Müasirləşməsi,
- Gübrə İstehsalı,
- Yod və Brom Emalı,
- Polietilen Emalı,
- Polipropilen İstehsalı,
- Boya İstehsalı,
- Soda və Xlor İstehsal Müəsisələrinin İnşası,
- Şüşə İstehsalı.

9.4.3. Yüngül Emal Sənayesi

- Kondisioner Emalı,

- Kompresor Emalı,
- Elektrikli və Elektronik Alətlər Emalı,
- Transformatorların Təmiri və Emalı,
- Ev Alətləri Emalı,
- Təsərrüfat Malları Emalı,
- Kağız və Salfetka Emalı,
- Boru v.b. Plastik Mallar Emalı,
- Soyuducu və Dondurucu Emalı,
- Sabun İstehsal Müəssisələrinin Müasirləşməsi,
- Rezin Emalı,
- Kabel Emalı,
- Təbii və Sintetik Parçaların İstehsalı,
- Fosfat İstehsal Müəssisələrinin Müasirləşməsi,
- İpək İstehsalı,
- Toxuculuq Fabrikinin Yenidən Qurulması,
- Pambıq və Yun Əyirmə Fabriklərinin İnşası,
- Smartkart Tipli Qaz Sayğaclarının Emalı,
- Təbii Qaz İstehlakı ilə Əlaqədar Malların İstehsalı
- Uşaq Bezlərinin İstehsalı,
- Dəri Geyim və Ayaqqabı Emalı,
- Xalçaçılıq.

9.4.4. İnşaat və Turizm

- İnşaat Materialları İstehsalı,
- Dəmir Filizi İstehsalı,
- Dağçılıq İdmanı, Turizm və Əyləncə Mərkəzi İnşası,
- Mehmanxana İnşası,
- Turizm Kompleksinin Qurulması,
- Müalicəvi İstirahət Mərkəzi İnşası,
- İnşaat Və Yenidənqurma İşləri,
- Sənaye Zonalarının Tikintisi,
- Mozaik və Mərmər İşləri
- Tibbi Kompleks və Geramika Materiallar İstehsalı

9.4.5. Nəqliyyat

- Lokomotiv Deposunun Yenidən Qurulması,
- Vaqon Deposu Nəzdində Yüklü Vaqonlarının Təmiri Fabrikinin Tikintisi,
- Bakı Metropoliteninin 3-cü Şimal Sahəsinin İnşası,
- Avtonəqliyyat Yollarında İctimai Nəqliyyat Xidmətləri.

ONUNCU FƏSİL

ÖLKƏ İQTİSADİYYATININ SWOT ANALİZİ

SWOT analizi, incələnən ölkənin, sektorun, quruluşun, üsulun, prosesin və ya vəziyyətin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməkdə və xarici çevrədən qaynaqlanan imkan və təhlükələri müəyyən etməkdə istifadə edilən bir üsuldur²⁶⁷.

SWOT analizi ilə hədəflənən; daxili və xarici təsirləri diqqətə alaraq, ən üst səviyyədə faydalanacaq şəkildə güclü olunan və böyük fürsətlərin yatdığı sahələrə hədəflənib, təhdid və zəif tərəflərin təsirini ən azı salacaq plan və strategiyalar inkişaf etdirməkdir.

SWOT analizi, stratejik bir plan inkişaf etdirilməsi mərhələsində ya da problem müəyyən etmə və həll axtarılması mərhələlərində istifadə edilir.

Yuxarıda qısa olaraq izah edilən SWOT analizi həm ölkə iqtidarı, həm yerli və xarici investor, həm də ölkə iqtisadiyyatı haqqında ümumi olaraq məlumat sahibi olmaq istəyənlər tərəfindən əhəmiyyət kəsb edir.

Dövrümüzün qlobal rəqabət şəraitində, Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid və iqtisadi inkişafı əldə etmək məqsədi ilə proqramlarla inkişaf siyasətləri və strategiyaları müəyyən edən ölkə iqtidarı üçün bilərəkdən və sistemativ analizlər edərək, ölkənin potensial qaynaqlarını və imkanlarını ən yaxşı şəkildə istifadə edə bilməsi və yeni strategiyaları inkişaf etdirə bilməsi üçün, SWOT analizi stratejik əhəmiyyətə sahibdir.

Yerli və xarici investor üçün isə, neft sektoru xaricindəki sektorlara investisiya qoya bilmə baxımından, ölkə iqtisadiyyatı haqqında makro iqtisadiyyat, sektoral və iqtisadiyyat xaric sahələrə dair ampirik olmayan bir analiz, stratejik ilk addım olaraq lazımdır.

Yuxarıdakı əhəmiyyət və lazımlılığa sahib olan SWOT üsulu ilə bu hissədə Azərbaycan iqtisadiyyatı analiz ediləcəkdir. Analizdə metod olaraq ölkə iqtisadiyyatının güclü və zəif tərəfləri; makro iqtisadi, sektoral-regional və iqtisadiyyat xaric olaraq, təhdid və fürsətlər isə; iqtisadiyyat və qeyri-iqtisadiyyat olaraq analiz ediləcəkdir.

SWOT analizinə aid güclü və zəif tərəflər, təhdid və fürsətlər əsas başlıqlar olaraq veriləcəkdir. Bu səbəblə aşağıda bəhs olunan SWOT analizində bir tərəfdən daha əvvəlki hissələrdə edilən makro iqtisadi, regional və sektoral analizlərin və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya səviyyəsinin ümumi bir şəkli çəkilmiş olacaqdır.

²⁶⁷ SWOT ifadəsi, ingilis dilindəki Strengths (Güclü Tərəflər), Weaknesses (Zəif Tərəflər), Opportunities (Fırsətlər) və Threats (Təhdidlər) sözlərinin baş hərflərindən əmələ gəlir.

Həyata keçirilən analiz sonrasında ölkə idarəçiləri ilə yerli və xarici investitorlara baxan tərəfləriylə xəbərdarlıq edəcəklər.

10.1. GÜCLÜ TƏRƏFLƏR

10.1.1. Makro İqtisadi Baxımdan Güclü Tərəflər

- *Başda qiymət stabilliyi olmaqla ümumi olaraq makro iqtisadi baxımdan stabil bir şəraitin mövcud olması:*

Ölkədə müstəqilliyin qazanıldığı ilk illərdə baş verən siyasi, iqtisadi qeyri-stabilliklə yanaşı Ermənistan ilə Yuxarı Qarabağ müharibəsi səbəbiylə 1995 ilinə qədər makro iqtisadi göstəricilərdə qeyri-stabillik müşahidə edilmişdir. Ancaq, ölkədə əldə edilən siyasi stabillik və daha sonra tətbiq edilməyə başlanan iqtisadi siyasətlərlə birlikdə, 1996-cı ildən etibarən iqtisadiyyatda qeyri-stabillik yerini stabilliyə buraxmışdır. Bu səbəblə təxminən 10 ildir ölkədə makro iqtisadi rəqəmlərdə sabitlik mövcuddur.

- *Xarici borcların ÜDM-yə nisbətinin yüksək olmaması:*

Azərbaycanın xarici borc miqdarı 2005-ci ilin əvvəli etibarıyla 1.588 milyard ABŞ dollarıdır. Bu miqdar ÜDM-nin 18.6%-nə müvafiq gəlir. Adam başına düşən xarici borc miqdarına görə, MDB ölkələri ilə qarşılaşdırıldıqda siyahıda ortalarda qərarlaşır.

- *Valyuta Kursunun stabil olması:*

Azərbaycan 1992-ci ildə "Rubl Regionu"ndan çıxaraq, milli pul vahidi olan manatı tədaviyə çıxarmışdır. İlk mərhələdə rubl ilə birlikdə tədaviyə olan manat 1994-cü ildən etibarən ölkədə tək rəsmi pul vahidi olmuşdur. İdxalın mühüm bir hissəsinin rubl ilə aparılması və idxalın edildiyi ölkələrdə, xüsusilə Rusiyada qiymətlərin liberallaşmasına paralel olaraq yüksəlməsi nəticəsində, manat 1993-cü ildə rubl qarşısında dəyər itirməyə başladı. Digər tərəfdən 1993-94-cü illərdə bank sektorunda baş verən böhran və manatın dəyərinə aid proqnozların mənfiyyəti manatın digər ölkə pul vahidləri qarşısında da dəyər itirməsinə səbəb oldu.

Ölkədə əldə edilən siyasi və ondan sonra da iqtisadi stabillik ilə birlikdə ölkədə valyuta kursu da stabil bir seyr izləyir.

- *Ucuz əməyin olması:*

Ölkədə işsizlik nisbətinin yüksək olması səbəbiylə əmək haqları aşağı səviyyədədir. Ölkədə minimum əmək haqqı 150 min manatdır. İstehsal faktoru olaraq əmək ödəmələri, toplam maya dəyərləri baxımından üstünlük yaradır. Nəticədə işgücünün ucuz olması, sərmayə qoymağı təşviq edən ünsürlərdən biri olur.

10.1.2. Sektoral və Regional Baxımından Güclü Tərəflər

- *Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektorunun əlverişli bir iqlim və ərazi tərkibinə sahib olması:*

Subtropik iqlimdən tundra iqliminə qədər uzanan bir zolaqda Azərbaycanda yer üzündə mövcud olan 11 iqlimdən 9-u mövcuddur. Bu müxtəliflik bir mövsümdə birdən çox məhsul əldə etməyə və fərqli məhsulları istehsal etməyə imkan verir. Ölkə ərazisinin 53%-i kənd təsərrüfatına yararlıdır.

İqlim və ərazi forması heyvandarlıqla məşğul olmağa da əlverişlidir.

- *Qida sənayesi üçün mühüm xammal olaraq kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsulları istehsalına imkan olması:*

Kənd təsərrüfatına əlverişli iqlim və ərazi formasına sahib olması, təbii olaraq ölkədə qida sənayesinin inkişaf etməsi üçün lazımı xammala ən uyğun şərtlərin, bu isə qida sənayesinə sərmayə qoymağı cazib qılan ən əhəmiyyətli ünsürün var olduğu deməkdir. Qida sənayesinə sadəcə ölkə daxili deyil, Asiya və Qafqaza xitab edəcək bir həcmdə investisiya qoyulması mümkündür.

- *Turizmin inkişafına əlverişli ekoloji bir formaya, təbii, tarixi və mədəni zənginliklərə sahib olması:*

Turizm sektorunun inkişaf etməsi üçün lazımı iqlim, təbii gözəlliklər, tarixi və arxeoloji əsər potensialına sahib olan Azərbaycanda, əlverişli iqlim şərtləri, Xəzər dənizinin sahilləri, fərqli regionlardakı meşə sahələri və müalicə məqsədiylə faydalana bilinəcək potensialdakı qaynaq suları diqqət çəkir.

- *Güclü bir neft və təbii qaz sektorunun varlığı:*

Xəzərdə kəşf edilən neft və təbii qaz rezervləri ilə birlikdə ölkə dünyada neft və təbii qaz ixrac potensialına sahib olmasıyla diqqət çəkməyə başlamışdır. 2005-ci ilə qədər qoyulan sərmayənin mühüm bir hissəsi enerji qaynaqları istehsalına xərclənmişdir. Sektora qoyulacaq olan ümumi sərmayə miqdarı isə təqribən 55-60 milyard dollar olacaqdır.

2005-ci ildə neftin, 2006-cı ildə isə təbii qazın ixracı ilə birlikdə enerji qaynaqlarından böyük miqdarlarda gəlir əldə edilməyə başlanılmışdır.

- *Neft-kimya sənayesinin inkişaf etməsi üçün lazımı xammalın və informasiya yığımının ölkədə kifayət səviyyədə olması.*

Neftə bağlı bir iqtisadiyyata sahib olması səbəbiylə sənaye sektorunun təməlini kimya, neft-kimya, təchizat, emalat sektoru təşkil edir. Müstəqillikdən sonra neft və təbii qaz hasilatına bağlı imzalanan müqavilələrdən sonra sənaye sektorunda sərmayələrin daha çox neft-kimya sahəsində üstünlük təşkil etməyə başladığı görülür. 2005-ci ildən etibarən neft və təbii qaz hasilatında önəmli bir miqdara çatacaq ölkədə, bu vəziyyət bu sahənin inkişaf etməsinə bir sözlə bu sahəyə sərmayə qoymağa imkan verir.

- *Nəqliyyat və rabitə sektorlarının inkişaf potensialı:*

Keçid prosesində nəqliyyat və rabitə infrastrukturunun yenidən qurulması səbəbiylə, sektorlar mühüm investisiyalar qoymağa imkan verən inkişaf potensialına sahibdir.

- *Dövlət təşviq siyasətinin mövcud olması:*

Başda 2004-2008-ci illəri əhatə edən regional inkişaf planı olmaqla, müxtəlif dövlət proqramları ilə qeyri-neft sektorlarının və Bakıdan başqa digər regionların inkişaf etməsi üçün lazımi təşviq siyasəti, vergidən azad olmalar və dövlət dəstəyi mövcuddur.

- *Maliyyə sektorunun inkişaf potensialı:*

Neft gəlirlərinin ölkəyə daxil olması ilə birlikdə, maliyyə sektorun sürətlə inkişaf edəcək bir potensiala sahib olacaq. Sektorun neft gəlirlərinin ölkəyə daxil olmasına bağlı önəmli hazırlıqlar gördüyü diqqət çəkir. Ölkə regionda ən mühüm bir maliyyə mərkəzi ola biləcək vəziyyətdədir.

- *İnşaat sektoru və inşaat materialları istehsalı üçün inkişaf potensialı:*

Yenidən dirçəliş prosesində inşaat sektoru da mühüm bir inkişaf potensialına sahibdir. Xüsusilə son iki ildə Bakıda mühüm canlanmanın görüldüyü inşaat sektoru həm Bakıda, həm də digər şəhərlərdə ciddi bir inkişaf potensialına sahibdir. Bu səbəblə də inşaatla birlikdə inşaat materialları istehsalına dair də sərmayə qoymağa əlverişli bir potensialın olması diqqət çəkir.

- *Xəzərin balıqçılıq və kürü istehsalına əlverişli olması:*

Xəzər dənizi dünya həcmində əhəmiyyət kəsb edən neft və təbii qaz rezervləri ilə yanaşı, keyfiyyətli və zəngin balıq ehtiyatına da sahibdir. Xəzər, ən qiymətli balıq növü olan Mərsin (Nərə) balığının ana vətəni olaraq qəbul edilir.

Nərə balığı eyni zamanda kürü əldə edilən balıq növüdür. Xəzərdə, xüsusilə Nərə balığı istehsalı və bu balığın məhsulü olan qara kürü istehsalı əhəmiyyətli bir iqtisadi gəlir olaraq qarşımıza çıxır. Qara kürünün 80-90%-nin Xəzərdən əldə edildiyi də diqqətə alındıqda balıqçılıq sektorunun da inkişafa əlverişli və güclü bir potensiala sahib olduğunu görürük.

10.1.3. İqtisadi Olmayan Güclü Tərəflər

- *Əhəlinin təhsil səviyyəsi:*

Hər nə qədər iqtisadi vəziyyətdəki geriləmə ilə birlikdə şərtlərin çətinləşməsinə baxmayaraq, Sovet adətinin davamı olaraq insanların təhsilə qarşı maraq göstərdikləri müşahidə edilir. Ölkədə oxuyan-yazan faizi 98% və lisey-ali təhsilli əhali nisbəti təqribən 60%.

Təhsilli əhali qoyulacaq olan sərmayələrdə lazımi kadrların praktik və ixtisas bilikləri qısa zamanda xidmət daxili təhsillə həll olunmasına da imkan verir.

- *Siyasi stabilliyin və iradənin olması:*

Hər bir ölkədə, iqtisadi inkişaf üçün ilk əvvəl siyasi stabillik və bu stabilliyi davam etdirəcək bir iradənin idarəçilərdə olması lazımdır. Siyasi stabillik, yeridilən iqtisadi proqramın axsaqlıqlara məruz qalmayacağıının bir göstəricisi olaraq bazarlara zəmanət verir.

Azərbaycanda Heydər Əliyevin iqtidara gəlməsindən sonra əldə edilən siyasi sabitlik və mövcud olan siyasi sabitliyin davamı üçün lazımı iradə baxımından narahat edici qeyri-müəyyənliklər İlham Əliyevin prezident seçilməsi ilə minimum səviyyəyə salınaraq yaxşılaşma doğru addım atılmışdır.

10.2. ZƏİF TƏRƏFLƏR

10.2.1. Makro İqtisadi Baxımından Zəif Tərəflər

- *İşsizlik problemi:*

Rəsmi statistika Azərbaycanada işsizlik nisbətini təqribən 1.5% olduğunu ifadə etməsinin müqabilində, beynəlxalq təşkilatların verdiyi məlumatlara, aparılan fərqli hesablamalara və mütəxəssislərin fikrinə görə bu nisbət 16-25% arasındadır. Bu da o deməkdir ki, ölkədə işsizlik faizi yüksəkdir.

İşsizlik səviyyəsinin səbəblərindən biri, Qarabağın Ermənilər tərəfindən işğalından sonra təqribən 1 milyon insanın məcburi köçə məruz qalmasıdır. Digər tərəfdən keçid dövründəki müasir istehsal ilə rəqabət gücündə olmayan iş yerlərinin bağlanmasıdan sonra işini itirənlər də işsizlər ordusundakı ən önəmli faizi meydana gətirir.

- *İxtisaslı kadrların xarici ölkələrə miqrasiyası:*

İş imkanının kifayət olmaması səbəbiylə təhsilli və ixtisaslı insanlar ölkə xaricinə köçürlər. İxtisaslı və təhsilli insanların böyük əksəriyyəti Rusiya, Türkiyə, İran kimi qonşu ölkələrə tərəf üz tuturlar. Ölkəni bu şəkildə tərk edənlər arasında gənclərin və orta yaşlı insanların daha çox olduğu diqqət çəkir. "Beyin köçü" olaraq ifadə edilə biləcək olan bu prosesin xüsusilə son illərdə daha çox artdığı müşahidə edilir.

- *Böyük müəssisələrin özəlləşdirmə zamanın yavaş işləməsi:*

Ölkədə 2000-ci ildə başlayan ikinci özəlləşdirmə proqramı ilə başda rabitə, nəqliyyat, kimya və enerji sektoru olmaqla, orta və böyük həcmli müəssisələrin özəlləşdirilməsi planlanmışdır. Ancaq, plan çərçivəsindəki böyük həcmli müəssisələrin özəlləşdirmə prosesinin yavaş işlədiyini görülmür.

- *Korrupsiya və rüşvət dərəcələri:*

"Transparency International" tərəfindən 133 ölkəni əhatə edəcək mahiyyətdə hazırlanan "Korrupsiya Haqqında Təsəvvür İndeksi" rəqəmlərinə əsasən, Azərbaycan 124-üncü sırada qərarlaşıb. Rəqəmlərə görə ölkədə başda ticarət və investisiya sahəsi olmaqla demək olar ki hər sahədə korrupsiya səviyyəsi yüksəkdir. Digər tərəfdən "Transparency International", Azərbaycanda korrupsiyaya qarşı həyata keçirilən tədbirləri də qənaətbəxş sayır.

- *İxracın və dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən asılı olması:*

Neft və neft gəlirlərinin ixracdakı payı təqribən 90%-dir. Digər tərəfdən büdcə gəlirlərinin isə 50%-i neft və neft ilə bağlı sahələrdən əldə edilir. Beləlik-

lə, büdcənin neft gəlirlərindən, neft gəlirlərinin isə dünya bazarlarındakı konjonktüradan asılı olması Azərbaycanı “Hollandiya Xəstəliyi” təhlükəsi ilə qarşı qarşıya gətirmişdir.

- *Gömrüklərdə ortaya çıxan problemlər:*

Gömrüklərdə ortaya çıxan problemlər və qarşılaşılan çətinliklər xarici ticarətə, həyata keçirilən xarici ticarətin də sağlam bir şəkildə aparılmasına əngəl olur.

- *Gəlir səviyyəsinin aşağı, gəlir bölgüsünün qeyri-bərabər olması:*

Adam başına gəlir səviyyəsi hər keçən il yüksəlməklə birlikdə, orta səviyədədir. 2009-cü ildə adam başına UDM 5400 dollar olmuşdur. Bu isə insanların alım gücünün orta olması deməkdir.

Digər tərəfdən gəlir bölgüsündə də ədalətsizlik mövcuddur. Xüsusilə, neft və neftə bağlı sektorlarda işləyənlərin iqtisadi vəziyyətləri çox yaxşı ikən, digər sektorlarda işləyənlərin gəlir səviyyəsi çox aşağıdır. Bu isə müəyyən nisbətə əhalini lüks istehlaka istiqamətləndirir. Ölkədə orta təbəqənin hələ yaranmadığı görülür.

- *Monopoliya və haqsız rəqabət mühitinin olması:*

Ölkədə sahibkarların qarşılaşdığı əsas problemlərdən biri də monopoliyanın olması ya da haqsız rəqabət mühitinin olmasıdır. Müəyyən sahələrdə monopoliyanın olması özəl sahibkarlığın inkişafını və ehtiyatların səmərəli istifadəsini əngəlləyir. Monopoliyanın olması qiymətlərin tez-tez xaotik şəkildə artmasına da səbəb olur.

- *Valyuta kursunda dalgalanma ehtimalı səbəbiylə yerli pul vahidinə hiss edilən inamın azlığı.*

Müstəqilliyin ilk illərində baş verən siyasi və iqtisadi böhranlar mühitində ortaya çıxan inflyasiya və devalüasiyalarla insanların yerli pul vahidinə qarşı inancı yaranmamışdır.

- *Kölgə iqtisadiyyatı:*

Ölkədə kölgə iqtisadiyyatının ÜDM-yə nisbəti yüksəkdir. Hətta Azərbaycan, MDB dövlətləri ilə müqayisədə korrupsiyanın səviyyəsinə görə olduğu kimi kölgə iqtisadiyyatının da həcminə görə ilk sıralarda qərarlaşıb.

Rəsmi məlumatlara görə kölgə iqtisadiyyatı ÜDM-nin 18-20%-nə uyğun gəlir. Ancaq, edilən bəzi dəyərləndirmələrdə, kölgə iqtisadiyyatının qeydiyyata alınan iqtisadi fəaliyyətlərdən daha böyük olduğu hesablanır. Dünya Bankı mütəxəssislərinə görə kölgə iqtisadiyyatının hacmi ÜDM-nin 60%-indən çoxdur. ÜDM-nin 60%-i qeydiyyatdan keçməmiş hissə olaraq qəbul edildikdə bu miqdar 5 milyard dollara müvafiq gəlir. Bəzi mütəxəssislər bu nisbətin 80% olduğunu iddia edirlər. Rəqəmlər fərqli olmaqla birlikdə əsasən kölgə iqtisadi fəaliyyətlərin yüksək olduğu görülür.

10.2.2. Sektoral və Regional Baxımından Zəif Tərəflər

- *İnfrastruktur çatışmazlığı və köhnə texnologiya:*

Kənd təsərrüfatı və həyvandarlıq üçün lazım olan sulama v.b. *infrastruktur* azdır. Digər tərəfdən kənd təsərrüfatı və həyvandarlıq üçün lazım olan texnologiya həm köhnə həm də azdır.

Turizm sektoru üçün də lazımi yol, nəqliyyat vasitələri və gecələmə kompleksləri həm az, həm də köhnədir.

Sənaye sektoruna dair infrastrukturun da az və köhnə texnologiyaya sahib olduğu görülür. Bu da dövrümüz müasir texnologiyası ilə həm ucuz, həm də keyfiyyətli olaraq istehsal edilən dünya bazarında istehsal etməyə imkan vermir.

- *Neft və təbii qaz hasilatından asılı bir iqtisadi struktur səbəbi ilə digər sektorların diqqətdən uzaq qalması:*

Müstəqillik sonrasında daha çox neft və təbii qaz hasilatına bağlı olaraq enerji sektoru xarici və yerli sərmayədarlar tərəfindən diqqət mərkəzində olmuşdur. Bundan əlavə ixtisaslı kadrlar da daha çox bu sektorda iş tapmağa çalışmışdır. Həm sərmayə, həm də ixtisaslı kadrların tək bir sektora istiqamətlənməsi nəticəsində digər sektorlarda istənilən ciddi bir inkişaf olmamışdır.

- *Maliyyə sektorunun mümkün qədər inkişaf etməmiş olması:*

Müstəqilliyin ilk illərində baş verən bank böhranlarından sonra maliyyə sektorunun mərkəzində qərarlaşan bank sektoru hələ inkişaf etməmişdir.

Böyük həcmli müəssisələrin özəlləşdirməsinin baş verməməsi daşınan qiymətlər bazarının inkişaf etməməsinə ən mühüm təsiri göstərmişdir.

Gəlir səviyyəsinin aşağı olması isə sığorta sektorunun inkişaf etməsinə əngəl olmuşdur.

- *Hollandiya Xəstəliyi təhlükəsi:*

İxrac, xarici sərmayələrin neft və təbii qaz hasilatına istiqamətlənməsi, ixracın neft və təbii qaz üstünlüklü olması, büdcə gəlirlərinin yenə neft və təbii qazdan asılı olması səbəbiylə sektor baxımından iqtisadiyyatın neft və təbii qazdan asılı olduğu görülür. 2006-cı ildən etibarən isə neft ixracındakı artımla birlikdə bu asılılıq daha da artacaqdır.

- *Sektoral monopoliyanın olması:*

Monopoliyanın bəzi sektorlarda mövcud olması, həmn sektorlarda istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinə, qiymətinə mənfi təsir edir və istehsal qaynaqlarının səmərəli istifadəsinə mane olur.

- *Regional inkişafda qeyri-bərabərlik:*

Digər tərəfdən iqtisadi müəssisələrin daha çox Bakı və ətrafında cəmləşmiş olması və vergi gəlirlərinin Bakı və ətrafından əldə edilməsi səbəbiylə də ölkə regional olaraq Bakı və ətrafına asılılıq göstərən bir iqtisadi struktura sahibdir.

10.2.3. İqtisadi Olmayan Zəif Tərəflər

- *Regionlar arası nəqliyyat əngəli:*

Erməni işğalından sonra, Naxçıvan ilə ölkənin digər regionları arasında əlaqəyə imkan verən 130 km-lik dəmir yolu işğal edilmişdir. Yuxarı Qarabağ torpaqlarının Ermənilər tərəfindən işğal edilmiş olması səbəbiylə, Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın digər regionları arasında avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatı mövcud deyildir.

Dövrümüzdə Naxçıvana sərnəşin və yük nəqliyyatı imkanı ancaq İran ərazisindən mümkündür. Nəqliyyatdakı bu çətinlik dövlət büdcəsində ildə 2.5 milyon dollar itkiyə səbəb olur. Yenə bu nəqliyyat problemini həll etmək məqsədiylə Bakı-Naxçıvan hava yolu nəqliyyatına qoyulan transfer xərclərinin də dövlət büdcəsinə gətirdiyi əlavə yük təqribən ildə 10 milyon dollar təşkil edir.

- *Fikir dəyişikliyi:*

Sovet rejimindən, sərbəst bazar iqtisadiyyatına və demokratiyaya keçid prosesində fikir dəyişikliyi hələ baş verməmiş, daha doğrusu tamamlanmamışdır. Sovet sisteminə bənzər bir nəzər nöqtəsiylə problemlər dəyərləndirilir və həll edilir. Bu işə, iqtisadi baxımdan bazar iqtisadiyyatının ölkədə yerləşməsinə gecikdirir. Əlbətdə ki fikir dəyişikliyi bir prosesdir, vaxta ehtiyacı vardır.

10.3. TƏHDİDLƏR

10.3.1. İqtisadi Təhdidlər

- *Neft qiymətlərindəki dalğalanmalar:*

Neft qiymətlərindəki dalğalanma iqtisadi baxımdan ən əsas təhdidlərdir. Hər nə qədər son illərdə qiymətlərdə yüksəlmə baş verirsə də, azalma təhlükəsi də mövcuddur. Qiymətlərdəki gözlənilməyən azalma ölkənin gəlirlərində mühüm problemlərə səbəb ola biləcəkdir.

Əslində qiymətlərin yüksək olması da iqtisadi performans zəifliyinə səbəb olaraq, qeyri-neft sektorlarının inkişafı üçün lazımı diqqətin verilməməsinə də səbəb ola bilər.

10.3.2. İqtisadi Olmayan Təhdidlər

- *Yuxarı Qarabağ probleminin davam etməsi:*

Yuxarı Qarabağ hələ Erməni işğalından azad edilməmişdir. Bu regiona yaxın sərhədlərdə müəyyən vaxtlarda münaqişələr də olur. Problemin dialoq ilə həll edilməməsi halında güc istifadə edərək işğal edilən torpaqların alınması qərarlılığı, ölkənin bir müharibə ilə qarşı qarşıya olması deməkdir. Bu problem xarici sərmayədar baxımından, xüsusilə qeyri-neft sektorlarına sərmayə qoymaqda yayındırıcı bir təsirə səbəb olur.

2004-cü ilə qədər qoyulan 22 milyard dollarlıq sərmayənin 80%-i xarici investisiyadır. Xarici investisiyalardan birbaşa investisiyaların isə sadəcə 27%-i qeyri-neft sektorlarına istiqamətlənmişdir. Yerli sahibkarların da qeyri-neft sektorlarına ciddi şəkildə investisiya qoymadığı görünür. 2007 cı ildən etibarən yerli sərmayənin xarici sərmayəni üstələdiyi görülməkdədir.

- *Sərhəd ölkələrin vəziyyəti:*

Digər sərhəd dövlətlərindən; Gürcüstanda müəyyən vaxtlarda baş verən siyasi və sosial problemlər, Rusiya ilə sərhəddə olan Dağıstan Muxtar Respublikasında Çeçenistan problemi səbəbiylə müəyyən vaxtlarda baş verən hadisələr və İranın siyasi strukturu səbəbi ilə xarici dünya ilə həssas əlaqə içərisində olması xarici və yerli sərmayədarlar üçün mənfi təsir göstərir. Azərbaycana qoyulacaq investisiya, xüsusilə böyük həcmli investisiyalar, sadəcə ölkə daxili bazar potensialı diqqətə alınaraq həyata keçirilmək istənilməyəcəkdir. İnvestor regiondakı digər ölkələri də diqqətə alaraq investisiya qoymaq istəyəcəkdir. Azərbaycanın sərhəd ölkələrində müəyyən vaxtlarda baş verən hadisələr sərhəddə problemlərə səbəb olur, xarici ticarətə mənfi şəkildə təsir edir. Və ya həssas əlaqələr içərisində olunması isə xarici ticarətə mənfi təsir etdiyindən xarici sərmayədarə yenə mənfi şəkildə təsir göstərəcəkdir.

- *Xəzərin status problemi:*

Xəzər dənizinin statusunun müəyyən edilməməsindən qaynaqlanan problemlər də ölkə iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsir göstərir. Bəzi neft yataqlarının mübahisəli olması səbəbiylə, neft şirkətləri həmin yataqlarda neft hasil etmək istəməirlər.

Neft və təbii qaz ehtiyatlarıyla yanaşı çox mühüm balıq və kürü potensialına sahib olan Xəzərin bu iqtisadi imkanlardan da faydalı şəkildə istifadə edilmir.

Digər tərəfdən Xəzərdə çevrə çirkişliliyi problemi də zərərli xarici təsir olaraq iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir.

Status problemi Xəzərdə dəniz nəqliyyatının inkişaf etməsinə də əngəl olur.

- *Dəniz və okeana çıxışının olmaması:*

Ölkənin dəniz və okeana çıxışının olmaması isə qitələrarası nəqliyyatda dəniz yolu nəqliyyatından faydalana bilməməsinə səbəb olur.

10.4. FÜRSƏTLƏR

10.4.1. İqtisadi Fərsətlər

- *Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya səviyyəsi:*

Qloballaşma prosesinə sürətlə uyğunlaşaraq, region ölkələri ilə müqayisədə, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyada xarici ticarət, xarici investisiyalar, beynəl-

xalq iqtisadi təşkilatlarla əlaqələr, regional ittifaqlara qoşulma baxımından gəl-diyi yerin daha yüksək olduğu görülür.

Xarici iqtisadi əlaqələrdə ölkənin coğrafi baxımdan əlverişli olması, böyük enerji kompleksləri, neft və neft ekipmanları sənayesi, kimya, elektronik və şərəbçilik sənayesi, nəqliyyat infrastrukturunu və xammal ehtiyatlarının zəngin-liyi, istehsalın kifayət qədər olmaması, ucuz əmək kimi faktorlar təməl təsir edici ünsürlər olmuşdur.

Xarici ticarətdə 130-dən çox ölkə ilə iqtisadi münasibətə girən Azərbaycan bir çox beynəlxalq və bəzi regional təşkilatların üzvüdür.

İmzalanmış neft müqavilələri, neft müqavilələrinə dəstək verən ölkələr, ölkə-lərə aid neft şirkətləri və qoyulan investisiyaların vermiş olduğu inam mühiti də ölkədə mövcuddur.

- *Sərbəst bazara keçiddə regiondakı ölkələrə görə daha irəlində olması.*

Sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində, regionda müstəqilliyini əldə edən yeni respublikalarla müqayisə edildikdə, hüquqi və nəzəri infrastrukturunu reallaşdırmaqda daha irəlində gedir.

- *Müstəqillik əldə edən ölkələr arasında ən çox xarici investisiyanın qoyul-duğu ölkə olması:*

Regionda müstəqilliyini əldə edən digər ölkələr ilə müqayisə edildikdə ən çox xarici investisiyanın Azərbaycana qoyulduğu görülür. Bu isə neft hasilatına başlanmasından sonrakı prosesdə, digər sektorlara investisiya qoyulmasında, investor üçün müsbət bir göstərici olacaqdır.

- *Neft və təbii qaz ixracatçısı ölkələr arasında qərarlaşması:*

Neft yataqlarının kəşfindən sonra görülən işlərlə, 2005-ci ildən etibarən neftin, 2006-cı ildən etibarən isə təbii qaz ixrac edən ölkələr arasında qərarlaş-sacaq olması, ölkəyə xarici investisiyanı çəkmək və dünya iqtisadiyyatına in-teqrasiya etmək baxımından ən mühüm fərsətlərdən biridir.

10.4.2. İqtisadi Olmayan Fərsətlər

- *Tarixi keçid və ticari yollar üzərində olması:*

Coğrafi mövqeyi ilə Azərbaycan, iki qitəni və üç dəniz hövzəsini bir-birinə bağlayan Yeni İpək Yolu kimi çox mühüm tarixi və ticari yolların keçid güzərhahında yerləşir.

Əsrlər boyu şərqin zənginliklərini qərbə daşıyan karvanların keçdiyi, beş Türk respublikasıyla yanaşı, Tacikistan, Gürcüstan və Ermənistanı da əhatə edən, Qaradənizdən Çinə tarixi İpək Yolunun XXI əsrə bir rabitə, nəqliyyat və enerji dəhlizi olaraq daşınmasını məsləhət görən və 1998-ci ildə Bakıda imzalanmış müqavilə ilə Azərbaycan qlobal iqtisadi münasibətlər zəncirinə yeni bir halqa əlavə etmişdir.

- *Region ölkələri arasında demokratiyaya keçiddə gəldiyi məsafə:*

Regionda müstəqilliyini əldə edən digər ölkələr arasında demokratiyaya keçiddə daha irəlində gedir. Bu xüsusiyyət, region bazarına dair investisiyaların Azərbaycana qoyulmasına imkan verir.

- *Region ölkələri arasında stabil və daha demokratik bir iqtidarın olması:*

Ümummili Liderimiz Heydər Əliyevin iqtidara gəlməsindən sonra ölkədə əldə edilən siyasi sabillik və iqtidarın demokratik tutumu digər region ölkələrinə görə sərmayədarın Azərbaycanı seçməsinə təsir edir. Bu sabillik Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə daha da intensivləşmişdir.

- *Stratejik mövqeyi:*

Asiya ölkələrinin Avropaya keçid dəhlizində olması yanaşı İrana və Rusiyaya sərhəd olması səbəbiylə də stratejik mövqeyi etibarıyla ABŞ və Avropa ölkələri üçün əhəmiyyət daşıyır.

10.5. TƏKLİFLƏR

Yuxarıda SWOT analizi çərçivəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatı baxımından daxili imkanlarına baxan tərəfləriylə güclü və zəif tərəfləriylə yanaşı xarici dünyaya baxan tərəfləriylə fürsət və təhdidlər əsas xətləriylə sıralanmışdır.

Xarici və yerli investorların qoyacaqları investisiyalara dair verəcəkləri qərarlar baxımından ilk stratejik addımı, ölkə iqtisadiyyatının ölkə daxili güclü və zəif tərəfləri və ölkə xaricinə baxan tərəfləriylə fürsət və təhdidləri diqqətə alaraq atmaları uyğun olacaqdır. Güclü tərəflərin fürsətlərlə uyğunlaşan sahələrə investisiya qoyulmasının planlanması düzgün olacaqdır. Investorlar ancaq bu addımdan sonra verəcəkləri qərar çərçivəsində alt sektor, məhsul və region həcmində qərar vermələri mümkün olacaqdır. İlk addımdan sonra hüquqi və diplomatik dəstək və inamla yanaşı fərdi münasibətlərin vacibliyinə də əlavə diqqət çəkmək lazımdır.

Yuxarıdakı analizdə diqqət çəkilən güclü və zəif tərəflər ölkənin iqtisadi inkişafında hansı sektorlara və nə şəkildə, ölkənin fürsət və təhdidləri isə həm iqtisadi inkişaf, həm də dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya baxımından siyasi iradə tərəfindən alınacaq qərarlar, həyata keçiriləcək proqramlar, müəyyən olacaq layihələr üçün də əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkə iqtidarı güclü tərəflərlə fürsətlərin uyğunlaşdıracaq, bir başqa ifadəylə iqtisadiyyatın güclü tərəflərini fürsətlərdən faydalanacaq şəkildə istifadə edəcək qərarlar almalı və tətbiq etməlidir. Digər tərəfdən zəif tərəfləri güclü tərəflərə çevirəcək, təhdidlərin güclü tərəflərlə bütünləşdirilə biləcək fürsətlərə çevriləcəyi stratejik qərar və siyasətlər almalıdır.

Ölkə iqtidarının lazımı investisiya mühitinin yaradılmasında daha realist, qərarlı və inam verici addımları atması, təşviq etməsi, investisiya mühitinə mənfi şəkildə təsir edən zəif tərəfləri və təhdid edən üsürləri aradan qaldırıcı iqtisadi, siyasi və sosial siyasətlər müəyyən etməsi və daha da əhəmiyyətli müəyyənləşdirdiyi siyasətlər çərçivəsində praktiki addımlar atması vacibdir.

SWOT Analizi ilə Əlaqədar Qiymətləndirmə Cədvəli

	MÜSBƏT	MƏNFİ
	<u>GÜCLÜ TƏRƏFLƏR</u>	<u>ZƏİF TƏRƏFLƏR</u>
	<p>Makro iqtisadi</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ölkədə qiymətlərin stabilliyi və ümumi olaraq makro iqtisadi stabilik şəraitinin mövcudluğu. - Xarici borcların ÜDM-dəki payının azlığı (14%). - Xarici valyuta kurslarında stabilliyin olması. - Ucuz kadr potensialı. <p>Sektoral və Regional</p> <ul style="list-style-type: none"> - Kənd Təsərrüfatı və heyvandarlıq sahələrində əlverişli təbii iqlim və münbit coğrafi mövqeyinə sahib olması. - Turizmin inkişafına əlverişli təbii, tarixi və mədəni sərvətlərə sahib olması. - Ərzaq sənayesi üçün lazım olan xammal olaraq aqrar və heyvandarlıq məhsullarının istehsalına münbit şəraitin olması. - Güclü bir neft və təbii qaz sektorunun mövcud olması. - Neft-kimya sənayesinin inkişafı üçün lazımı xammalların və məlumat və kadr bazasının ölkədə lazımı səviyyədə olması. - Hökumətin iqtisadi inkişafı təşviq siyasətinin mövcud olması. - Nəqliyyat və kommunikasiya sektorlarının inkişaf potensialı. - Maliyyə və bank sektorunun inkişaf potensialı. - Tikinti sektoru və inşaat materialları istehsalı üçün inkişaf potensialı. - Xəzər dənizinin balıqçılıq və kürü istehsalında əlverişli mövqeyi. <p>İqtisadi Olmayan</p> <ul style="list-style-type: none"> - Əhalinin təhsil səviyyəsi. - Siyasi stabilliyin və iradənin mövcudluğu. 	<p>Makro iqtisadi</p> <ul style="list-style-type: none"> - İşsizlik problemi. - Təhsilli və kalifiyyə əməyin ölkə xaricinə köçü. - İri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirmə prosesinin yavaş getməsi. - Korrupsiya və rüşvət nisbəti. - İxracın və dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən asılı olması. - Gömrük məntəqələrində baş verən problemlər. - Gəlir səviyyəsinin aşağı, gəlir bölgüsünün qeyri-mütənasib olması. - Valyuta kursunda dalğalanma müşahidə olunma ehtimalıyla yerli valyutaya olan inamın azlığı. - Kölgə iqtisadiyyatı. - Monopoliya və haqsız rəqabət zəmninin olması. <p>Sektorlar və Regional</p> <ul style="list-style-type: none"> - İnfrastruktur əksikliyi və köhnə texnologiya. - Neft və təbii qaz sektoruna indeksli bir iqtisadi sistem formalaşdırılması səbəbiylə digər sektorların diqqətdən kənar qalması. - Maliyyə sektorunun lazımı səviyyədə inkişaf etməmiş olması. - Sektoral inhisarının mövcud olması. - Holland Sindromu təhlükəsi. - Regional inkişafda qeyri-bərabərlik. <p>İqtisadi olmayan</p> <ul style="list-style-type: none"> - Regionlar arası nəqliyyat problemi. - Zehniyyət dəyişikliyi.
D		
A		
X		
i		
L		
i		

	<u>FÜRSƏTLƏR</u>	<u>TƏHDİDLƏR</u>
	İqtisadi	İqtisadi
	- Sərbəst bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçiddə region ölkələrinə görə daha irəliddə olması.	- Neft qiymətlərindəki dalğalanmalar.
X	- Post Sovet məkanındakı ölkələrə görə xarici investisiyanın həcminə görə qabaqcıl mövqeyi .(Adam başına birbaşa xarici investisiyanın həcminə görə dünyada birinci yerdə olması (2005-ci ilə görə)).	İqtisadi olmayan
A		- Dağlıq Qarabağ probleminin davam etməsi.
		- Sərhədyanı ölkələrin vəziyyəti.
R	- Dünya iqtisadi sistemində sürətli şəkildə inteqrasiya.	- Xəzərin status problemi.
	- Neft və təbii qaz ixrac edən ölkələr arasında sayılması.	- Dəniz və okeanlara çıxışının olmaması.
i		
	İqtisadi olmayan	
C	- Tarixi keçid və ticarət yolları üzərində olması.	
	- Region ölkələri arasında demokratiyaya keçiddə daha sürətli addımlar atması.	
i	- Region ölkələri arasında stabil və daha demokratik bir iqtidarın mövcud olması.	
	- Stratejik mövqeyi.	
	MÜSBƏT	MƏNFİ

ONBİRİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİ

Azərbaycanın 18 oktyabr 1991-ci ildə elan etdiyi müstəqilliyini ilk olaraq tanıyan Türkiyə, Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin güclənməsinin, iqtisadi müstəqilliyini həqiqi mənada əldə etməsi və iqtisadi inkişafa nail olması ilə mümkün olacağını nəzərdə tutaraq, sahib olduğu iqtisadi imkan və təcrübələri, dövlət və özəl sahibkarlıq olaraq Azərbaycanla bölüşməyə başlamışdır. Türkiyə Azərbaycanda 25.05.1991 tarixindən etibarən konsulluq və 14.01.1992 tarixindən etibarən isə səfirlik olaraq təmsil edilməyə başlanmışdır. Beləcə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı əməkdaşlıq praktiki olaraq nəqliyyat, kommunikasiya, inşaat, neft, təhsil kimi bir çox sektorda müttəfiqliyə gedilmişdir.

Aşağıda Azərbaycan və Türkiyə arasındakı iqtisadi və ticari münasibətlər, münasibətlərin gələcək dövrlərdəki gələ biləcəyi yerlər və iki ölkə arasındakı sermayə hərəkətləri ələ alınacaqdır.

11.1. İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN HÜQUQİ TƏMƏLLƏRİ

Tarixi, coğrafi və mədəni dəyərləri ilə bir-birinə bağlı olan iki ölkə arasında, Azərbaycanın müstəqilliyindən etibarən müxtəlif sahələri əhatə edən və eyni zamanda iki ölkə arasındakı iqtisadi və ticari münasibətlərin hüquqi infrastrukturunu əmələ gətirən təqribən 150 müxtəlif müttəfiqlik, müqavilə və protokollar imzalanmışdır²⁶⁸.

Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi və ticari münasibətlər 01.11.1992 tarixli “Ticarət və İqtisadi Müttəfiqlik Müqaviləsi” çərçivəsində davam edir. Digər tərəfdən investorlar üçün əhəmiyyət daşıyan “Azərbaycanla Türkiyə Arasında İkili Vergiləndirmənin Qarşısının Alınması Müqaviləsi” 09.02.1994 tarixində, “İnvestisiyaların Qarşılıqlı Təşviqi və Qorunması Haqqında Müqavilə” 09.02.1995 tarixində imzalanmışdır.

Ticari və iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsində mühüm vasitələrdən biri olan Birgə İqtisadi Komissiyası (KEK) Birinci Dövr İclası Protokolu 20.02.1997 tarixində imzalanmış və münasibətlərin inkişaf etdirilməsi yolunda qərar alınmışdır. İkinci Birgə İqtisadi Komissiya İclası Protokolu isə 30.01.2002 tarixində imzalanmışdır. Həmin bu protokol iki ölkə arasında KOSGEB, OSTİM

---

²⁶⁸ Bahri Özdemir, “Azerbaycan Ekonomisi ve Azerbaycan-Türkiye Ticaret İlişkileri”, *Diyalog Azerbaycan İş Dünyası Dergisi*, TÜSİAB Cemiyeti, Mart-2003, ss.24-25.

və MKE kimi təşkilatlar arasındakı müttəfiqliyi istiqamətində əvvəlcədən atılan addımların gələcək illərdə həyatı olma baxımından əhəmiyyət daşıyır.

11.1.1. Kənd təsərrüfatı sahəsində Müttəfiqlik

Kənd təsərrüfatı sektorunda müttəfiqlik, hər iki ölkə arasında 09.02.1994 tarixində imzalanan “Kənd təsərrüfatı Sahəsində Elmi, Texniki və İqtisadi Müttəfiqliyə Dair Protokol”a əsasən davam etdirilir. Aqrar sektor İcra Komitəsi İkinci Toplantısı 17-21 iyul 2001 tarixlərində Bakıda hazırlanmış bir protokol imzalanmışdır.

Türkiyə kənd təsərrüfatı Nazirliyi ilə Birləşmiş Millətlər Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) tərəfindən Azərbaycanda ərzaq güvənliyinin əldə edilməsi üçün bir layihə hazırlanmışdır²⁶⁹.

Azərbaycanda yaşayan Axısqa Türklərinə qarşılığı Türk Müttəfiqliyi və İnkişaf Agenti (TİKA) İdarəsi tərəfindən qarşılamaq üzrə, T.C. Kənd təsərrüfatı Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Müəssisələri Baş Müdirliyi tərəfindən 25 ton toxumluq buğda göndərilmiş və əkimi əsnasında danışıq xidməti təqdim edilmişdir.

Azərbaycanın Xaçmaz regionunda bir Azərbaycan-Türkiyə müştərək toxum müəssisəsi qurulmuşdur. 2005-ci ilə qədər arpa və buğda toxumları istehsal edən müəssisə, 2005-ci ildən etibarən qarğıdalı, günəbaxan, zeytun və digər bitkilərin də istehsalı üçün yoxlamalara başlanması planlanmışdır.

T.C. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və TİKA ilə müttəfiqlik çərçivəsində davam edən “Avrasiya Ölkələrində Kənd Təsərrüfatı Seminarlarını Araşdırma və İnkişaf Etdirmə Layihəsi” çərçivəsində Azərbaycan Bitki mühafizəsi və karantina laboratoriyalarının yenidən qurulması və muasirləşdirilməsi layihəsi davam edir.

11.1.2. Sənaye Sahəsində Müttəfiqlik

T.C. Sənaye və Ticarət Nazirliyi tərkibində olan Türk Patent İnstitutunun vəzifə sahələrinə daxil olan Sənaye Mülkiyyət Hüquqları səpgisində, Türk Respublikaları Patent təşkilatları arasında müttəfiqliyini başlatmaq və inkişaf etdirmək üçün 12 noyabr 1998-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Monqolustan və Tacikistan arasında niyyət protokolu imzalanmışdır.

Türk Respublikaları ilə texnik müttəfiqlik sahəsində iqtisadi, ticari, texniki, təhsil mövzularında Azərbaycanın da tərkibində olduğu təhsil proqramı 22-28 may 2000 tarixində razılaşdırılmışdır.

11.1.3. Standartlar Sahəsində Müttəfiqlik

Azərbaycan Dövlət Standartlaşdırma və Meteoroloji Mərkəzi (Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu-AZS) ilə Türkiyənin Türk Standartları İnstitutu (TSE) arasında ilk müttəfiqlik protokolu 1990-cı ilin dekabrında imzalanmışdır.

²⁶⁹ *Azərbaycan Ülke Raporu*, DPT Müstəşarlığı Dış Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, Mayıs-2002, s.22.

Bu protokol və imzalanan digər protokollarda tərəflərin razılığı əsasına bağlı olaraq ticarətə mövzu olan mal və xidmətlərdə, beynəlxalq keyfiyyəti ifadə edən təşkilat, marka və sənədlərini tanıdıqları bildirilir.

Bu sahədə ən vacib inkişaf 1996-cı ilin iyunun 13-də imzalanan icra protokoludur. Bu müqavilə ilə hər iki ölkə, bir-birlərindən və ya üçüncü bir ölkədən gələn malların hər iki ölkənin əlaqədar təşkilatlarından sənəd aldıkları təqdirdə ölkəyə girişlərdə Standart Təşkilatlar tərəfindən ayrı bir nəzarətə tabe tutulmayacağı barədə razılığa gəliblər.

Azərbaycan qanunlarına görə idxalda standartlara uyğun sənədli mal gətirmə məcburiyyəti var. MDB və Türkiyədən TSE sənədli mallar ölkəyə gəldikdə “Azərbaycan Standartlaşdırma Meteoroloji və Patent Üzrə Dövlət Agentliyinə TSE sənədini verib AZS sənədi almalıdırlar. İmzalanan müqavilələr səbəbiylə digər ölkələrin əksinə bu mallar labororiyalarda test edilmirlər. Bu da Türkiyədən və digər MDB ölkələrindən gələn TSE sənədli mallara üstünlük verir.

1997-ci ildə Azərbaycanda təmsilçilik açan TSE, fəaliyyətlərini birbaşa tənəidə bilmək imkanına qovuşmuşdur. TSE Azərbaycanda İSO sənədi verir. TSE-nin Azərbaycandakı ISO sənədləndirmə fəaliyyətlərinin əsas məqsədi, keyfiyyət səviyyəsi yüksək mal və xidmət istehsalının təşviq edilərək ölkə iqtisadiyyatının inkişafına kömək etməsi, müəssisələrdə keyfiyyət məfhumunun inkişaf edərək, mənfəətin, bazarın və məhsuldarlığın artması, təsirli bir idarə etmənin əldə edilməsi, maya dəyərlərinin azalması, işləyənlərin razı qalması, qaynaqların optimum istifadəsi, müştəri məmnuniyyətilə yanaşı beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən sistem sənədləndirmə işlərində Azərbaycanda nümunə olmaqdır²⁷⁰. Bundan əlavə Azərbaycanın da daxil olduğu “Regional Standartlaşdırma Birliyi (BASN)”nin fəaliyyətləri davam edir.

11.1.4. Enerji Sektorunda Müttəfiqlik

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı stratejik baxımdan diqqət çəkən ən vacib iqtisadi müttəfiqlik enerji sektorundadır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Boru Xətti Layihəsi və Bakı-Tbilisi-Ərzurum Təbii Qaz Boru Xətti Layihəsi isə iqtisadi və stratejik əhəmiyyət kəsb edən enerji sektorundakı ən vacib iki layihədir.

Bu iki layihə xaricində Azərbaycanla müttəfiqlik sahələri arasında tərkibində olan və BOTAŞ-ın Türkiyə içində yer altı anbarları hazır olana qədər Türkiyə xaricində anbar kiralama strategiyası istiqamətində Bakının 50 km yaxınlığında yer altı anbarların kirayə edilməsi də mövzu baiddir.

11.1.4.1. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Boru Xətti Layihəsi

Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Boru Xətti Layihəsi, 18 noyabr 1999-cu ildə İstanbulda keçirilən AGİT Zirvəsində Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan Hökumətləri arasında imzalanan “Hökumətlərarası Müqavilə” ilə fəaliyyətə keçmişdir.

²⁷⁰ Yavuz Selim Çelebi, “Türk Standartları Enstitüsü ve Azerbaycan”, *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, TÜSIAB Cemiyeti, Bakı, Sayı:16, Ağustos-2004, s.22.

Azərbaycan tərəfindən 3 oktyabr 2000-ci ildə Layihəni dəstəkləmək üçün bir “Sponsor Qrup” yaradılmışdır. Əlaqədar qrup 17 oktyabr 2000-ci ildə imzalan “Sponsor Qrup Maliyyə və Müttəfiqlik Müqaviləsi” ilə rəsmiyyət qazanmışdır. Bu qrupda ExxonMobil, Lukoil və Devon xaricində bütün AIOC üzvləri iştirak etmişlər.

11.1.4.2. Bakı-Tbilisi-Erzurum Təbii Qaz Boru Xətti Layihəsi

Bakı-Tbilisi-Erzurum Təbii Qaz Boru Xətti Layihəsi ilə əlaqədar olaraq 18 Noyabr 1999-cu ildə, İstanbulda keçirilən AGİT Zirvəsində Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan Enerji Nazirləri səviyyəsində aparılan müzakirələr nəticəsində imzalanan ilkin razılıq protokolu ilə ilk addım atılmışdır.

Əldə edilən razılıq çərçivəsində iki ölkə arasında Azərbaycan təbii qazının Türkiyəyə daşınmasına dair əməkdaşlığın 12 mart 2001-ci ildə “Hökümlərarası Müqavilə” imzalanmışdır. İmzalanan müqavilə səpgisində BOTAŞ və SOCAR arasında 15 illik dövrü əhatə edəcək şəkildə təbii qazın alım-satımına dair əməkdaşlığın razılığa gəlinmişdir.

11.1.5. Turizm Sektorunda Müttəfiqlik

Azərbaycan və Türkiyə arasında 1992-ci ildə Turizm Müttəfiqlik Müqaviləsi imzalanmışdır.

Azərbaycan turizm sektorunda işləyən işçilər Türkiyəyə təhsil almaq üçün gedirlər. Bundan əlavə imzalanan müqavilələr çərçivəsində, özəl şirkətlər tərəfindən Azərbaycan və Türkiyə arasında qarşılıqlı turlar təşkil olunur.

11.1.6. Mədəncilik Sektorunda Müttəfiqlik

Türkiyə Mədən Tədqiq və Axtarma İnstitutu Genel Müdirliyi 1994-1995-ci illərdə hər bir ölkənin yer elmləriylə əlaqədar təmsilçilərinin iştirak etdiyi “Türkçə Danışan Ölkələr Yer Elmləri və Mədəncilik Konfransı” olmuşdur. Konfransda bütün ölkələrin təbii qaynaq potensialları və mədəncilik fəaliyyətləri ilə əlaqədar müzakirələr aparılmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycanın 1/500.000 miqyaslı mədən yataqları xəritəsi, “Azərbaycan Respublikası Dövlət Ehtiyatlar Komitəsi” ilə Türkiyə Mədən Tədqiq və Axtarma İnstitutu Genel Müdirliyi tərəfindən müştərək iş olaraq nəşr olunmuşdur.

11.1.7. Təhsil Sektorunda Müttəfiqlik

Böyük Tələbə Layihəsi həcmində digər Türkiyə Respublikalarından olduğu kimi Azərbaycandan da Türkiyəyə bakalavr, magistratura və doktorantura təhsil məqsədiylə tələbə gedir. Türk Respublikalarından Türkiyəyə təhsil almaq üçün gedən tələbələrin 11%-i Azərbaycandır.

Azərbaycandakı məktəblərin təmiri, dərs kitablarının qarşılınması, inventar alımı kimi ehtiyaclarının qarşılınması məqsədiylə Türkiyə 1993-2001-ci illər arasında 102.570 dollar kömək etmişdir. Bundan əlavə Türkiyə Diyanət Vaqfi

tərəfindən Bakı Dövlət Universiteti tərkibində İlahiyyat Fakulteti açılmışdır. Bununla yanaşı eyni təşkilat tərəfindən açılan Bakı Türk Lisəyi, həm Azərbaycanlı tələbələrə həm də Azərbaycanda yaşayan Türkiyəli tələbələrə təhsil verir.

Sektoral analiz fəslində geniş olaraq yer verildiyi kimi, Türk iş adamları tərəfindən qurulan Çağ Öyrətim İşletməlerine aid təhsil müəssisələri ölkə təhsil sektorunda mühüm yerə sahibdir. Bundan əlavə Türk Dünyası Araşdırmalar Vaqfi tərəfindən açılan Biznesin Təşkili və İdarə Edilməsi Fakulteti isə, Azərbaycan İqtisadiyyat Universiteti tərkibində xidmət göstərir.

11.1.8. Nəqliyyat Sektorunda Müttəfiqlik

1 noyabr 1992-ci ildə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əhatəli bir Avtomobil Nəqliyyatı Müqaviləsi imzalanmışdır. Naxçıvan yolu ilə birbaşa əlaqə əldə edilmiş, ancaq bu Naxçıvandan o tərəfə getməmişdir. Türkiyə ilə avtomobil yolu əlaqəsi Gürcüstan və İran ərazilərindən mümkündür.

11.1.9. Gömrük Müttəfiqliyi

İki ölkə arasında 09.02.1994 tarixində imzalanan İnzibati Yardım Müqaviləsi çərçivəsində 1992, 1995 və 2000-ci illərdə (ECO ölkələriylə birlikdə) Azərbaycan gömrük fəaliyyəti üçün Türkiyə Gömrük Qanunları və İcraatlarının təmindirdiği seminarlar təşkil edilmişdir.

11.1.10. Sosial Müdafiə Sahəsində Müttəfiqlik

Türkiyə Respublikası Çalışma və Sosial Güvenlik Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi arasındakı müttəfiqliyi 1993-cü ildə başlamışdır. Sosial müdafiə sahəsində iki ölkə arasında 1995-ci ildə müttəfiqlik protokolu, 1997-ci ildə Müttəfiqlik Müqaviləsi imzalanmışdır. 17 Temmuz 1998-ci ildə isə, iki ölkə vətəndaşlarının Sosial müdafiələri zəmanət altına alan Sosial Müdafiə Müqaviləsi imzalanaraq 9 Avqust 2001-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Bu müqaviləni tamamlayan İnzibati Müqavilə isə 6 May 2004-cü ildə imzalanmışdır. Beləcə hər iki ölkə vətəndaşlarının Sosial Müdafiələri qarşılıqlı olaraq əldə edilmişdir²⁷¹.

11.1.11. Eximbank Krediti

1992-ci ilin noyabrında iki ölkə arasında hazırlanan razılaşma protokolu çərçivəsində Türk Eximbank, dövlət bankı olan Azərbaycan Beynəlxalq Bankına 250 milyon dollar kredit açmışdır. Ancaq açılan kreditin geri ödəməsində bəzi problemlər yaşanmışdır. Bu səbəblə 7 iyul 1995-ci ildə və 14 iyun 1996-cı illərdə imzalanan protokollarla borcun geri ödənilmə müddətinin uzadılmasına gedilmişdir. Nəhayət 2004-2005-ci illərdə aparılan müzakirələr nəticəsində, Azərbaycanın Türkiyəyə olan mübahisəli borc problemi haqqında iki dövlət razılığa gəlmişdir.

²⁷¹ İbrahim Kuluöztürk, "Türkiye-Azerbaycan Sosyal Güvenlik Sözleşmesi", *Diyalog Azerbaycan İş Dünyası Dergisi*, TÜSİAB Cemiyeti, Bakı, Sayı:16, Ağustos-2004, ss.24-26.

11.1.12. Türk Müttəfiqlik və İnşaf Agentinin (TİKA) Fəaliyyətləri

Türkiyə, Türk dilli dövlətlərə verdiyi əhəmiyyət çərçivəsində müttəfiqliyi gücləndirmək məqsədiylə 1992-ci ildə Xarici İşlər Nazirliyinə bağlı bir qurum olaraq TİKA-nı qurmuşdur. Bu təşkilat 1999-cu ildən etibarən isə, birbaşa Nazirliyə tabe olaraq fəaliyyət göstərir.

TİKA quruluşunun ilk illərində insani və mali yardımlar edərəkən, daha sonra fəaliyyətlərini genişləndirərək texniki yardım və müttəfiqlik layihələrində cəmləşdirmişdir. Layihə mövzuları enerji, çevrə, sənaye, kənd təsərrüfatı, şəhərləşmə, turizm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sənət kimi geniş bir sahəyə yayılır.

TİKA Azərbaycanda aşağıdakı sahələrdə fərqli layihələri həyata keçirtmiş və ya keçirdir:

- Təşkilati və İnzibati Strukturların İnkişaf Etdirilməsi Proqramları
- Avrasiya Ölkələrində Kənd Təsərrüfatı Sistemlərini Araşdırma və İnkişaf Etdirmə Proqramları
- Avrasiya Ölkələrində Sahibkarlığı və Kiçik və Orta Həcmli Sənayeni İnkişaf Etdirmə Proqramları
- Turizm və Xidmət Sektorunu İnkişaf Etdirmə Proqramları
- Sosial Müttəfiqlik Proqramları
- Təhsil və Mədəniyyət Müttəfiqliyi Proqramları

TİKA Azərbaycanda xüsusilə kənd təsərrüfatı sektorunda mühüm layihələri həyata keçirdir:

- Xaçmaz rayonunda bir Azərbaycan-Türkiyə müştərək toxum müəssisəsi qurulmuşdur. 2005-ci ilə qədər arpa və buğda toxumları istehsal edən müəssisə, 2005-ci ildən etibarən qarğıdalı, günəbaxan, soya və digər bitkilərin də istehsalı üçün yoxlamalara başlamışdır.
- Samux və Astarada 120 min dollar məbləğində zərərli bitkilərin təsbiti və yox edilməsi məqsədiylə bir müəssisə qurulmağa başlanılmışdır.
- Torpaq tərkibinin araşdırılması məqsədiylə Gəncə və Qubada da yeni bir müəssisənin inşası planlanmışdır.

TİKA sosial sahədə yardım fəaliyyətləri çərçivəsində isə Gəncədə kimsəsiz uşaqlar üçün və Şəkiddə əlil uşaqlar üçün müxtəlif binaların təmirini həyata keçirdir.

Azərbaycanda ilk dəfə internetin istifadəsinə dair layihəni də maliyyələşdirən TİKA, 2004-cü ildə turizm, sığorta və vergi sahələrində təhsil kursları təşkil etmişdir.

11.2. TİCARƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

Azərbaycan və Türkiyə iqtisadiyyatları struktur və coğrafi mövqe etibarıyla bir-birlərini tamamlayacaq xüsusiyyətdədirlər. Türkiyə iqtisadiyyatı xaricə

meylli və istehsal sənayesi üstünlüklü bir struktur görüntüsü göstərəkən Azərbaycan iqtisadiyyatı daha çox xammal üstünlüklüdür.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya mərhələsində mühüm bir mövqə tutduğuna isbat olacaq şəkildə 2004-cü ildə 128 ölkə ilə iqtisadi əməkdaşlıq quran Azərbaycanın xarici ticarət həcmində Türkiyə mühüm yere sahibdir.

Rəsmi statistikaya görə 2009-cü ildə, Azərbaycan və Türkiyə arasında illik ticarət həcmi təxminən 700 milyon dollar həcmində olmuşdur. Ancaq, başda kiçik həcmli ticarəti olmaqla, qeyri-rəsmi ticari fəaliyyətlər də nəzərə alınarsa iki ölkə arasındakı xarici ticarət həcmi rəsmi rəqəmlərdən daha artıqdır.

Qeyri-rəsmi hesablamalara görə, bu rəqəm bir milyard dollardan çoxdur. Azərbaycanın ticarət həcmi cəmi 5 milyard dollar olduğu diqqətə alındıqda, Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı ticarət münasibətlərin həcmi yüksək olduğu ifadə edilə bilər. Yəni Azərbaycanın ticarət həcmi təxminən 20%-i Türkiyənin payına düşür. Əlbətdə iki qardaş ölkə arasındakı ticarət həcmi daha da artırmaq mümkündür. 2007-ci ilə qədər iki ölkə arasındakı ticarət həcmi 3 milyard dollara çatdırılması planlaşdırılır. Ölkələr arasında bəzi problemlər həll edilərsə iki ölkə arasındakı ticarət həcmi 5 milyard dollara çata biləcəyi proqnozlaşdırılır.

Azərbaycanın Türkiyədən idxal etdiyi mal qrupları arasında ilk sıranı ərzaq malları almaqdadır. Türkiyədən ixrac edilən əsas mallar isə, bunlardır: yağ, təzə və dondurulmuş toyuq əti, qənd və şəkər tozu, şokolad və qənnadı məmulatları, meyvə suları, süd və süd məhsulları, yumurta, makaron, kartof, diyər ərzaq məhsulları, dəftərxana ləvazimatı, duz, kükürd, gips, sement, elektrik enerjisi, boya, boya qatqı maddələri, yuyucu toz, müxtəlif kimyəvi məhsullar, kağız, karton və karton məhsulları, divar kağızı, dəmir polad əşyaları, toxuculuq dəzgahları, minik və yük avtomobilləri və avtomobil ehtiyat hissələri, mebel, dəri məmulatları, trikotaj məhsulları, hamam-mətbəx avadanlıqları, təkər, plastik əşya, elektron və məişət avadanlıqları, telekommunikasiya avadanlıqları və s.

Azərbaycanın Türkiyəyə ixracında isə əsas mallar bunlardır: Neft və neft məhsulları, pambıq və pambıq məhsulları, polietilen, şəkər çuğunduru, xam dəri, yun, spirtli içkilər, biyan kökü, alma şirəsi, ipək, xalça, digər toxuma məhsulları, mis, alüminium, titan, yanğın söndürmə cihazları və s.

1991-ci ildən etibarən inkişaf edən siyasi və iqtisadi münasibətlərə paralel olaraq Türk iş adamlarının Azərbaycana böyük marağı və Türk şirkətlərinin Azərbaycan bazarında şöbə açaraq Türkiyədən idxal nəticəsində müntəzəm bir yüksəlmə içərisində reallaşan iki ölkə ticarəti Türkiyə lehinə bir üstünlük göstərir.

Türkiyənin müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanla iqtisadi və ticari münasibətlərində olan üstünlüyü müəyyən vaxt ərzində həm digər ölkələrin bu bazara girməsi və həm də yerli müəssisələrin inkişaf etməyə başlaması səbəbiylə azalmağa başlamışdır.

Türkiyənin Azərbaycana olan ixracındakı azalmanın əsas səbəblərindən biri də Türk inşaat firmalarının həyata keçirdikləri inşaat işlərinin böyük həcmdə tamamlanmış olması və yeni layihələrdə isə hələlik iştirak etməmələridir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında birbaşa avtomobil yolu əlaqəsinin olmaması iki ölkə arasındakı münasibətlərin xüsusiylə də iqtisadi və ticari münasibətlərin tez-tez çətinliklərə məruz qalması və digər ölkələrə (Rusiya və İran) görə Türkiyənin qeyri rentabelli vəziyyətə düşməsinə səbəb olur. Belə ki, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində bu vəziyyət iqtisadi və siyasi münasibətlərin üzərində üçüncü ölkələrin təsirini də müntəzəm olaraq gündəmə gətirir. Avtomobil yolu əlaqəsinin Gürcüstanın qoyduğu yüksək vergilər və İranın gətirdiyi tonnaj məhdudlaşdırmaları, Azərbaycanın eyni zamanda MDB üzvü olması və MDB ölkələri ilə gömrük müqavilələrinin mövcudluğu Azərbaycanla Türkiyənin iqtisadi və ticari münasibətlərində bəzi çətinliklərə səbəb olmuşdur. Türk yük maşınlarına tətbiq olunan yüksək dərəcəli yol vergiləri, gömrük problemləri, bürokratiyanın çoxluğu, qanunvericilik bazasındakı əksikliklər, “kölgə iqtisadiyyatının” gətirdiyi haqsız rəqabət mühiti, gizli monopollaşma, bəzi dövlət məmurlarının öz mənfəətlərini məqsəd güdürək özəl sektor üzərində qurduğu təzyiq imkanları və bəzən bazar iqtisadiyyatının məntiqiylə uyğun gəlməyən bəzi qanunlar və tənzimləmələr Azərbaycanda Türkiyəli iş adamlarının rəqabət imkanlarını çətinləşdirir və ölkəyə maraqlarını azaldır²⁷².

11.3. TÜRKİYƏ İNVESTİSİYALARININ AZƏRBAYCANDAKI ÜSTÜNLÜYÜ

Müstəqilliyin ilk illərindən bu günə qədər, Türk iş adamları Azərbaycana investisiya qoyaraq hər iki ölkənin iqtisadi inkişafına öz tövhələrini verir.

Keçid dövründə olan və investisiya qoyuluşlarına ehtiyacı olan Azərbaycana Türk sərmayəsinin köməyi əhəmiyyətli dərəcədədir. Türk iş adamları daha çox qeyri-neft sektoruna qoyduqları investisiyalarla diqqət çəkirlər²⁷³. Azərbaycandakı Türk investisiyaları ölkədəki qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyalar içində ilk sırada gəlirlər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türk firmalarının böyük bir hissəsi ticarətlə məşğul olur və ya kiçik və orta həcmdə investisiyaları seçirlər. Bu firmaların fəaliyyət sahələri; neft, telekommunikasiya, bank və sığorta sektoru, ərzaq malları istehsalı, təhsil, nəşriyyat, toxuculuq və geyim sənayesi, nəqliyyat, avtomatika sənayesi, meşə materialları, dəmir-polad, digər metallar, inşaat, inşaat materialları və mənzil tikintisi xidmətləri kimi sektorlarıdır.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 2500 xarici şirkətin, 800-dən çoxu Türkiyəli iş adamları tərəfindən qurulmuşdur. Bunlardan 380-nin tamamilə Türk

²⁷² Sinan Oğan, “Bağımsızlığının Onuncu Yılında Azərbaycan Ekonomisi ve Türkiye İle Ekonomik İlişkileri”, www.ceterisparibus.net/arsiv/s_ogan.pdf. (13.03.2003).

²⁷³ Musayev, s.12.

sərmayəli, 370-i Azərbaycan-Türkiyə müttəfiqliyi, 60-ı isə təmsilçilikdir. Türk firmalarından 300-dən çoxu fəal olaraq ölkədə fəaliyyət göstərir.

Türk iş adamları müasir otellər, banklar, sığorta şirkətləri, istehsal və təhsil müəssisələrini Azərbaycana qazandıraraq bir ilkə imza atmışdılar. Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsulunun 7%-ni təşkil edən Türkiyə sərmayəli şirkətlər Azərbaycan iqtisadiyyatına məşğulluq nəzər-nöqtəyindən, yəni yeni işyerlərinin açılmasın sərbəbiylə mühüm bir köməklik göstərir.

Azərbaycanın dövlət büdcəsinin mənbələri içində Türk sərmayəsinin 6% həcmində bir paya sahib olduğu da görülür²⁷⁴.

Türkiyə sərmayədarları tərəfindən Azərbaycanda açılan müəssisələrdə 40-45 min Azərbaycan, 5 min Türkiyə vətəndaşı işləyir.

Ziraat Bankının ortaqlığı ilə qurulan "Azər-Türk Bank" bank sektorundakı əməkdaşlığın ilk nümunəsidir. Türk sərmayəli Koçbank və Cibank, Günay Anadolu Sığorta və Başak İnam Sığorta maliyyə sistemində xidmət verən müəssisələrdir.

Türk şirkətləri eyni zamanda Bakıdan Gürcüstan sərhəddinə qədər uzanan yolun yenidən qurulmasında da mühüm rol oynayırlar.

Ancaq son illərdə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı ticarət həcmində tənzül yaşanarkən, bir tərəfdən də Azərbaycana Türkiyənin investisiyalarının həcmində azalma və Türk sərmayəli şirkətlərin sayısında azalma görülür. Məsəl üçün, 1997-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyalar içində Türkiyənin payının 14% olmasına baxmayaraq, 2007-ci ildə bu rəqəm 7.1% olmuşdur²⁷⁵.

Qısaca, Türkiyə sərmayəsi, xarici sərmayə olmaqdan çox "bir millət iki dövlət" ifadəsiylə ayaqlaşacaq şəkildə dost və qardaş sərmayə olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına müsbət təkan verir.

11.3.1. Türk İnvestisiyalarının Sektoral Bölgüsü

Azərbaycanın xarici investisiyaya açılan neft və təbii qaz sektorunda qurulan beynəlxalq konsorsiyumların dördündə Türkiyə Petrolları Anonim Ortaklığı (TPAO) iştirak edir. TPAO, Azərbaycanın neft və təbii qaz ehtiyatlarının istifadəsi üçün hazırlanan və ümumi investisiya həcmi; 11 milyard dollar olan (Azəri, Çıraq və Günəşli) layihəsində 6.5%; layihə dəyəri 4.1 milyard dollar olan Şahdeniz layihəsində 9%; 2.5 milyard dollar olan Kürdaşı layihəsində 5%; 10 milyard dollar olan Araz-Alov-Şərq layihəsində isə 10% həcmində pay almışdır. Bəhs edilən layihələr çərçivəsində Türkiyənin 2007-cü ilin sonlarında

²⁷⁴ *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, TÜSİAB Cəmiyyəti, Sayı:10, Ekim-2001, s.15.

²⁷⁵ S. Eyyuboğlu, "Türkiyə Azərbaycanla İqtisadi Əlaqələrini İnkişaf Etdirmək Niyətindədir", *525-ci Qezet*, 01.11.2003.

qoyduğu investisiya həcmi 2 milyard dollardan artıq olmuşdur. Eyni zamanda Pet Holding və Atilla Doğan adlı iki özəl Türk Şirkəti, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) ilə qurduqları şirkətlər (Joint Venture) ilə quruda (Mişovdağ və Xıllı Babazanan sahələri) neft çıxarırlar.

İmzalanan neft müqavilələrini dəstəkləyən və neftin dünya bazarlarına çatdırılmasında Bakı-Ceyhan neft boru kəmərinin ən qısa zamanda fəaliyyətə başlamasıyla Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm bir yer alması proqnozlaşdırılan Türk iş adamlarının Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorlarına qoyduğu investisiya həcmi isə 2 milyard dollar həcmindədir. Reallaşdırdıqları investisiyalarla Türk iş adamları, qeyri-neft sektorlarına ən çox investisiya qoyan xarici sərmayədarlardır. Qeyri-neft sektorlarına qoyulan investisiyalar içərisində Türkiyənin payı 40% həcmindədir. Türk investisiyalarının böyük bir hissəsi inşaat, kommunikasiya, nəqliyyat və ərzaq sənayesinə istiqamətləndirilmişdir.

Azərbaycanda neft və təbii qaz hasilatı xaricindəki həyata keçirilən Türk investisiyalarının sektorlar üzrə bölgüsü belədir²⁷⁶:

1. Sənaye Sektoru:

Azərbaycan sənaye sektorunda boya, alüminium, metallurgiya, kabel, akumulyator v.b. bir çox fərqli sahələrdə istehsal və montaj fəaliyyətlərində olan Türk investisiyalarının şirkət sayısına görə nisbəti 19%-dir. Investisiya həcmi təxminən 410 milyon dollardır. Şirkətlərdə işləyən işçi sayı isə 10.000 həcmindədir.

2. Ticarət Sektoru:

Türk investisiyaları bu sektorda daha çox ərzaq, toxuculuq, mebel və təsərrüfat mallarının satışında ixtisaslaşmışdır. Ticarət sektorunun şirkət sayına görə 30%-lik bir paya sahibdir. Investisiya həcmi təxminən 370 milyon dollar olan şirkətlərdə işləyən işçi sayı isə 16.000-ə yaxındır.

3. Xidmət Sektoru:

Xidmət sektorundakı Türk investisiyalarının payı, şirkət sayına görə 26%-dir. Səhiyyə, təhsil, otel, restoran, bank və sığorta xidmətləri göstərən xidmət sektorundakı şirkətlərə qoyulan investisiya həcmi təxminən 310 milyon dollardır. Xidmət sektorundakı müəssisələrdə işləyən işçi sayı isə 10.000-ə yaxındır.

4. Nəqliyyat və Kommunikasiya Sektoru:

Nəqliyyat və Kommunikasiya sektorundakı Türk investisiyalarının həcmi, şirkət sayına görə 10%-lik bir paya sahibdir. Telekommunikasiya, avtomatika, nəqliyyat, nəşriyyat sahəsində fəaliyyət göstərən Türk sərmayəli şirkətlərin in-

²⁷⁶ 'Sektörel Bazda Azərbaycan'daki Türk Yatırımları', *TÜSİAB 10. Yıl Tanıtım Kataloğu*, Aralık-2004, ss.110-112; 'Sektörel Bazda Azərbaycan'daki Türk Yatırımları', *TÜSİAB Ekonomi ve Haber Bülteni*, No:19/136, 29 Haziran 2004. s.1.

vestisiya həcmi təxminən 470 milyon dollardır. İşləyən işçi sayı isə 6.000-ə qədərdir.

5. İnşaat Sektoru:

Mənzil tikintisi, inşaat və dekorasiya materialları satışı sahələrində Türk investisiyalarının həcmi, fəaliyyət göstərən şirkət sayısına görə 11%-lik bir paya sahibdir. İnvestisiya həcmi 360 milyon dollar olan Türk sərmayəli müəssisələrdə təxminən 6.000 nəfər işləyir.

6. Kənd Təsərrüfatı və Heyvandarlıq Sektoru:

Bu sektorun fəaliyyət göstərən şirkət sayına görə həcmi 4%-dir. Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektorundakı Türk sərmayəsi isə 70 milyon dollar həcmindədir. Sektorda işləyən işçi sayı isə təxminən 3.000 nəfərdir.

11.3.2. Azərbaycan Türk Sənayeci və İşadamları Beynəlxalq Cəmiyyəti (TÜSİAB)

1994-cü ildə Türk iş adamları təşkilatlanaraq “Azərbaycan Türk Sənayeci və İş Adamları Beynəlxalq Cəmiyyəti TÜSİAB”ı qurdular.

Azərbaycan və Türkiyə arasında qurulan münasibətlər çərçivəsində “bir millət iki dövlət” reallığı işığında ürəkləri ilə, “qloballaşma” reallığı istiqamətində isə sərmayələri ilə Azərbaycana gələn Türk iş adamları tərəfindən qurulan TÜSİAB, Türk iş adamlarının Azərbaycana investisiya qoyuluşuna təşviq etməyi və fəaliyyətlərinə kömək etməyi, üzvləri arasında əməkdaşlığın artırılması və iki ölkə arasındakı iqtisadi və ticari münasibətləri inkişaf etdirməyi öz qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Quruluş məqsədi çərçivəsində 10 ildən artıq bir müddətdir fəaliyyət göstərən cəmiyyət, Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının formalaşması və sahibkarlıq fəaliyyətlərində bir nümunə olmaqla yanaşı, iki ölkə arasındakı iqtisadi münasibətlərin inkişafında və münasibətlərin inkişafının qarşısındakı əngəllərin ortadan qaldırılmasında çox mühüm köməkliklər göstərərək, təşkilatlandırma-dakı müvəffəqiyyətləri ilə də digər ölkələrdəki Türk iş adamları dərnəklərinə gözəl bir model olmuşdur.

Ümumiyyətlə dünyada, xüsusilə Azərbaycan və Türkiyədə baş verən iqtisadi böhranlara baxmayaraq Türk iş adamları uzun müddətli planlar quraraq, səbrlə inkişaf etməkdə olan Azərbaycan iqtisadiyyatının bir çox sektorunda fəaliyyətlərini müvəffəqiyyətlə davam etdirirlər.

11.4. TÜRKİYƏDƏ AZƏRBAYCAN SƏRMAYƏSİ

Azərbaycandan Türkiyəyə investisiya qoyan rəsmi qeydiyyatdan keçən yüze yaxın şirkət fəaliyyət göstərir. Bu firmaların çoxu xidmət sektorunda fəaliyyət göstərir. Ümumi sərmayəsi təxminən 7 milyard dollar olan bu firmaların Azərbaycan mənbəli kapitalın payı təxminən 86%-dir. 2009 ci ildən PETKİM kimi

böyük bir neft kimya kompleksinin yarısını Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin alması Azərbaycanın dövlət olaraq Türkiyəyə qoyulan investisiya olaraq Bakı Ceyhandan sonra ən əhəmiyyətli addımıdır. Perspektivdə Türkiyədə neft terminalı və neftayırma kompleksləri tikilməsi hədəflənməkdədir.

Türkiyədə fəaliyyət göstərən Azərbaycanlı iş adamları, həm firma sayı həm də qoyulan investisiya həcmi baxımından dəyərləndirilərsə, Qafqaz və Orta Asiya Türk dövlətlərindən ən çox investisiyası olan investorlardır. MDB çərçivəsində isə, Azərbaycanın investisiya həcmi Rusiyadan sonra ikinci yeri tutur²⁷⁷.

11.5. YENİ DÖVR

Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi 2015-ci ildən sonra xaricdən ərzaq məhsullarının idxalına məhdudiyət qoymağı planlaşdırır. Türkiyənin Azərbaycana ixrac etdiyi məhsulların böyük bir hissəsi isə ərzaq məhsullarıdır. Bu vəziyyət, iki ölkə arasındakı xarici ticarət həcminin müəyyən vaxt sonra daha da azalacağını göstərir. Ona görə, iki ölkə arasında ticarət həcminin azalması, əksinə daha da çoxaldılması üçün, iqtisadi münasibətlərdə daha çox sənayə sahələrində, eyni zamanda inşaat, turizm, toxuculuq və emal sənayesində əməkdaşlığın artırılmasına diqqət göstərməsi vacibdir.

Düzdür, Azərbaycanda hələ də keçid dövrü problemləri, bürokratiya və rüşvət problemi investisiya mühitinə bir az mənfi təsir göstərsə də, prezident İlham Əliyevin investisiya mühitinin sağlamlaşdırılması istiqamətində qərarlılığı və siyasi iradəsi Türk iş adamlarının və digər xarici ölkə kapitalının Azərbaycana gəlməsi üçün hər gün bir az daha əlverişli investisiya mühiti formalaşdırır.

Ümumiyyətlə, Türk iş adamlarının Azərbaycan iqtisadiyyatındakı üstünlüyünün, bundan sonrakı dövrlərdə də həm iri, həm də kiçik və orta həcmli investisiyalar şəklində artacağı proqnozlaşdırılır.

Eyni zamanda “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft və “Bakı-Tbilisi-Ərzurum” təbii qaz boru kəmərlərinin istismara başlaması ilə, Azərbaycanın iqtisadiyyatındakı inkişafıyla yanaşı, Azərbaycan və Türkiyə arasındakı iqtisadi münasibətləri də intensivləşdirəcəkdir.

Bakı-Ceyhan neft kəməri 2006-cı ilin iyun ayında, Bakı-Ərzurum qaz kəməri isə 2007-ci ilin ortalarında istismara verilməsi planlaşdırılır. Eyni zamanda Türkiyə siyasi həyatındakı stabilliklə birlikdə iqtisadiyyatda müşahidə edilən stabillik və inkişaf mərhələsinin, Azərbaycanla Türkiyə arasındakı ticarət münasibətlərinə və Türkiyə sərmayəsinin Azərbaycana axımına müsbət təsir edəcəyi də proqnozlaşdırılır. Çünki, Erdoğan hökuməti Azərbaycanla həm siyasi, həm də iqtisadi hər cür əməkdaşlığın artırılması və inkişaf etdirilməsi üçün müntəzəm olaraq əllərindən gələnlərini dəstəyi verir.

²⁷⁷ *Azərbaycan Ekonomisi və Türkiyə ilə İlişkileri*, DEİK Yayınları, Mart-2001, s.11.

Bu istiqamətdə ilk addım mərhum ümummilli lider Heydər Əliyevin ECO zirvəsi çərçivəsində 2002-ci ilin axırlarında Türkiyəli iş adamları ilə görüşməsi və müzakirə sonrası Türkiyəli iş adamlarının Azərbaycana gəlmələridir. İkinci və daha vacib addım isə 2003-cü ilin əvvəllərində Rəcəb Tayyib Erdoğanın böyük bir iş adamı kollektivi ilə bərabər Azərbaycana ziyarət etməsidir. Hər iki ziyarətdə, Türkiyədən gələn iş adamlarına bir çox əhəmiyyətli və böyük layihənin təqdim edildiyi də nəzərə alındıqda, gələcəkdə Türkiyə sərmayesinin Azərbaycana axımının daha da artacağı şübhəsizdir. Eyni zamanda Azərbaycanın gənc lideri İlham Əliyevin də bu istiqamətdə bir sıra mühüm addımını da xüsusilə qeyd etmək lazımdır. 2006-cı ilin aprelində İstanbulda keçirilən biznes forum da buna əyani sübutdur.

Digər tərəfdən iki ölkə arasındakı ticarət həcmının 2006-cı ildə 1 milyard dolları keçəcəyini proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi iki ölkə arasındakı iqtisadi münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Gələcək illərdə Azərbaycan dəmir yolunun Türkiyə dəmir yolu ilə birləşdirilməsi planlaşdırılır. Qars-Axalkalaki dəmir yolunun tikintisi ilə bu məqsədə nail olunacaqdır. Hər iki ölkə bu layihənin reallaşmasında maraqlıdır. 2005-ci ildə bu layihənin smeta işlərinə başlanılmış və yaxın illərdə başa çatdırılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda başda kənd təsərrüfatı sektoru, turizm, sənaye, maliyyə sektoru, nəqliyyat, kommunikasiya, inşaat olmaqla müxtəlif sektorların inkişafı üçün Türk iş adamlarına mühüm məsuliyyətlər düşür. Digər Orta Asiya respublikaları üçün körpü mövqeyində olduğu da diqqətə alındıqda, Türkiyə baxımından Azərbaycanın əhəmiyyəti daha da artır.

Türkiyənin başda Azərbaycan olmaqla Qafqaz və Orta Asiya meyilli siyasətinə əhəmiyyət verəcəyi nüanslardan aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

1. Region ölkələrini əhatə edəcək ortaq əməkdaşlıq və inkişaf strategiyasına üstünlük vermək,
2. Regiona dair sığorta birliyinin qurulmasına,
3. Regionda fəaliyyət göstərəcək beynəlxalq bir arbitraj sisteminin qurulmasına,
4. Eximbank kreditləri verilərkən investorların regiondakı daşınmaz əmlaklarının da ipotek olaraq qəbul edilməsinə,
5. Qars-Tbilisi dəmir yolunun tez bir zamanda tamamlanmasına,
6. Azərbaycan və Türkiyə arasında ticarət həcmının, informasiya və texnologiya axımının artmasına,
7. Ticarət hüququ, vergi hüququ, icra-iflas hüququ, rəqabət hüququ və sərmayə bazarı qanunvericiliyi infrastrukturunun inkişafına dəstək verməkdir.
8. Regionun bazarında rəqabət edə biləcək bir iqtisadi sistemin qurulması üçün əməkdaşlığın daha da sürətləndirilməsi.ortaq təbii zənginliklərindən dünya

9. Türkiyənin Avropa İttifaqına daxil olma mərhələsində bu coğrafiyaların Avropa ilə əməkdaşlığına vasitəçilik etməsi
10. Yük daşımalarda və gömrük məntəqələrində şərtlərin yumşaldılması və Avropadakı ölkələr arasında rahat və sərbəst hərəkət mühitinin Azərbaycan və Orta Asiya dövlətlərində də tətbiqi üçün fəaliyyət göstərmək.
11. Türk dövlətləri arasında Avropa İttifaqına alternativ Türk İqtisadi İttifaqının qurulmasına vasitəçilik etmək. Xüsusilə MDB nin gözlənilən effekti verməməsi səbəbiylə bu dövlətləri daha effektiv və öz milli iqtisadi sistemlərini möhkəmlətmək və sürətlə inkişaf edən dünya bazarlarındakı rəqabət sistemində güclü bir iqtisadi region formalaşdırmaq.

ON İKİNCİ FƏSİL

QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANININ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

12.1. QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI VƏ ONUN ORTAYA ÇIXIŞ SƏBƏBLƏRİ

ABŞ-da ipoteka kreditlərindəki xaos və şişkinlik ilə başlayan maliyyə problemləri dərinləşərək davam etməkdədir. Mənzil kreditlərində təkrar bazarın inkişafı üçün təşkil olunan Freddie Mac və Feniye Manin dövlət nəzarətinə keçməsinin ardından iri investisiya bankı Lehman Brothers iflas etdi, Merrill Lynch çox aşağı bir qiymətlə “Bank of Amerika”ya satılmış və nəhəng sığorta şirkəti AIG fəaliyyətinə davam edəbilmək üçün FED'dən (ABD Mərkəz Bankı) iri məbləğdə kredit istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Böhranın İngiltərə, Avropa və İEÖ-də hiss edilməsi və qlobal bir ölçü qazanmasının ardından təxminən 700 milyard dollarlıq qurtarma paketi (bailout bill) ABŞ məclisində təsdiq edilmişdir.

2008-ci ildə dünya iqtisadiyyatında əvvəlki illərdəki inkişaf və böyümə azalmağa başladı. Dünya iqtisadiyyatın taleyini həll edən ölkələrdən (ABŞ, Yaponiya, Çin, Böyük Britaniya, Hindistan, Almaniya, Fransa, İtaliya, Rusiya) heç biri qlobal böhranın təsirindən yaxa qurtara bilmədi. Dünya ÜDM-sinin təxminən 80%-i bu ölkələrdə formalaşmaqdadır. Yer kürəsi əhalisinin təqribən yarısı onların payına düşür. Dünya üzrə orta illik artım tempi 2 dəfəyədək azalaraq 2007-ci ildəki 5%-dən 2,5%-ə endi.

Elə 2008-ci ilin ilk aylarından banklar ipoteka altında olan evləri təkrar satış bazarına qaytarmağa başladı. Artıq iyun ayında ümumi dəyəri 1 trln. dolları ötən 4 mln. mənzil bazarda özünə müştəri axtarmağa başladı. Əmlak bazarında qiymətlərin düşməsi nəticəsində ABŞ mənzil bazarının 4 trilyon ABŞ dolları vəsait itirdiyi bildirilir. Proqnozların əksinə olaraq, dünyanın əksər ölkələrində iqtisadi inkişafın səviyyəsi daha da aşağı düşüb. Mütəxəssislərin fikrincə, vəsait çatışmazlığı ilə müşahidə olunan maliyyə böhranı sənəyi və öz yerini daha ağır olan istehsal böhranına verir. Başqa sözlə, böhran maliyyə sektorundan istehsala keçib. Böhranın bu mərhələsi daha ciddi problem yaradır. Son vaxtlar dünyanın əksər ölkələrində avtomobil, elektrotexnika, yüngül sənaye müəssisələrinin müflisləşməsi, daşınmaz əmlak bazarında baş verən durğunluq kütləvi işsizliyə gətirib çıxaran amillər sayılır. Təsadüfi deyil ki, böhran daha çox əməkətutumlu sahələrə təsir edir və kütləvi işsizlik qeydə alınır. Dünyada istehlakın azalma prosesləri daha da ağırlaşdırır.

Hazırkı qlobal böhranın zəif nöqtəsi sayılan banklar müxtəlif ölkələrdən depozit şəklində gələn və ilbəl artmaqda davam edən pullarla davrana bilmədilər. Çox da uzaq olmayan keçmişdə həmin pullar qısa müddətə və yüksək faizlərlə ticarət və xidmət sektoruna yönəldilirdi. Nisbətən sərfəli şərtlərlə borc götürüb köhnə borcları qaytarmaq təcrübəsi də kifayət qədər geniş yayılıb. Son illərdə isə həmin kreditlərin axını Şanxay, Nyu-York, London, Frankfurt kimi iri şəhərlərdə mənzillərin ipoteka ilə alınmasına yönəlməyə başladı. Hətta İngiltərə və İsveçrənin kifayət qədər konservativ bank sistemi də bu maliyyə piramidasının tələsinə düşdü - müştərilərin etibarlılığını diqqətlə öyrənmədən on milyardlarla dolları ipotekaya yönəltdi. Belə şəraitdə investorlar öz kapitallarını real mülkiyyətə - mənzilə və digər daşınmaz əmlak növlərinə yönəltməyə başladılar. İpoteka bazarında izafi maliyyə daşınmaz əmlakın qiymətinin artmasını qaçılmaz edirdi. Əvvəllər ipoteka alınan mənzilin dəyərinin 70%-dən yüksək verilmirdi. Geriyə qalan 30%-i müştəri ödəyirdi. Sonralar ilkin ödəniş 80, az sonra 90, bir qədər keçidikdən sonra isə 100 % həcmində verilməyə başladı. Hətta banklar evin dəyərinin 105-110%-i həcmində kredit verirdi. Bu, müştəri gətirmək üçün cəlbədicə bir metod idi - əlavə 5-10% mənzili mebellə təmin etməyə hesablanmışdı.

İpoteka bumu dövründə maaş və gəlirlər də yüksək idi. Amma heç kim nəzərə almırdı ki, iri dövlətlərin, ilk növbədə ABŞ və Böyük Britaniyada büdcənin xərcləri gəlirləri, idxal isə ixracı davamlı olaraq üstələyirsə, bu cür inkişaf bir gün dayanacaq. Bu böhran sonrası ABŞ və Avropada 1000 yaxın aparıcı bank və maliyyə qurumu öz iflasını elan etdi və ya dövlətin yardımları ilə iflasdan özünü qismən sığortaladı

12.2. MALİYYƏ BÖHRANIN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

12.2.1. İqtisadi böyüməyə təsiri

Ölkə iqtisadiyyatına ümumi olaraq nəzər saldıqda ÜDM-nin artımı, inflyasiya tempinin aşağı düşməsi, işsizliyin azalması və başqa pozitiv iqtisadi inkişaf templərinin artmasını görə bilərik. Azərbaycanda ÜDM-un artması ölkənin daha çox neft hasilatı və artan neft qiymətləri ilə asılı olduğu bilinməkdədir. Qlobal maliyyə böhranından əvvəl Azərbaycan ÜDM-nin artım templərinə görə, 2005-cı ildə 26.4%, 2006-cı ildə 34.5%, 2007-ci ildə iqtisadi artım 25% olmasına baxmayaraq, 2008-ci ildə 10.8%-lik bir iqtisadi artım qeydə alınmışdır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlarına əsasən Azərbaycanın 2009-cu ildə ÜDM-nin artım səviyyəsi ilk dəfə olmamış, -11,5 faiz həddində geri-ləmə olmuşdur. 2005-ci ildən sonrakı iqtisadi artımı analiz edilmiş olsa, ölkə əvvəlki həddə neft hasil etməsinə baxmayaraq neftin qiymətinin düşməsi fonunda ölkədə istehsal olunan mal və xidmətlərin də dinamikasında azalmalar olmuşdur. Bu isə onu sübut edir ki, Azərbaycanın gəlirləri neftdən, neft gəlirləri

isə dünya bazarında baş verən qiymət konyukturundan birbaşa asılıdır. ÜDM-nin davamlı olaraq inkişafı üçün iqtisadi artımın neft gəlirlərindən asılığını minimuma endirmək lazımdır.

Cədvəl 41. Azərbaycanda ÜDM nin vəziyyəti

İllər	ÜDM		Adambaşına		İqtisadi artım (əvvəlki ilə nisbətə)
	Milyon manta	Milyon \$	manta	\$	
2000	4718.1	5272.8	595.1	665.1	11.1
2001	5315.6	5707.7	665.2	714.3	9.9
2002	6062.5	6235.9	752.9	774.4	10.6
2003	7146.5	7276	880.8	896.8	11.2
2004	8530.2	8680.4	1042	1060.3	10.2
2005	12522.5	13238.7	1513.9	1600.4	26.4
2006	18746.2	20983	2241.1	2508.5	34.5
2007	28360.5	33050.3	3351.8	3906.1	25
2008	38005.7	46258.2	4439.9	5403.9	10.8
2009	34060.8	42575.7	3917,3	4874,1	-11.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

2009-cu ildə ilk dəfə olaraq ÜDM-də əvvəlki illərə görə azalma olmuşdur. Bu əsasən neft qiymətlərindəki azalma, tikinti sektorundakı tənəzzül səbəbi ilə meydana gəlmişdir.

12.2.2. Neft və qeyri-neft sektoruna təsiri

Neft istehsalçısı olan ölkələr kimi Azərbaycan dünya bazarında neftin qiymətinin ucuzlaşmasıyla çox əhəmiyyətli zərərə məruz qalmışdır. Böhran qədər bareli 150 dollar olan neft böhran sonrası 30-40 dollara qədər ucuzlaşdı. Bu ucuzlaşma Azərbaycanın neft gəlirlərinə olduqca mənfi təsir etdi. Ümumiyyətlə, neftin ucuzlaşması dövlət büdcəsinin 75%-nin neft sektoru hesabına formalaşdığı, ixracatının 97%-dən çoxunu neft və neft məhsullarının hesabına təşkil edilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün bir çox problemləri də öz yanında gətirməkdədir. Enerji daşıyıcılarının qiymətinin azalması təkcə iqtisadi deyil, o cümlədən sosial baxımdan mənfi nəticələrə meydana çıxara bilər.

Qlobal maliyyə böhranı sonrası Azərbaycan hökuməti bir çox irihəcmli infrastruktur layihəsinin reallaşmasını bir neçə il sonraya geciktirməsinə məcbur etdi. Xüsusi ilə yeni metro tikintisi layihələri, Xəzər dənizi üstündə körpü və bir sıra qurguların qurulması layihələri böhranın nəticələrinin səngiməsindən sonraya təxə salındı.

12.2.3. Aqrar sektora təsiri

Qlobal maliyyə böhranın təsirinin azaldılmasında və xüsusilə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin qorunub saxlanılmasında kənd təsərrüfatının rolu əvəz edilməzdir. Azərbaycanda aqrar sahənin, xüsusilə kənd təsərrüfatının öz maliyyə resursları hesabına səmərəli fəaliyyət göstərməsi demək olar ki, qeyri-müm-

kündür. İnkişaf etmiş ölkələrin bəzilərində belə son onilliklərə qədər dövlətin aqrar sahəyə məqsədyönlü təsiri, əsasən, böhranlı vəziyyətlərdən çıxmağa yönəldilirdisə, hazırda həmin ölkələrdə də bu təsir xeyli dərəcədə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafının təminatına xidmət edir.

Azərbaycanda aqrar məhsullarına olan tələbatın daxili istehsal hesabına ödənilməsi həm ölkənin aqrar təhlükəsizliyi baxımından, həm də idxaltda asılılığın azaldılması baxımından əhəmiyyətlidir. Kənd təsərrüfatının dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi sahədə investisiya siyasətinin əsaslandırılma dərəcəsindən, onun reallaşdırılması və innovasiyaların təşviqi mühitindən, ayrılan vəsaitlərin istifadəsi səmərəliliyindən asılıdır. 2008-ci ildə mal qrupları üzrə xarici ticarət dövriyyəsində ixracın 97%-ni mineral məhsullar yer almaqdadır, amma kənd təsərrüfatı isə 1.1%-i keçməməkdədir. Bunu üçün kənd təsərrüfatı müəssisələrini ixrac qabiliyyətini artırılması şərtidir. Aqrar sahənin, o cümlədən kənd təsərrüfatının cəlb edilən maliyyə vəsaitlərinə tələbatı, həlledici surətdə məsrəf və gəlirlər arasında nisbətən asılıdır. Bu nisbətin müəyyənləşdirilməsi, prosesində sahənin inkişafının müasir səviyyəsində hələ də ilkin informasiyanın natamamlığı problemi meydana çıxır. Məsələn ondadır ki, mövcud statistika (ev təsərrüfatlarının tədqiqatı üzrə aparılan seçmə sorğu materialları istisna olmaqla) ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının maliyyə nəticələrini lazımı dəqiqliklə hesablamağa imkan vermir. Odur ki, istehsal xərcləri, gəlirlər və rentabellik göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı əsasən, fərdi aqrar sahibkarların və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin məlumatları ilə kifayətlənmək lazım gəlir.

Belə ki, Azərbaycanda ümumi məşğulluğun 40%-nin çalışdığı sektorun ÜDM-dəki payı gün 2000-ci ildən etibarən azalaraq 2008-ci ildə 5.7 % təşkil etmişdir. Maliyyə böhranı bir daha göstərdi ki, Azərbaycanın davamlı inkişafı üçün sadəcə xam neft və təbii qaz hasilatına bağlı sənaye sektoru deyil eyni zamanda kənd təsərrüfatının inkişafına daha çox diqqət yetirmək lazımdır.

12.2.4. Ticarət sahəsinə təsiri

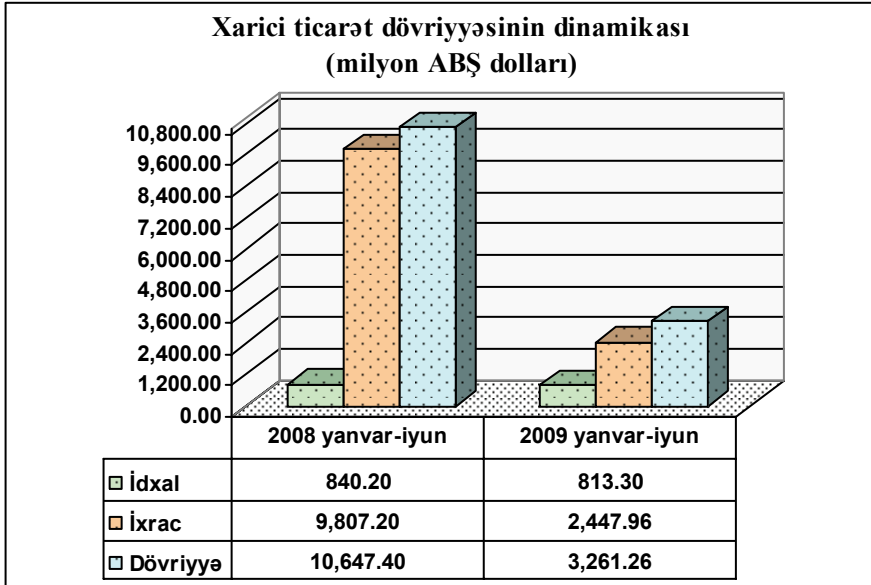
2008-ci il ərzində respublikanın rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən 141 ölkə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 54.9 milyard dollar olmuşdur. Bu müddət ərzində 47.8 milyard dollar dəyərində 2127 adda mal ixrac, 7.2 milyard dollar dəyərində 5893 adda mal isə idxal olunmuş ixrac-idxal əməliyyatları üzrə müsbət saldo 40.6 milyard dollar təşkil etmişdir.²⁷⁸ 2009-cu ilin 10 ayında Azərbaycan ticarət sahəsində 136 ölkə ilə 16,5 milyard dollar məbləğində idxal-ixrac əməliyyatları aparıb. 2009-cu ilin yanvar-oktyabr aylarında xarici ticarət dövriyyəsinin \$11,5 milyardını ixrac, \$5 milyardını isə idxal məhsulları təşkil edib. Xarici ticarət dövriyyəsində \$6,5 milyardlıq müsbət saldo yaranıb.²⁷⁹

²⁷⁸ www.azstat.org/publications/azfigures/.../018.shtml, 16 Dekabr 2009

²⁷⁹ *"\$11,5 milyard ixrac etmişik, \$5 milyard idxal"*, <http://sei.az/news-445.html>, 07 Dekabr 2009

Qrafik 4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

12.2.5. Azərbaycanın xarici dövlət borcuna təsiri

Böhran dövründə Azərbaycanın xarici dövlət borcunun həcmi 2008-ci il ərzində 22.9% artaraq 2009-cu ilin yanvar ayının 1-nə 3 milyard dollara çatıb. Xarici borcun ÜDM-ə qarşı nisbəti son bir il ərzində 8.2%-dən 6.4%-ə düşüb. Adambaşına düşən xarici dövlət borcunun məbləği isə əksinə, 283.8 dollardan 344.9 dollaradək artıb.²⁸⁰ Hökumət və dövlət qurumları tərəfindən cəlb olunan kreditlərin əsas hissəsi investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

İqtisadi islahatlar üçün cəlb edilən kreditlərin məbləği 344.9 mln. dollar təşkil edib. Bu məbləğin 266 mln. dolları Dünya Bankı, 78.9 mln. dolları isə Beynəlxalq Valyuta Fondunun kreditlərinin payına düşür. Maraqlıdır ki, 2008-ci ildə əlavə cəlb edilən və istifadə olunan xarici kreditlərin həcmi 58% artaraq 697 mln. dollara çatıb.

Öz növbəsində, xarici borcun ödənilməsinə 286.3 mln. dollar xərclənib. Bu göstərici son bir il ərzində 67.9% artıb və onun ¼ hissəsi borclar üzrə faizlərin ödənilməsinə sərf olunub. Qeyd edək ki, dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına xarici borcun ödənilməsinə 117.9 mln. dollar xərclənib. Dünya Bankı (DB) 2008-ci ilin yekunlarına görə Azərbaycanda cari hesab balansının ÜDM-ə nisbətinin

²⁸⁰ "Azərbaycanın xarici dövlət borcu 2008-ci ildə 23% artıb", <http://www.editor.az/economy/1049.html>, 13 Fevral 2009

41.6% səviyyəsinə çatacağını, 2009-cu ildə isə bunun 30.7% olacağını proqnozlaşdırır.²⁸¹

Qeyd edək ki, bu göstərici üzrə Azərbaycan Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında birinci yerdədir. Eyni zamanda, Azərbaycanın 2009-cu və 2010-cu illərdə də lider mövqeyini qoruyacağı gözlənilir. Ümumilikdə isə sözügedən regionun ölkələrinin əksəriyyəti mənfəi cari hesab balansına malik olduğundan, bu göstəricinin ÜDM-ə faiz nisbəti də mənfidir.

Azərbaycanın xarici dövlət borcunun ÜDM-də payı təhlükəli həddə olmasa da, xarici borcların sürətli artım tendensiyası müşahidə olunması narahatçılıq doğurur. Belə ki, son 6 ayda xarici borcun ÜDM-də payının birdən-birə 2 dəfəyədək yüksəlməsi ciddi siqnaldır.²⁸² Əlavə olaraq bu cür kəskin artım tempi Azərbaycanın maiyyə imkanlarının əvvəlki illərlə müqayisədə kifayət qədər daraldığı bir vaxta təsadüf edir. Nəhayət indi alınan və istifadə olunan yüksək məbləğli kreditlərin qaytarılması Azərbaycanın neft gəlirlərinin azaldığı dövrə - 15-20 il sonraya təsadüf edəcək.

12.2.6. Tikinti sektoruna təsiri

2009-cu ildə Azərbaycanda tikinti müəssisələri tərəfindən yerinə yetirilmiş inşaat işlərinin həcmi 3 158,9 mln. manat olub ki, 2008-ci illə müqayisədə işlərin həcmi 12,2% azalıb. Hesabat ilində görülmüş işlərin 2,163 mlrd. manatını (ümumi həcmə 68,5%-i) yeni tikinti, yenidənqurma və genişləndirmə, 610 mln. manatını (müvafiq olaraq 19,3%) əsaslı təmir, 132,4 mln. manatını (4,2%) cari təmir, 253,5 mln. manatını (8%-i) isə sair tikinti işləri təşkil edib. Qeyri-dövlət mülkiyyətində olan tikinti müəssisələri 2 363,6 mln. manatlıq, dövlət tikinti müəssisələri isə 795,3 mln. manatlıq inşaat işləri görüb. Bundan başqa, 2009-cu ilin on bir ayında inşaat bölməsində çalışmış 62,1 min nəfərin orta aylıq nominal əmək haqqı 449,8 manat təşkil edib və əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 10,7% artıb. İri və orta tikinti müəssisələrində işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı isə 500,4 manat olub. Dövlət mülkiyyətinə məxsus tikinti müəssisələrində işçilərin orta aylıq nominal əmək haqqı 365,9 manat olub. Əmək haqqı tikinti sahəsinin hazırlanması sahəsində 43%, bina və qurğuların tikintisi sahəsində 11,4% artıb, bina və örtüklərin mühəndis avadanlıqlarının quraşdırılması və bəzək işləri sahələrində isə əvvəlki ilin səviyyəsindən yüksək olmaqla müvafiq olaraq 443,6 və 264,9 manat olub. Bütün bu göstəricilərə baxmayaraq real olaraq Qlobal böhranın Azərbaycanda ən çox təsirinə hissedildiyi sektor tikinti sektoru olmuşdur. əvvəlki illərdə çiçəklənən tikinti sektoru müştəri və kapital qıtlığından tənəzlü gözlə görüləcək qədər hissedilən bir sektor olmuşdur.

²⁸¹ "Qlobal iqtisadi böhranın Azərbaycana təsirləri: yeni miflər yeni reallıqlara qarşı", Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyi, Layihələr və Tədqiqatlar Şöbəsinin nəşri, s-4

²⁸² "Son 6 ayda xarici borcumuz 14,2% artıb", <http://sei.az/news-292.html>, 10 Noyabr 2009

12.2.7. Birbaşa investisiya təsiri

Qlobal böhranın inkişaf etməkdə olan ölkələrə ən mühüm təsir kanallarından biri xarici birbaşa investisiya axınının azalmasıdır. Azərbaycanda əsasən dövlət investisiya proqramı çərçivəsində infrastruktur layihələrinə qoyulan sərmayələr hesabına daxili investisiyanın artımı qarşılığında, 2008-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına yönələn birbaşa xarici investisiya bir qədər azalıb. Xarici mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyanın həcmi 2008-ci ildə 2.2 milyard manat (2.75 milyard dollar) təşkil edərək, əvvəlki ilin müvafiq dövründəkindən 16.3% az olub. Əgər əvvəlki illərdə (bu trend 2006-cı ildən sonra müşahidə olunur) azalmanın səbəbi daha çox neft-qaz layihələrinin investisiya repatriasiyası mərhələsinə keçməsi ilə əlaqədar olmuşdursa, 2008-ci ildə buna qlobal iqtisadi böhranın təsirlərini də əlavə etmək lazımdır.

Cədvəl 42. İqtisadiyata yönəldilən investisiyalar

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
İnvestisiya qoyuluşları							
mlyn.manat	1289.8	4249.2	5820.4	6733.4	7415.6	10353.9	12481.8
mlyn.dollar	1441.4	4326.4	5922.7	7118.5	8300.4	12066.1	15192.1
Xarici investisiyalar:							
mlyn.manat	829.5	3310.9	4496.4	4628.5	4514.2	5727.2	5625.8
mlyn.dollar	927	3371	4575.5	4893.2	5052.8	6674.3	6847.4
Daxili investisiyalar:							
mlyn.manat	460.3	938.3	1324	2104.9	2901.4	4626.7	6856
mlyn.dollar	514.4	955.4	1347.2	2225.3	3247.6	5391.8	8344.7
*ilkın məlumat							

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Azərbaycana 2008-ci ildə yatırılan investisiya qoyuluşu üzrə xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar arasında ən böyük paya Böyük Britaniya malik olub. Britaniya rezidentlərinin Azərbaycanda əsas kapitalla yönəltdiyi investisiyanın həcmi 1.27 milyard dollara yaxın və yaxud manat ekvivalentində 1 milyard manat təşkil edib. Əvvəlki ilin analoji göstəriciləri ilə müqayisədə Britaniya investorlarının sərmayə yatırımı 202 mln. manat və ya 16.5% azalıb. Böyük Britaniya ilə yanaşı Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas xarici investorlarının ilk beşliyinə ABŞ, Yaponiya, Türkiyə və Norveç rezidentlərini daxil etmək olar. Bu dörd ölkəni təmsil edən investorların kapital qoyuluşu ümumi hesabda 941.3 mln. manata yaxındır, onların xüsusi çəkisi isə 42.3%-ə bərabərdir. Xatırladaq ki, 2008-ci ildə Azərbaycanın iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafına bütün maliyyə mənbələrindən 9 milyard manat həcmində və ya 2007-ci ildəkindən 34.3% çox investisiya yönəldilib. Ölkədə müxtəlif idxal mallarının

satış həcmində də azalma var. Məsələn, bəzi avtomobil markaları üzrə 2008-ci ildə satış həcmi 40%-ə qədər azalıb.²⁸³

Cədvəl 43. Xarici investisiyalar (mln. ABŞ dolları)

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Cəmi xarici investisiya	927	3371	4575.5	4893.2	5052.8	6674.3	6847.4
o cümlədən:							
Maliyyə kreditləri	262.9	238.3	293	698.4	983.5	1576.6	2357.9
Neft sənayesinə	546.1	2972.4	4088.1	3799.9	3422.3	4003.3	3350.7
Neft bonusu	-	58.6	21.6	1	17	68.2	3.5
Birgə və xarici investisiyalı müəssisələr	118	45.4	104.2	230.5	368.4	439.1	494.1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

12.2.8. Dövlət büdcəsinə təsiri

Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsinin gəlirləri 12 mlrd. 177 mln. manat, xərcləri 12 mlrd. 355 mln. manat məbləğində nəzərdə tutulmuşdur. 2008-ci ilə nisbətən dövlət büdcəsinin neftdən asılılığı bir qədər də güclənib. 2008-ci ildə birbaşa neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinin gəlirlərində payı 62.4% səviyyəsində gözlənilirsə, 2009-cu ildə həmin göstəricinin 65.4%-ə çatacağı proqnozlaşdırılır. 2009-cu ildə neft sektorundan birbaşa daxilolmalar 7595 mln. manat, o cümlədən, 2680 mln. manat neft sektoru üzrə birbaşa vergi ödənişləri, 4915 mln. manat ARDNF-nin transfertləri (büdcə gəlirlərin 40.4%-i) təşkil edəcək.

Cari ildə büdcə gəlirlərinin artımının (1693 mln. manat) 74%-i (1264.5 mln. manat) məhz neft sektoru üzrə ödənişlərin məbləğinin artımı hesabına baş verəcək. Eyni zamanda, büdcənin neft gəlirlərindən asılılığı qeyri-neft büdcə kəsininin artımında da özünü büruzə verir. Əgər 2007-ci ildə dövlət büdcəsinin qeyri-neft büdcə kəsininin qeyri-neft sektorunda formalaşan ÜDM-ə nisbəti 32% təşkil etmişdisə, 2009-cu ildə həmin göstəricinin 42.5%-ə qədər yüksələcəyi gözlənilir.

2008-ci ildə iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq neftin qiymətinin illik amplitudası da yüksək olmuşdur. Belə ki, brent markalı neftin qiyməti il ərzində 144.9 ABŞ dollarından 38.1 ABŞ dollarına qədər dəyişmişdir. Azərbaycan üçün isə neftin hər barelinin 10 dollar ucuzlaşması 2.2 milyard dollar itki deməkdir.

Lakin xam neftin hər bareli üçün qiymətin hətta 40 dollara düşəcəyi halda belə dövlət büdcəsinin icrasında problem gözlənilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət büdcəsində neft gəlirlərinin dördü üçü DNF-nin transfertlərindən ibarətdir. 2009-cu il üzrə icmal büdcənin gəlirləri proqnozlaşdırılan zaman

²⁸³ "Global iqtisadi böhranın Azərbaycana təsirləri: yeni miqflər yeni reallıqlara qarşı", Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyi, Layihələr və Tədqiqatlar Şöbəsinin nəşri, s-2

neftin hökumət tərəfindən hesablama bazası kimi istifadə etdiyi qiymət həddi (səlahiyyətli dövlət qurumlarının təmsilçilərinin çıxışlarında büdcə hesablama-larında xam neftin hər bareli üçün 70 dollar götürüldüyü qeyd olunsa da, 2009-cu ilin büdcə sənədlərində həmin göstərici 80 dollar göstərilib) özünü doğrul-darsa, DNF-nin gəlirləri 14567 mln. manat təşkil edəcək.

Bu halda, cari il üçün Fondan proqnozlaşdırılan büdcə ayırmaları DNF-nin gəlirlərinin cəmi 34%-ni təşkil edəcək. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ən pis qiymət ssenarisinin (məsələn, hər barel üçün 40 ABŞ dolları) olacağı halda DNF-nin proqnozlaşdırılan gəlirlərinin 2 dəfədən çox azalması mümkünsüzdür.

Göründüyü kimi, hətta bu cür kəskin azalma şəraitində belə, DNF nəinki dövlət büdcəsi üzrə öhdəliklərini, habelə Fondun öz xərc öhdəliklərini də icra etmək imkanında olacaq. Lakin bu halda DNF-nin ümumi gəlirlərinin 60%-ə qədəri dövlət büdcəsinə transfert edilə bilər.²⁸⁴

Nəticədə neftin qiymətinin enməsindən itkilər dövlət büdcəsində deyil, icmal büdcədə hiss olunacaqdır. Büdcə xərclərindən istifadə edilməsində qənaət prin-sipindən yararlanmaq lazımdır. Böhranla bərabər neft qiymətinin aşağı düşməsi büdcə gəlirlərinin formalaşmasında bir neçə problemlər meydana çıxarmaqda-dır. Buna nümunə olaraq 2010-cu ilin dövlət büdcəsinin həm gəlirlərində həm də xərclərində ilk dəfə azalış olduğunu göstərə bilərik. (Milli Məclis 2010-cu il dövlət büdcəsinin müzakirəsinə başlayıb. 2010-cu il dövlət büdcəsinin gəlirləri 10 milyard 15 milyon manat, xərcləri 11 milyard 264 milyon manat nəzərdə tutulub.)

12.2.9. Makroiqtisadiyyata təsiri

Ciddi problem yarada bilən əsas məsələ böhranın Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) gəlirlərinə təsir etməsidir. "Azeri light" markalı neftin 1 barrelinin qiymətinin son 3 il ərzində ən kritik psixoloji həddən - 50 \$-dan da aşağı düşməsi. Nəzərə alsaq ki, 2009-cu ildə dövlət büdcəsində neftin qiyməti proqnozlaşdırılmış qiymətindən aşağı (büdcədə neftin bir bareli 70 dollar nə-zərdə tutulub). Dünya maliyyə bazarındakı böhranın Azərbaycanın ticarət döv-riyyəsinə təsiri ehtimalı böyükdü. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən, ölkənin ixrac bəndində xam neft ən çox xüsusi çəkiyə malikdir (93,80 faiz). Eyni za-manda böhran xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşları-nın təxirə salınmasına gətirib çıxardır ki, bu da iqtisadi inkişafın ləngiməsinə və iqtisadi artımın ilin sonuna gözlənilən səviyyədən aşağı olmasına səbəb olacaq.

- İqtisadiyyatımızın əsasını təşkil edən neft gəlirlərinin azalması;
- Bir sıra iri sosial-iqtisadi investisiya layihələri təxirə salınmışdır;
- İqtisadi artımın ilin sonuna gözlənilən səviyyədən aşağı olması;
- Tələbin azalması nəticəsində iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin zəifləməsi.

²⁸⁴ "Global iqtisadi böhranın Azərbaycana təsirləri: yeni miqflər yeni reallıqlara qarşı", Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyi, Layihələr və Tədqiqatlar Şöbəsinin nəşri, s-3

12.2.10. Mikroiktisadi sistemə təsiri

2008-ci ilin sonu 2009-cu ilin əvvəlində Milli Bank preventiv monetar tədbir olaraq pul siyasətini bir qədər yumşaltdı. MB İdarə Heyətinin qərarı ilə 2009-cu il fevralın 2-dən etibarən uçot dərəcəsi 3% endirilərək 5%-ə çatdırılıb. Faiz dəhlizinin yuxarı həddi 13%-dən 10%-ə qədər endirilib. Manat və xarici valyutada məcburi ehtiyat norması 6%-dən 3%-ə qədər endirilib. Qlobal iqtisadi böhranın dərinləşməsi şəraitində, 2009-cu ilin pul siyasətinin istiqamətinə uyğun olaraq Milli Bank, makroiqtisadi tarazlığın, maliyyə sabitliyinin dəstəklənməsi və ölkədə iqtisadi fəallığın saxlanılması məqsədilə onun yüngülləşdirilməsini davam etdirir.

Anti böhran tədbirlərindən biri, hökumətin maliyyə dəstəyinə sübut kimi sığorta şirkətlərinin üç il müddətinə mənfəətin kapitallaşmasının artırılmasına yönəldilən hissəsinin vergidən azad edilməsi oldu. Böhranın sığorta şirkətlərinə təsirinin minimuma endirilməsi üçün bu dövr ərzində gərəksiz xərcləri azaltmaq, müştəri sayını artırmaq və bazar üçün yeni məhsullar hazırlamaq lazımdır. Hökumət isə öz tərəfindən 2008-ci ilin sonunda həm sığorta şirkətlərini, həm də bankları mənfəət vergisindən azad edərək mühüm bir addım atmış oldu.²⁸⁵

Azərbaycanın maliyyə sisteminin böhrana qarşı daha zəif sektoru - bank sektorudur. Azərbaycan Milli Bankı faiz dərəcələrini 2 dəfə azaltmağa və bankları bazardakı vəziyyətin bütün elementlərini qiymətləndirməklə ehtiyatlı siyasət aparmağa çağırır. Kreditin daha az riskli sahibkarlara verilməsi tövsiyyə olunur. Artıq özəl bankların kredit verməsi məhdudlaşmışdır. Azərbaycan bankları xarici maliyyə mənbələrindən 2 milyard dollar sərbəst vəsait cəlb etmişdilər. Hal-hazırda belə sərbəst vəsaitlərin cəlb olunması prosesi dayanmışdır. Çünki dünyada kreditlərin sərbəstliyi əsaslı şəkildə azalıb, faiz dərəcələri xeyli artıb. Bu ona gətirib çıxarır ki, Azərbaycan kommersiya bankları xaricdən lazımı miqdarda kredit cəlb edə bilmirlər və müvafiq olaraq ölkədə banklar əhaliyə və sahibkarlara istehlak və korporativ kredit vermir.

Maliyyə-bank sektorundakı problemlər real sektora sıçrayacaq. Çünki bankdan kredit ala bilməyən sahibkarların iqtisadi fəaliyyəti zəifləyəcək istehsalat və inşaat müəssisələrinin əksəriyyətində dövriyyə həcmi aşağı düşəcək, xidmət və satış sahələrində geriləmə başlayacaq. Bütün bunlar isə minlərlə insanın işsiz qalması ilə nəticələnəcək. Digər tərəfdən, Azərbaycanın bank bazarının qapalı olması bizim xeyrimizə olub. Ölkədəki şirkətlərdə və özəl strukturlarda ciddi ixtisarlar başlanıb. Bəzi ekspertlər maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini təkzib etsələr də, ən iri 12 şirkətdə ümumən 3400 nəfərin işdən çıxarıldığı bildirilir.

²⁸⁵ Əliyev E., "Milli iqtisadiyyatın lokomotivi olan bank sektoru global böhranı əzmlə dəf edir", Azərbaycan Qəzeti, 13 mart 2009,

Ölkənin valyuta ödəmə balansında iri həcmli profisit (9.7 mlrd.\$) 2 dəfə artıb. Əvvəlki illərə nisbətən ixracın həcmnin hiss olunacaq dərəcədə artması idxalı 5 dəfə üstələyir.

Strateji ehtiyatlar 28 ay ərzində qeyri-neft sektorunun idxalını fasiləsiz maliyyələşdirməyə kifayət edir. Beynəlxalq praktikada minimal norma 3 ay sayılır, bankların cəmi öhdəliklərində xarici öhtəliklərin az olması. Qeyd etdiyimiz kimi bank sektorunun xarici borcu 2 mlrd. dollardır. Bu isə öhdəliklərin cəmi 18%-ni təşkil edir.

Milli Bank ölkənin valyuta bazarına tam nəzarət edir və nəticədə valyuta bazarı sabitdir. Manatın dollara qarşı məzənnəsi keçən ilin əvvəlindən 4.2% möhkəmlənib. İqtisadiyyatın effektivliyi hiss olunacaq dərəcədə artır. Belə ki, qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatdakı məhsuldarlığı son 9 ayda 8.6% artmışdır.

Azərbaycanın Qlobal Maliyyə böhranından MDB ölkələrindən ən az təsirləndiyini qeyd etsək də, yenə də aşağıdakı təkliflər böhranın təsirini minimuma endirə bilər.

- Kənd təsərrüfatına investisiya və kredit qoyuluşlarını artırmaq;

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan əhalisinin 46%-i kənddə yaşayır və iqtisadiyyatlarının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir və kənd təsərrüfatı məhsulları sənaye sahələri üçün xammaldı, nəticədə bu, sənaye sahələrinin inkişafına təkan verəcək.

- Neft gəlirlərindən asılılığı azaltmaq və qeyri neft sektorunun inkişafını təmin etməklə iqtisadiyyatın istesal sahələrini yüksək artım templərinə hazırlamaq;

- Dövlət büdcəsinin defisitini azaltmaq üçün büdcənin icrasının yerinə yetirilməsinə yenidən baxmaq və bəzi xərc maddələrini azaltmaq;

Qeyd edək ki, noyabrın 25-də parlament tərəfindən təsdiqlənən Azərbaycanın 2009-cu il dövlət büdcəsində gəlirlər 12 177 mln. manat, xərclər isə 12 355 mln. manat həcmində nəzərdə tutulub. Defisit 178 mln. manatdı. Nəzərə alsaq ki, büdcədə neftin qiymətini 1 barreli 70 dollardan hesablayıblar və hazırda bu 38-45 dollar arasında dəyişir profisit artacağı qaçılmazdı.

- Neft fondu hesabına keçirilən sosial və tikinti layihələrində əldə olunan vəsaitlərin mənimsənilməsinin qarşısını almaq üçün ictimai nəzarəti və dövlət nəzarətini artırmaq;

- Qısa müddətli investisiyaların uzunmüddətli investisiyalarla əvəz etmək.

- Süni qiymət artımlarına, inhisarçılığa və haqsız rəqabətə qarşı dövlət nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi;

- Xaricdə saxlanılan valyuta ehtiyatlarının bir hissəsinin güzəştli şərtlərlə yerli bankların istifadəsinə verilməsi, ümumiyyətlə, banklararası və əhaliyə ünvanlanmış güzəştli kreditlərin stimullaşdırılması;

- Fermerlərə və digər sahibkarlara (xüsusən satış və ya istehsal dövriyyəsi azalan) dövlət köməyinin artırılması, regional və sektoral vergi güzəştlərinin tətbiqi,

- Qeyri-neft sektoru üzrə ixracın stimullaşdırılması;
- Dövlət investisiya proqramının prioritetlərinə yenidən baxılması, büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin və dövlət maliyyə intizamının gücləndirilməsi;
- Problemlə bəzən öhdəliklərinin bəziləri üçün seçməli qaydada dövlət zəmanətinin tətbiqi və qeyri-formal iqtisadiyyatın uçota götürülməsi;
- Sayı getdikcə artan işsizlərin təkrar peşə hazırlığını təmin edən layihələrin maliyyələşdirilməsi və onlara verilən müavinətlərin artırılması;
- Ev təsərrüfatlarında və mülkiyyətindən asılı olmayaraq müəssislərdə bütün növ qənaətin stimullaşdırılması üçün məlumatlandırma kampaniyalarının aparılması;
- Qiymətli kağızlar bazarında korporativ bəzən kağızları sektorunun inkişafının iqtisadi yollarla təşviq edilməsi; anti-inflyasiya tədbirləri kimi fiskal və monetar alətlərdən heç birinə birmənalı üstünlük verməmək və onların kombinasiyasına çalışmaq.

Beləliklə, aparılan təhlil nəticəsində belə bir qənaətə gələ bilərik ki, son qlobal iqtisadi böhran öz unikalılığı ilə fərqlənir və Azərbaycana bütün əsas maliyyə və mübadilə kanalları üzrə ciddi təsir göstərir. Lakin bu təsirin tam rəsmi diaqnostikası sistemli olmasa da, atılan bəzi addımlar hökumətin və biznes sektorunun mümkün risklərin fərqləndirilməsində olduğunu söyləməyə əsas verir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Zəngin təbii sərvətləri, təbii gözəllikləri və coğrafi mövqeyi ilə Cənubi Qafqazın ən stratejik və inkişaf perspektivinə sahib ölkəsi olan Azərbaycan, müstəqilliyinin ilk illərində, Ermənistanın Qarabağı işğalının da təsiriylə yaşadığı siyasi, iqtisadi və sosial problemlər səbəbiylə, beynəlxalq arenadakı mövqeyi çox parlaq olmamaqla bərabər, zəngin enerji qaynaqları sayəsində iqtisadi cəhətdən perspektivli bir ölkə olaraq bilinmiş və beləcə dünyanın qabaqcıl ölkələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Nəhayət, Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin iqtidara gəlməsi ilə birlikdə siyasi stabilliyə qovuşan Azərbaycan, iqtisadi baxımdan çətin vəziyyətdən özünü çıxartmağı bacarmış və dünya miqyasında neft hasil edən bir ölkəyə çevrilmə yolunda inkişaf etməyə başlamışdır.

Heydər Əliyev iqtidarı ilə bərabər ölkədə siyasi və iqtisadi stabillik təmin edilmiş, 1700%-ə çatan inflyasiya tətbiq edilən sərt pul-kredit siyasəti nəticəsində 1995-ci ildən etibarən azalmağa başlamış və ümumi istehlak qiymətləri səviyyəsində də stabillik təmin edilmişdir.

Azərbaycanın Xəzər dənizində yerləşən enerji ehtiyatlarının hasilatıyla bağlı beynəlxalq neft şirkətləri ilə 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin Müqaviləsi”ndən sonra, ölkənin xüsusilə enerji sektoruna xarici investisiya qoyuluşları müvəffəqiyyətli şəkildə davam edir. Neft və təbii qaz ehtiyatları iqtisadiyyatının bel sümüyünü və lokomotividir. Enerji ehtiyatlarının Qərb bazarlarına çatdırılması ilə Azərbaycan regionun ən əhəmiyyətli və ən zəngin ölkəsi mövqeyinə gələcəkdir.

Digər tərəfdən bir çox Qərb şirkətinin xüsusilə enerji sektoruna maliyyə baxımından çox böyük investisiya qoyduğu bir ölkə olması, Azərbaycanda digər sektorlara da qoyulacaq investisiyalar baxımından bir növ beynəlxalq zəmanət mənasına gəlir.

İxracatda neft və neft məhsullarının payı 85-90%-dir. 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti ilə neftin, 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru xətti ilə təbii qazın ixracına başlanılması ilə bu nisbət daha da yüksəlmişdir. Ancaq, bu iqtisadiyyatın neftə və neft qiymətlərindəki dalğalanmalara indeksliliyi mənasına gəlir. Belə ki, tədiyyə balansındakı kəsirlər neft qiymətlərinin artımına paralel olaraq əldə edilən neft gəlirləriylə ortadan qaldırılır.

1997-ci ildən etibarən başlanılan özəlləşdirmə proqramı nəticəsində daha çox kiçik həcmli müəssisələri əhatə edən, birinci özəlləşdirmə proqramı başa çatmış, 2001-ci ildən etibarən isə ikinci özəlləşdirmə proqramı tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu proqram ilə orta və böyük həcmli şirkətlərin və stratejik əhəmiyyətə sahib bir sıra şirkətlərin özəlləşdirilməsi planlanmışdır.

1998-ci ildəki Rusiya iqtisadi böhranı və neft qiymətlərindəki azalma ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərsə də, 2000-ci ildəki neft qiymətlərində proqnozlaşdırılardan artıq olan artım iqtisadiyyata canlılıq gətirmişdir. Ölkədə, iqtisadiyyatda nail olunan stabillik və nəzarət altına alınan inflyasiya, valyutaya da şamil edilmiş və Dolar/Manat nisbətində ciddi bir dəyişiklik olmamışdır.

Azərbaycan xarici ticarət siyasətini bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə görə təşkil etməyə çalışır. Müəyyən edilən gömrük rüsumları ilə bəzi stratejik məhsullardan başqa xüsusiyə də ərzaq sektorunda hər hansı bir məhdudiyət yoxdur.

Bank və maliyyə sektorunda müstəqilliyin ilk illərində yaşanan qarışıqlıq ortadan qalxmış və bu sektor Milli Bankın ciddi nəzarəti altına keçmişdir. Hüquqi tənzimləmələr hələ tamamlanmamış olmaqla birlikdə, iqtisadiyyatın ümumi tarazlığını tənzimləyən əsas qanunlar mövcuddur. Ancaq, Azərbaycanda dövlətin maliyyə sisteminə ciddi müdaxiləsi var. Bu isə, maliyyə sisteminin liberallaşmasına imkan vermir. Maliyyə sektoru sürətlə inkişaf etməklə bərabər, sektor hələ də olduqca zəif və həssasdır.

Kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sektorlarında özəlləşdirmənin başlamış olması və özəl mülkiyyətə icazə verilməsi nəticəsində özəl sektorun ÜDM içindəki payı 1990-cı ildə 13% olarkən, 1999-cu ildə 62%-ə, 2005-ci ilin əvvəlində isə 74%-ə qalxmışdır.

Əlbəttə, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf prosesində hələ bir çox işlər görülməli, bir sıra addımlar atılmalıdır. Azərbaycan sərbəst bazar iqtisadiyyatının deyil, keçid dövrünün problemlərini yaşayır. Ancaq, ifadə etmək lazımdır ki, təqribən 13 illik müddət ərzində bundan sonrakı dövrdə lazımı tədbirlərin görülməsi üçün hüquqi və inzibati baza qurulmuş, makroiqtisadi, regional və sektoral hədəflər müəyyən edilərək bu hədəflər istiqamətində addımlar atılmağa başlanmışdır.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycan iqtisadiyyatında ümumi olaraq ciddi bir dirçəliş proqnozlaşdırılır. Edilən proqramların bu layihə mərkəzli olduğu müşahidə edilir.

Azərbaycanın Xəzər enerji ehtiyatlarının istehsalı və beynəlxalq bazarlara nəqlinə dair seçimində, iqtisadi olmaqla yanaşı həm də stratejik mənfəətləri də nəzərə aldığı görülür. Regionda köhnə Sovet İttifaqı dövründəki təsirini davam etdirməyə çalışan Rusiyaya qarşı Azərbaycanın, siyasi müstəqilliyini davam etdirmə və iqtisadi müstəqilliyini inkişaf etdirmə məcburiyyətində olması, qaçınılmaz olan bu seçimdə əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Bütün bunlara baxmayaraq, zəngin təbii ehtiyatların mövcud olması, güclü kadr potensialı, iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın ilk keçid dövrünə başladığı səviyyə, əhəmiyyətli nəqliyyat yollarının kəşidyi bir nöqtədə yerləşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcəyinə nikbin baxmağa imkan verir.

Siyasi problem olaraq Ermənistan tərəfindən işğal edilən Dağlıq Qarabağ probleminin həll edilməsinin də iqtisadi inkişafa və iqtisadi stabilliyin davam etməsinə mühüm təsiri olacaq.

Yavaş ancaq əmin addımlarla irəliləyən və gələcək üçün ümid verən Azərbaycan iqtisadiyyatında mövcud olan problemlərin həlli üçün iqtisadi inkişafda həlli üçün aşağıdakı bir sıra təkliflərin və bəzi dəyişikliklərin reallaşması lazımdır:

– İqtisadiyyatda yenidən qurulmaq üçün lazımi addımlar sürətlə atılmalı və bu prosesdə xarici sərmayədən istifadənin əhəmiyyətini mənimsəyən Azərbaycanda daha geniş və böyük investisiyalara imza atılmalıdır.

– Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların axımının gücləndirilməsi və qorunması üçün hər cür şərtlərin yerinə yetirilməsi ilə yanaşı, “Hollandiya Xəstəliyindən” xilas olmaq da iqtisadi siyasətin əsas məqsədləri arasında olmalıdır. İqtisadi inkişafın sadəcə təbii ehtiyatların ixracına əsaslanması, ölkə ehtiyatlarının tükənməsi və sosial ədalət prinsipinin əksinə olaraq əhalinin yalnız kiçik bir hissəsi xaric, əksəriyyətin həyat səviyyəsinin pisləşməsi ilə nəticələnir. Bu səbəblə iqtisadiyyatını sadəcə təbii ehtiyatlara indeksləyən ölkələrin həm daxili həm də xarici əlaqələrdə müstəqilliklərini itirmə mövqeyinə düşməsi səbəbiylə, iqtisadi baxımdan neftdən əldə ediləcək sərvətin digər sektorlara və insan qaynaqlarının inkişafına istiqamətləndirilməsi lazımdır. Beləcə, iqtisadiyyatda tək bir sektordan asılılıq da əngəllənmiş olacaqdır. Neftdən əlavə iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı Azərbaycana həqiqi mənada iqtisadi və siyasi müstəqilliyi təmin edə biləcəkdir.

– Bəzi sektorların və ixracın inkişafı üçün dövlət subsidiyalarının tətbiqi vacibdir. Xüsusilə, sektor asılılığı nəzər nöqtəyindən gələcəkdə təhlükə yaranmaması üçün, qeyri-neft sektorları daha həssaslıq və sıxlıqla dəstəklənməlidir. Dəstəklənməsi əsas olan sektorların başında kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, qida işləmə və sənayə kimi sektorlar gəlir. Bu sektorlara ilk olaraq xarici sərmayənin cəlb edilməsi, bundan əlavə bu sektorlarda məhsuldarlıq və keyfiyyətin artırılması lazımdır. Bu sahələrə ayrılan kreditlərin istifadəsinin sadələşdirilməsi isə, sektorun ixraca dair istehsal etməsinə, məşğulluğun artmasına və gizli işsizliyin azalmasına gətirib çıxaracaqdır.

Milli səviyyədə ekoloji problemlərin həlli, ətraf mühütün qorunması, kimyəvi tullantılara dair tənzimləmələr, kanalizasiya təmizləmə sisteminin yenidən təşkili, Xəzər dənizində bioloji rəngarəngliyi qorumaq istiqamətində işlərin görülməsi, torpaq çirkliliyinin qarşısının alınması, meşə idarə etməsinin yaxşılaşdırılması, ağac əkmə layihələrinin genişləndirilməsi ilə kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və qida sənayesində mühüm irtəliləyiş qeyd ediləcəkdir.

– Sovet sistemindən miras qalan ağır cəmiyyət xəstəliklərindən biri olan və hər nə qədər müəyyən şəkildə dəyişikliyə məruz qalsa da, varlığını vaxt keçdikcə

cəmiyyətin bütünündə hiss etdirməkdə olan rüşvət və korrupsiya ilə mübarizə davam etməlidir. Bu mübarizədə dövlət müəssisələrinin, ilk növbədə mövcud problemin genişlənməsinə və dərinləşməsinə, sosial-iqtisadi sistemi tamamiylə əhatə etməsinə mane olmaları vacibdir. Bu istiqamətdə dövlət sektorunda işləyənlərin ortalama aylıq gəlirlərinin, minimum həyat standartlarının üzərinə çıxardılması vacibdir.

– Dövrümüzdə iqtisadiyyata hakim olan fikir qloballaşma fikridir. Bu fikir daha çox son illərdə “yeni iqtisadiyyat” termini çərçivəsində formalaşır. Yeni iqtisadiyyat termini, cihaz və texnikanın yerinə yeni fikirlərin və ixtiraların əhəmiyyət qazandığı bir dünyanı ifadə edir.

Yeni iqtisadiyyat, Alvin Tofflərin “üçüncü dalğa” kitabında ifadə etdiyi “biliyə dayanan istehsal ” bir iqtisadiyyat növüdür. Birinci dalğa olan kənd təsərrüfatı cəmiyyətində sahib olunan torpaq və kənd təsərrüfatı texnikası kimi istehsal amillərinin sahibliyi iqtisadi inkişafın və rifahın müəyyən edicisi ikən, ikinci dalğa olan sənaye cəmiyyətində bu amillərin yerini mədən, enerji ehtiyatları kimi ünsürlər almışdır. Üçüncü dalğa olaraq adlandırılan bilik cəmiyyətində isə, artıq iqtisadi inkişaf və rifahın müəyyən edicisi nə torpaqdır, nə də enerji ehtiyatları. Bilik cəmiyyətlərində inkişaf və rifah, zehni istehsal tərəfindən müəyyən ediləcək şəkildə birbaşa elmin çevrilməsi və sərmayə halına gətirilməsindən asılıdır.

Beləcə, iqtisadi inkişaf mübarizəsi fərqli perspektivlər qazanaraq, iqtisadiyyatın infrastrukturunu əllə tutula bilən mallardan çox məlumat əsaslı mallar üzərində möhkəmlənməyə başlamışdır. Məlumatın istehsal mərhələsindəki yerinin getdikcə artması nəticəsində, sənaye mallarının dəyər itirdiyini deyə bilərik. Avtomobil, mobil telefonu, peyk və irsi peyvəndin qiyməti arasında müqayisə edildikdə, dövrümüzdə bilginin çox vacib və dəyərli hala gəldiyi görülməkdədir. Yeni iqtisadiyyatda əlavə dəyərin çoxu beyin tərəfindən istehsal olunur.

Bu çərçivədə, informasiya boşluğunun azaldılması üçün; biliyin əldə edilməsindən daha çox hazırlanması, qavranması və yayılması lazımdır.

O halda Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini həqiqi mənada qazanması baxımından vacib olan iqtisadi müstəqillik, iqtisadi inkişaf və iqtisadi inteqrasiya üçün, elmə və elm insanına ehtiyacı vardır. Yoxsa, Azərbaycanın sadəcə neft və təbii qaz ehtiyatının varlığına arxayınlaşarsaq, siyasi müstəqilliyini əbədi qılacaq iqtisadi müstəqilliyini və inkişafını həyata keçirtmək dövrümüzdə mümkün olamayacaqdır. Qaldı ki, Azərbaycan mühüm bir kənd potensialına sahibdir. Vacib olan iş gücünün potensial qabiliyyətinin, yeni iqtisadiyyatın şərtlərinə uyğun olaraq, inkişaf etdiriləcəyi bir təhsil strukturunu formalaşdırmaqdır.

Enerji ehtiyatlarından əldə edilən gəlirin, informasiyanın əldə edilməsinə və daha da əhəmiyyətli informasiyanı ortaya çıxaracaq insanları yetişdirəcək təhsil müəssisələrinin təşəkkülünə və inkişafına istiqamətləndirilməsi ən doğru

qərar olacaqdır. Bu mövzuda Hindistan misalından istifadə edilməsi üçün lazımi işlərin görülməsi və görülən işlərə dəstək verilməsi də lazımdır.

– Qloballaşan dünyada sərmayənin də qlobal bir sima qazanaraq qloballaşdırılması səbəbiylə, beynəlxalq sərmayə hərəkətləri iqtisadiyyatdakı konjonktura dalğalanmaların da əsas təsir obyektinə olmuşdur. İqtisadiyyatdakı konjonktür dalğalanmalar xüsusilə 1980-ci illərdən sonra maliyyə böhranı şəklində başlayaraq ümumi iqtisadi böhrana çevrilən bir mahiyyət qazanmışdır.

Maliyyə böhranlarından minimum dərəcədə təsirlənmək üçün beynəlxalq sərmayənin ölkə daxilində məhsuldar sahələrə istiqamətləndirilməsi, yəni, xarici sərmayədən beynəlxalq birbaşa sərmayə qoyuluşu şəklində faydalanılması lazımdır. Onsuz da inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də iqtisadi böyümənin sağlam təməllərə oturdula bilməsi üçün isti pul yerinə uzun müddətli borclara ehtiyac vardır.

İnkişafda olan və keçid dövründəki ölkələrdə də, inkişaf və böyümə baxımından iqtisadiyyatın istehsal həcmi artırıcı siyasət yeridilir. Təklif Əsaslı İqtisadiyyat olaraq məlum olan bu siyasət çərçivəsində yeni vergi güzəştlərinin edilməsi vacibdir. Nəzəri olaraq, 1970-ci illərdən sonra ortaya çıxan Təklif Əsaslı İqtisadiyyat Nəzəriyyəsi durğunluğun aradan qaldırılması üçün iqtisadiyyatın təklif tərəfinin yəni, istehsal faktorları təklifinin təşvik edilməsi vacibliyini, bunun üçün də xüsusilə vergi güzəştlərinin vacibliyini müdafiə edir. Tələb qıtlığından çox təklif qıtlığının müşahidə edildiyi inkişafda olan və ya keçid dövründəki iqtisadiyyatlarda da bu nəzəriyyəyə görə vergi güzəştləri başda sərmayə olmaqla istehsal faktorları, istehsalı artıracaq şəkildə hərəkətə keçirilməlidir.

Bu səbəblə də, 1998 Rusiya Maliyyə Böhranı ilə birlikdə sarsılan Azərbaycan iqtisadiyyatının “Hollandiya Xəstəliyi”ndən xilas ediləcək şəkildə, xarici sərmayənin və gəlirinin ölkədən çıxmasının qarşısını almaq və ölkəyə yeni bir sərmayə axımı başlada bilmək; xüsusilə, portfel investisiyası yerinə əlavə dəyəri yüksək birbaşa qoyulan investisiyaları artırmaq üçün, xarici sərmayə girişini və bu istiqamətdə istehsalat dair investisiyaları təşvik edici və dəstəkləyici siyasətlərə ehtiyac var. Bu siyasətlərin başında; neft və təbii qaz ilə əlaqədar olmayan sahələrin istehsal və məşğulluq səviyyəsinin inkişafı üçün lazımi investisiya mühitinin əlverişli hala gətirilməsi gəlir. Investisiya mühitinin əlverişliliyi üçün, ölkədə siyasi və makroiqtisadi stabilliyin olmasını vacib qılır. Bunun üçün isə ilk əvvəl ticari olmayan risklərin ortadan qaldırılması, daha sonra vergi nisbətləri, vergi toplama sistemi və mədəniyyəti, xarici sərmayəni qoruyucu hüquqi və inzibati tənzimləmələrin mövcudluğu və tətbiqi, vergi və gömrük sistemlərinin optimizasiyası ilə əlaqədar tənzimləmələr aparılmalıdır. Ticarət həcmi artırılması üçün isə xarici ticarətdə liberallaşma və gömrük idarəsinin müasirləşdirilməsi lazımdır. Bundan əlavə, ölkənin ixrac potensialının artırılması üçün də sərbəst regionlar yaradılmalıdır.

- Xarici investisiyaların ölkəyə axımına çalışan təşkilatların dövlət tərəfindən daha aktiv şəkildə koordinasiya edilməlidir. Dünya sərmayə bazarlarında ölkənin enerji ehtiyatları xaricindəki sektorlarla bağlı xarici investisiyanı cəlb edici reklam və informasiya da təşəkkül etdirilməlidir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə investisiya müttəfiqliyinin daha çox inkişafı lazımdır.
- Mövcud nəqliyyat, infrastruktur və telekommunikasiya sisteminin yenilənməsinə dair işlərə üstünlük və sürət verilməlidir.
- Bank sektoru və maliyyə sektorunun beynəlxalq standartlara çatdırılması üçün lazımı tənzimləmələrin tezliklə həyata keçirilməlidir. Bakı-Ceyhan boru xəttinin fəaliyyətə keçməsi ilə birlikdə ölkəyə daxil olacaq yeni maliyyə vəsaitləri ilə sərmayə ehtiyatının artmasıyla yanaşı görüləcək hüquqi və inzibati tənzimləmələrlə iqtisadiyyatın daha çox qeydiyyata alınması maliyyə sisteminin inkişafına həm də özəl sektorun bu bazarlardakı üstünlük qazanmasına güc qazandıracaqdır.
- Xarici borc miqdarının artmasına imkan verilməməli, büdcə kəsirləri bu yolla aradan qaldırılmamalıdır.
- Azərbaycanda həyata keçirilməsi vacib olan bir sıra böyük həcmli investisiya və layihənin maliyyələşdirilməsi üçün xarici maliyyə mənbələrinə ehtiyac vardır. Xarici maliyyə mənbələri investisiya və layihələrə kredit vermələri üçün, dövlət zəmanəti tələb edirlər. Layihə və investisiyalara dövlət zəmanəti verilməsi üçün isə, lazımi hüquqi tənzimləmələr edilməlidir: Vergi və gömrük rüsumlarının uyğun yəni ödəmə biləcək bir səviyyəyə gətirilməsi, vergi nəzarət sisteminin qarışıq və sahibkarlığı qaçırdacaq bir mahiyyətdə olması və ticari fəaliyyəti olan bütün müəssisələrdən vergi alınması, yəni verginin geniş kütlələrə yayılması, bu istiqamətdə ƏDV-nin yenidən gözdən keçirilməsi lazımdır.
- Investisiya siyasətində yeni bir addım olaraq, investisiyaların sığortalıması sisteminin formalaşdırılması, investisiya fondları və qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasının sürətləndirilməsi vasitəsi ilə ölkəyə portfel investisiyalarının cəlb edilməsinə nail olunmalıdır. Bu nöqtədə Avroya keçən Avropa ölkələrinin mümkün ola biləcək təsirindən müsbət mənada faydalanmaq Azərbaycan baxımından mümkün ola biləcəkdir. Investisiya siyasətində yerli investorların ölkə iqtisadiyyatının inkişafına iştiraklarını artırmaq üçün də əlavə bir əhəmiyyət verilməlidir.
- Bürokratiya minimum səviyyəyə salınmalı və süni maneələr ortadan qaldırılmalıdır. Ölkədə müstəqil rəqabət və mülkiyyət zəminində yerli sahibkarlığı qoruyacaq mexanizmin formalaşması, yəni iqtisadiyyatda liberallaşma axımının davam etməsi, özəl sahibkarlığın gücləndirilməsi lazımdır: Bunun üçün bazar iqtisadiyyatı anlayışına zidd olan monopoliyanın formalaşmasına icazə verilməməli, iqtisadiyyatın mövcud olan monopoliyalardan xilas edilməsinə davam edilməli və təbii monopoliyaların müvafiq tədbirlərlə tənzimlənməlidir. Bir baş-

qa ifadəylə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarında klassik görünülərdən olan monopoliyaların da ortadan qaldırılaraq haqsız rəqabət mühitini ortadan qaldırılmalıdır.

İstehsal faktorlarının optimum bölgüsü, maksimum istehsal səviyyəsinə çatmaq üçün lazımı şərtlərdən biridir. Bunun üçün isə, istehsal faktorlarının hər birinin istifadə edildikləri sahələrdə və sektorlardakı marjinal məhsuldarlıqlarının bir-birinə bərabər olması lazımdır. “Alternativ marjinal məhsuldarlıqların bərabərliyi nəzəriyyəsi” olaraq adlandırılan bu vəziyyət, bir ölkədə ancaq tam rəqabət şərtlərində həyata keçir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin xüsusiyyətlərindən biri olan monopoliyaların qarşısının alınaraq rəqabət mühitinin əldə edilməsi yüksək iqtisadi inkişaf üçün lazım olan əsas şərtlərdən biridir. Ehtiyatların qıt olduğu da diqqətə alındıqda, ehtiyatların optimum istifadəsində həssaslığı daha əhəmiyyətli qılır. Əlbəttə istehsal faktorlarının regional və sektoral çevikliyinin əldə edilməsi üçün lazımı şərtlərin də yaradılması lazımdır.

İqtisadiyyatda rəqabət mühitinin yaradılmasıyla, xarici və yerli sərmayənin ölkəyə investisiya qoymasına, istehsal faktorlarının sektorlar arası bərabər şəkildə paylanmasına və qiymətlər ümumi səviyyəsinin qəbul edilə biləcək səviyyədə olması ən son faydanın maksimum olmasında pay sahibi olacaqdır.

- Tətbiq olunacaq siyasətlər kompleks bir xarakter də daşmalıdır. Belə bir xarakter daşıya bilməsi üçün reallaşan mənfəətlərin ölkə xaricinə çıxarmaq əvəzinə, yenidən ölkə daxilində istifadəsini təşvik siyasətlərinə ehtiyac vardır.
- Xəzərin statusundakı qeyri-müəyyənlik isə, xarici investitorlara mənfi təsir edir. Buna görə də, problemin həlli üçün atılacaq müsbət addımlar həm sahil dövlətləri, həm də regionun enerji ehtiyatlarının istifadəsinə qoşulmaq istəyən xarici şirkətlər üçün müsbət nəticələr yaradacaqdır.
- Özəlləşdirmədə ən qısa zamanda və ən sağlam şəkildə mühüm addımlar atılaraq dövlətin iqtisadiyyatdakı təsirliliyinin azaldılması lazımdır. İqtisadiyyatda dövlətin rolunun azaldılması və dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi yeni iqtisadi münasibətlərin yaranma vasitəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Mülkiyyət münasibətlərinin sərbəst bazar prinsiplərinə əsasən yaradılmasının sürət qazanması, “gizli iqtisadiyyat” və “kriminal iqtisadiyyat” və vergidən qaçma və qeyri-qanuni sərmayə axımı kimi vəziyyətlərə qarşı tədbir almağı daha zəruri edir.

Mülkiyyət münasibətlərinə mülki xarakter vermək üçün, ilk olaraq istifadə etmə mexanizması və maliyyə-pul siyasətlərində şəffaflıq əldə edilməli, bürokratik əngəllər ortadan qaldırılmalıdır.

- Müasir iqtisadi idarə etmə sistemi ilə dövlətin iqtisadi inkişafdakı istiqamətləndirici rolu artırılmalıdır. Bunun üçün dövlət büdcəsində sosial investisiyalara üstünlük verilərək dövlət xərclərinin, inkişafı tempində rolunun artırılması əldə edilməlidir.

– Ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını dərinləşdirmək, sürətləndirmək və genişlətmək lazımdır: Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşdiyi dövrimüzdə xarici ticarətin əhəmiyyəti bir xeyli artır. Xarici iqtisadi fəaliyyətlər də daha çox dünya bazarlarının müasir qaydalarının tətbiqi, beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatları ilə müttəfiqliyin gücləndirilməsi və beynəlxalq ikili və/və ya çox tərəfli müttəfiqliyin dərinləşdirilməsinə əhəmiyyət verilməlidir.

Beynəlxalq bazarlarda özünə xas bir yer tutmaq üçün ölkələr arasında rəqabət getdikcə kəskin bir hal alır. Bu prosesdə geridə qalmanın, sürətli hərəkət etməməyin hər bir ölkə üçün mənfi təsirləri ola bilər. Bu səbəbdən də, Azərbaycan öz iqtisadiyyatının indiki vəziyyətini nəzərdə tutaraq, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsinə imkan verən bütün potensialını müəyyənləşdirməli və bundan lazımı şəkildə faydalanılmalıdır. Kifayət qədər potensiala sahib olan ölkənin geo-siyasi və coğrafi mövqeyi, təbii ehtiyatlarının zənginliyi, böyük elmi-texniki və kadr potensialı, insanların yüksək iş görmə qabiliyyətinə sahib olması diqqətə alınmalı, bu imkanlar dünya iqtisadiyyatına səmərəli və faydalı inteqrasiya üçün səfərbər edilməlidir.

Heç bir ölkə, hətta ən böyük ölkələr belə, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olmadan, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər qurmadan inkişaf edə bilməz. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə bağlanma isə, ilk əvvəl və daha üstünlüklü olaraq regional inteqrasiya şəklində həyata keçir. Çünki, regional inteqrasiya tərəfləri müxtəlif qaynaqlar və texnologiyaların əldə edilməsində, yeni bazarlara çıxış, üçüncü ölkə şirkətləri ilə müqayisədə bu bazarlara daha sərbəst girmə və rəqabət üstünlüyü qazanması kimi bəzi əlverişli şərtlər təmin edir. Eyni zamanda ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olmasının iqtisadiyyatın tamamiylə idxaldan asılı vəziyyətə düşməsi kimi bəzi mənfi nəticələrin də ortaya çıxma biləcəyi nəzərdə tutularaq lazımı tədbirlər alınmalıdır.

– Yerli istehsalə dəstək verilməlidir: Sənayedə aparıcı sahələrin, bu nöqtədə yerli xammal istifadə edən və dünya bazarlarında yüksək tələbə sahib məhsullar istehsal edən əsas sektorların müasir texnologiya ilə dinamik inkişafı əldə edilə bilər. Asiyadakı yeni sənaye ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, yerli istehsalın inkişafı və gücləndirilməsi üçün müəyyən dövrlərdə daxili bazarnın qorunması və yerli istehsalın himayə edilməsi istiqamətində ciddi tədbirlər alınmalıdır. İnkişaf etmiş Ölkələr iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələlərdə yerli istehsalçıları himayə edən və daxili bazarı qoruyan siyasət yeritmişlərdir. Azərbaycanda yerli istehsalçılara xarici məhsullarla rəqabətdə müəyyən nisbətdə uyğun şərtlər yaratmaq, yerli məhsulların rəqabət imkanlarının gücləndirilməsi üçün lazımdır.

– Neft hasilatının son halqası və ölkənin mineral ehtiyatları ilə birbaşa əlaqədar olan neft-kimya sənayesi “Hollandiya Xəstəliyi”nə düşməmə nöqtəsində inkişafı vacib olan ən əhəmiyyətli sektorların başında gəlir.

- Metalurgiya sənayesi, zəngin xammal ehtiyatına sahib olan və istehsal edilən məhsulların dünya bazarında yüksək likviditliyə sahib olması səbəbiylə üstünlük verilməsi vacib olan sektorlar arasında yer alır.
- Dünya bazarlarında mühüm tələb potensialına sahib olan istehsal sahələrinə üstünlük verilməyə çalışılarkən, üstünlük ölkədə mövcud olan təbii ehtiyatlardan faydalana biləcək sahələr üzərində cəmləşməlidir.
- Xəzərdə neft və təbii qazla yanaşı mühüm gəlir qaynağı olan balıq və kürü istehsalı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan, Xəzərin statusuna dair son qərarın verilməsini gözləmədən dənizdəki çirkənmə və qadağan olunmuş ovlanmağın qarşısını almaq məqsədiylə almış olduğu tədbirləri artıraraq kompleks tədbirlər həyata keçirməlidir.
- Regional inkişafı əldə etmək üzrə qərarlaşdırılan regional inkişaf proqramı və siyasətlərinin tətbiq edilmə mərhələsinə son dərəcə diqqət göstərməlidir. Regional inkişafda tarazlığın əldə edilməsi üçün yerli təbii ehtiyatların müəssisələrdə istifadəsinə diqqət göstərməlidir.
- ÜDM artımı ildə 10%-dən yuxarı reallaşdırmağa çalışılmalıdır. Davam etdirilə biləcək bir iqtisadi inkişafın, dövlət idarəsinin və inkişafda olan siyasi mexanizmin təsirli işləməsinə, bəşəri sərmayənin inkişafına bağlı olduğu düşünülür. Ölkənin siyasi müstəqilliyi, milli iqtisadiyyatın inkişafına mühit yaratdığı kimi, milli iqtisadiyyatın inkişafı da ölkənin müstəqilliyinin əsaslarını daha da qüvvətləndirəcəkdir. Müstəqilliyin ilk on ilini, siyasi müstəqilliyin iqtisadiyyata xidmət etdiyi bir dövr olaraq dəyərləndirmək mümkündür. On illik dövrdən sonrakı zaman isə, iqtisadiyyatın ölkənin siyasi müstəqilliyinin güc qazanmasına xidmət etməsi lazım olan bir dövr olaraq diqqətə alınması lazımdır.
- Gəlir səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə birlikdə gəlirin paylanılmasında ədalətli olmaq da lazımdır. Xüsusilə, cəmiyyətdə orta sinfin gücləndirilməsi lazımdır.
- Sosial təhlükəsizlik sisteminin müasir tələblərə uyğun olaraq formalaşdırılması və xalqın rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə nail olunmalıdır. Bu səpgidə iqtisadi inkişafın və dövlət büdcəsinin sosial tərəfinə üstünlük verilməsi lazımdır. Azərbaycanda zaman içində orta təbəqənin gedərək azaldığı müşahidə edilir. Bu mənfə gedişatın təhlükəli səviyyəyə qalxmaması üçün, iqtisadi qərarların sosial tərəfinə daha çox əhəmiyyət verilməlidir.
- Neft və təbii qaz hasilatı ilə yanaşı metallurgiya, enerji, kimya kimi yüksək səviyyədə su və enerji istifadəsi nəticəsində böyük miqdarda tullantıların yaranmasına səbəb olacaq sahələrdən təşkil olunması və ərazisinin 20%-i işğal edilmiş olması səbəbiylə dünyanın ekoloji baxımdan ən təhlükəli regionlarından biri halına gələn Azərbaycanda ekoloji təhlükəsizliyin formalaşdırılacağı bir sosyo-iqtisadi sistemin yenidən qurulmasına diqqət artırılmalıdır.

- Manatın alım gücünün qorunması məqsədi ilə, əhalinin real gəlirlərinin artırılması ilə yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına nail olunmalıdır.
- Ölkədə tətbiq olunan iqtisadi siyasətlərinin dəyişən şərtlərə görə sürətlə yenidən gözdən keçirilərək zamanın tələbi ilə uyğunlaşdırılması lazımdır. Real iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti üçün pul-kredit siyasətinin şəffaflığının və iqtisadi şərtlərə uyğunlaşmanın əldə edilməsinə çalışılmalıdır.

İqtisadiyyatda yenidən bərpa istiqamətində əsas addımların sürətlə atılmağa və bu prosesdə xarici sərmayədən qeyri–neft sektorlarına daha intensiv olaraq istifadə edilmənin əhəmiyyətini daha yaxşı dərk etməyə, beləliklə, investisiya mühitinin daha əlverişli hala gətirilməyə başlandığı Azərbaycanda qeyri-neft sektorlarında böyük investisiyalara imza atılmağa başlanmışdır.

2004-2008-ci illəri əhatə edən “Regionların Sosial-İqtisadi İnkişaf Proqramı” və 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin, böyük ehtimal 2006-cı ildə isə Bakı-Ərzurum təbii qaz boru xəttinin fəaliyyətə başlaması diqqətə alınaraq, demək olar ki hər bir sektorda ehtiyac hiss olunan investisiya və sahibkarlıqlarda, investor və sahibkar olaraq iştirak etmək fürsətini Türk iş adamlarının maksimum şəkildə qiymətləndirməsi lazımdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. A. V. Vəliyev, “Azərbaycanın İstehlak Bazarının Formalaşmasında MDB Ölkələri ilə İqtisadi Əlaqələrin Rolu”, *Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər*, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, ss.185-186.
2. A. A. Salmanov, “Azərbaycan Nəqliyyat Tranzit Potensialı-İqtisadi Əlaqələri Stimullaşdıran Amil Kimi”, *Azərbaycan İqtisadi İslahatlarının Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemləri*, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, s.54.
3. A. Nadirov – Ş. Muradov – v.d., *Azərbaycan İqtisadiyyatı*, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 2003.
4. Ahmet Ünal Çeviköz, “Türkiye Azərbaycan Ekonomik İlişkileri - İşbirliğinde Yeni Ufuklar”, *Diyalog Azərbaycan Dünyası Dergisi*, TÜSİAB Cemiyeti, Bakü, Mart-2003, ss. 6-7.
5. Ağajan Ahmedov, “Regions Develop Dynamically”, (Interview), *Media News*, March 31 – April 08, 2005, s.4.
6. Akif Musayev, “Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Strategiyası və Vergi Siyasəti”, *İqtisadiyyat və Audit Jurnalı*, No: 10, Oktyabr-2001, s.12.
7. Alkan Soyak–Zenfira Nesirova, “Küreselleşmə Sürecində IMF Politikalarının Sonuçları: Azərbaycan Deneyimi”, *Articles of The International Conference On A Theme ‘Caucasus and Central Asia in The Globalization Process’*, Bakı, 2003, p.14-20.
8. Altan Türker, “Tükenmiş Bir Çevresel Miras Orta Asya’da Sınır Ötesi Çevre Sorunları ve Doğal Kaynakların Tahribi”, *Avrasya Etüdləri*, C.1, S.1, İlbahar 1995, s.42.
9. Amanda Batters, *Hart’s Enviroil*, West Byfleet U.K., Vo.8,1.7, July-1997, s.12.
10. Ariel Cohen, “Caspian Basin Confronts Boom and Bust Energy Cycle”, <http://www.sibnet.tm/article.php?sid=7334&mode=thread&order=0&thold=0> (04.04.2005).
11. Arif Vəliyev, *Həftənin Qonağı Proqramı-AZTV1*, 26.01.2003.
12. Asəf Nadirov, “İqtisadiyyatın Yeni İnkişaf Mərhələsi”, *Azərbaycan*, 15 Sentyabr 2001, s.2.
13. Atila Artam, *Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri*, Sabri Artam Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
14. *Avrasya Dosyası*, TİKA Bülteni, Çeşitli Sayılar.
15. Ayhan Erdal, “Dünya Ticaret Örgütü və Azərbaycan’ın Üyelik Süreci”, *Azərbaycan Müstəqillik-dən Sonra Beynəlxalq Konfranın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.110-112.
16. Ayhan Karaca, “Azərbaycan’da Ekonomik Dönüşüm Süreci ve Reformların 10 Yılı”, <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/ayhan.htm>. (13.03.2003)
17. Azad M. Cavadov, “Banking System and Real Business”, *Conference Report*, 1st International Conference ‘Banking Development in Azerbaijan’ 12-14 November 2004, Baku, 2004, ss.368-369.
18. Azər Əmiraslanov, “Dövlət Müstəqilliyi və Milli İqtisadiyyatın Formalaşması Problemləri”, *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Oktyabr 2001, ss.50-57.
19. Azər Mehdiyev, “Azərbaycanın Dünya İqtisadiyyatına İntegrasiyasının Reallıqları”, *Ekspert İqtisad Jurnalı*, No.7-8, 2001, s.26.
20. *Azerbaijan International Magazine*, Müxtəlif Sayıları.
21. Azerbaijan, *IMF Economic Review*, Washington DC, May-1992.
22. *Azərbaycan Cumhuriyeti*, <http://www.yesevi.org/tdbm/azerbaycan.html>. 13.03.2003.
23. *Azərbaycan Qəzeti*, 11 Noyabr 1995.
24. *Azərbaycan Qəzeti*, 23 Yanvar 1997.

25. *Azərbaycan İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 1997*, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı, Bakı, 1997.
26. *Azərbaycan Rəqəmlərdə*, ARDSK Nəşrləri, Bakı, 2003.
27. *Azərbaycan Respublikası Bank Sistemi Haqqında Məlumat Məcmusu*, Azərbaycan Banklar Assosiasiyası, Bakı, 2000.
28. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2002, www.azstat.org. (8.4.2003).
29. *Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 1996*, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı, Bakı, 1996.
30. *Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 1998*, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı, Bakı, 1998.
31. *Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 1999*, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı, Bakı, 1999.
32. *Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 2002*, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı, Bakı, 2002.
33. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı, 1996.
34. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı, <http://www.nba.az>. 8.4.2003.
35. *Azərbaycan Statistik Göstəriciləri 2002*, ARDSK Nəşrləri, Bakı, 2002.
36. *Azerbaycan Ülke Raporu*, DPT Müstəşarlığı Dış Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, Mayıs-2002.
37. *Azərbaycanın İqtisadi İcmalı*, Rüblük Bülleten, TASIŞ Avropa Ekspertiza Xidməti, Bakı, Aprel-İyun 2000.
38. *Azərbaycanın İqtisadi İcmalı*, Rüblük Bülleten, TASIŞ Avropa Ekspertiza Xidməti, Bakı, İyul-Dekabr 1999.
39. Əzim Abbasov, Azərbaycanca Maliyyə Bazarının Formalaşması və bazar İqtisadiyyatında Maliyyə-Kredit Sisteminin Problemləri, Poliqrav Nəşriyyatı, Bakı, 2003.
40. *BP Statistical Review of World Energy 2004*, <http://www.bp.com/centres/energy> (07.04.2005).
41. Bahri Özdemir, "Azerbaycan Ekonomisi ve Azerbaycan-Türkiye Ticari İlişki-leri", *Diyalog Azerbaycan İş Dünyası Dergisi*, TÜSIAB Cemiyeti, Mart-2003, ss.24-25.
42. *Brief Overview of Business Practices, New Investment Opportunities and Legal Environment*, Azerbaijan Investment Promotion and Advisory Foundation, Bakı, 2005.
43. Budaq Budaqov–Yaqub Qərbli, *Azərbaycan Respublikasının Fiziki Coğrafiyası*, Öyretmen Nəşriyyatı, Bakı, 1996.
44. C. B. Rosenberg-T. O. Saavalainen, "Dealing with Azerbaijan's Oil Boom", *Finance and Development*, Vol.35, No.3, September-1998, ss.35-38.
45. C. Şərifov, "Azərbaycanda Valyuta Bazarının Müasir Vəziyyəti və Onun İnkişaf Perspektivləri", *Azərbaycan XXI Əsrin Astanasında*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşri, Bakı, 1998, ss.551-552.
46. Charles S. Fairbanks, "Moskova Darbesinden Sonra", (Çev: Levent Köker), *Demokrasinin Küresel Yükselişi*, (Der: Larry Diamond – Marc F. Plattner), Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, ss.333-341.
47. Cihan Bulut, "Non-Oil Sectors in Azerbaijan", *Journal of Caucasian Studies*, Number:1, Fall-2004, ss.20-25.
48. Cihan Bulut, 'Bilgi Toplumunda Yeni Ekonomi Anlayışı ve Bu Çerçevde Azerbaycan Değerlendirmesi', *Diyalog Azerbaycan İş Dünyası Dergisi*, TÜSIAB Cemiyeti, Sayı:15, Bakı, Şubat-2004, ss. 38-39.
49. Cihan Bulut, "Azerbaijan Valuation in The Light of Model of Indian Information Technologies", *Articles of The International Conference On A Theme 'Caucasus and Central Asia in The Globalization Process'*, Bakı, 2003, ss.58-63.

50. *Consulting & Business*, Bakı, Oktyabr-1997.
51. *Consulting & Business*, S.9, Bakı,1999.
52. Çingiz Abbasov, *Azərbaycanın Dünya İqtisadiyyatına İntegrasiya Yolları*, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 2005.
53. D. A. Mamedov, O. A. Aliyev, “Kontrakt Veka i Ago Vliyaniye Na Ekonomiqec-koye Rzvitiye Azerbaicanskoy Respublika” (Əsrin Müqaviləsi və Azərbaycanın İktisadi İnkiçafına Təsiri), *Azərbaycan XXI Əsrin Astanasında*, (Ziyad Səmədzadə), Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşri, Bakı, 1998, s.87.
54. Daniel Yergin–Thane Gustafson, *Rusya 2011 ve Dünyadaki Yeri*, (Çev: Özden Arıkan), Sabah Yayınları, İstanbul, 1994.
55. Dilarə Elma, “Azərbaycan Bank Sektöründə Elektronik Ödəmə Uygulamaları”, *Journal of Caucasian Studies*, Number:1, Fall-2004, ss.29-33.
56. *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, TÜSİAB Cəmiyyəti, Sayı:10, Bakü, Ekim-2001.
57. *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, TÜSİAB Cəmiyyəti, Bakü, Mart-2003.
58. *Doing Business in Azerbaijan*, Baker&McKenzie, May-2000.
59. “Dövlət Statistika Komitəsi Məlumatları”, *Azərbaycan Zaman Qəzeti*, 13-14 Fevral 2003, s.6.
60. E. Əhmədov - M. Hacıyev, *Azərbaycan İqtisadiyyatı*, Səda Nəşriyyatı, Bakı, 2004.
61. E. Ö. Hüseynov, “Reformatika və Onun Hiper dövrə Uyğunlaşdırmağın Zəruriliyi”, *Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər*, İqtisadi İnkiçaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, ss.92-99.
62. E. Ş. Səmədzadə, “Ekoloji Təhlükəsizlik – Menecement və Audit Obyekti Kimi”, *Azərbaycan İqtisadi İslahatlarının Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemləri*, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkiçaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, ss.164-165.
63. E. S. İmanov - E. M. Babaşov - R. H. Dayıyev, “İqtisadi İslahatlar Şəraitində Əhalinin Sosial Müdafiəsinin Təşkili Məsələləri”, *Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər*, İqtisadi İnkiçaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı-2001, s.102.
64. E. V. Əliyev, “Azərbaycanın Vergi Siyasəti və Onun GUÖAM Təşkilatı Çərçivəsindəki İqtisadi Əməkdaşlığa Təsiri”, *İqtisadiyyat və Həyat Jurnalı*, No:3-4, Mart-Aprel-2004, ss.87-91.
65. Əbülfəz Qarayev, “Azərbaycan Bu Gün Beynəlxalq Olimpiada Oyunlarına Müvəffəqiyyətli İmza Atan Dövlətlər Sırasındadır”, *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Jurnalı*, TÜSİAB Cəmiyyəti, Bakı, Mart-2003, s.16.
66. Əkbər Eldaroğlu, “Azərbaycan Hökuməti Yoxsulluq Problemini Həll Etməyə Çalışır”, *Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu “Azərbaycan” Bülleteni*, No:32 (152), 09 Avqust 2001.
67. Əkbər Eldaroğlu, “Dünya Ticarət Təşkilatı və Azərbaycan”, *Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu “Azərbaycan” Bülleteni*, No:22 (142), 31 May 2001.
68. Əkbər Eldaroğlu, “Neft Fondunun Vəsaitləri Hansı İstiqamətə İstiqamətləndirilməlidir?”, *Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu “Azərbaycan” Bülleteni*, No:25 (145), 21 İyun 2001.
69. Əkbər Eldaroğlu, “Qeyri-Neft Sektorunun İnkiçafında Azad İqtisadi Zonalar Mühüm Rol Oynaya Bilərdi”, *Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu “Azərbaycan” Bülleteni*, No: 30 (150), 26 İyul 2001.
70. Elçin Süleymanov, “Azərbaycan və Avropa Yenidən Qurma və İnkiçaf Bankı Münasibətləri”, *Azərbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfrasın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.101-102.
71. Elçin Süleymanov, “Müstəqillik Sonrası Azərbaycan və Dünya Bankı Münasibətləri”, *Azərbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfrasın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.102-103.
72. Eldar Şahbazov, “XXI Əsrin Əvvəllərində Azərbaycan Respublikasının Neft və Qaz Sənayesi”, *Dirçəliş - XXI Əsr Jurnalı*, No 5 (63), May-2003, ss.104-109.

73. Elman Nəsirov, “Azərbaycan Neftinin Dünəni Bugünü və Sabahı”, *Azərbaycan Neftinin Dünəni Bugünü və Sabahı*, (Ed. M Mərdanov v.d.), Bakı, 1997, s.141.
74. Elman Rustamov, “Development Strategies in the Banking Sector of Azerbaijan”, *Conference Report*, 1st International Conference ‘Banking Development in Azerbaijan’ 12-14 November 2004, Bakı, 2004, ss.270-288.
75. Elmar Daigov, “Banking Development in Azerbaijan”, *Conference Report*, 1st International Conference ‘Banking Development in Azerbaijan’ 12-14 November 2004, Bakı, 2004, ss.226-237.
76. Elnur Mustafayev, “Banking Development in Azerbaijan Republic”, *Conference Report*, 1st International Conference ‘Banking Development in Azerbaijan’ 12-14 November 2004, Bakı, 2004, ss.270-288.
77. Elövset Qocayev, “Azərbaycan İqtisadiyyatında Sığortanın Rolü”, *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, Sayı:15, TUSİAB Cəmiyyəti, Bakı, Şubat-2004, ss.40-41.
78. Elşan Memmedov, “Asrın Müqaviləsi Azərbaycan Neft Sənayesinin İnkişafında Mühüm Mərhələdir”, *Azərbaycan Neftinin Dünəni Bugünü və Sabahı*, (Ed. M Merdanov v.d.), Bakı, 1997, ss.48-50.
79. Ercan Sancak, *Azərbaycan İqtisadiyyatı*, Qafqaz Universiteti Yayınları, Bakı, 1999.
80. Ersan Bocutoğlu, *Orta Asya və Kafkasya’daki Durum və Avropa Güvenliyi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası, Trabzon, 1998.
81. *Ətraf Mühitin Mühafizəsi Üzrə Milli Fəaliyyət Planı*, Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi, Bakı, 1998.
82. Eyüp Zengin-Nesimi Kamalov, ‘Azərbaycan Ekonomisinin Gelişimi İçerisinde KOBİ’ler’, Hasan Selçuk (Ed.), *Yeni Yüzyılda Azərbaycan’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2004, ss.99-120.
83. F. K. Həşimov, “Milli İqtisadiyyatın Kreditləşməsində Əhalinin Maliyyə Potensialının Rolü”, *İqtisadiyyat və Həyat Jurnalı*, No:7-8, İyul-Avqust-2004, ss.89-91.
84. F. Ş. Əliyev, *Azərbaycan Respublikasının Yeraltı Suları və Ehtiyatlarından İstifadə və Geokoloji Problemləri*, Çaşıoğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2000.
85. F.V. Quliyev, “Ərzaq Bazarının Qorunmasında Maliyyə-Kredit Mexanizminin Rolü”, *İqtisadiyyat və Həyat Jurnalı*, No:7-8, İyul-Avqust-2004, ss.92-95.
86. F. Y. Bayramov-S. E. Nəcəfov, “Dövlət Bütçəsinin Kəsiri və İnflasiya”, *Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər*, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, s.148.
87. Faruk Arslan, “Azərbaycan Ekonomisinde Geçiş Dönemi”, *Hazar Bilim Sanat və Kültür Dergisi*, S.1, Bahar-2000, s.17.
88. Fazıl Memmedov, “Azərbaycan’da Vergi Oranları”, *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, Sayı:10, Ekim-2001, s.12.
89. Fazıl Memmedov, “Vergi Sistemində İslahatlar Əlverişli Vergi Mühitinin Yaradılmasına Yönləndirilib”, *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, Sayı:16, Ağustos-2004, ss.10-11.
90. Ferhan Erkmenoğlu, “Ekonomik İşbirliyi Təşkilatı (EİT) Devlet veya Hükümet Başkanları Yedinci Doruk Toplantısı (İstanbul; Ekim 2002)”,
91. <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupe/ues-8/ECO.htm>, (09.04.2003).
92. Fikret Aliyev, “Kontrakt Veka: 5 Let Spustya”, *Consulting & Business*, S.9, 1999, s.40-41.
93. Fikrət Sucayev, “Azərbaycanda Qaz Hasilatı və Ona Olan Tələbatın Ödənilməsinin Başlıca İstiqamətləri”, *Azərbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.36-37.
94. Fuad Aliyev, *The International Monetary Fund and Reforms in Azerbaijan*, Budapest, Hungary, February-2002.

95. Fuad Hüseynov, "Azərbaycan'ın Jeopolitik Konumu, Enerji Kaynakları ve Dış Ekonomik İlişkiler Sistemi",
96. <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/OCAK2001/azerbaycan.htm>, (9.2.2002).
97. Gahir Mikailov-Eyüp Zengin, 'Azərbaycan'da Azgelişmişlik Sorunu', Hasan Selçuk (Ed.), *Yeni Yüzyılda Azərbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2004, ss.71-98.
98. <http://www.geocities.com/ganigonullu/kafkasyaortaasya.html>, 7.4.2003.
99. Qubad İbadoğlu, "Azərbaycanın İnkişaf Stratejyasında Neftin Rolü: Ortodoks Bakış Açısıyla", *2023 Dergisi*, S.18, 15 Ekim-2002, ss.72-75.
100. Gülgəz Əliyeva, "Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə Münasibətləri", *Məşvərət Bülleteni*, No:11(47), Fevral-2002, s.20.
101. Güner Gücük, "Azərbaycan'ın Ekonomik Gelişimi ve Girişimcilik", *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, Sayı:16, Ağustos-2004, s.44.
102. H. Məmmədov - R. Axundov, "Qədim İpək Yolunun Nəqliyyat Marşutları", *İpək Yolu II. Respublika Elmi-Praktiki Konfransının Materialları*, Bakı, 2001, ss.11-14.
103. Hasan Selçuk, "Azərbaycan Bankacılığı", Hasan Selçuk (Ed.), *Yeni Yüzyılda Azərbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2004, ss.43-70.
104. *Xalq Qəzeti*, 26 Dekabr 1998, s.1-2.
105. *Hart's EUROIL*, Dekabr-1995, s.32.
106. Haydar Aliyev, *Dünya Siyasətində Azərbaycan Petrolü*, (Der. İlham Aliyev - Akif Muradverdiyev, Çev. Abdullah Çiftçi - Ergun Kocabıyık), Sabah Kitapları No.77, İstanbul, 1988, ss.101-102.
107. Heydər Əliyev, "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin Onuncu İldönümü Haqqında", *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 Mart 2001 Tarixli Fərmanı*, Bakı, 20 Mart 2001.
108. Huseyn Mamedov, "Banking Legislation and Improvement Aspects", *Conference Report, 1st International Conference 'Banking Development in Azerbaijan' 12-14 November 2004*, Bakı, 2004, ss.292-295.
109. İbrahim Kuluöz Türk, "Türkiye-Azerbaycan Sosyal Güvenlik Sözleşmesi", *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, Sayı:16, Ağustos-2004, ss.24-26.
110. *Investors' Handbook*, International Conference Investing in Azerbaijan- Gateway to the Newly Independent States, Bakı, May 7-9 2003.
111. *Investment Guide to Azerbaijan 1998*, USACC, Washington, 1998, s.70.
112. İlhan Uludağ - Salih Mehmedov, *Sovyetler Birliğı Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye İlişkileri*, TOBB Yayınları, İstanbul, 1992.
113. İlkin Sabiroğlu, "Neft Böhranları və Holland Sindromu", *Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu Azərbaycan Bülleteni*, No: 19 (139), 10 May 2001.
114. *İllik Hesabat*, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, 2000.
115. *İllik Hesabat*, Azərbaycan Banklar Assosiyası, 2003.
116. İmran Cəfərzadə, "Əsaslı İnkişaf İlləri", *İqtisadiyyat*, 18 Oktyabr-1 Noyabr 2001, s.3.
117. İnqilab Əhmədov, "İqtisadi İslahatlarda Pul-Kredit Siyasətinin Rolü", *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Oktyabr 2001, ss.43-48.
118. İrfan Kalaycı, "karadeniz Ekonomik İşbirliğı: Dünya Ekonomisi Açısından Geleceğı", *Articles of The International Conference On A Theme 'Caucasus and Central Asia in The Globalization Process'*, Bakı, 2003, p.52-57.
119. İrşad Əliyev, "Aqrar Sahəyə İnvestisiya İmkanları", *Diyalog Azərbaycan İş Dünyası Dergisi*, Sayı:16, Ağustos-2004, ss.12-13.
120. İsmail Özsoy, *Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Kaynak Yayınları, İzmir, 1997.

121. İsmet Ergün, “Kollektivist Bir Sistemde Piyasa Ekonomisine Geçiş Sorunları”, *Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları*, Yeni Forum Yayınları, Ankara, 1992, ss.109-113.
122. İ. T.Akbarov, “The Role and Economic Importance of Caspian Sea Region”, *Materials of The International Conference on a Theme Caucasus and Central Asia During Globalization*, Baku, 2003, ss.66-67
123. Javid Ahmadi, “Development Perspectives of Azerbaijan Agriculture”, *Ekspert İqtisad Jurnalı*, No.7-8, 2001, ss.8-9.
124. Karin Dalva, “Global payment Cards in Azerbaijan”, *Conference Report*, 1st International Conference ‘Banking Development in Azerbaijan’ 12-14 November 2004, Baku, 2004, ss.212-225.
125. Ken Jowitt, “Yeni Dünya Düzensizliği”, (Çev: Levent Köker), *Demokrasinin Küresel Yükselişi*, (Der: Larry Diamond – Marc F. Plattner), Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, s.303-313.
126. Kenan Çelik – Cemalettin Kalaycı, “Azəri Petrolünün Dünü ve Bugünü”, *Journal of Qafqaz University*, V.2, No.2, 1999, s.63.
127. M. F. Gadcizade, “Nekatoriye Vaprosı Organı Akrujayuşey Sredı na Ploşadyah Ekspulutatsiyı Neftegazovıh Mestrajdeniy Mejdunarodhıh Kampaniy”, *Azerbay-can 21. Esrin Astanasında*, Azərbaycan İmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı, 1998, s.235.
128. M. V. Əliyev, “Qaradəniz Regionunun İqtisadi İntegrasiya Prosesi və Bu Prosesdə Azərbaycan Amili”, *İqtisadiyyat və Həyat Jurnalı*, No.3-4, Mart-Aprel-2004, ss.99-102.
129. Marc F Plattner, “Demokrasi Anı”, (Çev: Ergun Özbudun), *Demokrasinin Küre-sel Yükselişi*, (Der: Larry Diamond – Marc F. Plattner), Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, ss.53-65.
130. Martin Czurda, “Raising Finance for Azerbaijani Borrowers from the International Markets”, *Conference Report*, 1st International Conference ‘Banking Development in Azerbaijan’ 12-14 November 2004, Baku, 2004, ss.298-313.
131. Məhəmmədhəsən Vəlili, *Azərbaycan*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1993.
132. Mehmet Binay, “İpek Yolu Yeniden Canlanıyor”,
133. <http://www.turkiye.net/mbinay/news/analiz1.htm>, 7.4.2003.
134. Mehmet Dikkaya, “Türk Cumhuriyetleri Enerji Kaynakları:Yeni Büyük Oyunun Temel Dinamikleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Y.1, S.3, Kasım-Aralık 1999 Ocak 2000, s.33-64.
135. Məzəddin Eyyubov, “Bazar İqtisadiyyatına Keçid və Sənaye Kompleksi” *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Oktyabr 2001, ss.66-67.
136. Michael Gerlic, “Role of Banks in the Development of Leasing in Azerbaijan”, *Conference Report*, 1st International Conference ‘Banking Development in Azerbaijan’ 12-14 November 2004, Baku, 2004, ss.338-347.
137. Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*, New York, 1987.
138. Misir Mərdanov, “Heydər Əliyev və Azərbaycan Təhsili”, *Azərbaycan Müəllimi Qəzeti*, 7-13 Mart 2003, ss.2-3.
139. Murad İskender, “Azərbaycanda Ekonomik Sistemin Dönüşümü”, Hasan Selçuk (Ed.), *Yeni Yüzyılda Azərbaycan 'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2004, ss.15-42.
140. Murad İskender-Halkan Kitapçı, *Değişim, Dönüşüm ve Dünya Ekonomisine Entegrasyon Sürecinde Azerbaycan Ekonomisi*, Türk Dünyası İşletme Fakültesi Yayınları, No:001, Bakı, 2003.
141. Mustafa Özel, *Değişim ve Kriz*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994. s.120.
142. Mübariz Bağirov, *Banklar və Bank Əməliyyatları*, Nurlan Neşriyyat, Bakı, 2003.
143. *Mülkiyyət Qəzeti*, 27 Oktyabr-3 Noyabr 1998.
144. *Mülkiyyət Qəzeti*, 27 Yanvar 1999, s.4.
145. *Müstəqil Azərbaycan*, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2001.

146. N. Əliyev, E. Şahbazov, *Heydər Əliyev və Azərbaycan Neft Sənayesinin İnkişafı*, Azərbaycan International Mətbəəsi, Bakı, 1998.
147. N. E. Cavadov, “Azərbaycanın Aqrar İqtisadiyyatı Müstəqillik Dövründə”, *Azərbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.58-60.
148. N. E. Fərruxov, “Əsrin Müqaviləsi - XX Əsrin ən Əhəmiyyətli Hadisəsi”, *Azərbaycan 21. Əsrin Astanasında*, (Redaktor. Ziyad Səmədzadə), Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1998, S.196.
149. N. İbrahimov - İ. Şükürov, *Geydar Aliev Otkrivaet Miru Azerbaydjan*, Bakı, 1994, s.32.
150. N. Ö. Hacıyev, “Sahibkarlıq Sektorunun İnkişafının Sürətləndirilməsi ilə Bağlı Problemlər”, *Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər*, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, s.117.
151. N. Səfərəliyev, “Neft Bahalaşır. İqtisadiyyatımız Bundan Yararlanacaq”, *İki Sahil Qəzeti*, 5 Mart 2003.
152. Nail Fətəliyev-Aygül Şamçıyeva, “Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı”, *Məşvərət Bülleteni*, No:12 (48), Mart-2002, ss.19-38.
153. Nail Fətəliyev-Aygül Şamçıyeva-Ruqiyyət Məmmədova, “Dünya Bankı və Onun Azərbaycandakı Fəaliyyəti”, *Məşvərət Bülleteni*, No:3(39), ss.20-34.
154. Nail Fətəliyev-Rafiq Əhmədov, “Beynəlxalq Maliyyə-Kredit Təşkilatları və Onların Azərbaycan Respublikası ilə Əlaqələri Haqqında”, *Məşvərət Bülleteni*, No:10(46), Yanvar-2002, ss.24-43.
155. *Narodnoye Hozyaistvo Azerbaicanskoi SSR V 1983 Godı* Stat. Ejegodnik, Bakı, 1983.
156. Nasser Sagheb-Masoud Cavadi, “Azerbaijan’s ‘Contract of the Century’ Finally Signed With Western Oil Consortium”, *Azerbaijan International Magazine*, Winter 1994, s.27.
157. Natik Aliyev, “Petrol Azərbaycan’ın Milli Serveti (Eyvaz Gasanov’un Rəportajı)”, *Diyalog Avrasya Dergisi*, Şubat-2001, s.82.
158. Natig Aliyev, ‘The Azerbaijan Oil and Gas Industry in the 1949-1999 Period’, <http://www.caspenergy.com/no3rus21.html>. 04.04.2005.
159. Natiq Ələsgərov, “Tarixi İpək Yolu və Azərbaycan Neft Sənayesi Müasir Mərhələdə”, *Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti*, Mars-Print, Bakı, 1999, ss.32-33.
160. Nazim İmanov, “İlk On İlin Yekunları: İqtisadiyyat”, *Məşvərət Bülleteni*, No:7 (43), Oktyabr 2001, s.32.
161. Nəbi Nəbiyev, *İqtisadiyyat Cəmiyyət və Ekoloji Muhiti*, Ağrıdağ Nəşriyyatı, Bakı, 2000.
162. Nesimi Kamalov, “1990-2000 Yılları Arasında Azərbaycan’da Enflasyon”, *Journal of Qafqaz University*, Number 6, Fall-2000, ss.65-74.
163. Nesimi Kamalov, ‘Arz Yönlü İktisat Teorisi ve Azerbaycanda Uygulanabilirliği’, Hasan Selçuk (Ed.), *Yeni Yüzyılda Azerbaycan’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2004, ss.143-158.
164. Niko Hobdari, “Impact of Banking Sector and Structural Reforms in Financial Intermediation”, *Conference Report*, 1st International Conference ‘Banking Development in Azerbaijan’ 12-14 November 2004, Bakı, 2004, ss.60-63.
165. Nizami Süleymanov, *Azərbaycanın İqtisadi Tarixi*, Bakı, 2001.
166. Nuray Altuğ, *İstikrar Politikaları ve Ülke Örnekleri*, Türkmen Kitabevi, İstanbul, 2001.
167. Osman Nuri Aras, “Azerbaycan İqtisadiyyatında Sermaye Stratejiyasının Nezeri İnfrastrukturı”, *Azerbaycan İqtisadiyyatında Strateji Problemleri Konfrans Materialları*, Bakı, 14-15 Mart 2002, ss.209-212.
168. Osman Nuri Aras, “Geçiş Sürecinde Azerbaycan’da Yaşanan “Hollanda Sendro-mu” ve Çözüm Önerileri”, *Nesreddin Tusinin 800 İllik Yubileyine Hesr Edilmiş Republika Elmi Konferansda Sunulan Tebliğler*, Bakı, 2-3 Nisan 2001, ss.130-133.

169. Osman Nuri Aras, "Azerbaycan İqtisadiyyatında Ehtimal Olunan Problem: Pul Evezi", *Azerbaycan İqtisadiyyatında Strateji Problemleri adlı Konfrans Materialları*, Bakı, 14-15 Mart 2002, ss.315-318.
170. Osman Nuri Aras, *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2001.
171. Osman Nuri Aras, *Para Talebi Para İkaməsi ve Finansal Gelişme*, Qafqaz Üniversitesi Yayınları, Bakü, 2000.
172. Osman Nuri Aras, *Rusya'da Tıkanan Sosyo-Ekonomik Değişim Dalgası*, Qafqaz Üniversitesi Yayınları, Bakü, 2000.
173. Osman Nuri Aras, "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", Hasan Selçuk (Ed.), *Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2004, ss.173-203.
174. *Poverty Reduction Strategy Paper (Interim Report)*, Bakı, May-2001
175. P. Məmmədov, "Xəzərin Ekoloji Problemlərinin Həllində Ölkələrarası Əməkdaşlığın Əhəmiyyəti", *Azərbaycan XXI. Əsrin Astanasında*, (Ed. Ziyad Səmədzadə), C.II, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1998., Bakı, 1998, s.208.
176. R. Abbasov, "Azərbaycan Turizm Üçün Əhəmiyyətli Bölgədir", *Hərbi And Qəzeti*, 1-15 Aprel, 2003, s.2.
177. R. T. Həsənov, "Azərbaycan İqtisadiyyatının İnkişaf Strategiyasının Perspektivləri", *Azərbaycan İqtisadi İslahatlarının Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemləri*, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, ss.10-11.
178. R. X. Şaulov, "Mütəqillik Şəraitində Regional İnkişafın Strategiyası", *Azərbaycan İqtisadi İslahatlarının Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemləri*, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, ss.84-86.
179. Rəşad Həsənov, "Azərbaycanın İqtisadi İnkişaf Paradigması və İqtisadi Təhlükəsizlik Konsepsiyasının Seçimi", *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Bakı, Oktyabr-2001, ss.6-8.
180. Rəşad Musabəyov, "Qloballaşma və Azərbaycan", *Məşvərət Bülleteni*, No:11 (47), Fevral-2002, ss.31-45.
181. Raif Kutluk, "Azerbaycan Tarım Sektörünə Genel Bakış", *Diyalog Azerbaycan İş Dünyası Dergisi*, Sayı:16, Ağustos-2004, ss.28-34.
182. Rauf Hüseynov, "CIPCO Clinging to Life Support", *Baku Sun Newspaper*, 17 December 1998, s.21.
183. Rəhimə Nurəliyeva, "Azərbaycan İqtisadiyyatında Böyük İpək Yolunun Rolu və Əhəmiyyəti", *Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti*, Mars-Print, Bakı, 1999, s.50.
184. Rəşad Süleymanov, "Xəzərin Səviyyəsinin Qalxmasından Ən Çox Ziyən Görən Azərbaycandır", *525-ci Qəzet*, No:56 (1913), 26 Mart 2005.
185. Rəşad Süleymanov, "Azərbaycan Mikro Maliyyə Assosiasiyası Daşınmaz Əmlakın Təmirinə də Kredit Verir", *525-ci Qəzet*, No:43 (1900), 5 Mart 2005.
186. Rövşən İbrahimov, "Böyük İpək Yolu Proqramı və Gözlənilən Nəticələri", *İpək Yolu II. Respublika Elmi-Praktiki Konfransının Materialları*, Bakı, 2001, ss.22-24.
187. Rövşən İbrahimov, "GUÖAM Örgütünün Kurulma Səbəplerinin Uluslararası İlişkilər Karar Verme Süreci Teorisi Açısından Değerlendirilməsi", *Azerbaycan Müstəqillikdən Sonra Beynelhalq Konfransın Materialları*, Bakı, 3-4 Mart 2003, ss.55-58.
188. Rövşən Quliyev, "Aqrar Bazarların Tənzimlənməsi Üzrə Dünya Təcrübəsi", *Məşvərət Bülleteni*, No:12(48), Mart-2002, ss.39-56.
189. Sevil Yıldırım, *Dünyada və Türkiyə'de Petrol*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü, Ankara, Ağustos- 2003.
190. S. Bölükbaşı, "Ankara's Bakü-Netred Transcaucassa Policy", *The Middle East Journal*, Winter 1999, s.87.
191. S. Eyyuboglu, "Qeyri-Bank Kredit Təşkilatları Bazarda Hökümranlıq Edir", *525-ci Qəzet*, 04.01.2003.

192. S. Eyyuboğlu, “Türkiyə Azərbaycanla İqtisadi Əlaqələrini İnkişaf Etdirmək Niyətindədir”, *525-ci Qəzet*, 11.01.2003.
193. S. Eyyuboğlu, “Xəzər Bölgəsi Neft Qiymətlərinə On İldən Sonra Təsir Edə Biləcəkdir”, *525-ci Qəzet*, 08.01.2003.
194. Sahilə Allahverdiyeva, “Bakı Dəniz Limanının Böyük İpək Yolunun Bərpasında Əhəmiyyəti”, *Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti*, Mars-Print, Bakı, 1999, ss.10-12.
195. Sakit Hüseynov, *Davamlı İnsan İnkişafının Stratejik İstiqamətləri*, Adiloğlu Nəşriyyat, Bakı, 2003.
196. Saleh Məmmədov, *İnflyasiya və Maliyyə Bazarı*, Bakı, 1998.
197. Samir Veliyev, “Main Objectives and Nature of State Policy in Privatization Program”, *Conference Report*, 1st International Conference ‘Banking Development in Azerbaijan’ 12-14 November 2004, Baku, 2004, ss.100-102.
198. Səttar Səfərov, “Əvəzsiz Milli Sərvətimiz: Müstəqillik”, *İqtisadiyyat və Audit Jurnalı*, No: 10, Oktyabr-2001, ss.5-6.
199. Sevil Yıldırım, *Dünyada və Türkiyə’de Petrol*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü, Ankara, Ağustos-2003.
200. Sinan Oğan, “Bağımsızlığının Onuncu Yılında Azərbaycan Ekonomisi və Türkiyə İle Ekonomik İlişkileri”, www.ceterisparibus.net/arsiv/s_ogan.pdf, 12.03.2003
201. Sinan Oğan, *Türkiyə-Azərbaycan Ekonomik İlişkilerinin Geliştirilmesi Konferansı*, İAV-TİKA, Bakı, 1996.
202. Stanislav Zhukov, “The Macroeconomic Situation in Azerbaijan: At the End of the First Post-Soviet Decade”, *Ekspert İqtisad Jurnalı*, No.7-8, 2001, ss.6-7.
203. *Statisticeskiye Pokazateli Azerbaicana V 1997 Godı Stat. Ejegodnik*, Bakı, 1998.
204. *State Programme on Poverty Reduction and Economic Development 2003-2005*, Baku, 2003.
205. Ş. E. Yaqubov – A. M. Mahmudzadə, “Azərbaycan Respublikasında Aparılan Aqrar İslahatların Qiymətləndirilməsi”, *Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Kəçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər*, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, ss.60-63.
206. Şəfa Əliyev, “Kimya və Neft-Kimya Kompleksinin İnkişaf Mərhələləri, Mövcud Problemləri və Perspektivləri”, *İqtisadiyyat və Həyat Jurnalı*, No:7-8, İyul-Avqust-2004, ss.61-70.
207. T. A. Abbasov, “Aqrar Bazarın İnkişafında Tələbatın Təkmilləşdirilməsi Problemləri”, *İqtisadiyyat və Həyat Jurnalı*, No:7-8, İyul-Avqust-2004, ss.110-115.
208. Tarık Aydın, “Azərbaycan və Dünya Bankası”, *Mutasyon.Net*,
209. <http://www.mutasyon.net/makaleler/taydin/default.asp>, 15.9.2002
210. Təbriz Vəfəli, “Qarabağın İqtisadiyyatında İzi”, *Hərbi And Qəzeti*, 1-15 Aprel 2003, s.3.
211. *Diyalog Azərbaycan İş Düntası Dergisi*, TÜSİAB Cəmiyyəti Bülteni, No:03/91, 4 Şubat 2003, s.2.
212. V. A. Hüseynov, v.d., *Manatın Bahalaşması və İqtisadi İnkişaf: ‘Hollandiya Xəstəliyinin Məzmunu və Əlamətlərinin Tədqiqi*, Səda Nəşriyyatı, Bakı, 2005.
213. V. E. Rüstəmov, “Azərbaycan İqtisadiyyatının Struktur Yenidən qurulmasında Xarici Kapitalın Rolu”, *Azərbaycan İqtisadi İslahatlarının Həyata Kəçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemləri*, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2001, ss.27-28.
214. Vural Savaş, *Politik İktisat*, Beta Yayınları, İstanbul, 1998.
215. Vüqar Dərgahov, “Neft Siyasəti və İpək Yolunun Xarici Turizmin İnkişafında Rolu”, *Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti*, Mars-Print, Bakı, 1999, ss.21-24.
216. *World Bank Activities in Azerbaijan*, 1998, s.1.
217. <http://lnweb18.worldbank.org/ECA/Azerbaijan.nsf/> 1.03.2003.
218. *Xalq Qəzeti*, 17 Dekabr 1996.

219. Yasin Aslan, *Hazar Petrolleri, Kafkas Kördüğümü ve Türkiye*, Ankara, 1997, s.75-76.
220. Yavuz Selim Çelebi, "Türk Standartları Enstitüsü ve Azerbaycan", *Diyalog Azerbaycan İş Dünyası Dergisi*, Sayı:16, Ağustos-2004, ss.22.
221. Yavuz Kahraman, Globalleşme Sürecinde Ulus Ötesi İşletmeler, Tüketici Davranışları ve Azerbaycan, *Articles of The International Conference On A Theme 'Caucasus and Central Asia in The Globalization Process'*, Bakı, 2003, ss.80-84.
222. Yavuz Kahraman, 'Yabancı Girişimci Açısından Azerbaycan Ekonomisinin SWOT Analizi', *Diyalog Azerbaycan İş Dünyası Dergisi*, Sayı:16, Ağustos-2004, s.48.
223. Yusif Vəzir Çəmənözəminli, *Tarixi Coğrafi və İqtisadi Azərbaycan*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı, 1993.
224. Z. N. Eminov, *Azərbaycan Fiziki və İqtisadi Coğrafiyası*, Azərbaycan Coğrafiya İnstitutu Neşriyyatı, Bakı, 2000, ss.153-156.
225. Zahid Məmmədov, *Azərbaycan Respublikasının Xarici İqtisadi Əlaqələri*, Kooperasiya Neşriyyatı, Bakı, 2004.
226. Zakir Nuriyev, "Azerbaijan Banking Sistem in 2002-2003 Years", *Conference Report, 1st International Conference 'Banking Development in Azerbaijan' 12-14 November 2004*, Bakı, 2004, ss.64-69.
227. Zenfira Nesirova, *Sovyetler Birliğı Dağıldıktan Sonra Azərbaycan'da Ekonomik Gelişme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.
228. Zərifə Musayeva, "Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti", *Böyük İpək Yolu və Azərbaycan Nefti*, Mars-Print, Bakı, 1999, ss.34-46.
229. *Zerkalo Qəzeti*, 5 Oktyabr 1996.
230. Y. Həsənli, Neft Gəlirlərinin Azərbaycanın İqtisadiyyatına Təsirinin Səmərəlilik Problemləri – Valyuta Böhranı: "Dağıdıcı Artım", "Holland Xəstəliyi", və Asiya Maliyyə Virusunu", *Globallaşma Prosesində Qafqaz və Orta Asiya Mövzusunda Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı, 2003, ss.217-219.
231. "2002-ci İlin Yekunları Üzrə Pul-Kredit Siyasətinin Yerinə Yetirilməsi Vəziyyəti Haqqında", <http://www.nba.az/az/analitic/2002yekunu.shtml>, 11.06.2003.
232. "Azerbaijan", *Eurasian File*, TICA, S.103, July 1998/2, s.2.
233. "Azerbaijan", *Avrasya Dosyası*, TİKA Bülteni, S.128, Mart 2000, s.2.
234. "Azerbaijan'ın Petrol Anlaşmaları", *Avrasya Dosyası*, S.85, Ekim-97/2, s.4-5.
235. "Yaponskie Kompanii v Azerbaydjane - Tam Gde Net Riska, Net i Bolşoy Pribılı", *Capital Magazine*, Aprel-May 1997, s.48-49.
236. "5,1 Milyard Kubmetr Qaz Çıxarılıb",
237. <http://www.express.com.az/second.asp?id=2909>. (09.04.2003).
238. "Azerbaijan: Financial Position in the Fund",
239. <http://www.imf.org/external/np/tre/tad/exfin2.cfm?memberKey1=51>, (04.04.2005).
240. "Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 2003-cü İl Üçün Pul-Kredit Siyasətinin Başlıca İstiqamətləri Barədə Bəyanatı",
241. <http://www.nba.az/az/analitic/bayanat2003-10.shtml>, (18.04.2003).
242. "Azərbaycan Respublikasının Sosial-İqtisadi Vəziyyəti", *Milli Bank İllik Hesabat-2000*, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, Bakı, 2001, s.6.
243. "Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin Bəyanatı", *Azərbaycan Zaman Qəzeti*, 15-17 Mart 2003, s.2.
244. "Azərbaycanın Qızıl Yataqlarının Çıxarılmasına Başlanılacaq", *Üç Nöqtə Qəzeti*, No:41(521), 4 Mart 2003.

245. "Azerbaycan-Türkiye Tohum Üretim ve Araştırma İşletmesi Projesi ile İlgili Görüntüler", <http://www.tika.gov.tr/tur/projeler/tarim/main.htm>, 12.03.2003.
246. "Baku-Tblisi-Ceyhan Pipeline", *Energy Ecology Economy Popular – Science Journal*, 13/2003, ss.2-15.
247. "Bankı i Biznes", *Zerkalo Qezeti*, 28 Fevral, 2001.
248. "Caspian Staging a Comeback", *Offshore Engineer*, June-2000, s.38.
249. 'Consultation With the Azerbaijan Republic', *Public Information Notice (PIN)*, No.05/6, January 21 2005, <http://www.imf.org/external/np/sec/pn/2005/pn0506.htm> (10.04.2005).
250. "Country Assistance Strategy For The Azerbaijan Republic", *The World Bank Report*, No:19892-AZ, 29 November 1999. s.11.
251. "Dünya Bankı 2003-2005-ci İllərdə Azərbaycanda 9 Layihə Həyata Keçirdəcəkdir", *525-ci Qəzet*, 17.04.2003.
252. "Dünya Bankı Təhsilin İnkişafına 63 Milyon Dollar Kredit Ayıracaq", *525-ci Qəzet*, 18.03.2003.
253. "Doğu ile Batı Arasında İpek Köprü", *Zaman Gazetesi*, 9 Eylül 1998.
254. 'EBRD and Azerbaijan', <http://www.ebrd.org/country/azer/index.htm> (10.04.2005).
255. 'Enerji Sektorunun Vəziyyətini Yaxşılaşdırmaq Üçün 1 Milyard Dollar Lazımdır', *525-ci Qəzet*, No:53 (1910), 23 Mart 2005.
256. 'EU-Relations with Azerbaijan', http://europa.eu.int/comm/external_relations/azerbaidjan/intro/ (04.05.2005).
257. 'Gov't Says New Program Will Halve Poverty Level', *Azernews*, No:10(400), March 8–March 15, 2005, s.3.
258. "Investment Possibilities of Azerbaijan", *Ekspert İqtisad Jurnalı*, No.7-8, 2001.
259. www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/anadolununesesi/147/AND11.html, (7.4.2009).
260. "İqtisadiyyatımız Dirçəlir", *Azərbaycan Zaman Qəzeti*, 12-14 Noyabr 2002, s.2.
261. "Karadeniz Ekonomik İşbirliyi",
262. www.foreigntrade.gov.tr/ead/ekonomi/sayi10/kei.htm 5 Haziran 1999. (09.06.2009).
263. "Kommersiya Banklarının Sayı Azalıb", *525-ci Qəzet*, 14.01.2003.
264. 'Mikromaliyyətləşdirmə Bankı On Mininci Kreditini Verdi', *525-ci Qəzet*, No:57 (1914), 29 Mart 2005.
265. "Milli Bank Himayədarlıq Siyasəti Yeridir", *Azadlıq Qəzeti*, No:2(2665), 5 Yanvar 2005.
266. "Minfin Podvodit Itogi 'Strahovogo' Goda", *Zerkalo*, No. 15(108), Bakı, 2002, s. 16-18.
267. "Neft Fondunun Vəsaiti 727 Milyon Dollara Çatıb", *525-ci Qəzet*, 17.04.2003.
268. Oil and Gas Investment Projects: Azerbaijan and Georgia', *Bisnis Home Page*, <http://www.worldbank.org/ogmc/ifcoginvestmentsprojectsazerbaijan.htm>. (12.04.2009).
269. "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Telekomunikasyon ve İnternet Altyapısı İle İlgili Olarak Hazırlanan Teknik Rapor", http://www.foreigntrade.gov.tr/turkcumhuriyetleri/teknik_rapor.htm (19.04.2003).
270. 'Process of Privatization', www.msp.gov.az/html/eng/xod.html, (18.04.2009).
271. 'Sektörel Bazda Azərbaycan'daki Türk Yatırımları', *TÜSİAB 10. Yıl Tanıtım Kataloğu*, Aralık-2004, ss.110-112.
272. 'Sektörel Bazda Azərbaycan'daki Türk Yatırımları', *TÜSİAB Ekonomi ve Haber Bülteni*, No:19/136, 29 Haziran 2004. s.1.
273. "Siğortacıların Nizamnamə Kapitalı Artırılır", *Ekspert İqtisad Jurnalı*, No:5-6 (17-18), 2001, s.4.

274. “Son Beş İldə Kənd Təsərrüfatına 300 Milyon Dollar Xarici Sərmayə Qoyulub”, *525-ci Qəzet*, 20.03.2003.
275. ‘State Program on Social-Economic Development of Regions of Azerbaijan Republic for the Years of 2004-2008’,
276. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN016803.pdf>, (05.04.2009)
277. “Türkiyə Azərbaycanla İqtisadi Əlaqələrini İnkişaf Etdirmək Niyətindədir”, *525-ci Qəzet*, 11.01.2003.
278. “World Bank Lending to Azerbaijan”, <http://lnweb18.worldbank.org/ECA/Azerbaijan.nsf/ECADocbyUnid/EB90853C3B704B85C4256C3A001980A7?Opendocument>, (01.04.2005).
279. *Bizim Esr Qezeti*, http://bizimasr.media-az.com/arxiv_2002/iyul/148/sosium.html, (09.04.2009).
280. <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/azerproj.html>, (04.04.2009).
281. http://www.invest-in-azerbaijan.com/docs/facts_azerbaijan.shtml, (21.05.2009).

SPONSORDAN...

Fab Boya və Kimya Sənayesi 2002-ci ildə yaradılmışdır. Müəssisə alman texnologiyası və Türkiyənin məşhur kimyaçılarının əməyinin tətbiqi, çəvik və işgüzar kollektiv sayəsində ölkə daxili bütün standartlara, daxili və xarici bazarların tələblərinə tam cavab verən yüksək keyfiyyətli su əsaslı, sintetik, selliozik boya məhsulları və həlledicilər, PVA əsaslı yapışdırıcılar, akrilik bağlayıcılar, kafel və metlaq ara doldurucuları və digər inşaat malları istehsal edir. İstehsalla yanaşı müəssisənin topdan satış mağazaları da fəaliyyət göstərir. İngiltərədən gətirilmiş ölçmə və yoxlama cihazları tətbiq olunan laboratoriyamız Dövlət Standartlaşdırma və Metreologiya İdarəsinin Texniki Akkreditasiya Sertifikatını almışdır. Bununla yanaşı müəssisəmiz 2004-cü ilin fevral ayında "Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı"nın yoxlamasından uğurla çıxmış, məhsullarımızın və müəssisəmizdəki idarəetmə sisteminin keyfiyyəti həmin təşkilatın ISO 9001:2000 beynəlxalq sertifikatına layiq görülmüşdür. Müəssisə istehsal etdiyi xammaddələri dünyanın qabaqcıl xammaddə firmalarından idxal edir və ölkə xaricində tanınmış boya müəssisələri ilə yaxından əməkdaşlıq edir.

Şirkətimizin amalı müəssir texnologiyanı tətbiq etmək, daim yeniləşən tələblərə cavab verməklə ölkə daxilindəki nüfuzumuzu qoruyub saxlamaq, qloballaşmaq, beynəlxalq səviyyədə tanınmaq və xarici bazarlarımızın sayını artırmaqdır.

Missiyamız, məhsul çeşidlərimizin sayını artırmaq, daxili və xarici müştəri məmnuniyyətini maksimum səviyyədə təmin etməklə ölkə daxili və xarici bazarlarda özümüzlə layiqli yer tutmaqdır.

Müəssisəmizdə hər zaman keyfiyyət hədəfləri müəyyənləşdirilir, xammal mənbələri araşdırılır, müştəri tələblərini nəzərə almaqla istehsalat planlanlaşdırılır və bütün sistemə beynəlxalq standartlara uyğun səviyyədə nəzarət edilir.

Müəssisəmiz daima inkişaf etmək, müştəri tələblərinə yüksək səviyyədə cavab vermək, keyfiyyət idarəetmə sistemini təkmilləşdirmək, tətbiqi və təsirliliyini artırmaq məqsədi ilə aşağıdakı prinsipləri özünə əsas götürür:

- *Ölkəmizin inkişafı, iqtisadi gücünün artırılması və işıqlı gələcəyənin təmin olunması yolunda hər zaman çalışmaq*
- *Boya sektorunda qabaqcıl dünya təcrübəsini araşdırıb yenilikləri tətbiq etmək və ölkəmizdə bu sektorun inkişaf etməsi üçün bu təcrübədən istifadə etmək.*
- *Müştəri tələblərini daima diqqət mərkəzində saxlamaq, öyrənmək və onların tələblərini yüksək səviyyədə yerinə yetirmək.*

- *Keyfiyyət hədəflərini müəyyən etmək və istehsalda keyfiyyətin yüksəldilməsinə daima çalışmaq*
- *İşçilər üçün lazımi iş şəraitini və onların məmnuniyyətini təmin etmək*
- *İstehsal qüvvəsini və kadr potensialını təmin etmək*
- *Müasir texnologiyalardan istifadə edərək rəqabət gücünü artırmaq və hər zaman öndə olmaq*
- *Müştəri məmnuniyyəti və şikayətlərini müasir metodlarla mütəmadi olaraq öyrənmək*
- *İctimaiyyəti və müştərilərimizi müəssisəmizdə olan yeniliklər və yeni məhsullar haqqında məlumatlandırmaq, onlar üçün hər zaman açıq olmaq.*

İstehsalda keyfiyyətimizi yüksəltmək üçün əsas prinsiplərimiz:

- *Müəssisəmizin istehsal etdiyi məhsulların ölkə daxili və xarici bazarlarda yüksək keyfiyyətli məhsul kimi tanınmasına nail olmaq*
- *Müasir texnologiyalardan istifadə etməklə yüksək keyfiyyət əldə etmək və bununla müştəri məmnuniyyətini yüksək səviyyədə təmin etmək*
- *Bu hədəfə tam şəkildə nail olmaq üçün müəyyən etdiyimiz keyfiyyət hədəflərini davamlı olaraq gözdən keçirmək və daimi yaxşılaşdırma prinsipi ilə çalışmaq*
- *Yeni məhsullar istehsal etmək və mövcud məhsulların keyfiyyətinə nəzarət etmək üçün müasir laboratoriya imkanlarına sahib olmaq.*

Fab Boya və Kimya Sənayesi şirkəti olaraq Sizinlə bərabər olmaqdan və Sizə xidmət etməkdən hər zaman qürur duyuruşuq.

Səmimi və xoş arzularla ...

Boya və Kimya Sənayesi MMC